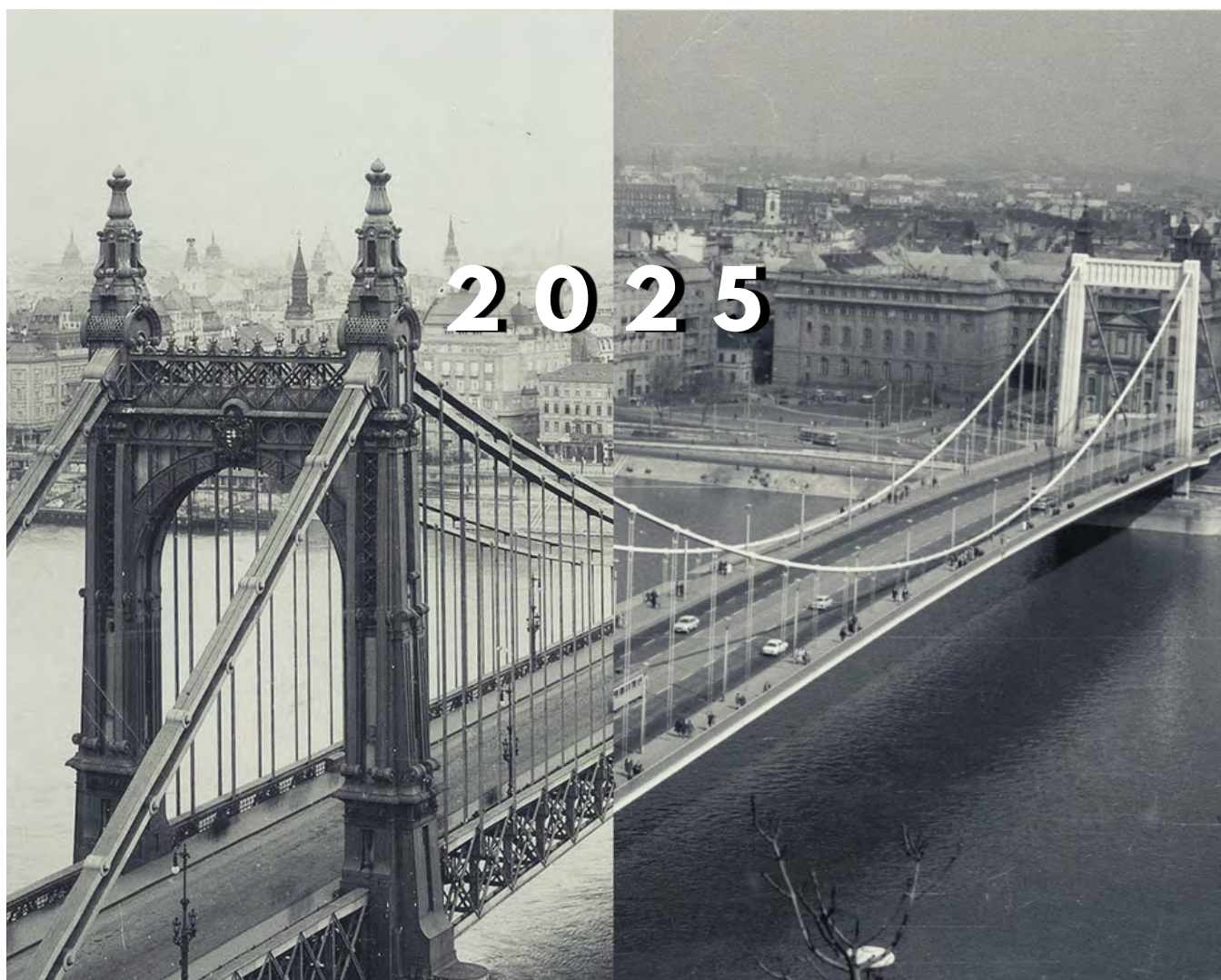

M O M A

MODERN MAGYARORSZÁG

AZ ELTE BTK ÚJ- ÉS JELENKORI MAGYAR
TÖRTÉNETI TANSZEK
DOKTORI PROGRAMJÁNAK TUDOMÁNYOS
FOLYÓIRATA

ELTE | BTK

© ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék
Modernkori Magyarország Doktori Program

9. évfolyam 2025

Főszerkesztő:

Varga Zsuzsanna

Szerkesztőbizottság:

Cúthné Gyóni Eszter, Dobszay Tamás, Erdődy Gábor,
Fehér György, Fónagy Zoltán, Ivánfi Miklós, Manhercz Orsolya,
Marchut Réka, Melkovics Tamás, Pajkossy Gábor, Pritz Pál,
Sipos Balázs, Varga Zsuzsanna, Zeidler Miklós

Szerkesztőbizottsági titkár:

Liczek Zita Laura

Szerkesztőség:

Balla Barbara, Csonka Ádám, Erdélyi Kamilla, Gillich Zalán,
Gyuris István Viktor, Muraközy Virág, N. Gáva Szabina, N. Kósa Judit,
Nagy Adél, Schunk Mátyás András, Takács Kitti

Borítóterv:

Tarnai-Lőrincz Andrea Hedda
és Tarnai-Lőrincz Eszter

Tördelés:

Lőrincz Ádám

Kiadó:

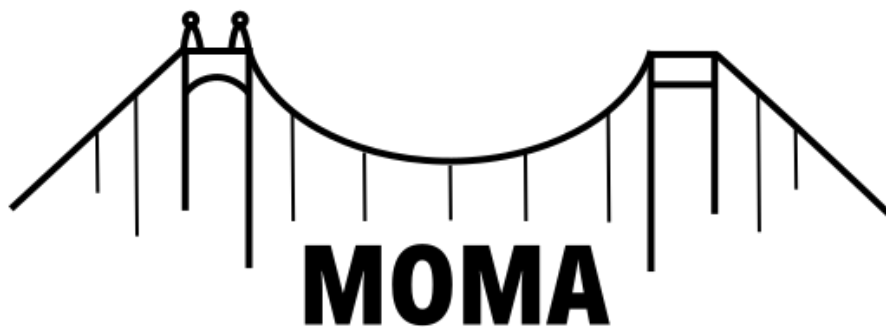
ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék
Székhely: 1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8.

Felelős kiadó:

Varga Zsuzsanna

ISSN 2063-8949

MODERN MAGYARORSZÁG

ÚJ- ÉS JELENKORI MAGYAR TÖRTÉNETI TANSZÉK

Az ELTE BTK Modernkori Magyarország
Doktori Programjának folyóirata

2025

TARTALOMJEGYZÉK

Tisztelt Olvasó! 7

TANULMÁNYOK

N. Gáva Szabina: A gyermekek védelme a dualizmus idején 11

Bóka Melinda: Egy kereskedelmi reklám és önmozgósítás:
a Diana sósborszesz hirdetései az első világháború alatt 21

Bauman Fruzsina Katalin: A kultusz(építés) jegyében
– Meghatározó politikai közszereplők emlékezete a köztér-elnevezések
és emlékmű-állítások tükrében a két világháború közötti Budapesten
és az agglomerációban 45

Bacsa Máté: Eltűnő közösség?
Lucfalva társadalmi szerkezetének megbomlása a lakosságcsere éveiben . . . 63

Moór Vivien: Hatalmi korrekció a Magyar Vöröskereszt
szervezetében, 1957–1959 91

Hrestyákné Hajdu Edit: „Míg tele van a kamra nem kell a közös”
– A háztáji földek rendezésének kérdése a Lónyai Béke Tsz-ben 105

Pataki István: Út egy kőbányai pincelakásból a Politikai Bizottságig:
dr. Tatai Ilona életútja 119

RECENZÍÓK

Horváth N. Zsolt: Élünk, tehát vagyunk 141
*A magyarországi cigányok/romák. I. kötet. A kezdetektől a 19. század
közepéig. Szerk. Kállai Ernő – Majtényi György – Mikó Zsuzsanna –
Tóth Péter. Magyar Nemzeti Levéltár, Bp. 2022*

N. Kósa Judit: Egy városrész életrajza 145
*Szívós Erika: Hétker, zsidónegyed, gettó, bulinegyed? A Belső-Erzsébetváros
története a kezdetektől a 2000-es évekig. Korall, Bp. 2022.*

Liczek Zita Laura: Börtönügy egy reformkori diéta asztalán 149
*Mezey Barna: Az első magyar börtönügyi törvényjavaslat.
A büntető kodifikáció és a börtönügyi törvényjavaslat sorsa.
(Jogtörténeti értekezések 64.) Gondolat Kiadó, Bp. 2024.*

N. Gáva Szabina: Apponyi Franciska és Károlyi László társadalmi szerepvállalása	153
<i>Fehér György: Család, vagyon, jótékonyság. Apponyi Franciska grófnő és Károlyi László gróf közös élete. Gondolat Kiadó, Bp. 2024.</i>	
Dalos Áron: Metamorfózisok karikatúrákon157
<i>Tamás Ágnes: Vizuális metamorfózisok. A magas- és a populáris kultúra találkozási pontjai Magyarországon 1890–1939. Kronosz Kiadó, Pécs 2025.</i>	
Kovács Eszter Katalin: Uradalmi puszták vizsgálata másképp	163
<i>Mikle György: Uradalmi puszták a Dunántúl északi részén (1910–2020). Vidékföldrajzi vizsgálat. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp. 2024.</i>	
Bacsa Máté: Impériumok árnyékában	167
<i>A. Sajti Enikő: „Kis Bácskából süvít a szél...” Összeomlás, hatalomátvétel, kisebbségpolitika a Délvidéken 1918–1947. Kronosz Kiadó, Pécs 2023.</i>	
Bauman Fruzsina Katalin: A csendes szemtanú171
<i>Miniszter a frontvonalban. Zsindely Ferenc naplója 1941. február 25. – 1946. március 9. Szerk. Szekér Nóra. ÁBTL–Kronosz Kiadó, Bp.–Pécs 2021.</i>	
Tóth Lajos: Települések a hatalom hálójában175
<i>Ellenszélben. A településpolitika és a falvak a kommunista diktatúra évtizedeiben. Szerk. Horváth Gergely Krisztián. (Magyar vidék a 20. században 9.) Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Nemzeti Emlékezet Bizottsága. Bp. 2022.</i>	
Moór Vivien: Párbeszédben Kelet-Közép-Európa globalizációtörténetéről	181
<i>Tomka Béla: Globalizáció Kelet-Közép-Európában a második világháború után: narratívák és ellennarratívák. Kronosz Kiadó, Pécs 2023.</i>	

INTERJÚK

„Lehet, hogy ott munkált a mélyén: az effajta történetírásba beleférnek az én őseim és az ő életviláguk is”

Interjú Dr. Fónagy Zoltánnal **189**

„A sérelmeket valahogy meghaladjuk és merjünk hídépítők lenni”

Interjú Marchut Rékával **205**

„Minden, ami tegnap történt, már a múlt része, és nincs elvi akadály a annak, hogy történészként foglalkozzunk vele”

Interjú Prof. Dr. Tomka Bélával **215**

Tisztelt Olvasó!

A MOMA minden egyes számának megvan a maga története. 2025-ben új szakasz kezdődött azáltal, hogy az előző évben az alapító szerkesztők, Manhercz Orsolya és Marchut Réka átadták a stafétát. Hosszú éveken át tartó, lelkiismeretes munkájukat ezúton is köszönjük!

Az új helyzetben főszerkesztőként az volt a céлом, hogy sikerüljön kialakítani egy új szervezeti keretet, amely rugalmasan alkalmazkodik ahhoz a ritmushoz, ami a négyéves doktori képzés üteméből adódik. Minden évben érkeznek új PhD-hallgatók, s minden évben kilépnek az abszolutóriumot megszerzők. Olyan működésmódot kerestem, amely biztosítja a folyamatos tapasztalatátadást és kooperációt a már tapasztalattal rendelkező felsőbb évesek és az újonnan belépők között.

A MOMA különlegessége kezdettől fogva, hogy tartalmaz 2-3 történész interjút. Idén, ezeket mind az I. és a II. évfolyamból kikerülő hallgatók készítették úgy, hogy közös konzultáció előzte meg a felvételt, majd az elkészült interjú szerkesztésének folyamata során is volt lehetőség a tapasztalatcserére, a felmerült problémák megbeszélésére. Ugyancsak jól bevált az a kezdeményezés is, hogy a tanulmányok döntően a komplex vizsgára benyújtott, majd az ott elhangzott észrevételek alapján továbbfejlesztett kéziratok legjobbjai közül kerülnek ki. S végül, a recenziós rovatnak is új lendületet adott a csapatmunka, amelyet Ivánfi Miklós tanársegéd fogott össze. Ő a *Historical Studies on Central Europe* című angol nyelvű folyóirat (<https://ojs.elte.hu/hsce/index>) recenziós rovatában szervezett tapasztalataival erősítette a szerkesztőségi munkát.

Az egész éven át tartó munka lendületét és folyamatosságát odaadó szervező munkájával, a szerkesztőbizottsági titkár Liczek Zita Laura tartotta fenn!

Az új munkaszervezet bizonyított, az összefogás meghozta az eredményt! 2025 végére összeállt az új folyóiratszám 7 tanulmánnyal, 10 recenzióval és 3 interjúval!

Köszönöm a fantasztikus csapatmunkát!

Budapest, 2026. január 19.

*Dr. Varga Zsuzsanna DSc
főszerkesztő*

MOMA

ÚJ- ÉS JELENKORI MAGYAR TÖRTÉNETI TANSZÉK

TANULMÁNYOK

N. GÁVA SZABINA

A gyermekek védelme a dualizmus idején

Bevezetés

A tanulmány a dualizmus kori Pesten, majd később Budapesten élő szegény, elhagyott vagy árva gyermekek életkörülményeivel, az élethelyzetüket közvetlenül és közvetve érintő szegényügyi törvények bemutatásával, összességében a gyermekvédelem szereplőivel és az intézkedésekkel foglalkozik. A gyermekeket csak közvetve érintő, főképp szegényügyi törvényeket fontos bemutatni, mert, ahogy egy korabeli szakember is írja: „a gyermekvédelem ilyen szempontból tehát egy kisegítő tevékenység, amelynek célja a család gondozó, nevelő munkájának kiegészítése vagy pótlása. Ha a védelemre szoruló gyermek a család gondozásában marad, nemcsak a gyermeket, hanem a családot is védelemben kell részesíteni, hiszen a gyermek akkor szorul védelemre, ha a család anyagi, vagy erkölcsi helyzete megingott”.¹ A szegényügyi törvények ezért a rászoruló gyermekeket is érintették, helyzetüket befolyásolták. A szegény és árva kifejezés egyértelmű, azonban az elhagyott szófordulat magyarázatra szorul. Azt, hogy mely gyermek tekinthető elhagyottnak, egy belügyminiszteri szabályban fektették le: „a ki köz- vagy magán-helyen elhagyatva találtatik (lelencz); árvaházban el nem helyezhető vagyontalan árva; ki szüleinek betegsége, kórházban, tébolydában, fog- vagy fegyházban léte miatt - habár ideiglenesen is -hatósági gondozásra szorul; minden oly gyermek, kit tartására köteles hozzátartozói (szülei és nagyszülei) megélhetési viszonyuk veszélyeztetése nélkül eltartani képtelenek”.² Ez 1901-ig volt érvényben, az első gyermekvédelmi törvények megszületéséig, amely alapján a következőképpen módosult a meghatározás: „15 éven alul levő vagyontalan gyermekeket, a kiknek eltartásra és nevelésre köteles és képes hozzátartozói nincsenek és a kiknek eltartásáról és neveléséről a rokonok, jótévők, jótékony intézetek vagy egyesületek kellően nem gondoskodnak”.³ A két megfogalmazás lényege ugyanaz, az utóbbi mégis szűkítette azt az életkor kiemelésével, és azzal, hogy csak azok a gyermekek kerülhettek az állami gyermekvédelem rendszerébe, akiket a szülőkön és nagyszülőkön túl sem a rokonok, sem más intézmények nem tudtak ellátni.

A kutatás középpontjában az óvodás- és iskoláskorú gyermekek állnak, a csecsemővédelemre (0–3 éves korig) és a fiatalok (14 éves kortól) nevelésére nem tér ki a vizsgálat. Óvodás- és iskoláskorúknak a korszakban a 3–6 és a 6–14 év közötti gyermekeket tartották.⁴ A bemutatott törvények az egész országra vonatkoztak, de külön kitérek a székesfőváros szegénygondozási és gyermekvédelmi intézkedéseire is, különösen a jótékony egyletek munkájára.

¹ Schuler Dezső: Hatósági és társadalmi embervédelem Budapesten. (Budapest Statisztikai Közlemények 78.) Bp. 1936. 90.

² A m. kir. belügyminiszter 1899. évi 50.000 számú körrendelete valamennyi törvényhatósághoz, a hét éven aluli elhagyott gyermekek gondozásáról alkotott szabályrendelet tárgyában. Magyarországi Rendeletkötet Tára 1867–1945. 965–966., lásd https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1899/?query=a%20h%C3%A9t%20%C3%A9ven%20aluli%20elhagyott%20gyermekek&pg=1062&layout=s (letöltés: 2025. aug. 26.).

³ A belügyminiszter 1903. évi 1. számú körrendelete valamennyi törvényhatósághoz - Fiume kivételével, az elhagyott gyermekek védelméről szóló szabályzat kibocsátása tárgyában. Magyarországi Rendeletkötet Tára 1867–1945. 534–535., lásd https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1903/?pg=601&layout=s (letöltés: 2025. aug. 26.).

⁴ Schuler D.: Hatósági és társadalmi embervédelem i. m. 89.

Számos, a két világháború között megjelent munka foglalkozott a gyermekvédelem kategorizálásával. A szervek alapján történő felosztás alapján állami, helyhatósági és társadalmi gyermekvédelmet lehet megkülönböztetni. A munka lehet egészségügyi, szociális vagy nevelő; az intézkedések célja pedig megelőző, elhárító vagy gyógyító.⁵ Az általános nézet szerint a magyar állami gyermekvédelemnek két területe volt: az igazságügyi védelem és az általános védelem.⁶ Az igazságügyi védelem fő tevékenysége a züllés útjára lépett fiatalok megjavítása volt, ezt az 1908. évi XXXVI. törvények 15–31. paragrafusai határozták meg: a 12 év alatti gyermek ellen vád nem emelhető, dorgálással vagy iskolai elzárással büntethető, amennyiben pedig fennáll az erkölcsi romlás veszélye a gyermek közvetlen környezetében, úgy a legközelebbi állami gyermekmenhelybe kell ideiglenesen felvenni. A törvény kitért a fiatalokra is. Ezek az új intézkedések a Büntető Törvénykönyv vonatkozó paragrafusait is lecserélték.⁷ Az 1913. évi VII. törvények pedig a fiatalok bíróságának felállítását mondta ki. A fiatalok bírósága járt el azon 12 éven aluli gyermekek esetében, akik jogszabályba ütköző cselekményt követtek el, és ez a bíróság volt az, ami az erkölcsi romlás megakadályozásának érdekében óvintézkedéseket tehetett.⁸ Az általános gyermekvédelem a dualizmus idején az állam és a társadalom által kifejtett minden olyan törekvést jelentette, amely a kiskorúak, csecsemők életkörülményeinek jobbítására irányult. Az általános védelem további két ágra osztható a védelem szempontjából: közvetett és közvetlen. Az elsőhöz került az egészségügyi, ipari és szociális védelem feladatainak nagy része, az anya- és csecsemővédelem, a testnevelési ügy. Az utóbbihoz tartozik az elhagyottnak nyilvánított gyermekek, hadiárva védelme, néhány egészségügyi és szociális feladat.⁹

Az állami gyermekvédelemről elmondható, hogy célja szerint gyógyító, elhárító, szemben a társadalmi és helyhatósági gyermekvédelmi munkával, amely a megelőzésre fordít hangsúlyt. Ez Budapest főváros társadalmi és városi munkájára is igaz, amelynek a következő területeit lehet megkülönböztetni a vizsgált korszakban: általános gyermekvédelem (jogszabályok, különböző szervek tevékenysége); második a mozgáskorlátozott és értelmileg támogatásra szoruló gyermekek ellátása, különleges igényeiknek kielégítése; a harmadik pedig a törvénybe ütköző tetteket elkövető gyermekek nevelése.¹⁰ Kutatásomban az általános gyermekvédelemmel és mind az állami, mind Budapest városi és egyleti gyermekvédelmi munkájával foglalkozom, a területet tekintve az általános védelemre kitérve.

A gyermekek védelme a dualizmusban: szegényügy, törvények, árvaházak

Szegényügy, lelencgondozás, társadalmi jótékonyosság, szociális intézkedések, községi törvény. Kifejezések, amelyek közvetve vagy közvetlenül a 19. századi Pesten és Budán élő gyermekek életkörülményeit jelentették, befolyásolták. A gyermekvédelmi jogszabály nem tartozik ebbe a felsorolásba, ugyanis kiépített, állami hatáskörbe tartozó gyermekvédelem a 19. században nem volt. Az első, kifejezetten gyermekvédelmi törvény, amely Széll Kálmán nevéhez kötődik,¹¹ az 1901. évi VIII. törvények az állami

⁵ Uo. 89.

⁶ Csorna Kálmán: A szociális gyermekvédelem rendszere. Bp. 1929. 150–156.

⁷ 1908. évi XXXVI. törvények a büntetőtörvénykönyvek és a bűnvádi perrendtartás kiegészítéséről és módosításáról, lásd <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=90800036.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3D1908.%2520%25C3%25A9vi%2520XXXVI> (letöltés: 2023. febr. 16.).

⁸ 1913. évi VII. törvények a fiatalok bíróságáról, lásd <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91300007.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3D1913.%2520%25C3%25A9vi%2520VII> (letöltés: 2023. febr. 16.).

⁹ Csorna K.: A szociális gyermekvédelem i. m. 156–158.

¹⁰ Schuler D.: Hatósági és társadalmi embervédelem i. m. 91.

¹¹ Csorna K.: A szociális gyermekvédelem i. m. 150.

gyermekmenhelyekről, amely kimondja az állami gyermekmenhelyek felállítását a fővárosban és vidéken is, és azt, hogy minden 7 év alatti talált vagy elhagyott gyermeket ezekben a menhelyekben kell elhelyezni.¹² Az 1901. évi XXI. törvénycikk a közsegélyre szoruló 7 éven felüli gyermekek gondozásáról szól, amelynek értelmében a 7 éves kort betöltött gyermekek, amennyiben nem helyezhetők el árvaházban, a menhelyen maradnak. A 7–15 év közötti talált gyermekek pedig felvehetőek az állami menhelyekbe.¹³ Ez a két törvény az állami gyermekvédelem alapja, Széll Kálmán pedig az „árvák pártfogója”¹⁴ lett. A következőkben az 1901-es törvényekig elvezető út egyes állomásait és a Pest-Budán, később az egyesített fővárosban élő árva gyermekek életkörülményeit kívánom bemutatni, elemezni, kitérve a szegénygondozásra is.

A szegényügy megoldására tett kísérletek

A 19. században, az urbanizáció hatására, az emberek a falvakból városokba özönlöttek, Pest-Buda pedig kiemelt cél ebben a tekintetben. Azok a személyek, akik nem tudták magukat és családjukat eltartani, nem volt stabil az anyagi helyzetük, huzamosabb ideig tartó rossz életkörülményekkel kellett megismerkedniük és könnyen elszegényedtek. Ennek következtében kialakult a modern szegénység.¹⁵ A modern szegénységet a korábbtól az különböztette meg, hogy a városba költözőknek a megszokott, ismerős, vidéki, falusi közegből, a családból és a rokonságból kiszakadva, egyedül kellett szembenézniük a nélkülözéssel, éhezéssel és a nyomorral. Nem volt körülöttük a „közösségi védőháló”,¹⁶ amely a nehéz helyzetekben megvédte, segítette és nem felejtette el egyik tagját sem. Az egyén csak magára számíthatott, saját problémáinak megoldását nem oszthatta meg mással, nyomorgása pedig szégyellnivaló helyzetévé vált. Ez kiváltképp a rossz körülmények között élő városi munkásságot és családtagjaikat érintette.¹⁷ A tömeges szegénység kialakulásának elsődleges oka tehát az urbanizáció volt, szemben az iparosodással, mert ekkoriban a gyáripar még nem alakult megfelelően, a kézműipar pedig már nem volt jelentős.¹⁸

Az államilag koordinált intézkedések a szegénység enyhítésére a 19. század második felében jelentek meg. Az első ilyen intézkedés az 1867. október 28-i belügyminiszteri rendelet „a kéregetések, s az eltolonczozás szabályozása tárgyában” a koldulás megszüntetésére irányult. Kimondta, hogy a törvényhatóságok biztosítsanak a munkaképes koldulóknak kereseti lehetőségeket, továbbá a törvényhatóságok felelősége lett a szegények eltartása is.¹⁹ Az 1871. évi XVIII. törvénycikk a községek feladatai közé utalta a szegények ellátását, amennyiben „a jótékony intézetek segélye és egyesek könyöradománya”²⁰ nem elegendő az ellátásra. Az egyesített főváros esetében az 1872. évi XXXVI. törvénycikk ugyanezt mondta ki: a főváros felelősége a magukat ellátni nem tudó szegényekről való gondoskodás, azok ápolása és ellátása.

¹² 1901. évi VIII. törvénycikk az állami gyermekmenhelyekről, lásd <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=90100008.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?pagenum%3D35> (letöltés: 2023. febr. 16.).

¹³ 1901. évi XXI. törvénycikk a közsegélyre szoruló 7 éven felüli gyermekek gondozásáról, lásd <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=90100021.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?pagenum%3D35> (letöltés: 2023. febr. 16.).

¹⁴ A huszonöt éves állami gyermekvédelem emlékkönyve. Szerk. Pettkó-Szandtner Aladár. Bp. 1928.

¹⁵ *Tóth Árpád*: Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban. 2005. 53–54.

¹⁶ *Gyáni Gábor*: A szociálpolitika múltja Magyarországon. (História könyvtár - Előadások a történettudomány műhelyeiből 4.) Bp. 1994. 5.

¹⁷ *Gyáni G.*: A szociálpolitika múltja i. m. 5.

¹⁸ *Tóth Á.*: Önszervező polgárok. i. m. 54.

¹⁹ A m. kir. belügyminiszternek 1867. okt. 28-án kelt valamennyi törvényhatósághoz intézett rendelete, a kéregetések, s az eltolonczozás szabályozása tárgyában. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1867–1945. 532–533., lásd https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1867/?pg=531&layout=s&query=koldul%C3%A1s (letöltés: 2023. febr. 16.).

²⁰ 1871. évi XVIII. törvénycikk a községek rendezéséről, lásd <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87100018.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?pagenum%3D28> (letöltés: 2023. febr. 16.).

A 105. paragrafus pedig szó szerint átveszi a fentebb idézett törvényrészletet a segélyekről és könyöradományokról.²¹ Ugyanígy olvasható az 1886. évi XXII. törvénycikkben, amely a községekről szól.²² A törvények szövegéből is látható, hogy az elsődleges pillére a szegénygondozásnak a korszakban a magánjótékonyság, amelyre az állam is támaszkodik. A fővárosi törvényben megalapozták tíz ügyosztály létrehozását, az árva és szegény gyermekek ügyével a negyedik foglalkozott. 1874-ben ezt az ügyosztályt nevezték át Árvaszékké. A fővárosban az elhagyott és árva gyerekekkel ezután az Árvaszék foglalkozott.²³

Az 1875. évi III. törvénycikk a nyilvános betegápolás költségeinek fedezéséről kimondja, hogy az orvosi költségeket, amennyiben nem tudják kifizetni az ellátottak, úgy az a törvényhatóság fizeti ki, amelyikbe az ápolts községe tartozik.²⁴ Az 1876. évi XIV. törvénycikk a közegészségügy rendezéséről²⁵ számos paragrafuson át tárgyalja az egészségügyi előírásokat, de külön kitér a gyermekekre is, akiknek egészségügyi állapotát a hatóság felügyelte. A gyermekek számára, amennyiben szükséges, kötelező volt orvosi ellátást biztosítani. Abban az esetben, ha a gyermek eltartója vagyontalan volt, vagy a gyermek árva, úgy a gyermeket ingyen kellett kezelnie a községi orvosnak. Ha ilyen orvos nincs, akadályoztatva van, esetleg a kezelés a községen kívül történik, úgy minden felmerülő költséget az adott gyerek községe viselt.²⁶ 1898-ban létrejött az országos betegápolási alap, amelynek célja a nyilvános betegápolás költségeinek fedezése. Ebbe tartozik az elhagyott gyermekek gondozásának költségei 7 éves korukig, ezután a község fedezi a költségeket.²⁷ A gyermekek egészségével foglalkozó törvényekre azért is volt szükség, mert a gyermekhalandóság igen magas volt a korszakban. 1896-ban az összes halálesetek fele (49-53%) a 0-5 éves korosztályban történt. Budapesten ez az százalék kevesebb: 44%. Az első vizsgált évben, 1874-ben 50,4% volt, ami jelentős javulásnak számít.²⁸

Városi népkonyhák

A szegénygondozáshoz tartozik olyan intézmények felállítása is, amelyek a magukat ellátni nem tudók és a rászorulókat étkeztetésével foglalkoznak. A fővárosban ezek az intézmények voltak a népkonyhák. Az első ilyen jellegű hely 1859-ben biztosított ételt, azonban ez csak télen működött és három hónap után meg is szűnt.²⁹ Az első állandó népkonyha a Pesti Izraelita Nőegylet szervezésében valósult meg.³⁰ A Nőegylet népkonyhája szolgált mintaként a később létrejövő konyháknak is. 1874-ben, az első városi fenntartású népkonyha megalakulása előtt,³¹ Ráth Károly főpolgármester, Trefort Ágoston kultuszminiszter, Gönczy

²¹ 1872. évi XXXVI. törvénycikk Buda-Pest fővárosi törvényhatóság alakításáról és rendezéséről, lásd <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87200036.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?pagenum%3D29> (letöltés: 2023.febr. 16.).

²² 1886. évi XXII. törvénycikk a községekről, lásd <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=88600022.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3D1886#ljb0id6f60> (letöltés: 2023.febr. 16.).

²³ Schuler D.: Hatósági és társadalmi embervédelem i. m. 97.

²⁴ 1875. évi III. törvénycikk a nyilvános betegápolás költségeinek fedezéséről, lásd <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87500003.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3D1875> (letöltés: 2023. febr. 26.).

²⁵ 1876. évi XIV. törvénycikk a közegészségügy rendezéséről, lásd <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87600014.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3Dgyermek> (letöltés: 2023.febr. 16.).

²⁶ Uo.

²⁷ 1898. évi XXI. törvénycikk a nyilvános betegápolás költségeinek fedezéséről, lásd <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89800021.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?pagenum%3D34> (letöltés: 2023. febr. 25.).

²⁸ A legkisebb százalék Pécsen (36%), Sopronban (40,7%), Temesváron (40,7%) és Brassóban (41,2%) található. A legmagasabb halálozási arány ebben a korosztályban pedig Békéscsabán (58,4%) és Félégyházán volt (58,4%). – *Thirring Gusztáv*: Budapest gyermekegészségügyi viszonyai. Bp. 1896. 1-2.

²⁹ *Holló Szilvia Andrea*: A hatósági népkonyhák szervezetének kialakulása. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 27. Szerk. F. Dózsa Katalin – Szvoboda Dománszky Gabriella. 1998. 85.

³⁰ *Gerő Katalin*: A szeretet munkásai. A Pesti Izraelita Nőegylet története. Bp. 1937. 151.

³¹ *Rózsay József*: Budapest főváros jótékonysági intézetei és egyletei. Bp. 1879. 33.

Pál miniszteri tanácsos és Schweiger Antal fővárosi bizottsági tag tett látogatást az étkezdében és fejezték ki elégedettségüket. A látogatás után a főpolgármester egy tanácskozást szervezett a városi nőegyletek képviselőinek és mintegy 200 embernek. A tanácskozás célja a városi népkonyhák felállítása volt. A résztvevők megalakították a Budapesti Népkonyha Bizottmányt. Ezt a kezdeményezést a királyi pár is támogatta, ugyanis I. Ferenc József és Erzsébet királyné 1000 forintot adományozott.³² 1874. december 1-én megnyílt nyolc népkonyha: három a pesti, öt a budai oldalon.³³ Ezeket a népkonyhákat a központi bizottmány felügyelte, de az egyes intézmények közvetlen vezetése bizonyos hölgybizottságok felelőssége volt, akik a városi jótékony nőegyletekből alakultak. A népkonyhák tavasszal bezártak (az egyik pesti népkonyha a kihasználatlanság miatt már hamarabb), majd 1875-ben a téli időszakban ismét megnyitottak. Egész évben csak a Pesti Izraelita Nőegylet népkonyhája üzemelt. 1875-ben már a Mária Valéria Nőegylet intézménye is működött, ezért a városi népkonyhákból csak négyet nyitottak újra (a Tabánban, a hetedik kerületben, Budán és Lipótvárosban). 1879-ben is négy népkonyha volt: a tabáni, az óbudai, a ferencvárosi és a Pesti Izraelita Nőegylet kezelésében lévő.³⁴ Ennél nagyobb számban nem voltak népkonyhák, általánosnak tekinthető, hogy ott nyitottak ilyen étkezdét, ahol szükség volt rá és nem tette ezt meg más jótékony intézmény, ezért nem meglepő, hogy 1906-ban három népkonyha működött.³⁵

A gyermekek jogaival foglalkozó törvények

A következőkben azokat a törvényeket gyűjtöttem össze, amelyek közvetlenül a gyermekek jogaival foglalkoznak és/vagy életkörülményüket befolyásolták. Kutatási kérdésem a következő: a gyermekek életének mely területeit érintette törvény, és milyen jogaik voltak törvénybe foglalva.

A gyermekek jogait meghatározó legfontosabb törvény a korszakban az 1868-as népiskolai törvény volt, amelyben „a tanítás kötelezettségéről és szabadságáról”³⁶ van szó. A törvény kimondja a 6–12 éves gyermekek iskolába járási kötelezettségét. Ez a kötelezettség a szülő és nevelő felelőssége, amennyiben nem gondoskodnak az adott kiskorú iskolába járásáról, szóbeli figyelmeztetésben, majd pénzbeli bírságban részesülnek, a legszigorúbb büntetés pedig egy másik gyám elrendelése. A tanítás szabadsága a törvény szerint azt jelenti, hogy nem kötelező a nyilvános iskolába járattatni a gyermeket, ha ehelyett otthon tanítják vagy magánintézménybe jár. Viszont az otthon tanuló gyereknek kötelező évente vizsgáznia egy nyilvános iskola tanára előtt. A törvény egy másik fontos pontja, hogy a mindennapos elemi iskolába 12 éves korig kötelező járnia azoknak, akik nem otthon tanulnak, azonban ezután még három év ismétlődő tanítás következik a gyermek 15 éves koráig. Ez az ismétlődő iskola a tanórák számában különbözött a mindennapi iskolától: míg az utóbbiban egy héten minimum 20, maximum 25 tanóra volt, az előbbiben télen öt, nyáron kettő.³⁷ Az 1872-es ipartörvény a gyermekekre vonatkozóan szól arról, hogy a 12 éven aluliak nem lehetnek tanoncok. Gyári munkára 10 éven aluliakat egyáltalán nem, 10–12 év közöttieket csak iparhatósági engedéllyel lehetett alkalmazni, azzal a kitételrel, hogy a gyári munka összeegyeztethető az iskola látogatásával. A 12–14 évesek maximum 8 órát dolgozhattak gyárban.³⁸

³² [768] 820. I. Ferenc József és Erzsébet királyné 1000 forint segélyadománya a fővárosi szegényeknek. Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei 1874.

³³ Évi Jelentés. 1885. 6–7.

³⁴ *Rózsay J.*: Budapest főváros jótékonyági intézetei i. m. 52.

³⁵ *Holló Sz.*: A hatósági népkonyhák i. m. 91.

³⁶ 1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában, lásd <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86800038.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?pagenum%3D28> (letöltés: 2023. febr. 25.).

³⁷ Uo.

³⁸ 1872. évi VIII. törvénycikk az ipartörvény, lásd <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87200008.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3Dipart%25C3%25B6rv%25C3%25A9ny> (letöltés: 2023. febr. 25.).

1877. évi XX. törvénycikk a gyámság és gondnokság alatt álló gyermekek és a gyámok jogait, kötelességeit fekteti le. A gyám kötelessége a gyermeket iskolába járatni, testi épségére vigyázni, betegség esetén meggyógyítani. A törvény vagyonnal rendelkező gyámoltak vagyonának kezelésének módját is szigorúan lefekteti. Egy rövid paragrafus szól a vagyontalan árvákról, akiknek eltartása a rokonok feladata, ha nincsenek, akkor egy jótékony intézetbe kerültek a gyerekek, vagy a község tartotta el őket addig, ameddig nem jutottak keresethez.³⁹ A 1887. évi XXII. törvénycikk a közegészségügyről szóló törvényt⁴⁰ módosítja: a szülőknek kötelessége beoltatni a gyermeküket a himlő ellen.⁴¹ Az 1893. évi XXXIII. törvénycikk Budapest székes főváros kerületi elöljáróságairól meghatározza a kerületi választmány hatáskörét és ide utalja a lelencek, árvák, rászoruló gyermekeket elhelyezését a gyermekmenhelybe. Ez az intézmény a magánalapítású Budapesti Első Gyermekmenhely.⁴² Az együttműködés keretében havonta 16-20 pengő tartásdíjat fizetett az állam a beutalt gyermekek gondozására,⁴³ ezenfelül a gyermekmentésért az állam évi 3000 forintot fizetett a menhelynek.⁴⁴

A következő jogszabályok, a már említett 1901-es gyermekvédelmi törvények,⁴⁵ a közsegéllyel támogatott gyermekekről és az állami menhelyekről. Ezen törvények jelentősége, hogy a rászoruló gyermekek gondozását a közjótékonyágtól az állam feladatai közé utalja. Az állami gyermekmenhely a törvény szerint egy olyan intézmény, ahol az összes elhagyottnak nyilvánított gyermek megfelelő ellátást és gondozást kap 15 éves koráig, tehát az eddig és ezután elhagyottnak nyilvánított gyermekek mind a gyermekmenhelyhez tartoztak. A törvények alapja, hogy „az állami gyermekvédelem kiterjeszkedjék minden 15 éven alul levő gyermekre, aki valóban elhagyott”.⁴⁶ A két törvény végrehajtásáról a Szabályzat az elhagyott gyermekek védelméről című belügyminiszteri rendelet szól.⁴⁷ Ebben a Szabályzatban fektetik le, hogy az elhagyottnak nyilvánítás az árvaszék feladata, a menhelybe felvenni pedig csak ezután lehetett, kivéve azon sürgős esetekben, amikor a gyermek érdekében szükséges a mihamarabbi intézkedés. Nem elhagyott gyermekek is felvehetők az intézetbe, ha a gyermek érdeke úgy kívánja. Ennek módja szerint a vagyonnal rendelkező gyermekek ellátását a saját jövedelmükből fedezik, a vagyonnal nem rendelkezőkét pedig a szülei, rokonai egyenlítik ki. A jótékony intézmények is kérhetik gyermekek felvételét a menhelybe, ebben az esetben ők fizetik az ellátását.⁴⁸

A Szabályzat részletesen ír a gyermektelepek alapításának szabályairól: olyan városban lehetett alapítani, ahol a természeti viszonyok nem ártalmasak, orvos lakik a településen, az infrastruktúra megfelelő, elérhető a korosztálynak alkalmas nappali iskola és kisdudóvó, valamint legalább 30 olyan

³⁹ 1877. évi XX. törvénycikk a gyámsági és gondnoksági ügyek rendezéséről, lásd <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87700020.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3D1877.%2520%25C3%25A9vi%2520XX> (letöltés: 2023. febr. 25.).

⁴⁰ 1876. évi XIV. törvénycikk a közegészségügy rendezéséről, lásd <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87600014.TV> (letöltés: 2025. aug. 25.).

⁴¹ 1887. évi XXII. törvénycikk a közegészségügy rendezéséről szóló 1876. évi XIV. törvénycikk XIII. fejezetének módosításáról, lásd <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=88700022.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3Dgyermek> (letöltés: 2023. febr. 26.).

⁴² 1893. évi XXXIII. törvénycikk Budapest székes főváros kerületi elöljáróságairól, lásd <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89300033.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3D1893.%2520%25C3%25A9vi%2520XXXIII> (letöltés: 2023. febr. 25.).

⁴³ Schuler D.: Hatósági és társadalmi embervédelem i. m. 99.

⁴⁴ Thirring G.: Budapest gyermekegészségügyi viszonyai i. m. 31.

⁴⁵ 1901. évi VIII. törvénycikk és 1901. évi XXI. törvénycikk.

⁴⁶ 1/1903. B. M. számú rendelet. Szabályzat az elhagyott gyermekek védelméről. (Az 1901: VIII. és XXI. törvény cikkek végrehajtása tárgyában.) Magyarországi Rendeletek Tára 1867–1945. 535–542., lásd https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1903/?p-g=601&layout=s (letöltés: 2025. aug. 25.)

⁴⁷ Uo. 535.

⁴⁸ Uo. 534–552.

család, akik megfelelnek arra, hogy elhagyott gyermekeket fogadjanak be.⁴⁹ Ennek értelmében 1907-ig 17 állami menhelyet építettek fel, többek között az alábbi városokban: Pécs, Veszprém, Debrecen, Nagyvárad, Békésgyula, Kolozsvár, Szeged, Arad, Kecskemét, Szabadka Szombathely, Rimaszombat, Munkács, Kassa, Marosvásárhely és Temesvár.⁵⁰

Az elhagyottak nevelésére alkalmas családokra azért volt fontos külön kitérni, mert azok a gyermekek, akik nem egy menhelyen éltek, kihelyezhetőek voltak családokhoz is. A hét év alattiak, ha nem volt olyan betegségük, amely állandó orvosi ellátást igényelt, akkor nevelőszülőkhöz kerültek. A 7 és 15 év közötti gyerekeket különböző területeken helyezték el: menhelyben, internátusban,⁵¹ szanatóriumban⁵² vagy nevelőszülőknél. Egy különleges típusú menhely volt a családi telep, amelyben 10-20 fő lány vagy fiú élt, egy megbízható, kellően művelt személy vezette, és amellet, hogy iskolába jártak a bentlakók, a házimunkába és a ház körülő feladatokba is besegítettek, tehát úgy éltek együtt, mint egy nagyobb család.⁵³

A kutatási kérdésre válaszolva, az első gyermekvédelmi törvények meghozataláig a gyermekek iskolába járáshoz, gyógyításhoz és egészségügyi ellátáshoz való joga volt törvénybe iktatva. A tanulás-hoz való jog elsődleges volt, amely meghatározta azt is, mennyit dolgozhatnak, amennyiben a szülők vagy a munkaadók nem a törvény szerint jártak el, úgy pénzbüntetést kaptak. A szülőknek és gyámoknak a feladata a rájuk bízott kiskorú erkölcsi és testi épülésének biztosítása volt. A gyermekvédelmi törvény pedig kimondta azt az általános tételt, hogy minden 15 év alatti gyermeknek joga van állami ellátásban részesülni a gyermekmenhelyeken és azok koordinálásában.

Az így létrejött gyermekvédelmi intézkedések fejlődésének az 1914. július 28-án kitört első világháború vetett véget. A háború éveiben a gyermekvédelem feladata a hadbavonultak gyermekeinek ellátása, védelme volt: 1914-ben a bevonult katonák családjainak segélyezéséről szóló törvényben ki-szélesítették azok körét, akiknek családja jogosult a segélyre.⁵⁴ Azoknak a családtagoknak, akiknek nehézséget okozott saját maguk fenntartása, az állam havisegélyt osztott ki. 1914 szeptemberében létrejött a Budapesti Központi Segítő Bizottság, amelynek volt gyermekvédő osztálya is. Feladata a rászoruló gyerekek felügyeletének, étkeztetésének és felruházásának megoldása volt.⁵⁵

Árvaházak a korszakban

A gyermekvédelem nagyon sokáig csak az árvák és lelencek védelmét, elhelyezését jelentette, így az első intézmények is árva- és lelencházak voltak Pesten.⁵⁶ Ezeknek az intézményeknek különböző felvételi kitételei voltak és az is változatos volt, hogy meddig viseltek gondot az árvákra. Az első árvaház gondolata 1837-ben merült fel. Habsburg József nádor tiszteletére József-fiúárvaháznak, Josephinumnak nevezték. Az intézetet a közadakozásnak köszönhetően 1843-ban nyitották meg. Tíz árva

⁴⁹ Uo. 552-557.

⁵⁰ Csorna K.: A szociális gyermekvédelem i. m.150.

⁵¹ Az internátusban a szakoktatás mellett egyfajta javító- és nevelőoktatás is folyt. 1/1903. B. M. számú rendelet. i. m. 558.

⁵² Szanatóriumban azok a rászorultak laktak, akik speciális orvosi kezelést igényeltek. – Uo. 558.

⁵³ Uo. 557-558.

⁵⁴ 1914. évi XLV. törvénycikk a mozgósítás esetén bevonultak gyámol nélküli családjainak segélyezését szabályozó 1882. évi XI. törvény-cikk kiegészítése és némely rendelkezésének módosítása tárgyában, lásd <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91400045.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3Dgyermek> (letöltés: 2023. febr. 26.).

⁵⁵ Schuler D.: Hatósági és társadalmi embervédelem i. m. 104.

⁵⁶ Uo. 96.

fiút vettek fel, a működést a főváros felügyelte.⁵⁷ A Budapesti Protestáns Országos Árvaegylet is fenntartott egy árvaházat, amely a működését 1859-ben kezdte meg, akkor még Evangyéliumi Árvaápoló Egylet Pesten névvel, majd 1866-ban Ágostai és helvét hitvallású országos evangyéliumi árvaegylet-re változtatták a megnevezést. A már említett, végleges nevet pedig 1873-ban kapta az egylet, amely fenntartotta Terézvárosban az árvaházat. Az első év 10 ágostai és helvét hitvallású árva felvételével indult, majd folyamatosan emelkedett a létszám. Kiemelt cél volt nemcsak a testi, hanem a lelki szükségletek ellátása is, az erkölcsi nevelés.⁵⁸

A Magyar Gazdasszonyok Országos Egyletének árvaháza 1866-ban nyílt meg Damjanich Jánosné Csernovics Emília vezetésével, célja volt, hogy az árva lányokból olyan magyar nevelőnőket képezzen, akik hasznos munkát végeznek és leváltják a külföldieket. A felvételi kritériumok között a kereszttelvel szerepelt (valláskülönbség nélkül), továbbá annak igazolása, hogy a gyermek egészséges, be van oltva, az átadó gyám pedig elfogadja az alapszabályokat.⁵⁹ A Pesti Izraelita Hitközség Fiúárvaháza 1868-ban nyílt meg a Holló utcában. Több felvételi kritérium is volt: a felveendő, legalább 5 éves fiúgyermek a Pesti Izraelita Hitközségből származzanak, édesapjuk legalább hat évig volt a hitközség tagja. Elsősorban teljesen árva gyermekeket vettek fel, de olyan félárvákat is fogadtak, kiknek gyámja nem tudta eltartani a gyermeket. A felvettek 14 éves korukig maradhattak az árvaházban, viszont jó tanulási eredmények esetén az árvaház további taníttatását vállalta a fiúknak.⁶⁰

Az Erzsébet Leányárvaháznak a gondolata már 1861-ben felmerült, a királyné nevét 1866-ban vette fel, amikor maga Erzsébet látogatta meg az intézményt, amely saját épületébe 1871 augusztusában költözhetett. A telket Pest város közgyűlése szavazta meg az árvaház számára, ahogy az építési költségek (87 558 forint) kiegyenlítését is. Az árvaház a főváros kezelésében volt. A felvétel kritériumai a következők voltak: fővárosi születésű árva és félárva lányok, akik törvényes születésűek, 7–10 évesek, egészségesek és megkapták a himlő elleni védőoltást, felekezeti kitétel nem volt megszabva. Az árvaházi nevelés célja az volt, hogy a lányok később munkát kapjanak családoknál, a legtehetségesebbeket pedig tanítónőnek képezték tovább.⁶¹

1886-ban nyílt meg a Mayer Ferenc, 1848-as szabadságharcos tábornok alapítványából létrehozott Mayer Ferenc-Fiúárvaház a Városmajor utca 31-ben. Ahogy az Erzsébet Leányárvaház, úgy ez is a főváros kezelésében volt és 68 fő 6–10 éves teljes vagy félárva fiút tudott befogadni.⁶² Ebbe a sorba illeszkedik a Pesti Izraelita Nőegylet árvaháza is, melynek megnyitója 1867-ben volt. A felvételi kritériumok szerint 6. életévét betöltött, de 10 évesnél fiatalabb teljesen árva lányokat vettek fel, akik 16 éves korukig maradhattak az intézményben.⁶³

Az eddigiekből látható, hogy a vizsgált 7 fővárosi árvaházból kettőt kifejezetten lányok számára, hármat pedig fiúk számára alapítottak. A gyermekek helyzete szerint felvettek árvákat és félárvákat is. Vallásfelekezeti kikötése a vallási alapon szerveződött három árvaháznak volt. A lokáció miatt mindegyik egylet pesti illetőségű gyermekeket vett fel, akik 14–16 éves korukig maradhattak árvaházi nevelésben.

⁵⁷ *Schoen Arnold*: Budapest székesfőváros kórházainak és emberbaráti intézményeinek kápolnái. In: Tanulmányok Budapest múltjából 7. Szerk. Némethy Károly – Bubó Juszti. 1939. 28.

⁵⁸ *Brocskó Lajos*: A Budapesti Protestáns Országos Árvaegyesület és árvaházának története 1859–1895. Bp. 1896. 2.

⁵⁹ *Rózsay J.*: Budapest főváros jótékonyági intézetei i. m. 12.

⁶⁰ Uo. 14.

⁶¹ Uo. 11.

⁶² *Schuler D.*: Hatósági és társadalmi embervédelem i. m. 139–140.

⁶³ *Rózsay J.*: Budapest főváros jótékonyági intézetei i. m. 15.

Összegzés

A már említett Csorna Kálmán, a főváros árvaszékének munkatársa, Budapest (véleményem szerint inkább az egész ország) rászorulókkal kapcsolatos intézkedéseinek történetét három korszakra osztotta: az első a 18. századtól 1906-ig, a szegénygondozói szabályrendeletig, a második 1906-tól 1917-ig, a népjóléti igazgatás szervezéséről szóló rendeletig, a harmadik korszak pedig 1917-től kezdődött.⁶⁴ A szegénygondozás összefügg a gyermekvédelemmel, hiszen közvetve és az egyes intézkedések közvetlenül is befolyásolták a szegény és árva gyermekek életét, azonban a gyermekvédelem történetének máshol vannak a korszakhatárai, nézetem szerint. Az eddig bemutatott törvények, intézkedések alapján azt a megállapítást teszem, hogy a dualizmuskori magyar gyermekvédelmet az alábbi korszakokra lehet osztani: az első korszak 1843-tól, az első pesti árvaház, a József-fiúárvaház (Josephinum) megnyitásától⁶⁵ 1871-ig, a községi törvényig,⁶⁶ a második korszak 1871-től 1901-ig, az 1901. évi VIII. törvénycikk (az állami gyermekmenhelyekről)⁶⁷ életbelépéséig tart. A harmadik korszak pedig ettől a törvénytől 1918-ig, az első világháború végéig tart. Az első világháború utáni gyermekvédelem feladatai jelentősen átalakultak a világháború utáni társadalmi és gazdasági problémák miatt.

⁶⁴ Csorna Kálmán: A szegénygondozás Budapesten. (Budapest Statisztikai Közlemények 62.) Bp. 1931. 123.

⁶⁵ Schoen A.: Budapest székesfőváros kórházainak i. m. 28.

⁶⁶ 1871. évi XVIII. törvénycikk a községek rendezéséről.

⁶⁷ 1901. évi VIII. törvénycikk az állami gyermekmenhelyekről.

BÓKA MELINDA

Egy kereskedelmi reklám és önmozgósítás: a Diana sósborszesz hirdetése az első világháború alatt

Az első világháború időszakában minden korábbinál fontosabbá vált a tömegek megszólítása, elsősorban a hátszországban. A propaganda funkciójában és értelmezésében ez az időszak hozott átalakulást, ekkor változott meg az alkalmazása, a technikája arra irányulva, hogy meggyőzze és manipulálja a nagyközönséget. Írásom egy jelenségen keresztül tárgyalja ezt a változást. Figyelmem a hátszóra, a háborút népszerűsítő korabeli sajtóra, azokban található úgynevezett propagandareklámokra és azok háborúra való (ön)mozgósítására irányul. Munkámban olyan újsághirdetésekről van szó, amelyek – miközben széles olvasóközönségnek szóltak, és ezért igyekeztek „rezonálni a néplelekkel” – az emberek feletti fogyasztói kontrollt törekedtek megszerezni és megtartani. Ezt a Nagy Háború alatt a legegyszerűbben és legcélravezetőbben a világháborús mozgósítás és a tettvágy, a hősiesség kultuszának propagandájával lehetett elérni. Az alábbi tanulmány középpontjában olyan Diana-sósborszesz sajtóhirdetések állnak, amelyek általában a háborúra hivatkoztak: szenzációs eseményekre vagy éppen a világegés következtében a hátszországban bekövetkező változásokra/nehézségekre. A világháború négy éve alatt, ahogy a frontok nyíltak, bővült a hadszíntér és ezzel egyenesen arányosan nőtt a lelkesedésre és kitartásra buzdítás igénye, a háborút a részvénytársaságok és cégek azon nyomban az eladásaiuk szolgálataiba állították.

A propagandareklám kutatásnak a huszonegyedik században nagyobb relevanciája van, mint valaha, amikor minden második sarkon óriásplakátok köszönnek vissza ránk és elárasztanak minket a hirdetések a közösségi médiában.

Tömegsajtó és hirdetés Magyarországon

Az 1900-as évek elején a tájékozódás legfőbb formájának az újságolvasás tekinthető. A modern tömegsajtó Magyarországon a dualizmus korában alakult ki: 1914-ben már 143 napilap szolgálta ki az újságfogyasztókat.¹A korszakban, már a dualizmus kezdete óta létező lapok mellett, számos új sajtóorgánium jelent meg, amelyek a politika teljes palettáját lefedték és a tömegettájékoztatás egyik leghatékonyabb formáját jelentették. Ahogy Lénárt András történész is megfogalmazta: „a századfordulóra kifejlődtek a nagy sajtóbirodalmak, a világ sorsát meghatározó hatalmak pedig rájöttek, hogy a tömeg egészét kell megszólítani, vagyis a képek, röpiratok és plakátok már nem elegendőek: a nagy példányszámú, országos

¹ Takács Róbert: Sajtó és propaganda a háború idején. In: Háborús mindennapok – mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy Háború – ahogy a sajtó látta (1914–1918). Szerk. Kaba Eszter. Bp. 2017. 11.; Ennek és a következő fejezetnek az elkészítése során a következő tanulmányomra támaszkodtam: Bóka Melinda: (Ön)mozgósítás a Borsszem Jankóban megjelenő Kotányi-paprikahirdetéseiben. Magyar Könyvszemle 139. (2023) 4. sz. 580–599.

vagy regionális szinten terjesztett és olvasott újságokon keresztül juttatták el a »népnek« szánt mondanivalójukat.”²

Mindennek a feltételeként a 19. és a 20. század fordulójára Magyarországon is erőteljesen bővült az írni-olvasni tudók száma,³ és ezzel kiszélesedett az újságolvasó közönség. E közben hirdetések jelentősége megváltozott a 19. század végén, ami magával hozta az üzleti szemléletű lapkiadás kialakulását, tehát a két tényező elválaszthatatlanul összefüggött. Az üzleties sajtó egyik alappillérje a hirdetések térnyerése az újság oldalain, másfelől pedig a lap tartalmában való változás: kulturális könnyítés és a kapcsolattartás igénye az olvasókkal.

A 19. és a 20. század fordulóján indult meg Magyarországon a kereskedelmi célú reklámok és hirdetések számának rohamos növekedése.⁴ A robbanásszerű változásnak a háttérében olyan okok húzódtak meg, mint a gazdasági fejlettség, a cégek számának gyarapodása, a fogyasztói társadalomba való átmenet folyamata (a termelés és a fogyasztás elválása), de ezenkívül az is előidézője volt, hogy fél évszázad után a naptárak, hirdetmények, hírlapi beiktatások, külföldi hírlapok és időszaki lapok bélyegkötelezettségének megszűntetéséről szóló 1900:X. törvénycikk megszüntette a hirdetési bélyeg formájában kirótt különadót.⁵ Ezen jelenségek együttesen érhetőek tetten a hirdetések egyik új csoportjában, az apróhirdetéseknél.

Magyarországon az első fontos újítás a sajtóhirdetések terén az apróhirdetések alkalmazása volt, amely a magyar nyelvű lapok közül a Légrády Testvérek 1878-ban induló Pesti Hírlapjához szokás kötni; a lap létrejöttével kezdődött el az „üzleti szellemű”⁶ sajtó korszaka. Az addig legfeljebb egy, maximum két oldalt kitevő, hosszú ideig ismétlődő sajtóhirdetések helyett a gyorsan változó, aktuális hirdetések mennyiségi térhódítása következett be.⁷

A világháború kirobbanását követően gyorsan nőtt a lakosság körében a hírek utáni érdeklődés és a sajtópiac bővülni kezdett. A háborús erőfeszítéseket támogató, vagy csak elfogadó ember, ahogy a sajtó is, egyre többféle érvet talált arra, hogy miért kell támogatnia háborút. A cenzúra nem kifogásolta a háború melletti kiállást (sőt!), azaz ezen elemeket nem kellett rejtegetni a mondandó mögött.⁸ Kemény Ferenc pedagógus 1915-ben vizsgálta a sajtóorgánumokat, és arra jutott, hogy a sajtó fokozatosan olyan szerkesztői és tipográfiai eszközöket alkalmazott, amelyek célja az olvasók figyelmének fenntartása és az ingerküszöbük emelése volt. A háborús híreket egyre markánsabb tipográfiai kiemelésekkel – félkövér, vastagított, olykor szinte „kiabáló” betűtípusokkal – tálalták, amelyek látványosan elütöttek a normál szedésű szövegektől. Ez a gyakorlat oda vezetett, hogy az olvasóközönség fokozatosan hozzászokott a vizuális hangsúlyokhoz, és a szokványos betűkészlettel közölt tartalmak egyre kevésbé keltették fel az érdeklődésüket.⁹

² Lénárt András: Újrahasznosított propaganda. Az első világháború tanulságainak beépülése a politikai praxisba. Jel-Kép. Kommunikáció, közvélemény, média 22. (2016) 6. sz. 6.

³ A közoktatási rendszer, amely tankötelezettségen alapult radikálisan növelte az olvasni tudó lakosság számát az Osztrák-Magyar Monarchia területén. 1867 óta az írni-olvasni tudás valamivel több, mint 60%-kal nőtt. 1880-tól tíz évenként 8–10%-kal, mintegy kétmillió fővel nőtt ennek aránya. 1880-ban a Monarchia lakosságának 43,5%-a tudott írni-olvasni, ami 1900-ra 61,2%-ra nőtt, a törvényhatósági jogú városokban pedig 79,7% lett. 1910-ben a kereső lakosság 71,1%-a, az összlakosság 58,2%-a írt és olvasott. – Buzinkay Géza: A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig. Bp. 2016. 231.; „1910-re a népesség 68%-a tudott olvasni és írni.” vö. Dányi Dezső: Az írás-olvasás elterjedése Magyarországon. Demográfia 7. (1964) 2. sz. 310–313.

⁴ Szabó Dániel: Reklám és politika 1906-ban. História 14. (1992) 2. sz. 27.

⁵ Buzinkay G.: A magyar sajtó és újságírás története i. m. 267.

⁶ A német és magyar nyelvű sajtó apróhirdetéseire lásd Balogh János Máttyás: Apró hirdetések és apróhirdetések Magyarországon 1850–1900. Médiakutató 6. (2005) 4. sz.; Buzinkay G.: A magyar sajtó és újságírás története i. m. 267.

⁷ Buzinkay G.: A magyar sajtó és újságírás története i. m. 267.

⁸ Szabó Dániel: A magyarországi sajtó a háború kitörésekor. In: Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban. Szerk. ifj. Bertényi Iván – Boka László – Katona Anikó. Bp. 2018. 251.

⁹ Klestenitz Tibor: A Nagy Háború propagandája és a magyar sajtó. In medias res 4. (2015) 2. sz. 408.

Reklámtörténet

A 19. század végére, a 20. század elejére a modern világban a társadalmi-politikai változások mellett jelentős technológiai-információs forradalom zajlott. A hírek, a tudósítások egyre fontosabbá váltak, azok közlésének módja pedig egyre gyorsabbá és pontosabbá. A nagyarányú fejlődésnek köszönhetően kialakult a közönség információ- és informáltságszükséglete.¹⁰ Átalakult a hirdetés is. Kiindulási pontként rögzítsük, hogy a hirdetésszövegek alapvetően árukat és szolgáltatásokat népszerűsítene, ugyanakkor „a fogyasztói kultúra fogalma [...] a hatalmi viszonyok rendszerét is magába foglalja”,¹¹ hiszen „a fogyasztók nemcsak árucikkeket vesznek, hanem befogadják egyúttal a hivatásos tanácsadás, az eladási stratégiák, a kormányzati programok, a választói alternatívák és a boldogság reklámok sugallta mintáit is”.¹² Maga a reklám tehát kettős funkciót tölt be: tájékoztat és meggyőz. De megközelíthetjük úgy is, hogy a reklám az egyén lélektani úton való befolyásolását jelenti, és ekkor világosan látszik, hogy a politikai propaganda éppúgy beavatkozik az egyén önálló gondolkodásába, mint a tudatosan megtervezett kereskedelmi reklám: mindkettő célja a véleményformálás, a döntések és attitűdök irányított befolyásolása. Fekete Ferenc már egy 1940-ben írt tanulmányában azzal érvelt, hogy az ipar és a politika hadjárataiban egyaránt ismeretes az az elv, hogy az embert sajátos berendezése következtében lelki alkatán keresztül lehet a legjobban — bizonyos kívülről meghatározott — cél szolgálatába állítani.¹³

Ez a felismerés az első világháború idejéhez és magához a háborúhoz köthető: a reklám átalakulása ugyanis azt jelentette, hogy a századfordulón a technikai fejlődés új szakaszba emelte a reklámozást. A szlogen, az ismétlés, a vonzó képek fokozatosan felülkerekedtek a komoly és demonstratív bejelentéseken: a reklám szuggesztív lett.¹⁴ (Az 1940-es évektől viszont csökkent a média, és így a hirdetések hatalmába vetett hit.)

A reklám minden esetben kommunikációs folyamat, a reklámozató cég üzenete különböző médiumokon keresztül jut el a befogadókhöz, azaz a fogyasztókhöz. Az egész folyamat tehát értelmezési kontextust igényel, a kommunikáció egyik speciális kontextusát, a tömegkommunikációs kontextust.¹⁵

David Ogilvy reklámszakember úgy vélekedett, hogy a reklám nem tekinthető „se művészeti ágnak, se szórakoztató műfajnak, hanem ismeretközlő eszköz”.¹⁶ Ha ismeretközlő eszközként fogjuk fel a reklámot, érvényes rá a „Lasswell-képlet”, vagyis Lasswell tömegkommunikációs modellje.¹⁷ Ezen „képletet” szeretném a kutatásom során felhasználni és e rendszer szerint ismertetni és tipizálni a megjelent hirdetéseket. A sajtóbeli információknak elsősorban a „ki, mi, mikor, hol, milyen forrásból, hogyan és miért” kérdésekre kell választ nyújtania.¹⁸ Jelenlegi dolgozatomban a hangsúlyt elsősorban a *mi, mikor, hol, hogyan* kérdéskör kapja.

¹⁰ *Andreides Gábor*: A sajtó helyzete, a propaganda és a tájékoztatáspolitikai szerepe a fasiszta Olaszországban. In: *A propaganda propagandája*. Szerk. Sólyomfi Andrea Hanna – Virányi Péter. Bp. 2020. 209.

¹¹ *Gyáni Gábor*: Középosztályi fogyasztási kultúra és az áruház. *Budapesti Negyed* 5. (1997) 16–17. sz. 101–126.

¹² *Richard Wightman Fox – T. J. Jackson Leary*: *The Culture of Consumption: Critical Essays in American History 1880–1980*. New York 1983. – Idézi: *Gyáni Gábor*: Középosztályi fogyasztási kultúra és az áruház. i. m. 101–126.

¹³ *Fekete Ferenc*: A reklám és a propaganda. *Korunk* 14. (1940) 2. sz. 111.

¹⁴ *Pallos Kinga*: *Publicité versus propagande: interactions de la publicité et de la propagande de 1789 à 1918 - Reklám kontra propaganda: a reklám és a propaganda kölcsönhatásai 1789-től 1918-ig*. Bp. 1999. 4.

¹⁵ *Fejes Edina*: *Vizualitás, reklám, képi kifejezés, mint közvetítő közeg az alkotó-befogadó egyén és társadalmi környezete között*, lásd <http://www.communicatio.hu/doktoriprogramok/kommunikacio/belso/temafelvetok/20022/fejesetemafelveto.htm> (letöltés: 2023. febr. 3.).

¹⁶ *David Ogilvy*: *Ogilvy a reklámról*. Bp. 2001. 7.

¹⁷ *Harold D. Lasswell*: *The Structure and Function of Communication in Society*. In: *The Communication of Ideas*. Szerk. Lyman Bryson. New York 1948. – Idézi: *Róka Jolán*: *Kommunikációelméleti alapismeretek. Témakörök a kommunikáció elméletéből és gyakorlatából*. Bp. 2010. 46.

¹⁸ *Veszelszki Ágnes*: *A Nyugat folyóirat hirdetésszövegei 1908 és 1911 között*. In: *Az ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola hallgatóinak publikációs fóruma*, lásd http://epika.web.elte.hu/doktor/publ_vezszelszka.html (letöltés: 2025. ápr. 22.).

Kutatási kérdéseim a következők: vajon a hirdetések (a reklámok) miként kapcsolódtak a világháborús propaganda jelenségéhez? Mi volt a céljuk a háborús hirdetéseknek? Jellemezte-e egyfajta kettőség a korban a hirdetések? Vajon a fogyasztásra való buzdítás volt-e az elsődleges cél vagy a bajtársiasság, a sors- és közösségvállalás a fronton lévőkkel? Kérdés az is: vajon a reklám mit vett át a propagandából? Ezen belül például a hősieítés (hőskultusz) milyen elemeit hasznosította?¹⁹

Az első világháború többféle módon alakította a média működését, megváltoztatva a média és a társadalom viszonyát. A háború minden országban megnövelte a hírek iránti érdeklődést, így a média befolyásoló hatása a világháború alatt tovább fokozódott.²⁰ Vélhetőleg kialakult egy úgynevezett „háborús tömegpszichózis”,²¹ amely létrehozta a maga háborús sajtóját, ez pedig mindenben igyekezett kiszolgálni a tömegigényt, tovább gerjesztve ezzel a háborús pszichózist. A háborús lelkesedés terjedését sokan a sajtó szerepének, mozgósító hatásának tulajdonították.²² Katonailag és pszichológiailag egyaránt megkívánta minden hadviselő ország a teljes népesség együttműködését, és ez volt az első világháború egyik fontos újdonsága: a fegyverek nélküli hadviselés a hátszországban.²³

A piac érzékenyen reagált a világháború kitörésére, a világegés témája beférkőzött a sajtó minden részébe, szerkesztői üzenetek és a hirdetések is tartalmaztak háborúval kapcsolatos felhangokat.²⁴ A hírehséget kihasználva 1914 és 1918 között a hátszág szolidaritására és a hazafias felbuzdulásra építve a „leleményes” kereskedők a háborút használták fel hívószóként termékeik eladására.²⁵ A hirdetések célja az volt, hogy hangsúlyozzák a vállalat termékeinek hasznosságát a háborús helyzetben, és arra ösztönözzék a fogyasztókat, hogy vásároljanak. Az ilyen kampányokban a háború az eladás növelésének eszközeként jelent meg, és azt az üzenetet közvetítette, hogy a termékek használata a nemzeti ügy szolgálatában áll. Ez a „marketingstratégia” jól összecsengett a korabeli állami/kormányzati elképzeléssel, amely a háborúra a nemzet sorsának formálóerejeként tekintett. A reklám a „háború kultúrájának” igazán életközeli megnyilvánulása volt, alkalmazkodott az olvasók lehetőségeihez és igényeihez. A hirdető reagáltak a világháború kitörésének hírére és annak eseményeire, a négy év alatt pedig sorra gyártották a többnyire propagandisztikus háborús reklámokat. Ezek a hirdetések olyan üzeneteket közvetítettek, mint például az ellenség iránti gyűlöletet, a háború vélt igazságosságát.²⁶

Ha az újságok oldalaira tekintünk, jól látható, hogy már a hadüzenet utáni első hetekben megváltoztak a reklámok; reflektáltak a háborúra, illetve előtérbe kerültek a fronton hasznosítható termékek.²⁷ Továbbá buzdíthattak a közös szerepvállalásra, azt sugallva, hogy a hátszországban maradók bizonyos termékek megvásárlásával vagy felajánlásával sorsközösséget tudnak vállalni a fronton harcolókkal, erősíthetik nemzeti érzéseiket – és az ilyen megoldások segítségével a termékek vélhetőleg

¹⁹ Balázs Eszter – Sipos Balázs – M. Madarász Anita: Gendered War Heroism and Heroisation During the 20th Century. ME.dok 12. (2018) 3. sz. 27–50.

²⁰ Sipos Balázs: Az első világháború médiahatásai. Média kutató 11. (2010) 1. sz. 103–108.

²¹ Mucsi Ferenc: Sajtó, cenzúra Magyarországon az első világháború idején. Történelmi Szemle 27. (1984) 1–2. sz. 192–202.

²² Uo. 192–202

²³ Klestenitz T.: A Nagy Háború propagandája i. m. 398.

²⁴ Csunderlik Péter: „A háború, mint óriási átfogó gondolat”. Kultúra és a „háború kultúrája” Magyarországon. In: Háborús mindennapok i. m. 89.

²⁵ Az, hogy ekkortájt ki hirdetett, nem tartogat meglepetést: a kis- és középüzemek, továbbá a kereskedők használták a reklámot áruik népszerűsítésének érdekében. – Szabó D.: Reklám és politika i. m. 27–29.

²⁶ Uo. 89.

²⁷ Uo. 91.

könnyebben eladhatóvá váltak.²⁸ Az általános politikai cél mindezzel a háború társadalmi támogatottságának a fenntartása volt, ami a hirdetőik részéről az úgynevezett önmozgósítás, azaz a nem hivatalos intézmények, szervezetek által önként végzett háborús propaganda egy formájának tekinthető.

Az Erényi-féle sósorszesz

A „Diana” nevű patika Fónagy József gyógyszerész alatt kezdte meg működését 1898-ban. Ő 1905-ben a Károly körút 24. szám alatti Kriegler-bérház aljába költöztette a gyógyszertárát, amelyet 1904-ben Erényi László és bátyja, Erényi Béla patikusok vettek meg. A Diana gyógytár²⁹ volt a kiindulópontja annak a „csodaszernek” (szintén Dianára keresztelt sósorszesznek), amelyet Erényi Béla 1907-ben szabadalmaztatott.

A sósorszesz eredetileg valódi borpárlatból, azaz francia eredetű cognacból készült,³⁰ amelyhez konyhasót adtak.³¹ Ez a változat finomított, illatosított párlat volt, amelyet elsősorban külsőleg – például bedörzsölésre – használtak. Az idő előrehaladtával azonban a gyártási eljárások fokozatosan egyszerűsödtek: a drágább, minőségi borpárlatokat fokozatosan helyettesítették olcsóbb, alacsonyabb minőségű szeszekkel. A cognac helyett gyakran törkölypálinkát alkalmaztak, vagy iparilag előállított etil-alkoholt, amelyet burgonyából, kukoricából vagy más keményítőtartalmú alapanyagokból erjesztéssel nyertek. Ezt a semleges szeszt különféle aromás komponensekkel – például etil-acetáttal, enantéterrel vagy más illóolajokkal – illatosították, majd konyhasóval elegyítették. A végeredmény egy illatos, fertőtlenítő és frissítő hatású folyadék lett, amelyet már nem italként, hanem kizárólag külsőleg, gyógyászati és háztartási célokra forgalmaztak, s így terjedt el „sósorszesz” néven.³²

A 19. század közepén nyomult be Magyarországra a sósorszesz, és egyre nagyobb népszerűségnek örvendett. Az első pesti sósorszeszgyártó, Thék Mór 1858-ban kezdte működését, amit Werther Frigyes vegyész-technikus 1863-tól gyártott sós-borszesz nevű terméke követett (az ő gyógyitalaik összetételét azonban nem ismerjük.) Werther Frigyes sósorszeszének első említése 1864-re esik, ekkor a *Pesti Napló* hasábjain a szerre „életital”-ként hivatkoztak.³³ 1865-ben azonban az „életital”-t már sósorszesznek írják a lapokban „Numvári”³⁴ Werther Frigyes előállításában. Ez az első sósorszesz- említés a lapokban.³⁵

A sósorszesz meghonosítása Magyarországon Brázay Kálmán nevéhez fűződik. A kiskunhalasi születésű kereskedő 1865-ben Budapesten saját vállalkozást alapított, és rövid időn belül a város egyik legismertebb nagykereskedőjévé vált. Vállalkozása különlegessége az általa gyártott és forgalmazott sósorszesz lett, amely hamar országos ismertségre tett szert. A Brázay-féle készítményt eredetileg külsőleges használatra szánták: különféle panaszokra, például fájdalomcsillapításra és frissítő célokra ajánlották bedörzsölőszereként. Brázay a termék népszerűsége mellett jelentős társadalmi és gazdasági szerepet is betöltött: pellérdi

²⁸ „A világháború alatt arany ékszerek beadásával támogathatták a háborút az ún. »Gold gab ich für Eisen«, vagyis »aranyat adtam vasért« akció keretein belül, ami ugyancsak az ilyen akciók közé tartozik. Illetve több terméket is reklámoztak a »Hivatalos Hadsegélyező« elnevezéssel ellátva, melyek vásárlásával a hadsegélyezés ügyét lehetett támogatni.” – *Závodi Szilvia: Aranyat vasért – Gyűrűk a világháború emlékei között.* In: Acta Musei Militaris Hungaria. Szerk. Szoleczky Emese – Závodi Szilvia (A Hadtörténeti Múzeum értesítője 12.) Bp. 2011. 29–34.

²⁹ Erényi Béla „Diana”-gyógyszertár néven először a *Budapesti Napló* 1904. október 23-ai számában jelent meg egy hirdetés, mely Budapesten a Károly körút 5. szám alatt volt található. (Budapesti Napló, 1904. október 23. 24.)

³⁰ Franzbranntwein, azaz francia pálinka.

³¹ Révai Nagy Lexikona. VIII. Bp. 1913. 109.

³² Révai Nagy Lexikona. XVII. Bp. 1925. 44.

³³ Pesti Napló, 1864. április 1. 1.

³⁴ Ő császári és királyi Apostoli Felsője az 1863. évi decemberben kelt legfelsőbb határozatával, a kiadott és legfelsőbbben aláírt oklevél alapján Werther Frigyes gyárost és földbirtokost az Osztrák Birodalom nemesi rendjébe emelte, „nemes” címmel és a „numvári” előnév adományozásával. In.: Sörgöny, 1863. június 21. 1.

³⁵ Politikai Hetilap 1. (1865) 20. sz. 564.

nagybirtokosként virilistaként működött, tagja volt a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamarának, továbbá elnyerte a Ferenc József-rend lovagi címét.³⁶

Az újságok hasábjain már 1874 augusztusától kezdve rendszeresen találkozhatott az olvasó Brázay-féle sóborszesz reklámjával.³⁷ Kevés háztartási gyógyszer aratott ekkora sikert. A sóborszesz, mint látható, a modern gyógyászati termékek és a kozmetikumok elterjedését előlegezte meg annyiban, hogy hatásában sokan és erősen hittek.

Brázay Kálmán 1900-as visszavonulása kellett ahhoz, hogy új versenytársak törhessenek be a sóborszesz-iparba. Ekkoriban Erényi Béla patikus pálya- és vetélytársát (Brázay Kálmánt) próbálta legyőzni, igyekezett hasonló készítményt előállítani. 1900 táján a sóborszesz egy új fajtáját, a mentolos sóborszeszt hozta forgalomba, Diana sóborszesz néven. Erényi Béla gyógyszerész a reklám- és marketingtechnikáknak is mestere volt. „Harsány amerikai stílusú” reklámkampányt indított, így az általa kikevert és 1907-től árusított Diana sóborszesz hamarosan piacvezető lett. Végül ki is szorította a piacról, illetve az újságok hirdetései közül a Brázay-féle készítményt.

A *Vasárnapi Újság* 1912. november 10-i száma szerint „a Diana-krém és szappan egyedüli készítője: Erényi Béla Diana-gyógytára”³⁸ volt, ami arra utal, hogy Erényi már korábban, valamilyen ismerhető védjegyes arculattal működött. A további történeti források szerint 1904-ben vásárolta meg a Rákóczy úti gyógyszerterületet, amelyből 1910-re kialakult a Diana Ipari és Kereskedelmi Rt. Mindez azt mutatja, hogy a Diana sóborszesz és kozmetikai cikkek elnevezés egy tudatosan kialakított, védjegyes üzleti márka része lehetett.

A Diana Ipari és Kereskedelmi Rt.³⁹ 1910-ben, a gyártási jogokkal együtt, megvásárolta Erényi boltját, s ezt követően a zuglói Angol utcai üzemben készült a Diana sóborszesz, valamint egy sor vegyszeti, gyógyszerészeti, kozmetikai cikk. Ezt követően megvette Brázay zuglói telephelyét, majd 1911-ben sok más kozmetikai termékkel együtt megszületett a máig hódító Dianás cukorka. A cég 1912-ben bukaresti fiókteleppel bővült, 1915-ben leányvállalatot alapított, amely néhány évvel később átalakult és felvette a Panacea Gyógyszervegyészeti Rt. nevet. A háború alatt több jótékonyági kezdeményezést indított. A Magyar Érték- és Iparbank például több alkalommal nagy mennyiségű Diana-sóborszeszt adományozott a Magyar Vöröskereszt Egyesületnek,⁴⁰ míg Erényi Béla gyógyszerész személyesen ezer doboz bajuszpedrót és háromszáz üveg sóborszeszt juttatott el a Szurmay-hadseregcsoporthoz.⁴¹

Diana sóborszesz háborús hirdetései

Az első Diana-sóborszesz hirdetés a *Budapesti Hírlap* 1906. október 8-ai számában jelent meg.⁴² Ez még csak egy említés volt egy felsorolás részeként. Az első igazi Diana-sóborszesz reklám húsz nappal később, úgyszintén a *Budapesti Hírlap* hasábjain látott napvilágot.⁴³ A szöveg kiindulási pontja egy fiktív szenzáció volt: az, hogy „sokat beszélnek” a Diana-sóborszeszről. Ennek bizonyítására a „közönség” pozitív véleményét közölték a termékről: egy református lelkész, egy községi jegyző, egy ügyvéd, egy háziasszony, egy földbirtokos, egy

³⁶ „Brázay Kálmán.” In: A Pallas Nagy Lexikona. Arcanum Digitális Tudománytár, lásd <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/b-26DA/brazay-44C8/> (letöltés: 2025. szept. 4.).

³⁷ Fővárosi Lapok, 1874. augusztus 9. 794.

³⁸ Vasárnapi Újság 59. (1912) 45. sz. 896.

³⁹ „A Diana Ipari és Kereskedelmi Rt. 1904-ben alakult, 1914-től csak a Diana-sóborszesz és egyéb »Diana«-készítmények forgalomba hozatalával foglalkozott.” In: Budapesti Czim- és Lakásjegyzék. 26. (1914) 8. rész 1140. Gyárosok, iparosok és kereskedők cím-jegyzéke.

⁴⁰ Budapesti Hírlap, 1914. július 31. 6.; Az Újság, 1914. augusztus 1. 11.

⁴¹ Az Újság, 1915. május 21. 13.

⁴² Budapesti Hírlap, 1906. október 8. 5.

⁴³ Budapesti Hírlap, 1906. október 28. 24.

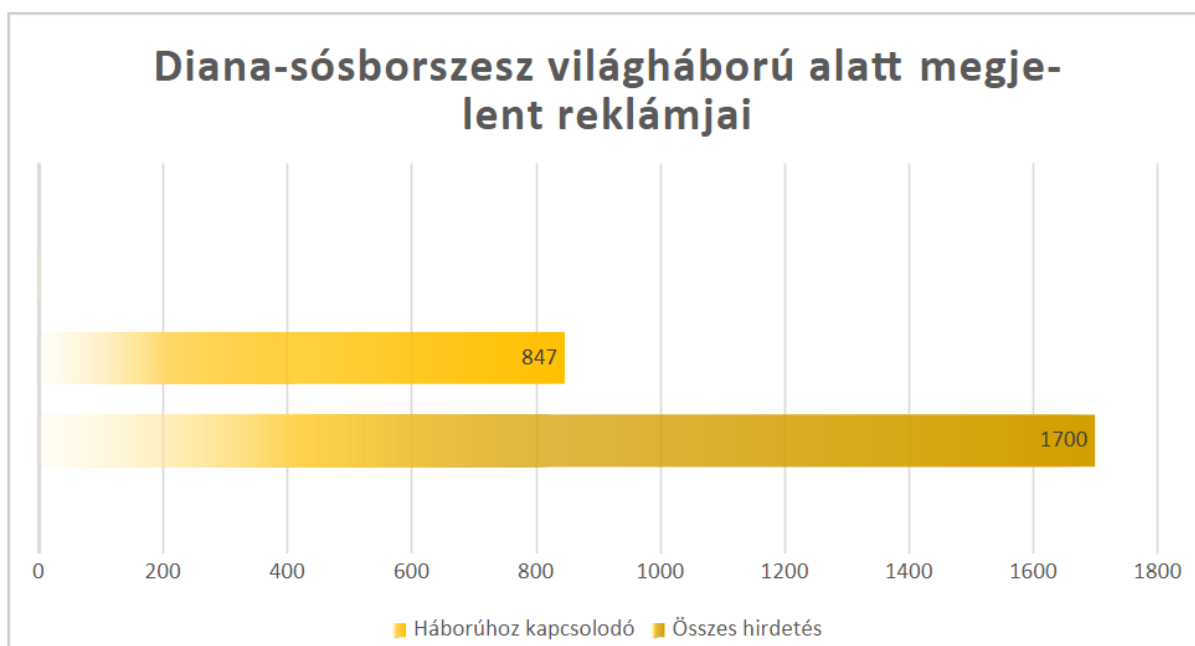
gazda, egy bába, valamint két-két hivatalnokok és vendéglős Erényi Bélának szóló dicsérő leveléből közöltek részleteket. Azaz egyrészt középosztálybeliek, másrészt „profi” használók (háziasszony, bába, vendéglős) nyilatkoztak.

1906-tól több mint 25 lapban reklámozott a cég, ezek felében pedig rendszeresen, azaz a napilapokban⁴⁴ naponta/kétnaponta hirdetett, míg több hetilapban⁴⁵ hetente találkozhattak az olvasók a Diana sóborszesz hirdetésével.⁴⁶ A sóborszeszszel és egyéb termékeivel, például szappannal és púderrel foglalkozó Diana cég innovatív „marketingstratégiájával” is kitűnt. A cég már az 1910-es években figyelemreméltó hirdetéseiivel hívta fel magára a figyelmet, hogy aztán a háború kirobbantása után a tragédiát forgalma szolgálatába állítsa.

A cég minden politikai, társadalmi alkalmat megragadott a hírverés érdekében. Ekkoriban a figyelemfelkeltésnek több módszere volt, ám ezek közül kiemelkedett az úgynevezett „szenzáció-hirdetés”, amelyben az árut, szolgáltatást vagy a történetet, amit köréje szóttek, valamilyen korabeli, nagy visszhangot vagy feltűnést keltő eseménnyel kapcsolták össze.⁴⁷

A 20. század elejének egyik reklámújdoncsága volt ez a túlzó, szenzációs állításokra épülő hirdetési nyelvezet megjelenése. Ugyanakkor a Diana-cég a háború éveiben olyan reklámokat is folyamatosan közölt, amelyek nem kapcsolódtak közvetlenül a hadi eseményekhez – ez a stratégiai diverzifikáció lehetővé tette számukra, hogy különböző társadalmi rétegeket érjenek el különféle marketingüzenetekkel.

A vizsgálat alapjául szolgáló forráskorpuszt 1914 júniusa és 1918 novembere között megjelent, hozzávetőlegesen 1700 Diana-sóborszesz hirdetés alkotja, amelyek több mint 50 különböző sajtóorgánumban jelentek meg. Ezen hirdetések közül 847 közvetlenül a háborús tematikához kapcsolódott. A kutatás során ezeket egyenként gyűjtöttem össze, áttekintve a teljes lapszámokat, majd tematikus kategóriákba soroltam őket – többek között olyan típusok szerint, mint például a lelkesítő propaganda, a hazafias kötelességtudatra építő, az otthoni ápolás fontosságát hangsúlyozó, és a hősiesítés módszerét követő hirdetés. Ez a feldolgozási módszer lehetővé tette, hogy a Diana-reklámok háborús funkcióját komplex és árnyalt módon értelmezsem, túlmutatva a pusztán mennyiségi vizsgálaton.

1. táblázat

⁴⁴ Például: *Pester Lloyd, Budapesti Hírlap, Pesti Hírlap, Népszava, Friss Ujság, Az Est, Világ* stb.

⁴⁵ Például: *Vasárnapi Ujság, Magyar Kereskedők Lapja, Tolnai Világlapja* stb.

⁴⁶ Saját kutatás eredménye.

⁴⁷ Szabó D.: Reklám és politika i. m. 27.

A Diana sósborszesz reklámokról általában az mondható el, hogy a kezdeti lelkesedés utáni időszakban, illetve a háború utolsó hónapjaiban kis számban és szerény külsővel jelentek meg, 1918-ban pedig nem is közöltek háborúhoz kapcsolódó hirdetést. A 847 háborús reklám olyan hirdetéseket jelent, amelyek szövegei és rajzai meghatározott időközönként változtak, időszakosan több variánsban visszatértek, és ilyenkor két-három héten vagy több hónapon keresztül jelentek meg eltérő felfogású és funkciójú (napi- és hetilapokban, illetve bulvár- és szerióz újságokban) időszaki sajtótermékekben, illetve váltakoztak. A szöveg és a kép nemcsak a front alakulásának függvényében, hanem különböző gazdasági és társadalmi történések miatt szintén változott. Így például reflektált a kolerajárványra, a zord télre, a közellátási nehézségekre, valamint a különbéke kérdésére. A reklámok politikai tartalma nem a hirdető, hanem sokkal inkább a vásárlóközönség hangulatát vagy álláspontját tükrözte.

Tanulmányomban tehát a napilapokban megjelentetett, a háborúra reflektáló, háborút, mint hívószót felhasználó Diana-hirdetéseket vizsgálom. A Diana sósborszesz háborús reklámjai rendszeresen jelentek meg országos napi- és hetilapokban, emellett megyei és városi lapokban, élclapokban. A szövegekre egyfajta „rámenősség” volt jellemző. A rajzokon szereplő alakok értelemszerűen mindig valamilyen viszonyba voltak hozhatók a termékkel, de mindig a terméken volt a hangsúly. A reklámok érvekre épültek, a figyelem a termék különleges tulajdonságaira irányult, azaz a meggyőzés formáját követték.

A háborús reklámokat (propagandahirdetéseket) tematikus csoportokba rendeztem, és nem kronologikus sorrendben tárgyalom őket. Arra törekedtem, hogy a legfontosabb propagandatémákat mutassam meg. Ezek a következők: a háború bizonyos „kellékei” (fegyverek, haditudósítás); önmozgósítás, lelkesítés; hősieítés; a hátsófront és a front kapcsolata.

Háború, háborús események

A háborús hirdetések első csoportja a Diana-sósborszeszt a háború győztes „kellékeihez” kapcsolja. Az első kiválasztott hirdetés (1. kép)⁴⁸ a „három szám, három talizmán” koncepcióját követi, amely magában foglalja az első világháború egyik legismertebb osztrák-magyar fegyverét: a 30,5 cm-es 1911M mozsár töltetét, amelyet a hadműveletek során „30 és feles” néven emlegettek. Ezt kiegészíti a német Krupp 42-es mozsár löszere, a háború során együtt használtak a belga erődítmények, köztük Liège, Namur és Antwerpen stratégiai lerombolására. A harmadik elem a talizmánok között a Diana-sósborszesz, melynek piaci ára 60 fillér. A hirdető tehát mágikus erővel bíró, védelmi tárgyként mutatja be a 30,5-ös és 42-es lövegek mellett saját termékét. A használata kapcsán viszont a szöveg nem arra utal, hogy a fronton lévők számára ez is egyfajta „talizmán”, azaz nem arra buzdít, hogy Diana-sósborszeszt küldjenek a katonáknak, hanem otthoni, háztartási használatra ajánlja („Első segítség a háztartásban.”).

Ehhez szorosan kapcsolódik a korábban említett hirdetés, melyben a fent bemutatott rajz megjelenik, ám a szövegezése eltérő, valamint más képekkel együtt szerepel. Ennek a hirdetésnek az az a legfőbb állítása, hogy a háború minden színterén fontos a Diana-sósborszesz, beleértve az otthoni frontot is. A hirdetés tíz képből áll, és mindegyikhez tartozik egy kulcsszó, egy „hívószó”. Ezeket egybeolvastva a következő szöveget kapjuk: „Katonák, Családok Nagy öröme. Ápolók, Orvosok Csodaszere. Üdítő, Hűsítő, Fájdalomcsillapító, Útravaló”.

Ebben a reklámban (2. kép) a háború említett kellékeiről ezt állítják: „CSODASZERE – korunknak a 42-es és 30 1/2-es, mert örökre kigyógyítja ellenségeinket. Viszont a Diana sósborszesz harc

⁴⁸ Friss Ujság, 1915. október 13. 6.

katonáinkat gyógyítja ki a sok gyötrő betegségből, fertőtleníti és új életre kelti a szenvedőket.”⁴⁹ A háborús cinizmus példája, ahogy a háború második évében „gyógyszerként” vagy „csodaszerként” hivatkozik a 42-es és a 30,5-ös lövegek halálvivő lövedékekre, amely csakúgy, mint a Diana-sósborszesz, gyógyítja ellenségeinket, mintha a halál orvosság lenne az ellenségek számára. Az első világháborúban jelent reklámok gyakran úgy kezelik és reflektálnak a háborúra, mintha ez valami tréfa lenne, valami jó móka, mintha nem is „velünk”, a „mi-csoporttal” történe, mintha emberek ezrei nem is halnának meg. Ezáltal alapvetően hiányzik a hirdetésekben a szenvedésre való reflektálás, a halál, a nyomor vagy épp az éhezés megjelenítése.

A következő reklám (3. kép)⁵⁰ szintén a háború második évében jelent meg; szövege pedig így szól: „A 42-esek hatását csodálta meg az egész világ Namur, Antwerpen és Varsó falai alatt. Éppen ilyen csodás háziszser a Diana sóborszesz [...]”⁵¹ A reklámozó itt (mint sok más hirdetésben) a párhuzamba állítás eszközét használja azért, hogy összekapcsolja valaminek/valakinek a pozitív tulajdonságát a termékével, és így megerősítse a sóborszesz pozitív imázsát. Jelen esetben arra játszik rá – ahogy a korábban bemutatott hirdetésben is –, hogy a sóborszesz hatása olyan csodás, mint a 42-es lövegé, mely a leghatásosabb német ágyú volt, melyet a világháború alatt használtak. Itt a korábban megismert három szám közül csak kettőt emeltek ki: a negyvenkettést és a hatvanast.

A következő kiválasztott hirdetés (4. kép) nem fegyverekhez kapcsolja a sóborsszeszt, hanem a haditudósító szálláshoz, amely a háborúnak fontos „kelléke”, intézménye volt a tömegsajtó korában. E hirdetés másik érdekessége, hogy az elsőként bemutatott reklámmal ellentétesen használja a front és a hátsó (otthoni front) szembeállítását, megkülönböztetését. A hirdetés szövege szerint ugyanis míg a Höfer és a haditudósítók csak a front mögött tájékoztatják az otthonmaradottak tábort, addig a Diana-sósborszesz a fronton nyújt kiváló szolgálatokat, hiszen megvédi a katonákat a fáradtságtól, kimerüléstől és elernyedéstől, továbbá a legzordabb időjárás viszontagságai ellen is hatásos segítséget nyújt.⁵²

A hadszíntereken számos hírlaptudósító, fotós, filmes és képzőművész tevékenykedett, tőlük a Hadsereg Főparancsnokságra érkezett az információ. A megjegyzésekkel és magyarázatokkal ellátott legfontosabb tudósításokból később összeállították az engedélyező Franz Höfer von Feldsturm vezérőrnagy neve alapján „Höfer”-ként emlegetett, napi eseményekről szóló jelentését.⁵³ A haditudósítók karzalagokat kaptak KPQ (Kriegspressequartier)⁵⁴ vagy Presse felirattal, és minden esetben a fronttól távolabb dolgoztak. Erről a távolmaradásról Molnár Ferenc bővebben írt az *Egy haditudósító emlékei* című művében. Az író másfél évet töltött a fronton, ahol 1914–1915-ben haditudósítóként tevékenykedett, *Az Est* és a *Budapesti Napló* megbízatásában.

Molnár így számolt be arról, hogy milyen volt valójában a haditudósító munkája: „Amióta katonai fennhatóság alatt vagyok. Semmi önállóságot nem érzek, furcsa, de így van; nem megyek, hanem visznek, nem látok, ha nem mutatnak valamit.”⁵⁵ A későbbiekben is megemlíti, hogy csak azon helyszíneket mutatták meg neki, ahol már rég nem húzódott a front. Valódi harcot nem láttak a tudósítók,

⁴⁹ Pesti Napló, 1915. május 23. 25.

⁵⁰ Magyarország, 1915. október 27. 14.

⁵¹ Uo. 14.

⁵² Az Ujság, 1917. március 2. 6.

⁵³ *Buzinkay G.*: A magyar sajtó és újságírás története i. m. 315.

⁵⁴ Kriegspressequartier. A Szerbiának átadott hadüzenet napján (1914. július. 28.) felállított Császári és Királyi Sajtóhadiszállás. – *Balla Tibor*: Az osztrák-magyar sajtóhadiszállás szervezete és tevékenysége az első világháborúban. *Hadtörténelmi Közlemények* 118. (2005) 1–2. sz. 141–151.

⁵⁵ *Molnár Ferenc*: *Egy haditudósító emlékei*. Bp. 2000. 19.

azt írták le, amit a katonák elbeszéléseiből és a vezetés propagandaterjesztésre irányuló parancsaiból szereztek: „Egy kedves aranygalléros magyar tiszt mondja el a mult hét tapasztalatait. Ezt az egyet följegyzem a sok közül [...]”⁵⁶ A Határszéli Ujságból kiderül, hogy: „Höfer mindennapos jelentéseit türelmetlenül várja az ország nagy közönsége. A minisztérium számolva az ország nagyfokú érdeklődésével a legszélesebb körben terjeszti gondoskodva arról, hogy a nagy közönség mindjárt a megjelenés után tájékozva legyen a harctéren végbe ment dolgokról.”⁵⁷ Ennek az információáramlásnak a fontossága abban rejlett, hogy minden háborús résztvevő fél kormánya kívánta a lakosság teljes támogatását, nem csak a fronton, hanem a hátszágban is. A pozitív, győzelmi jelentések növelték az otthoni front morálját.

Höfer von Feldsturm a vezérkari főnök helyettese volt, ő szignálta a hivatalos sajtójelentéseket, tehát a sajtóorgánokban a hivatalos háborús események beszámolója alatt, mindig Höfer neve állt. Maga a „Höfer-jelentés” kifejezés általános a világháború négy éve alatt, nevével találkozhatunk a *Budapesti Hírlapban*, *Pesti Hírlapban*, *Friss Ujságban*, *Népszavában*, *Magyarországban*, *Ujságban*, *Világban*, *Az Estben* stb.

Lelkesítés

Maguk a propagandareklámok szerepet játszottak az ún. társadalmi (ön)mozgósításban – a morális kitartásra, háborús erőfeszítésekben való részvételre buzdításban –, amin a háború társadalmi és politikai legitimációja is múlt, és ami elengedhetetlen feltétele volt a háború totalizálódásának.⁵⁸ A háború legelején Magyarország társadalmának egy részét, úgy, ahogy a többi hadviselő ország lakosait is, áthatotta az általános öröm. Bizonyos források arra utalnak ugyanakkor, hogy a lakosság nagyobb hányada, a parasztság nem lelkesedett a háborúért – később ezt a földosztás propagandájával módosítani tudták némileg –, hiszen a földeket meg kellett munkálni, és az aratás előtt álltak. Azaz a „vidék Magyarországot”⁵⁹ nem jellemezte a harcias szellem.⁶⁰

Ezzel szemben az értelmiségiek jelentős része⁶¹ – (ön)mozgósítás során – önként köteleződött el nemzete háborús részvétele mellett. A háború első éveiben sokan az értelmiség közös áldozathozatalon nyugvó egységét hangsúlyozták, hiszen a háborútól várták, hogy az értelmiségiek egy közösséggé forrjanak a háborúpárti, hivatalos értelmiség mintájára, azt követve.⁶²

A háború tehát teljes társadalmakat, azok minden tagját igénybe vette, őket pedig ösztönözni kellett, fenntartani a lelkesedésüket, és a hazaszeretetnek olyan értelmezését kellett adni és elfogadtatni, amely az önmozgósítást elősegítette. Mindezt a propagandán keresztül lehetett megtenni, amit két fronton folytattak: otthon és a harctéren.

Ebben a kontextusban értelmezendő az a stratégia, ahogy a terméket gyártó részvénytársaság a háborús helyzetet azonnal eladás szolgálatába állította, felhasználta és egyúttal mobilizálta a közönséget. Három nappal a Szerbiának küldött hadüzenet után ugyanis a *Friss Ujságban*, illetve a *Pesti Hírlapban* megjelent a háborúhoz kapcsolódó első hirdetése. Eszerint a magyar katona győzelmének feltétele, hogy mindig legyen nála

⁵⁶ Molnár Ferenc: Egy haditudósító emlékei. Bp. 1928. 39.

⁵⁷ Határszéli Ujság 8. (1915) 4. sz. 3.

⁵⁸ Balázs Eszter: A magyar társadalom önmozgósítása az első világháború elején: a budapesti háborús előadássorozatok és a „háború kultúrái”. In: Propaganda – politika i. m. 154.

⁵⁹ Bödök Gergely: Árnyék és fény. Mindennapi élet az első világháború Magyarországon. In: E nagy tivornyán. Tanulmányok 1916 mikrotörténelméről. Szerk. Kappanyos András – Sarankó Márta – Szénási Zoltán. Bp. 2017. 49.

⁶⁰ Uo. 49.

⁶¹ Nem az értelmiség egészére értendő a háborús lelkesedés.

⁶² Balázs Eszter: Értelmiségellenesség az első világháború első felében: „kávéházi stratégiák” és „lógós” írók Budapesten. In: Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolatháló, írőcsoportosulások. Szerk. Bíró Annamária – Boka László. Nagyvárad-Bp. 2014. 178.

a Diana sósborszesz – ez a háborús reklámfajta megtalálható a Kotányi paprika esetében is. A „magyarázat” pedig a következő: „Háborúba Diana sósborszeszt visz, és győzni fog a magyar katona, mert a Diana sósborszesz hőség ellen, kimerültség ellen, sebesülés okozta fájdalmak ellen első segítség. Kapható mindenütt.”⁶³

A következő általam vizsgált hirdetésben (5. kép)⁶⁴ már első pillantásra felismerhető a korabeli háborús mozgósítás szellemisége. A Diana-cég itt is a reklámrepertoárjára jellemző párhuzamba állítás eszközével él, amely gyakran előfordul más hirdetéseiben is (illetve más cégek háborús hirdetéseiben): a termék használatát közvetlen összefüggésbe állítja a katonai sikerrel. A hirdetés logikája szerint a magyar katona győzelmének egyik biztosítéka az, hogy magával viszi a Diana-sósborszeszt, a termék így nem csupán gyógyhatású készítményként, hanem szimbolikus védelmi eszközként jelenik meg a fronton.

A hirdetés szövege („A háborúba Diana-sósborszeszt visz és győzni fog a magyar katona, mert a Diana-sósborszesz hőség ellen, kimerültség ellen, sebesülés okozta fájdalom ellen első segítség”) jól tükrözi ezt a túlzó, már-már mágikus attribútumokat tulajdonító reklámyelvet (ezt a „három talizmán”-hirdetés kapcsán már láttuk). A sósborszeszt ezáltal a háborús győzelem előfeltételeként pozícionálták, ami túlmutat a hagyományos termékkelőnyök kommunikációján.

A hirdetés szövege kapcsán még arra az általános jelenségre utalnék, hogy a magyar katonák (honvédek, leventék, bakák) fordulat többször visszaköszön a hirdetésekben, holott a magyar katonák többsége a közös hadseregben harcolt, együtt az osztrákokkal és a nemzetiségiekkel.⁶⁵ Ám alig akad olyan háborús hirdetés, amely vállalna valamiféle osztrák-magyar azonosságot.

A következő „lelkesítő” típusú hirdetés (6. kép) szintén a háború kezdetén jelent meg.⁶⁶ Ennek első felében visszaköszön Montecuccoli híres mondata, amely szerint „A háborúhoz három dolog kell: pénz, pénz és újra csak pénz.” A mondat kontextusa (a „régés-régen” felidézésével) arra utal, hogy a háborúk költségei rendkívül magasak, és a pénz kulcsfontosságú szerepet játszik a háborúk megindításában és fenntartásában. Montecuccoli szavai rámutatnak arra, hogy a hadviselés sikeressége nem csupán a katonai erő szempontjából mérhető, hanem a gazdasági források rendelkezésre állása is elengedhetetlen. A hirdetés második szakaszában viszont már a Diana sósborszesz kerül a középpontba, amely a pénz helyett szerepel a siker kulcsaként. Ez a megfogalmazás azt sugallja, hogy a Diana sósborszesz a szükséges eszköz a sikeres tevékenységekhez, és a hirdetés kifejezésmódja szorosán összefonódik az Osztrák-Magyar Monarchia sikereivel, amelynek feltétele a hirdetett termék birtoklása.

„(Ön)mozgósító” hirdetést (7. kép)⁶⁷ a következő évben is közölt a Diana Ipari és Kereskedelmi Rt. A képen a Budai vár és a Lánchíd látható, valamint vélhetőleg a felkelő Nap (erre utal a napsugarak „ereje” – csakhogy az adott irány biztosan nem keleti), de legalábbis a „tündöklő”. A Lánchíd, „Széchenyi-híd” alatt ismét a lelkesítő szöveg található. Eszerint „Magyarország nem volt, hanem lesz! A legnagyobb magyar e fenséges mondata sohasem volt oly igaz, mint ma, mikor a magyarság csodálatos erényekben tündöklök. A magyar név külföldön is hódítóan jár. Hú kísézője hódító útjában a Diana sósborszesz, mely az izmokat erősíti, megacélozza. Minden magyar anya tudja ezt, mikor a harcba induló fiát dicsőséges útjára Diana sósborszesz-szel látta el.”⁶⁸ A „szállóige” gróf Széchenyi Istvántól ered, mely eredeti formájában a *Hitel* című könyv végső sora, és így hangzik: „Sokan azt gondolják: Magyarország - volt; én azt szeretem hinni: - lesz!”⁶⁹ A „Magyarország nem volt, hanem lesz!” gondolata, illetve a „csodálatos erényre”, „hódításra”, „dicsőséges útra” való utalás erőteljesen tükrözi a lelkesítő szándékot.

⁶³ Friss Ujság, 1914. július 31. 4.

⁶⁴ Uo. 4.

⁶⁵ *Bakó Endre*: Háborús antológiák, 1914–1916. Tempevölgy 6. (2014) 2. sz. 57–71.

⁶⁶ Pesti Hírlap, 1914. augusztus 6. 15.

⁶⁷ Az Est, 1915. október 24. 14.

⁶⁸ *Daniss Győző*: A nagy háború. Toldd meg Dianával! Budapest 38. (2015) 6. sz. 13–15.

⁶⁹ *Széchenyi István*: *Hitel*. Pest, 1830. In: Magyar Elektronikus Könyvtár, lásd <https://mek.oszk.hu/06100/06132/html/hitel0011.html> (letöltés: 2025. szept. 1.).

A *Friss Ujság* 1915. október 30-ai számában (8. kép) ezt adta közre a részvénytársaság: „Toldd meg a kardodat egy lépéssel, hogy győzz. Ezt hirdették a régi magyarok és egy évezreden át megtartották a Duna-Tisza, Kárpát és Adria közét. Ma a magyar katona jelmondata: Toldd meg a kardod egy üveg Diana sósborszesszel, és nincs ellenség, mely ellent tudni állni. Mert ettől izmos, erős, acélossá lesz.”⁷⁰ A hirdetésben „elrejtett” közmondás („Ha rövid a kardod, toldd meg egy lépéssel.”) utal arra, hogy nehéz időkben fel kell használni a tartalékokat. A „rövid kard” értelmezhető lehetett akár a gyenge felszerelésre való utalásként, amely hiányt ellensúlyoz a lelkesedés és a bátorság – illetve a Diana-sósborszesz, amely segíti a katonákat a harcokban.

A lelkesítő hirdetések csoportjába sorolt, 1915-ben megjelent sajtóhirdetés (9. kép),⁷¹ amely egyértelműen Petőfi Sándor *Nemzeti dal* című versének retorikai és tipográfiai mintázatát idézi meg. A reklám vizuális és szerkezeti elemei – a sorok egymás alá rendezése, a nagybetűs, egyszavas címek („Magyarok”, „Istenére”, „Esküszünk”, „Hogy”, „Biztos lesz a”, „Győzelmünk”) – Petőfi versének ikonikus ritmusát és szerkezetét követik. Az olvasó számára ez az ismerős forma automatikusan pátozott, nemzeti jelentést és történelmi mélységet sugall. A hirdetés ezen keresztül hitelesíti saját tartalmát: azt sugallja, hogy amit az olvasó lát, az több, mint egy hétköznapi termék hirdetés – nemzeti ügyként pozicionálja a sósborszesz fogyasztását.

A szöveg szerkezete tehát direkt módon írja át a *Nemzeti dal* híres versszakát: „Esküszünk, hogy rabok tovább / Nem leszünk” helyett „Magyarok / Istenére / Esküszünk / Hogy / Biztos lesz a / Győzelmünk”. A retorikai párhuzam azonban tartalmi elmozdulást is magában foglal. Míg Petőfi esküje a szabadságra, a nemzet önrendelkezésére és politikai cselekvésre irányul, addig a reklámszöveg esküje egy patikai termék – a Diana-sósborszesz – hatásosságát hirdeti. A hirdetés egyik kulcsmondatában ez a profán fordulat világosan megmutatkozik: „Arra is esküszünk, hogy a Diana-sósborszesz hatása is biztos.” Ez az elmozdítás ironikus vagy akár groteszk hatást kelthet az olvasóban: a nemzeti költészet patetikus formáját egy fájdalomcsillapító készítmény értékesítésének szolgálatába állítja.

Ez a sajátos viszony egyfajta ideologikus átírásként is értelmezhető: a reklám felszínén Petőfi retorikája, a mélyben azonban a Diana-szesz áll. A *Nemzeti dal* eredeti funkciója – a kollektív nemzeti identitás megfogalmazása és a történelmi cselekvésre való felszólítás – itt átíródik a háborús hátország pszichológiai és fogyasztói igényeire. A hirdetés az egyéni fájdalom enyhítését, a katonák testi jólétét, sőt a győzelem esélyét kapcsolja össze a sósborszesz használatával, így implicit módon azt sugallja, hogy a termék a háborús siker egyik tényezője lehet.

A Diana-sósborszesz egyik 1915 januárjában megjelent hirdetése (10. kép)⁷² ugyancsak látványos példája a lelkesítésnek: a termék népszerűsítését ismét Petőfi Sándor *Nemzeti dal* című versének retorikai és tipográfiai keretébe ágyazva valósítja meg.

A hirdetés központi szervezőeleme a *Nemzeti dal* első, mára már szállóigévé vált sorának vizuális és tartalmi újrajátszása: „Talpra / Magyar / Hí a haza / Itt az / Idő most / Vagy / Soha”. Ezek a sorok nem folyamatos szöveggként jelennek meg, hanem egymás alá tördelve, nagyobb betűkkel, az eredeti vers ritmusát és emelkedett stílusát imitálva. A reklám ezzel nemcsak a figyelmet ragadja meg, hanem érzelmi azonosulásra is készíteti az olvasót, aki a háborús időkben fokozottan érzékeny a hazafias megszólításra.

A hirdetés ezután a háborús helyzetre, valamint a nők (anyák, feleségek, nővérek) szerepére apellál: „itt az ideje”, hogy gondoskodjanak a frontra induló vagy ott harcoló katonákról, mégpedig azért, hogy Diana-sósborszeszt küldenek nekik. A szöveg ezzel a háborús hazafiság és a háztartási gondoskodás összekapcsolását valósítja meg, és azt sugallja, hogy a termék nemcsak gyógyhatású szer, hanem a nemzeti felelősség gyakorlati eszköze is. A reklám a sósborszeszt úgy pozicionálja, mint a katonák fizikai jóllétének zálogát, amely nélkül „játszva tűri” senki sem a háború „strapáját, a meleget és hideget egyaránt”.

⁷⁰ Friss Ujság, 1915. október 30. 3.

⁷¹ Budapesti Hírlap, 1915. január 28. 14.

⁷² Budapesti Hírlap, 1915. január 26. 12.

A záró részek a konkrét vásárlásra ösztönöznek, miközben továbbra is a sürgetés retorikáját alkalmazzák (most, ne mulassza, azonnal, soha). A vásárlás maga így nem egyszerű fogyasztói döntésként jelenik meg, hanem a haza ügye melletti elköteleződés aktusaként. A szöveg – bár elsődlegesen reklám – a *Nemzeti dal* szókészletének és ritmusának átvételével a háborús propagandát és a nemzeti érzelmeket is bevonja a meggyőzés szolgálatába.

E két utolsó hirdetés jól példázza, miként épülhet be egy nemzeti költő, Petőfi Sándor ikonikus szövege egy teljesen más célú kommunikációs térbe, és hogyan válhat a költészet – különösen háborús időkben – reklámretorikai erőforrássá, amely egyszerre mozgósít, hitelesít és emocionálisan kondicionál. Petőfi ebben az összefüggésben már nem költőként, hanem szimbolikus mozgósító erőként szerepel, a termék köré nemzeti ethoszt építve.

Nem egyedüli példa a reklámokban, hogy megjelenítik a győzelemben vetett vak hitet, így biztosítva az olvasókat a várható győzelemtől azért, hogy kétségeiket eloszlassák, a háború iránti lelkesedést pedig továbbra is töretlenül fenntartsák. Erről folyamatosan tájékoztatni kellett az otthonmaradtak és katonákat is. A háború megnyerésének hite tehát nem csupán egyszerű meggyőződés volt, hanem egy bonyolult pszichológiai és társadalmi jelenség, amely hozzájárult a háborúban való aktív részvételhez és a lelkesedéshez.

Ha a „természetes” lelkesedés alábbhagyna, a propagandának akkor is igyekeznie kell azt „mesterségesen” életben tartani. Amikor a sikertelen hadmozdulatok nem tűntek fel az újságokban, akkor az ilyen időszakokban kapott helyet az általános lelkesítés és annak fenntartása.

Hősök, „elődök”

A következő csoportba sorolt reklámok különlegessége, hogy a hőskultusz, a hősiesítés jelenik meg bennük, ami egy olyan mozzanat, melyet a propagandából vett át a hirdető. A Diana Rt. egészen korán felismerte aharctereken népszerű tábornokokban, vezérkari főnökökben (és a hőskultusz övezte katonákban) rejlő „kommunikációs” lehetőséget, és nemcsak a hőskultusz propagálására, hanem saját termékeinek népszerűsítésére is felhasználta ezeket. (Ez a Kotányi-hirdetésekből is megfigyelhető.)⁷³

Továbbá a hősiesítés témaköréhez tartoznak az olyan hirdetések is, amelyekben megjelennek a történelem során fontos szerepet betöltő nemzeti hősök. E nagy elődök felmutatása illeszkedik az (ön)mozgósítás kérdéskörébe mint kontextusba, hiszen lelkesítő hatású, illetve utal a „helyes” magatartásra.

A hirdetés (11. kép) központi eleme Julius Caesar híres kijelentése: „Jöttem, láttam, győztem!” (latinul: „Veni, vidi, vici.”), amelyet a történelmi hagyomány szerint Kr. e. 47-ben küldött hadijelentésként a szenátusnak, a Zélai csatában aratott gyors győzelme után. A reklám ezt a klasszikus mondatot kollektív többes számba helyezi át („Jöttünk, láttunk, győztünk!”), és így a kortárs magyar katonák cselekedeteivel vont párhuzamot, ezzel a honvédek küzdelmét az ókori hadvezéri nagysághoz emeli. A teljes reklámszöveg így hangzik: „Jöttem láttam győztem! Ezt írta haza Rómába Julis Cézár, győzelmes hadjáratai után. Jöttünk, láttunk, győztünk! ezt írják haza a vitéz katonáink. És miért? mert velük van a magyar erős egyik forrása a Diana-sósorszesz.”⁷⁴

A Caesar-ábrázolás és a retorikai átvétel nemcsak erőt sugároz, hanem történelmi legitimitást is rendel a magyar katonai teljesítményhez, mintha a honvédek harca egy évszázados-évezredes hősi narratíva része lenne. A reklám szövegének kulcsmondata szerint a katonák győzelmének egyik forrása maga a Diana-sósorszesz: a termék így nemcsak praktikus segédeszközként, hanem a siker szimbolikus zálogaként jelenik meg. Ez a retorikai megoldás – miszerint a győzelem velük van, mert a Diana is – a gyógyhatású terméket (újra) nemzeti ereklyévé, kvázi talizmánná emeli.

A reklám látványosan illeszkedik abba a propagandisztikus diskurzusba, amely a háborút gyors és dicsőséges győzelemként ábrázolta, ahogy az az ismert kijelentés mutatja: „mire a levelek lehullanak, a katonák

⁷³ Bóka M.: (Ön)mozgósítás a Borsszem Jankóban i. m. 580–599.

⁷⁴ Budapesti Hírlap, 1915. október 21. 18.

hazatérnek”.⁷⁵ A Diana-hirdetés ezt a logikát követi, miközben a múlt (Caesar) és a jelen (magyar bakák) egymásra írásával próbál kollektív bizalmat építeni.

A következő hirdetés (12. kép)⁷⁶ központi vizuális eleme a „vezérkar” tanácskozását ábrázoló illusztráció, amely egyértelműen a katonai autoritás, stratégiai tudás és fegyelmezettség képzetét hivatott közvetíteni. A képen négy magas rangú katonatiszt hajol egy haditérkép fölé, arc kifejezésük komoly, koncentrált: ezzel a beállítással a háború vezetése, a győzelem megtervezése és a szakmai felelősség szimbolikája jelenik meg.

A szöveges rész közvetlenül a kép alá helyezve fogalmazza meg a reklám fő állítását: a vezérkar elismeréssel adózik a vitéz katonáknak, akik „csodát művelnek” a fronton, majd ezt a heroikus teljesítményt állítja párhuzamba a Diana-sósborszesz hatásával, amely szintén „csodát” művel, csak épp az emberi testtel. A párhuzamba állítás eszközének használata a reklámokban egy hatékony technika, amely segít a termék pozitív értékeinek kiemelésében. A Diana-sósborszesz reklámjában a vitéz katonák csodás tetteihez való viszonyítás nem csupán figyelemfelkeltő, hanem érzelmi töltetet is ad a terméknek. Ezzel a módszerrel a reklám a nézőkben egyfajta heroikus érzést kelt, amely a termék használata által elérhetővé válik. Ez a fajta asszociáció ugyancsak erősíti a termék imázsát, és a fogyasztókban azt a benyomást kelti, hogy a Diana-sósborszesz nem csupán egy egyszerű termék, hanem valami különleges, ami hozzájárulhat a mindennapi hősiességhez vagy sikerhez.

A reklám tehát a vezérkar tekintélyét használja fel arra, hogy a terméknek morális és nemzeti legitimációt biztosítson. A „csoda” kifejezés ismétlése retorikai eszközként szolgál, és emeli a termék státuszát a pusztá praktikum fölé: a Diana nem csupán frissít, hanem „fémeseíti” az izmokat, vagyis hőst farag a hétköznapi emberből is. A militarizált nyelvezet („acélossá teszi az izmokat”) tovább erősíti ezt a hatást.

A hirdetés így nem csupán a reklámozott terméket népszerűsíti, hanem kódolt módon háborús propagandát is közvetít: a fogyasztó azonosulhat a hősiesség eszményével, és ezzel együtt a termék használatával. A Diana-sósborszesz ebben a kontextusban nemcsak gyógyhatású szerként, hanem a haza szolgálatának eszközeként jelenik meg.

Tábori postacsomag, küldemények a frontra

„A cs. és kir. tábori posta [...] Feladata: egyrészt hivatalos küldeményeknek gyors és pontos továbbításával a katonai célokat elősegíteni, másrészt magánküldemények közvetítésével, a szellemi érintkezést és összetartozás érzését a hadrakelt sereg, valamint hajóhad és az otthon között fenntartani, megerősíteni.”⁷⁷

A hazájuktól távol, nehéz, életveszélyes körülmények között kiemelten fontos volt a katonák számára az otthoniakkal való kapcsolattartás az első világháború éveiben. A Magyar Királyi Posta több millió feletti küldeményforgalmat bonyolított le a világháború éve alatt. A frontvonalban, lövészárkokban sok olyan dologra szükség volt, amely a katonák mindennapjait élhetőbbé tudta tenni, ebből következően egyaránt gyűjtöttek egyebek mellett újságokat, könyveket, szeszes italt és még csokoládét is a honvédek számára.

A sajtóban többször szerepelt 1916-tól kezdve, hogy a tábori postacsomagokba szeszes italt (pálinkát) küldeni nem szabad, továbbá könnyen romló élelmiszert sem. Viszont nem esik tilalom alá a sósborszesz, mely alkalmasan csomagolva a tábori csomagban elhelyezhető volt.⁷⁸

Ezek az akciók jelentős mértékben hozzájárultak a háborús közösségi szellem megerősítéséhez és a hazai összefogás elősegítéséhez. Az első világháború idején a tábori postacsomagok tehát kulcsszerepet játszottak a katonák támogatásában és az otthoni front moráljának megőrzésében, megerősítésében, így azokat a társadalmi összetartozás szempontjából lényegesnek tekinthetjük. Az első világháború alatt a tábori postacsomagok

⁷⁵ „Mire a levelek lehullanak, katonáink hazatérnek!” – Vilmos császár híres mondata.

⁷⁶ Az Est, 1915. október 31. 15.

⁷⁷ A cs. és kir. tábori posta. E-47 jelzésű szolgálati könyv. Bp. 1914. 1.

⁷⁸ Hódmezővásárhely, 1916. május 20. 1.

számos reklámban kerültek népszerűsítésre (13. kép),⁷⁹ mivel fontos kapcsolatot jelentettek a fronton harcoló katonák és a családok között. A hirdetések gyakran hangsúlyozták a csomagok jelentőségét, mint a lelki támogatás forrásait, amelyek segítettek a katonák moráljának fenntartásában. A reklámok említették, hogy a csomagok olyan alapvető szükségleteket tartalmaznak, mint élelmiszerek, ruhák, és egyéb használati tárgyak, amelyek megkönnyítették a katonák mindennapjait, így erre hivatkozik a Diana-sósborszesz több reklámja is (14. kép).⁸⁰ A tábori postacsomaghoz kapcsolódó reklámok az ünnepekhez közeledve jelentek meg a sajtóban, ezek közül is a leggyakoribb a karácsonyi felhívás (15. kép).⁸¹

Összegzés

Az első világháborút népszerűsítő hirdetések remekül alkalmazkodtak az első világháborús befelé forduló propagandához, mint kontextushoz, hiszen olyan alapvető „húzások”, mint a kitartásra buzdítás és sorsközösségvállalás rendszeresen visszatérő elemei voltak, függetlenül attól, hogy a reklám állandó vagy változó volt. Úgy tűnik, hogy a Diana sósborszesz szövegezései célzottan propagandisztikusak. A lelkesítés ugyanis több dologról szól egyszerre. Egyrészt szól a háborús (ön)mozgósításról, társadalmi mobilizációról és annak fontosságáról. Másrészt ezek a buzdító szövegek, illetve a reklámok utalnak a „helyes” hazafias szerepre. A reklámok tekintetében ugyanakkor egyfajta kettőségről beszélhetünk, hiszen egyszer szolgálja a propagandát és szolgálja „saját magát” – elvégre a végső cél a cégek számára a termékek eladás volt, azaz a fogyasztói kontroll fenntartása-biztosítása a hazafias érzelmeket kihasználva. Azt azonban, hogy a kívánt hatást elérték-e, egyáltalán sikeresek voltak-e, hogy magukat a Diana sósborszesz reklámokat figyelemfelkeltőnek találták-e az olvasók, hogy a propagandafunkciójuk fontosabb volt-e, mint maga a „vicc”, források hiányában nem lehet rekonstruálni. Az azonban biztos, hogy az (ön)mozgósítás szükségessége végigkísérte a háborút, így bármelyik volt is a Diana sósborszesz háborús propagandájának-kereskedelmi reklámkampányának a döntő eleme, a háború alatt végig törekedni kellett a lelkesedés fenntartására, az ellenség definiálására, dehumanizált jellegének folyamatos ismételtetésére – akár a hátsófrontra irányuló, akár a katonák.

Elmondható továbbá, hogy az első világháború propagandája komplex jelenség, mert nem csak valamely hatalmi elitcsoport vagy a kormány irányította, hanem megjelent az alulról induló, a hátsó frontra irányuló propaganda is, és így általánossá vált a „propagandista”-szerep. Ahogy Boka László fogalmaz: „A befelé forduló propaganda hatékony támogatókra lelt a háború kitörésekor, az alulról építkező kezdeményezésekben, a lelkesedést meggyőződésből elősegíteni akaró, fenntartani igyekvő civil törekvések által.”⁸² Amihez azt tehetjük hozzá: a civil törekvések részét képezték a cégek háborús hirdetései, amelyek a társadalom háborús lelkesítését, mobilizálását célozták meg.

Ehhez tartozik, hogy a propaganda megítélése alaposan átalakult a világháború következtében. Már olyan eszközzé vált, ami a kortársak túlzó véleménye szerint hatékonyabb a legmodernebb fegyvereknél is. Jól példázza ezt a *Budapesti Hírlap* 1920 szeptemberében megjelent írás is: „Bizonyára el is hiszi ezt mindenki, a ki visszaemlékszik ennek a propaganda-hadjáratnak a megindulására, egyes részleteire és arra a csodálatosan átkozott hatásra, a mellyel eldicsekedhetett. [...] Mennyivel kevesebbe került a propaganda, mint a hadakozás fegyverrel, fojtó gázokkal, repülőgépekkel, tankokkal és mégis mennyivel nagyobb volt a hatása! Mily tanulság rejlik ebben is: a szó és a nyomtatvány ereje mennyire felülmúlja a leggyilkosabb szármakokat is, ha népek megöléséről van szó.”⁸³

⁷⁹ Friss Ujság, 1914. december 9. 4.

⁸⁰ Népszava, 1914. december 3. 9.

⁸¹ Az Est, 1914. december 14. 8.

⁸² Boka László: „Énekek a nagy időkből?” – Népszerű irodalmi antológiák a Nagy Háború idején. In: Propaganda – politika i. m. 337.

⁸³ Creuwe House titkai. Budapesti Hírlap, 1920. szeptember 17. 4.

Képmelléklet

← Vissza a tanulmányhoz

Három szám

30%
42
DIANA
60
fillér

három talizmán.
A valódi
DIANA-sósorszesz

egy külsőleg bedörzsölésekre mint belsőleg cukorra vagy vízbe cseppentve, használható. Rögtöni fájdalomcsillapító, frissítő, hűsítő háziszser. Első segítség a házban.

Ára 60 fillér

Főelárusító Diana Kereskedelmi Részv. Társ. Eladási osztálya: Budapest, V., Nádor-utca 6. sz.

Kapható mindenütt!

1. kép: Friss Ujság, 1915. október 13. 6.

Vasárnap PESTI NAPLÓ 1915. május 23. 25

<p>Katonák</p> <p>Itélbe é-sott ódúliában ezer bajnak vannak kitéve, ha Diana sósorszesz készsítők elfogyott. A gondos katona idejében rendel Diánát, hogy minden külső és belső fájdalmát rögtön csillapíthassa.</p>	<p>Családok</p> <p>há feleség - jó gyermek soba no felelők harctörén kitévő övüknek DIANA sósorszeszt küldeni, mert ez a legerősebb gyógyszer a láthatatlan ellenség, sok győtrő kör lehadósára.</p>	<p>Nagy öröme</p> <p>a katonának, ha esomogot bar hamról, de még nagyobb az öröme, ha Diana sósorszesz is van benne, ami belsőleg-külsőleg egyaránt eredményes használat mindna bajnál.</p>	
<p>Ápolók</p> <p>és ápolóknak nélkülözhetetlen kiegészítő a Diana sósorszesz Aldásos hatása a harctörén is érvényesül.</p>	<p>Orvosok</p> <p>nagy mennyiségben és állandóan használják a DIANA sósorszeszt sokszínű és más betegok fájdalomnak harogásosokkal és bedörzsölésekkel való megszűntetésére.</p>	<p>Csodaszere</p> <p>Koronának a 42-es és 30%-os, mert őtörő kiegészítő ellenségünknek. Vissza a Diana sósorszesz haros harcolásnak kiegészítő és sok győtrő betegségekből, fertőtlenítő és új életre kelte a szenvedőket.</p>	
<p>Üdítő</p> <p>Itélbe ebben a házban a házban kitévő katonáknak csak a DIANA sósorszesz ok van. A bedörzsölések felvisszítják az idegeket és könnyen elviselhetővé teszik a kimerítő harctörő társat hőstől sorvát.</p>	<p>Hűsítő</p> <p>Hal gyantát egy pár csepp ham-sítatlan DIANA sósorszesz pohárba öntve sán a táborban éppúgy használ mint itthon.</p>	<p>Fájdalomcsillapító</p> <p>a Diana sósorszesz. Massázros alatt a lábát, kezét, alerveit izmait rugalmassá váramója és a házban fájdalomnak megszűnteti.</p>	<p>Utravaló</p> <p>Időálló fertőtlenítő-szer a kitévő DIANA sósorszesz. Magvéri harctörő indító katonáknak a vagonokban és más minirevizi előforduló házban súlyos következményektől.</p>

DIANA Kereskedelmi R. T.
 Budapest, V., Nádor-utca 6.

2. kép: Pesti Napló, 1915. május 23. 25.

← Vissza a tanulmányhoz

A 42-esek

hatását csodálta meg az egész világ
Namur, Antwerpen és Varsó falai
alatt. Eppen ilyen csodás háziszser a

**DIANA
sósborszesz**

Az izmokat acélossá, ruganyossá
teszi. A közérzetet frissen tartja.

A valódi

**DIANA
sósborszesz**

ugy külsőleg bedörzsölésekre, mint
belsőleg cukorra vagy vízbe csep-
pentve használható. — Rögtöni
fájdalomcsillapító, frissítő, hűsítő
háziszser. Első segítség a házban.

Ára 60 fill.

Főelárusító: Diana Kereskedelmi R.-T.
cladási osztálya. Budapest, Nádor-u. 6.

Mindenütt kapható!

3. kép: Magyarország, 1915. október 27. 14.

**A
HÖFER**

a front mögött szerez mindenkinek megnyugvást
és üdíti fel az emberek kedélyét, míg a

Diana-sósborszesz

a fronton is felfrissíti és megvédi katonáinkat
a fáradságtól, kimerüléstől és elernyedéstől. A
legzordabb időjárás viszontagságai ellen is hat-
ható segítség nyújt.

Mindenütt kapható.

Kis üveg ára . . . 1 Korona 30 fillér
Közép üveg ára . . . 3 Korona 50 fillér
Nagy üveg ára . . . 7 Korona

Főelárusítóhely:
Diana Kereskedelmi Részvénytársaság Budapest, Nádor-u. 6.

4. kép: Az Ujság, 1917. március 2. 6.

Háboruba
Diana
 sósborszeszt
 visz és
győzni
fog a
magyar
katona,
 mert a
DIANA-
sósborszesz
 hőség ellen, ki-
 merültség ellen,
 sebesülés okozta
 fájdalmak ellen
első segítség.
 Kapható mindenütt.

5. kép: Friss Ujság, 1914. július 31. 4.

Háboruhoz
 3 dolog szükséges:
Először:
Pénz
Másodszor:
Pénz
Harmadszor:
Pénz
 Így mondták ezt valamikor réges-régen.
 ●
 Ma is azt állítják, hogy
háboruhoz
 3 dolog szükséges:
Először:
Diana
 sósborszesz
Másodszor:
Diana
 sósborszesz
Harmadszor:
Diana
 sósborszesz
 Éppen ezért
 minden magyar katona
vágjon zsebre
 egy üveg valódi
DIANA-sósborszeszt.
 Az egész országban mindenütt be-
 szerezhető 44 filléres üvegekben.

6. kép: Pesti Hírlap, 1914. augusztus 6. 15.

← Vissza a
 tanulmányhoz

← Vissza a tanulmányhoz

Magyarország nem volt, hanem lesz!

A legnagyobb magyar e fenséges mondása sohasem volt oly igaz mint ma, amikor a magyarság csodálatos erényekben tündöklök.

A magyar név külföldön is hódítóan jár. Hü kísézője hódító utjában a Diana-sósborszesz, mely az izmokat erősíti, megacélozza

Minden magyar anya tudta ezt, mikor harcba induló fiát dicsőséges utjára

DIANA SÓSBORSZESZ.

szel látta el. A valódi Diana sósborszesz úgy külsőleg bedörzsölésekre, mint belsőleg cukorra vagy vízbe cseppentve, használható. Rögtöni fájdalomcsillapító, frissítő, hűsítő háziszser. Első segítség a házban.

Mindenütt kapható!

ÁRA 60 FILL.

Főelárusító: Diana Kereskedelmi Részv.-Társ. eladási osztálya, Budapest, Nádor-utca 6. sz.

7. kép: Az Est, 1915. október 24. 14.

Toldd meg a kardodat egy-egy lépéssel, hogy győzz!

Ezt hirdették a régi magyarok és egy évezreden át megtartották Duna-Tisza, Kárpát és Adria között. — Ma a magyar katoná jelmondata:

Toldd meg a kardod egy lépéssel

Diana sósborszesszel

és nincs ellenség, mely ellent tudna állni. Mert ettől izmos, erős acélossá lesz. A valódi

Diana sósborszesz

úgy külsőleg bedörzsölésekre, mint belsőleg cukorra vagy vízbe cseppentve használható. Rögtöni fájdalomcsillapító, frissítő, hűsítő háziszser. Első segítség a házban.

Ára 60 fillér

Főelárusító Diana Kereskedelmi Részv.-Társ. Eladási osztálya: Budapest, V., Nádor-utca 6. sz.

Mindenütt kapható!

8. kép: Friss Ujság, 1915. október 30. 3.

← Vissza a tanulmányhoz

Magyarok

A győzelem biztos a mi részünkre. Csak el ne mulasszuk a Diana-sósorszesznek biztos hatását kihasználni. Az egész országban ugye belsőleg, mint külsőleg, szegények-gazdagok egyaránt használják. „A magyarok

Isterére

nagyon kérem, — írja egy tizedes — azt az áldásos Diana-sósorszeszt elküldeni. Nem is tessék ott Pesten tudni, hogy mi katonák mily nagy előszeretettel ápoljuk és kezeljük magunkat a Diana-sósorszesszel.

Esküszünk

mindnyájan, hogy győzelmünk biztos, de arra is esküszünk, hogy a Diana-sósorszesz hatása is biztos. A fejfájás, a fogfájás, a torokfájás, a hátfájás, az arcfájdalmak, a csontfájás, a derékfájás, a gyomorfájás, a lábfájás és minden egyéb belső és külső fájdalmak,

Hogy

187500

rögtön csillapodjanak, csak egy jó bedörzsölés szükséges; vagy egy kis toroköblögetés, vagy egy kis Diana-sósorszesz-borogatás.

Biztos lesz a

Diana-sósorszesz fájdalomcsillapító hatása még az influenza és influenzából származó egyéb fájdalmaknál is. Orvosaink nagyon szívesen rendelik mindenütt, mert a Diana-sósorszesz összetétele vegytiszta alkoholból, illatosított, raffinált Mentholból és egyéb más elsőrendű láziszerekből van összeállítva. Biztos a

Győzelmünk

az egész vonalon már csak azért is, mert ellenségeink a Diana-sósorszeszt csak hírből ismerik, míg ellenben a mi katonáink tarisznyájukban cipelik és mint legelső segítséget a háborúban — használják. A viszonteladók csak postán rendeljenek, mert a vasuti szállítást folyton akadályokba ütközik és így a legjobb akarat mellett sem tudunk még gyorsáru-megrendeléseket sem továbbítani. Egy postacsomag 24 üveg Diana-sósorszeszt tartalmaz, melyet rögtön továbbíthatunk 25 százalék engedménnyel, utánvétel mellett. Diana Kereskedelmi r.-t., Budapest, Nádor-utca 6.

9. kép: Budapesti Hírlap, 1915. január 28. 14.

Talpra

állítja a Diana-sósorszesz a legnagyobb és legsúlyosabb betegeket, nyomorultakat és sebesülteket. A

Magyar

ember oly szeretettel használja a Diana-sósorszeszt, hogy állandóan készletben tartja, mint első segítség a házbán. Háborúban pedig egyszerűen nélkülözhetelenné vált.

Hí a haza

mindnyájunkat a harctérre. Tehát jó eleve gondoskodjék mindenki a Diana-sósorszesz beszerzéséről, mert ennek a háziszernak a segítségével játszva türi a strapát, a meleget és hideget egyaránt.

Itt az

ideje, hogy minden anya, minden nővér, minden feleség gondoskodjék katonájáról és utra-valónak minél több üveg Diana-sósorszeszt adjon. Egyéb jót és hasznosabbat ugye sem adhat. Nincs

Idő most

sokat gondolkozni a Diana-sósorszesz bevásárlásánál, mert naponta több mint harmincezer üveg megrendelés érkezik és alig győzzük készíteni és szállítani.

Vagy

hozzánk forduljon megrendelésével, vagy vegye meg a községében. Csak vigyázzon, hogy valódi Diana-sósorszesz legyen.

Soha

el ne mulassa megnézni az üveget és ne vegye meg, ha nincs rajta a „Diana” szó. Mert csak ennek van meg az a biztos hatása, a minnek a hatásáról már nemcsak az emberek beszélnek, hanem csiripelik a madarak is. Egy üveg ára 50 fillér. Postán legkevesebb 24 üveget szállít: Diana kereskedelmi r.-t. Budapest, Nádor-utca 6. Minden megrendelést még aznap továbbítunk utánvétel mellett, 25 percent engedménnyel.

10. kép: Budapesti Hírlap, 1915. január 26. 12.

Jöttem, láttam, győztem!

Ezt írta haza Rómába Julius Cézár:
:: zár, győzelmes hadjáratai után. ::

Jöttünk, láttunk, győztünk!

Ezt írják haza vitéz katonáink. És miért? mert velük van a magyar erő
:: egyik torrása a ::

DIANA-sósorszesz

A valódi

DIANA-sósorszesz

ugy külsőleg bedörzsölésekre, mint belsőleg cukorra vagy vízbe cseppentve használható. Rögtöni tájfalomcsillapító, frissítő, hűsítő háziszser.
:: Első segítség a házbán. ::

Ára 60 fillér.

Főelárusító:

1115

DIANA Kereskedelmi Részv.-Társ. eladási osztálya:
Budapest, 7., Nádor-utca 6. sz.

Mindenütt kapható!

11. kép: Budapesti Hírlap, 1915. október 21. 18.

← Vissza a tanulmányhoz

A VEZÉRKAR

is elismeréssel adózik vitéz katonáinknak, a kik a haza védelmében csodákat művelnek. Ehez a csodához csak egy fogható, az a hatás, a mit a

DIANA SÓSBORSZESZ

gyakorol az emberi testre. A szervezetet felfrissíti, az izmokat acélossá teszi! A valódi Diana sóbszesz úgy külsőleg bedörzsölésekre, mint belsőleg cukorra vagy vízbe cseppentve használható. Rögtöni fájdalomcsillapító, frissítő, hűsítő háziszser. Első segítség a házban

Mindenütt kapható!

ÁRA 60 FILL.

Főelárusító: Diana Kereskedelmi Részv.-Társ. eladási osztálya, Budapest, Nádor-utca 6. sz.

12. kép: Az Est, 1915. október 31. 15.

Tábori postacsomag hiányos,
ha nincs benne egy üveg valódi

DIANA
SÓSBORSZESZ

13. kép: Friss Ujság, 1914. december 9. 4.

Tábori pósta csomagok

összeállítása nagy gondot okoz mindenkinek, aki egy kis csomagba összesűrítve szeretne kedves katonáhozátartozójának minél több hasznos és könnyebbésgül szolgáló dolgot a harotérre juttatni.

A cs. és kir. hadügyminiszterium

a harotérről érkező tömeges kívánalmaknak engedve most jó utmutással szolgál azoknak, akik az alkalmas és igazán célszerű karácsonyi ajándékok kiválasztásán töprengenek, amidön elrendelte, hogy a harotéren küzdő csapatok tisztjei késedelem nélkül a

hadsegélyző hivatalok

utján 1-1 üveg sósborszeszt kapjanak.

Figyelmeztetés!

Ne mulassza el tehát most már senki, akinek katona hozzátartozója hónapok óta van a harotéren, hogy még karácsony előtt

1 üveg
valódi

Diana-sósborszeszt

küldjön neki, mert ennél nagyobb örömet nem szerezhet semmivel.

Katonáknak Karácsonyra

küldjünk 1 nagy üveg valódi

DIANA SÓSBORSZESZT

Nincs célszerűbb és nagyobb örömet okozó ajándék az esőben, fagyban, kimerülésig küzdő katonának.

A német hadvezetéség minden katona hadi felszereléséhez hivatalosan ad 1 üveg sósborszeszt.

← Vissza a
tanulmányhoz

14. kép: Népszava, 1914. december 3. 9.

15. kép: Az Est, 1914. december 14. 8.

BAUMAN FRUZZSINA KATALIN

A kultusz(építés) jegyében

– Meghatározó politikai közszereplők emlékezete a köztér-elnevezések és emlékmű-állítások tükrében a két világháború közötti Budapesten és az agglomerációban

Jelen tanulmányban a két világháború közti időszak meghatározó politikai közszereplők kultuszának egyik fontos elemére, a köztér elnevezésekre és emlékművek állításának momentumaira hívom fel a figyelmet. Célom, hogy újabb adalékokkal szolgáljak a Horthy-korszak köztér-elnevezési szokásaihoz, valamint a különféle köztéri, illetve beltéri szobrok, emléktáblák felállításához / elhelyezéséhez. Az értekezés az 1919 és 1945 közti időszakot öleli fel, mely során meghatározó politikai személyek – mint Apponyi Albert, Klebelsberg Kuno, Gömbös Gyula, Csáky István, Darányi Kálmán, Teleki Pál, Kozma Miklós és Horthy István – köztér elkeresztelésével és szoborállítási, emléktábla avatási szokásaival foglalkozik.

Közterület elnevezések

Több más európai országhoz hasonlóan Magyarországon a közterületek és az utcanevek politikai jellegű felhasználása a 19. század második felétől kezdődően vált általános gyakorlattá.¹ A különféle politikai rendszerek mind saját ideológiájuk, eszmerendszerük terjesztésére használták fel a legfontosabb közterületeket. A települések közterületeinek átnevezése a regnáló hatalom egyik szimbolikus mozzanatának tekinthető, melynek során saját legitimációjának megszilárdítására törekedett, valamint térelnevezések alkalmával tudta magát leginkább reprezentálni. A terek, utcák átkeresztelésével nem csupán saját erejét kívánta demonstrálni, hanem a helyi közösséggel igyekezett elfogadtatni világnézetét, a lakosság mindennapjaivá és ünnepnapjaivá tenni azokat, ezáltal egyfajta kötődés kialakítására törekedett.² A közterek átnevezését legtöbbször a regnáló hatalom javasolta, azonban bizonyos esetekben megfigyelhetőek az alulról irányuló kezdeményezések is.

A köztér elnevezések – amellett, hogy a hely topográfiai azonosíthatóságát, a lakók nyilvántartását és a térben való tájékozódást segítette, – lényeges funkciója volt még a kollektív emlékezet és

¹ Turulvár: a Turul Szövetség budapesti Ferenc József rakparton 1932-ben felépített modern, központi épülete. – Trianon és a magyar felsőoktatás I. kötet. Szerk. Ujváry Gábor. Bp. 2019. 277.

Magyar Világhíradó 1937: 682/1.

² K2 Országgyűlési levéltár Képviselőházi és nemzetgyűlési iratok Elnöki és általános iratok. Ünnepségekre szóló meghívások az 1935–1940. országgyűlés folyama alatt.

BFL XV. 39. 156.01.

Miniszter a frontvonalban. Zsindely Ferenc naplója. Szerk. Székér Nóra. Pécs 2021. 213.

A Magyar Távirati Iroda volt elnökének és Kárpátalja volt kormányzói biztosának, vitéz leveldi Kozma Miklós szobrának leleplezése a Rádió székházának udvarán.; Filmhíradó 1943. július; Ujság, 1943. július 16. 6.

Dr. Gallina F.: Budapest utcanevei i. m. 1338.

² Nikitscher Péter: Tér, hatalom, szimbólumok: hatalmi önreprezentáció és szimbolikus térfoglalás Budapesten a városegysítéstől napjainkig. In: Tér-rétegek: tanulmányok a 21. század térfordulatairól. Szerk. Dúll Andrea – Izsák Éva. Bp. 2014. 91.

az értékközvetítés is.³ A közterületek névadási célja Magyarországon a kiegyezést követően megváltozott. A korábbi szokásokkal ellentétben – amikor is mesterségekről vagy ott élő nemzetiségekről keresztelték el az adott területet, a 19. század második felétől kezdődően már történelmi személyiségekről neveztek el utcákat, ezáltal a nemzeti öntudat és az emlékezetkultúra részét képezte ez a mozzanat is.⁴

A budapesti utcanévadási szokásoknál Ráday Mihály hat korszakot különböztet meg: a török uralom előtti időszak; hódoltság kora; Buda visszafoglalásától a városegysítésig terjedő időszak (1686–1873); Budapest létrejöttéről a második világháború végéig tartó ciklus; az átmenet és a szocializmus évtizedei a rendszerváltásig, 1989 utáni időszak.⁵ Az imént felsorolt periódusok közül a tanulmány Budapest létrejöttétől a második világháború végéig tartó időszakot, azon belül is az első világháborút követő ciklus szokásrendjének a vizsgálatával foglalkozik.

Közterek és vizsgált személyek

Az 1900-as évektől kezdődően a történelmi emlékezet szimbólumai egyre nagyobb teret kaptak a mindennapi életben, amibe jól illeszkedett a különféle szobrok állítása mellett a köztér elnevezések gyakorlata is.⁶ Gallina Frigyes, a főváros főtanácsnoka egyik írásában a következő módon vélekedett a köztérelnevezésekről: „Az utcai névtáblák tömkelege egy-egy óriási emlékalbum, egy-egy hatalmas, élő lexikon, amely a legkülönbözőbb dolgokra emlékeztet, figyelmeztet és tanít bennünket, valamenyünkünket.”⁷ Az idézetből jól kitűnik, hogy a közterületek történelmi személyiségekről való elnevezése nem csupán a lakosság tiszteletét mutatja meg, hanem az adott korszak ideológiájára is rávilágít.⁸

A volt Monarchián belüli országokkal ellentétben Magyarországon az 1919 és 1944 közti periódusra jellemző volt az Osztrák–Magyar Monarchia szokásrendszerének folytatása, valamint a Tanácsköztársaság ideje alatti változások visszarendezése.⁹ A korábbi időszakhoz hasonlóan a közterek átkeresztelése az 1920-as évektől vált ismét intenzívvé, ugyanis már 1920-tól kezdve megfigyelhetők az adott korszak (élő) személyeiről való elnevezések. Továbbá a két világháború közti időszakban ezt az eszközt egyre tudatosabban és tervszerűbben használták szimbolikus hatalmi kommunikációként.¹⁰ Az utcanévek tanulmányozása során megfigyelhető, hogy a korszakban uralkodó ideológia, bel- és külpolitikai, a vezető rétegek érdekei, a történelmi események mind-mind nagyban befolyásolták a köztér elnevezéseket. Erre az időszakra jellemző volt a szövetséges országok vezetőiről való névadás is, ennek hatására 1936-ban a (mai) Oktogont Mussoliniról és 1938-ban a (mai) Kodály köröndöt Hitlerről keresztelték el.¹¹

A két világháború közti időszakban az utcanévadási szokások fő feladata az emlékezeti-tiszteleti funkció betöltése volt, amikor az adott település lakossága egy közéleti személy iránti tiszteletből

³ Uo. 81.

⁴ Szívós E.: Utcanévek és utcanév-változások i. m. 200.

⁵ Budapesti utcanévek A–Z. Szerk. Ráday Mihály. Bp. 2013. 12.

⁶ *Vér Eszter Virág*: Erzsébet-kultusz. Erzsébet királyné magyarországi kultusza emlékezhelyei tükrében 1898–1914 között. Budapesti Negyed 14. (2006) 2. sz. 39.

⁷ Dr. Gallina Frigyes: Budapest utcanévei. Városi Szemle 16. (1930) 1323.

⁸ Takáts Rózsa: A fővárosi utcanévadási elveinek és gyakorlatának alakulása napjainkig. In: Budapest Főváros Levéltára Közleményei '84. Szerk. Szekeres József. Bp. 1985. 292.

⁹ Szívós E.: Utcanévek és utcanév-változások i. m. 203.

¹⁰ Nikitscher P.: Tér, hatalom, szimbólumok i. m. 85.

¹¹ Uo. 85.

közterületet nevezett el, ezáltal magukon viselték a kor társadalmát és ideológiáját.¹² Ennek köszönhetően a kiválasztott politikusok kultuszának egyik elengedhetetlen elemének számított a köztér, illetve az utcanévadás, valamint ezeken a helyszíneken felállított szobrok, falra elhelyezett emléktáblák és más emlékművek (síremlékek) vizsgálata.

A közterületek átnevezése leglátványosabban a főváros esetében figyelhető meg, azonban érdemes néhány olyan esetet is szemügyre venni, ami nem a tágabb értelemben vett Budapesten történt, hanem valamelyik vidéki nagyvárosban. Példaként szolgál erre Klebelsberg Kuno esetében Szeged vagy Apponyi Albertnél Jászberény városa. A vidéki városok jelentősége abban állt, hogy az adott személy valamilyen módon – országgyűlési képviselőként, a város jótévőjeként kapcsolódott a településhez. Ezt követően érdemes vizsgálat alá venni, hogyan is nézett ki a főváros esetében a gyakorlat.

A Horthy-korszakban tovább folytatódott a dualizmus időszakának köztér elnevezési gyakorlata, tehát ugyanúgy a Fővárosi Közmunkák Tanácsa végezte az utcanevék ügyeinek engedélyezését. A Fővárosi Közmunkák Tanácsát Andrássy Gyula miniszterelnök a londoni Metropolitan Board of Works mintájára hozta létre a 19. század második felében. A szervezet 1870. évi X. törvénycikkben „a Duna-folyamnak a főváros mellett szabályozásáról s a forgalom és közlekedés érdekében Buda-Pesten létesítendő egyéb közmunkák költségeinek fedezéséről és e közmunkák végrehajtási közegeiről”¹³ foglaltak alapján született meg, mely a későbbi Budapest (Pest – Buda – Óbuda egyesítése 1873) város rendezésével foglalkozott. Felépítését tekintve egy elnökből (aktuális miniszterelnök), egy alelnökből, továbbá (18 fő) választott tagokból állt, akiket szakmai tudásuk és nem politikai tevékenységük alapján választották.¹⁴ A Tanács fő feladata a városrendezési tervek készítése és városrendezési alapelvek meghatározása volt, valamint a városrendezési alkotások területén is tevékenykedett.¹⁵ A szervezet közel 80 éves (78 év) működése után 1948-ban megszűnt, majd ezt követően az általános rendezési tervek megállapításának illetékessége a budapesti építés- és közmunkaügyi főigazgatóra és a részletes megállapítási jogköre Székesfővárosra és az egyes közösségek hatáskörébe került.¹⁶ Felmerül a kérdés: hogyan vélekedett a Fővárosi Közmunkák Tanácsa a személyekről történő elnevezések kapcsán.

A személyekről történő elkeresztelésekről a következőképpen foglalt állást: „a személyekről való elnevezés ügyében a tanács mindig titkos szavazással határoz. Ilyen elnevezésekhez az szükséges, hogy ahhoz a jelölő szavazatjogos tanácstagok kétharmada hozzájáruljon.”¹⁷ A Fővárosi Közmunkák Tanácsának elveivel ellentétben életben lévő személyről nem lehetett közteret elnevezni, és az elhalálozást követően is csak tíz év elteltével kerülhetett napirendre,¹⁸ azonban ezt a korszakban többször figyelmen kívül hagyták.

A két világháború közötti időszakban történt utcanévadási szokásokat két nagyobb csoportra osztva vizsgáltam: (1.) élő személyről, (2.) elhunytól való elkeresztelések. A következőkben érdemes megvizsgálni kiről, mikor és hol neveztek el közterületet, valamint ez minek volt köszönhető.

¹² Takáts R.: A fővárosi utcanévadási elveinek és gyakorlatának alakulása napjainkig i. m. 293.

¹³ 1870. évi X. törvénycikk a Duna-folyamnak a főváros mellett szabályozásáról s a forgalom és közlekedés érdekében Buda-Pesten létesítendő egyéb közmunkák költségeinek fedezéséről és e közmunkák végrehajtási közegeiről. Ezer év törvényei, lásd <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87000010.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D28> (letöltés: 2025. okt. 31.).

¹⁴ *Benczéné Nagy Eszter*: A fővárosi Közmunkák Tanácsának rövid története. Levéltári Szemle 41. (1991) 4. sz. 35.

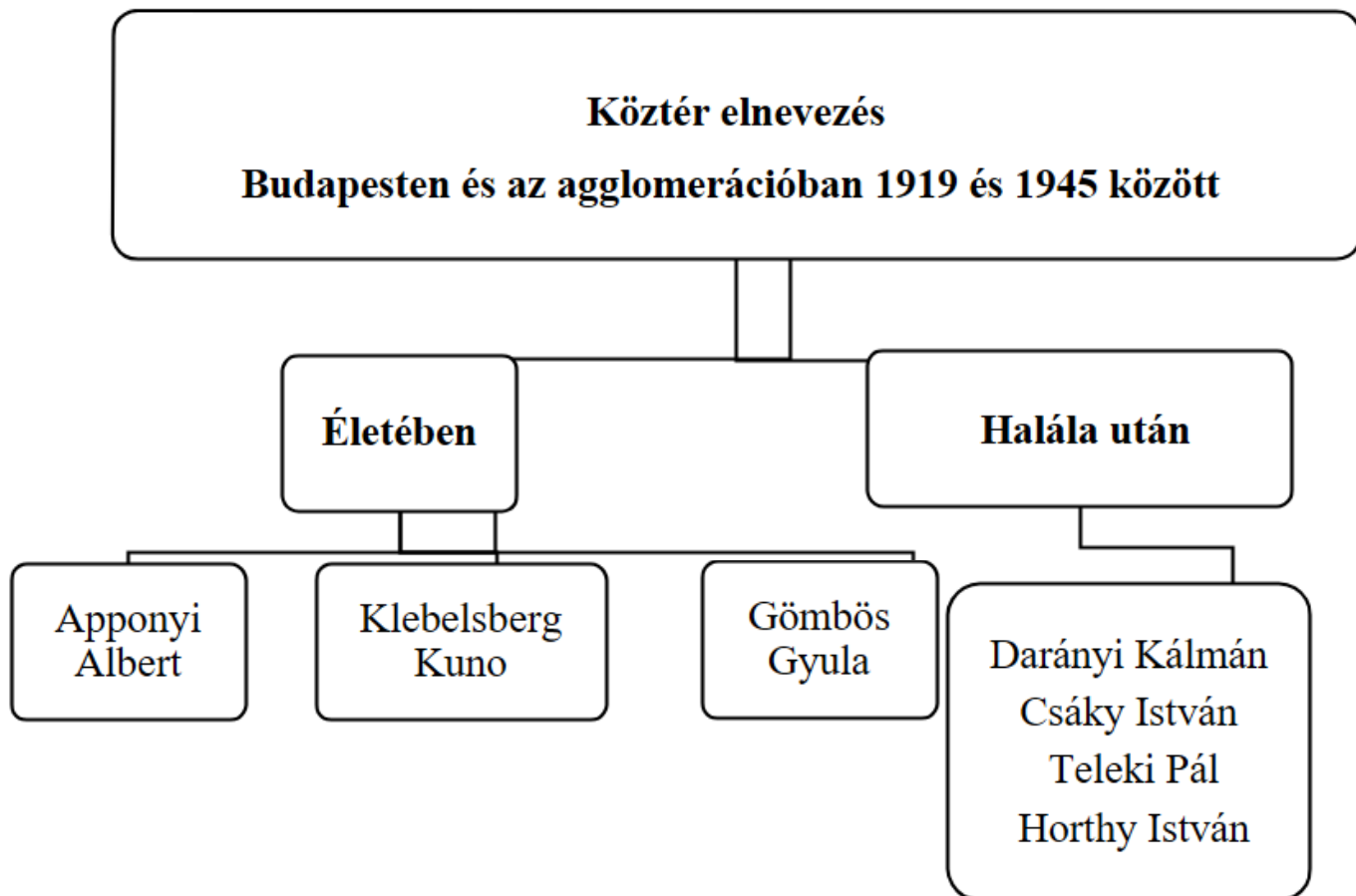
¹⁵ Uo. 41.

¹⁶ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban BFL), II. 1. A Fővárosi Közmunkák Tanácsának iratai.

¹⁷ *Dr. Gallina F.*: Budapest utcanevői i. m. 1354.

¹⁸ *Szívós E.*: Utcanevék és utcanév-változások i. m. 204.

A vizsgált személyek közül Horthy Miklósról (valamint feleségéről), Apponyi Albertről, Gömbös Gyuláról és Klebelsberg Kunoról már élete során közteret neveztek el Budapesten, valamint az ország számos pontján. A kormányzó esetében ez a „hagyomány” a dualizmus korára vezethető vissza, amikor is a Habsburg-ház valamelyik tagjáról, mint például az uralkodóról, Ferenc Józsefről vagy Erzsébet királynéről kereszteltek el egy-egy jelentősebb helyszínt.

1. ábra: Köztér elnevezés Budapesten és az agglomerációban 1919 és 1945 között¹⁹

Horthy Miklós, mint az ország első embere részesülhetett ebben a kiváltságban. A kormányzóról elnevezett budapesti terek, utak, utcák részben azokon a helyszíneken jöttek létre, amelyeken 1919 novemberében bevonult a fővárosba – például Lágymányosról a Horthy Miklós úton (a mai Bartók Béla úton) keresztül, amely már 1920-ban megkapta a kormányzó nevét, vagy a főváros központi helyszínei vehették fel az ország első emberének nevét. Ahogy a fenti példa is mutatja, a kormányzóról már országzásának első évétől (1920) kezdődően kereszteltek el utcát és ez a szokás egészen 1937-ig fent is maradt. Ahogyan az a táblázatból kitűnik a kormányzóval kapcsolatban az akkori Budapesten és az agglomerációban összesen 22 közterület (3 utca, 14 út, 1 körtér, 1 bástyasétány, 1 híd, 1 tér és 1 fasor) viselte Horthy Miklós nevét.²⁰

¹⁹ A tanulmányban a szerző saját készítésű ábrái és táblázatai láthatók.

²⁰ Nikitscher kutatásai során Horthyról a mai Budapest területén összesen 21 közteret kereszteltek el 1920 és 1944 között, azonban ezt az eredményt a mostani kutatás egy helyszínnel megnövelte.

**HORTHY MIKLÓSRÓL ELNEVEZETT KÖZTEREK
BUDAPESTEN ÉS AZ AGGLOMERÁCIÓBAN (1921–1945)²¹**

Helyszín	Elnevezés	Időpont	Mai neve
Csillaghegy	Horthy Miklós utca	1920-as évek eleje	III. kerület, Csillaghegy
Budafok	Horthy Miklós út	1920-as évek közepe	XXII. kerület, Ady Endre út
Adyliget	Horthy Miklós tér	1920-as évek	II. kerület, Szabadság tér
Rákoskeresztúr	Horthy Miklós utca	1920-as évek	XVII. kerület, Csengőd utca
Rákosliget	Horthy Miklós út	1920-as évek	XVII. kerület, Ferihegyi út
Árpádföld	Horthy Miklós út	1920-as évek	XVI. kerület, Budapesti út
Rákoscsaba - Újtelep	Horthy Miklós út	1920-as évek	XVII. kerület, Szabadság sugárút
Gellérthegy, Kelenföld, Lágymányos	Horthy Miklós út	1920	IX. kerület, Bartók Béla út
Cinkota, Mátyásföld, Sashalom	Horthy Miklós út	1920	XVI. kerület, Szabad föld út, Veress Péter út
Rákoscsaba-Újtelep	Horthy Miklós út	1920	XVII. kerület, Szent Imre herceg út
Széphalom	Horthy Miklós utca	1922	II. kerület, Szabadság utca
Albertfalva	Horthy Miklós fasor	1923	XI. kerület, Vasvirág sor
Pesterzsébet	Horthy Miklós út	1924	XX. kerület, Helsinki út
Rákosszentmihály	Horthy Miklós út	1925	XVI. kerület, Pálya utca
Kispest	Horthy Miklós út	1925	XIX. kerület, Fő utca
Újpest	Horthy Miklós út	1926	IV. kerület, Görgey Artúr utca
IX. Gellérthegy, Kelenföld, Lágymányos	Horthy Miklós körtér	1929	IX. Gellérthegy, Kelenföld, Lágymányos, Móricz Zsigmond körtér
Szemeretelep	Horthy Miklós út	1929	XVII. kerület, Bajcsy-Zsilinszky út
Rákospalota	Horthy Miklós út	1929	XV. kerület, Fő út
Vár	Horthy Miklós bástyasétány	1930	I. kerület, Babits Mihály sétány
Csepel- Belváros: Csepel-Ófalu, Csepel- Szabótelep	Horthy Miklós út	1930	XIX. kerület, Ady Endre út
Ferencváros – Lágymányos	Horthy Miklós híd	1937	IX. kerület, Ferencváros XI. Lágymányos Petőfi Híd

1. táblázat: Horthy Miklósról elnevezett közterek Budapesten és az agglomerációban (1921–1945)

A kormányzó mellett Apponyi Albert rendelkezett a legtöbb közterület elnevezéssel Budapesten és közvetlen környezetében. Ahogyan az a táblázatban is látható Apponyi esetében 1920-tól számítva 7 utcát, 5 teret és 3 utat neveztek el, így összesen 15 közterület vette fel a gróf nevét.²²

²¹ Budapesti utcanevek i. m. 292.

²² Budapesti utcanevek i. m. 292.

APPONYI ALBERTRŐL ELNEVEZETT KÖZTEREK BUDAPESTEN ÉS AZ AGGLOMERÁCIÓBAN (1921–1945) ²³			
Helyszín	Elnevezés	Időpont	Mai neve
Liptáktelep	Apponyi Albert utca	1916 előtt	XVIII. kerület, Hengersor utca
Budafok	Apponyi utca	1920-as évek	XXII. kerület, Mária Terézia utca
Belváros	Apponyi tér	1921	V. kerület, Ferenciek tere
Rákoskeresztúr	Apponyi út	1921	XVII. kerület, Kasza utca
Baross Gábor-telep	Apponyi út	1921	XXII. kerület, Dózsa György utca
Békásmegyer	Apponyi utca	1921	III. kerület, Sinkovits Imre utca
Rákoshegy	gróf Apponyi Albert utca	1921	XVII. kerület, Apponyi Albert utca
Rákosszentmihály	Apponyi Albert tér	1921	XVI. kerület, gróf Apponyi Albert tér
Rákoshegy	Apponyi Albert tér	1921	XVII. kerület, Zsuzsanna tér
Rákoscsaba-Újtelep	Apponyi Albert út	1921	XVII. kerület, Naplás út
Ganzkertváros	Apponyi Albert tér	nincs adat	XVIII. kerület, Kandó tér
Albertfalva	Apponyi Albert utca	1921	XI. kerület, Fegyvernek utca
Pestújhely	Apponyi Albert utca	1921	XV. kerület, Nádastó utca
Sashalom	Apponyi Albert utca	1921	XVI. kerület, Bábos utca
Rákospalota	Apponyi Albert tér	1931	XV. kerület Közvágóhídtér
Pesterzsébet	Apponyi Albert utca	1933	XX. kerület, Ónody utca
Újpesti-telep	Apponyi Albert utca	1934	XVIII. kerület, Bányai Júlia utca

2. táblázat: Apponyi Albertről elnevezett közterek Budapesten és az agglomerációban (1921–1945)

Ahogy a táblázatból kiolvasható, a politikusról már 1916-ban is neveztek el közteret, ami azal magyarázható, hogy az első világháború előtt is széleskörűen elismert politikusnak számított, azonban a „tömeges” elkeresztelésekre 1921-ben került sor, melyre a gróf hetvenötödik születésnapja és ötvenéves politikai jubileuma adott okot, azonban ez a hagyomány halála után (1933) folytatódott. Érdekes megvizsgálni azt is, hogy ezen közterületek a főváros mely pontjain helyezkedtek el. Ahogy a táblázatból kiolvasható, a kormányzó nevével a főváros számos pontján találkozhatunk, mind a bel- és a peremterületeken. Apponyival kapcsolatban viszont – a mai Ferenciek tere kivételével – főként a külső területeken való elhelyezkedések voltak jellemzők.

A politikai közszereplők közül kiemelkedik Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter, akiről szintén már életében utcát neveztek el. Klebelsberg az oktatásban véghez vitt reformjainak köszönhetően nagy tiszteletnek örvendett, ezért is kerülhetett sor már életében az utcanevadásra. A miniszter az ország számos településének díszpolgára volt, melyek közé Pestújhely is tartozott (1926) és amely 1929-ben közterületet nevezett el a tárcavezetőről, továbbá 1937-ben ugyanott teret is elkereszteltek a (néhai) közoktatásügyi miniszterről. Emellett halálát követően (1932) korábbi lakhelyén Pesthidegkúton, valamint a Budapest belvárosának egyik fontos utcáját, a mai Hold utcát is róla nevezték el, ahol korábbi hivatala a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium is működött.

²³ Szívós Erika kutatása alapján 1921 és 1945 között Budapesten összesen 14 utcát és négy teret kereszteltek el. –Szívós E.: Utcanevek és utcanev-változások i. m. 204.

**KLEBELSBERG KUNORÓL ELNEVEZETT KÖZTEREK
BUDAPESTEN ÉS AZ AGGLOMERÁCIÓBAN (1921–1945)**

Helyszín	Elnevezés	Időpont	Mai neve
Pestújhely	gróf Klebelsberg Kuno utca	1929	XV. kerület, Klebelsberg Kuno utca
Sashalom	Klebelsberg Kuno utca	1930-as évek	XVI. kerület, Thorma János utca
Budaliget, Erzsébetliget Erzsébettelek, Hársakalja, Máriaremete, Pesthidegkút-Ófalu, Remetekertváros, Széphalom	Klebelsberg Kuno utca	1933	II. kerület, Budaliget
Kispest	Klebelsberg Kuno utca	1936	XIX. kerület Villanytelep utca
Pestújhely	Klebelsberg Kuno tér	1937	XV. kerület, Pestújhelyi tér
Lipótváros	Klebelsberg Kuno utca	1938	V. kerület, Hold utca

3. táblázat: Klebelsberg Kunoról elnevezett közterek Budapesten és az agglomerációban (1921–1945)

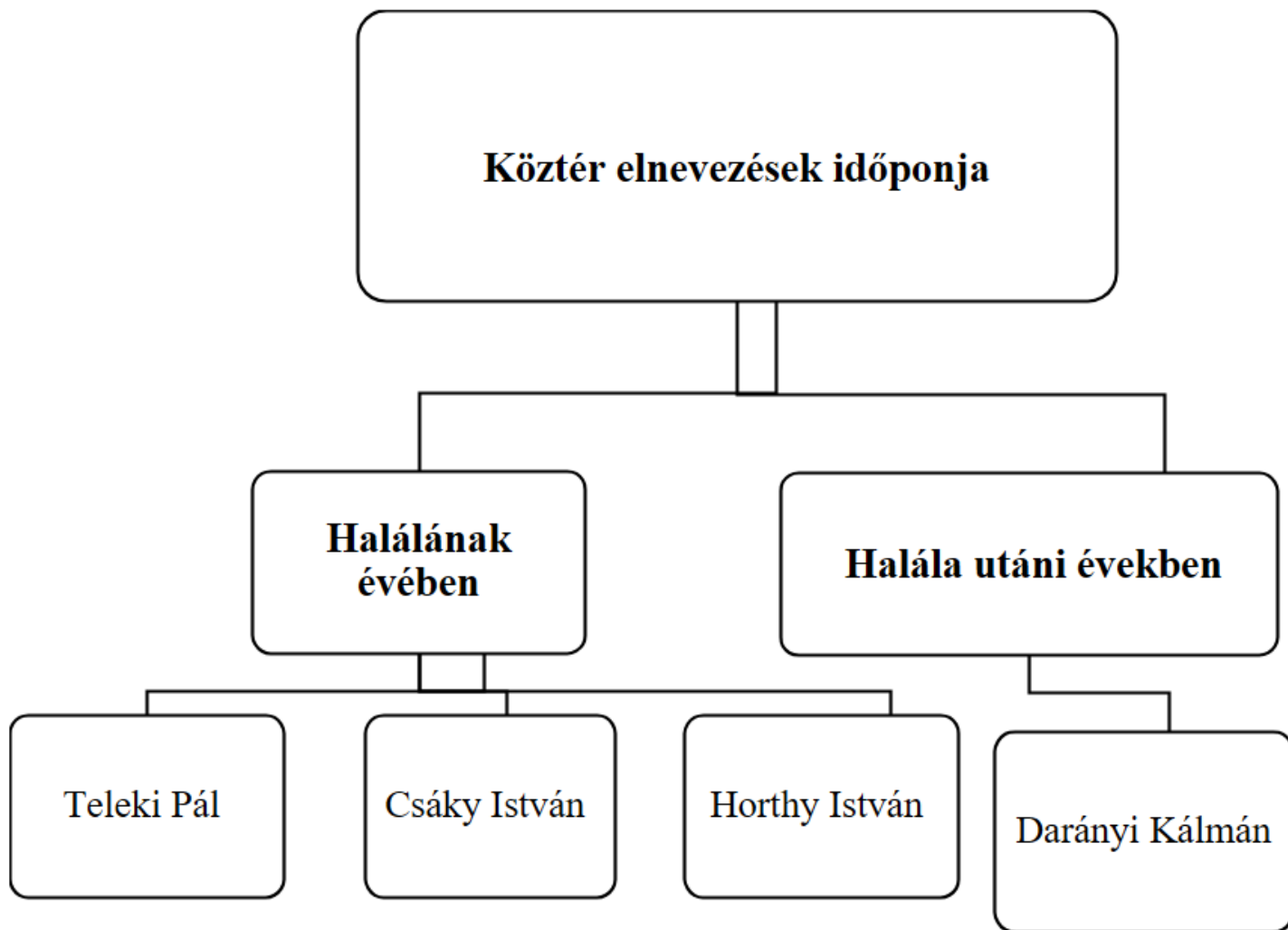
Gömbös Gyula szintén azok közé a politikai szereplők közé tartozott, akikről már életükben közterületet kereszteltek el. A miniszterelnököt 1933-ban Rákospalota díszpolgárává választották, melynek következtében az akkor még Rákospalotához tartozó Istvántelken utca viselte a nevét. Ezt követően halála évében (1936) és az azt követő esztendőben (1937) a főváros több közterület kapta meg az elhunyt nevét, ami miniszterelnöki tisztségének és népszerűségének volt köszönhető. Budapest belső területén Krisztinavárosban (a mai Alkotás utcát) neveztek el róla utat, az agglomerációban pedig kiemelkedő helyet foglalt el Nagytétény, melynek területén élt, és ennek köszönhetően kapcsolódott a településhez.

**GÖMBÖS GYULÁRÓL ELNEVEZETT KÖZTEREK
BUDAPESTEN ÉS AZ AGGLOMERÁCIÓBAN (1921–1945)**

Helyszín	Elnevezés	Időpont	Mai neve
Rákospalota	Gömbös Gyula utca	1933	IV. kerület Újpest, Istvántelki út
Bélatelep	Gömbös Gyula tér	1936	XVIII. kerület, Martinovics tér
Krisztinaváros	Gömbös Gyula út	1937	XII. kerület, Alkotás utca
Baross-Gábortelep	Gömbös Gyula út	1936	XXII. kerület, Nagytétényi út
Miklóstelep	Gömbös Gyula utca	1936	XVIII. kerület, Haladás utca
Pesterzsébet	Gömbös Gyula utca	1936	XX. kerület, János utca
Nagyttény	Gömbös Gyula utca	1936	XXII. kerület, Angeli utca

4. táblázat: Gömbös Gyuláról elnevezett közterek Budapesten és az agglomerációban (1921–1945)

A másik nagyobb csoportba azok a személyek sorolhatók, akikről haláluk után neveztek el közterületet. Ez a szokás szintén ellentmondott a Fővárosi Közmunkák Tanácsának korábbi elvével, ugyanis legtöbb esetben már a közszereplő elhunytának évében felvette valamelyik közterület az adott politikus nevét. Ebbe a kategóriába sorolandó Darányi Kálmán, Csáky István, Teleki Pál és Horthy István. A vizsgált személyek közül Csáky Istvánról, Teleki Pálról és Horthy Istvánról már haláluk évében közterület viselte a nevüket, míg a Darányi Kálmánról csak halála után néhány esztendővel később (1942-ben) kereszteltek el utat.

2. ábra: Köztér elnevezések időpontja

Teleki Pálról való köztér elnevezések a miniszterelnöki pozíciójának volt köszönhetőek. A politikusról 1945-ig Budapesten és az agglomerációban összesen három közteret neveztek el, ezek közül egy a belvárosban, Lipótvárosban, és kettő pedig a külsőbb kerületekben, Lónyaytelepen és Pesterzsébeten helyezkedett el. A Fővárosi Közmunkák Tanács üléseinek fennmaradt jegyzőkönyvéből kiolvasható, hogy halála után (1941. április) hat hónappal, az 1941. október 21-i ülésen a következőt határozták meg: „V., Erzsébet-tértől a Szabadság- térig terjedő Bálvány utca nevének egyidejű megszüntetésével pedig ez az utca gróf Teleki Pál utcának”²⁴ nevezte el.

TELEKI PÁLRÓL ELNEVEZETT KÖZTEREK BUDAPESTEN ÉS AZ AGGLOMERÁCIÓBAN (1920–1945)

Helyszín	Elnevezés	Időpont	Mai neve
Lipótváros	Teleki Pál utca	1941	V. kerület, Október 6. utca
Lónyaytelep	Teleki Pál utca	1941	XVIII. kerület, Teleki utca
Pesterzsébet	Teleki Pál utca	1941	XX. kerület, Koch Róbert utca

5. táblázat: Teleki Pálról elnevezett közterek Budapesten és az agglomerációban 1920–1945

²⁴ Budapesti utcanevek i. m. 113–114.

Nem sokkal azután, hogy Horthy István repülőgép-szerencsétlenség következtében életét veszítette, a Fővárosi Közmunkák Tanácsa már 1942. szeptember 22-i ülésén elhatározta, hogy az elhunyt kormányzóhelyettesről közterületet neveznek el, decemberi ülésén pedig már a következőről döntött: „9220/1942. számú határozatával a IV. és IX. ker., Vámház-körutat, mely a Fővám-tértől a Calvin-térig terjed, a hősi halált halt Kormányzóhelyettes emlékére Horthy István- körútnak nevezte el”.²⁵ A kormányzóhelyettes esetében a belváros pesti oldalának egyik központi helyszíne viselte a nevét, ezzel is szimbolikusan érzékeltetni kívánták a Horthy család iránti tiszteletet és a közjogi méltóság fontosságát.

Ahogy a táblázatból is kiolvasható Horthy Istvánról még másik két területen is elneveztek utat, ezekre az elkeresztelésekre szintén már 1942-ben sor került, azonban ezek az akkori Budapest agglomerációjában találhatóak. Az elnevezésekre több indok is szolgált, egyrészt motivációt jelentett a Horthy-családhoz való tartozása, másrészt a kormányzóhelyettesi tisztség betöltése is megalapozta a döntést. Ahogy a 19. században a Habsburg-családtagokról neveztek el különféle utcákat, köztéreket vagy hidakat, úgy ez a hagyomány megmaradt a két világháború közti időszakban is, melynek következtében a Horthy-család tagjainak nevét a főváros számos közterülete felvette.

HORTHY ISTVÁN RÓL ELNEVEZETT KÖZTEREK BUDAPESTEN ÉS AZ AGGLOMERÁCIÓBAN (1921–1945)

Helyszín	Elnevezés	Időpont	Mai neve
Belváros – Ferencváros	Horthy István-körút	1942	V.kerület, Vámház-körút
Rákospalota	Horthy István út	1942	XV. kerület, Cserba Elemér út
Csepel- Belváros, Csepel- Ófalu, Csillagtelep, Gyártelep	Horthy István út	1942	XXI. kerület, II. Rákóczi Ferenc út

6. táblázat: Horthy Istvánról elnevezett közterületek Budapesten és az agglomerációban (1921–1945)

Csáky István a külügyminiszteri munkásságának köszönhetően már halálának évében (1941) részesülhetett köztér-elnevezésben, azonban a névadásra nem a főváros valamelyik frekventált helyszínét választották, hanem az akkori agglomerációt.

CSÁKY ISTVÁN RÓL ELNEVEZETT KÖZTEREK BUDAPESTEN ÉS AZ AGGLOMERÁCIÓBAN (1921–1945)

Helyszín	Elnevezés	Időpont	Mai neve
Ferihegy	Csáky István út	1941	XVIII. kerület, Ferihegyi repülőtérre vezető út

7. táblázat: Csáky Istvánról elnevezett közterületek Budapesten és az agglomerációban (1921–1945)

Darányi Kálmán annak ellenére, hogy Magyarország miniszterelnöke volt, mégsem emelkedett ki a korszak utcanévadási szokásaiból. A vizsgált személyek közül egyedülként említhető meg, hogy róla csupán halálát (1939) követően három évvel később, 1942-ben kereszteltek el egyetlenegy utcát a fővárosban.

DARÁNYI KÁLMÁN RÓL ELNEVEZETT KÖZTEREK BUDAPESTEN ÉS AZ AGGLOMERÁCIÓBAN (1921–1945)

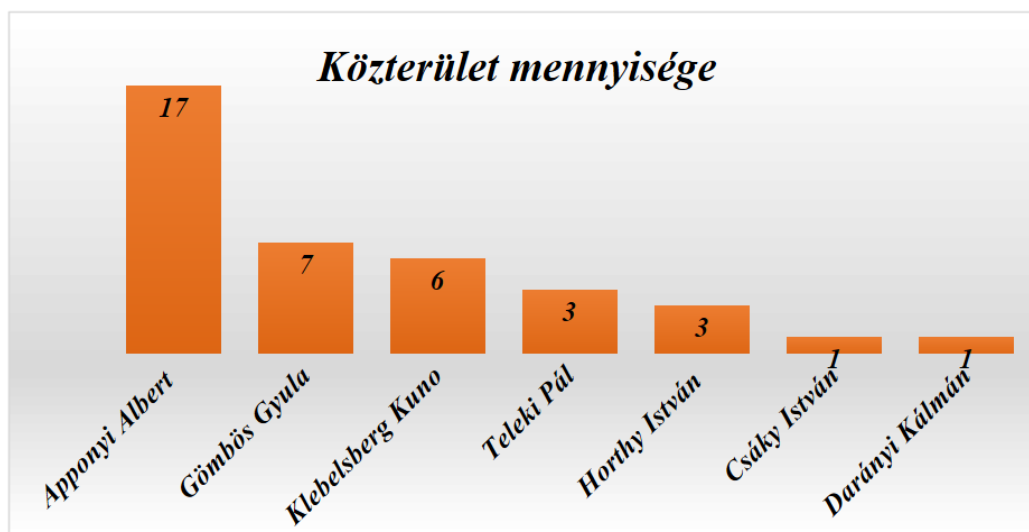
Helyszín	Elnevezés	Időpont	Mai neve
Lágymányos	Darányi Kálmán utca	1942	XI. kerület, Október huszonharmadika utca

8. táblázat: Darányi Kálmánról elnevezett közterületek Budapesten és az agglomerációban 1921–1945

Közterületek típusai

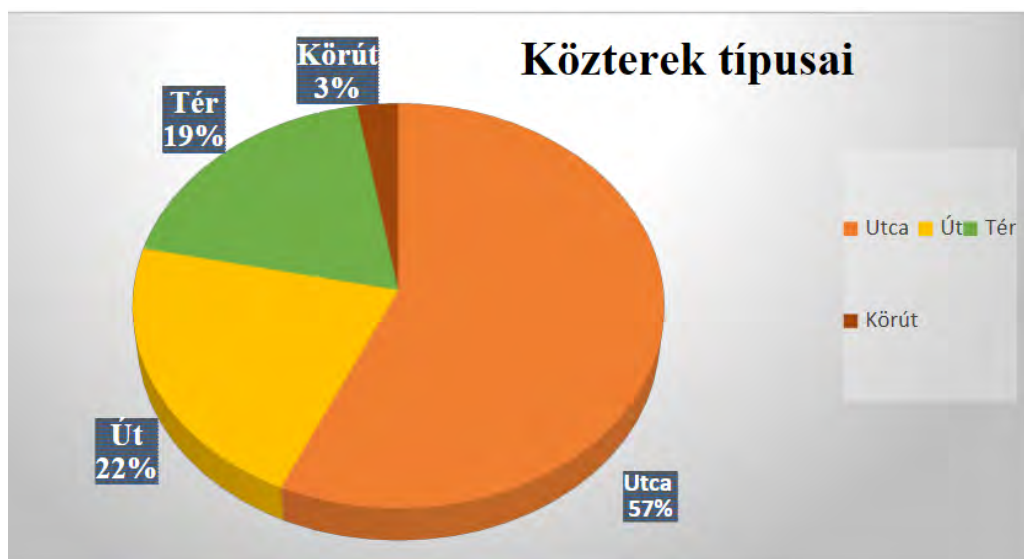
Érdeemes még azt is felderíteni, hogy kiről milyen jellegű közterületet neveztek el.

Budapesten egyedül Horthy Miklósról neveztek el hidat, sétányt – ez más vizsgálati alanyokkal kapcsolatban nem történt meg. Ahogyan az is ritka volt, hogy valakinek a nevét egy körúton tüntessék fel, mint például Horthy Istvánnál. Legtöbb esetben egy-egy utcát vagy utat kereszteltek át, azonban a tér elnevezés is gyakran előfordult.

3. ábra: Közterület mennyisége

Ahogy az a diagramokról leolvasható, a legnagyobb köztisztviselőnek Apponyi Albert örvendhetett – a leggyakrabban róla neveztek el teret, de az utcák is bőven viselték nevét. Ezzel ellentétben Teleki Párról, aki több tisztséget is betöltött 1920 és 1941 között, csupán három közterületet, azon belül is „csupán” utcákat kereszteltek el róla. Horthy István volt az egyetlen, akinek nevét egy körút is felvette a budapesti Ferencvárosban, emellett pedig csak két utat neveztek el róla, annak ellenére, hogy a kormányzóhelyettesi tisztséget is betöltötte. A vizsgált alanyok közül Teleki Pál, Darányi Kálmán és Csáky István voltak azok, akikről csupán egy utcát és/vagy utat kereszteltek el Budapest egy kevésbé frekventált helyszínén.

4. ábra: Köztér típusai

Az utcanévadási szokások között felfedezhető, hogy azok a személyek, akik meghatározók voltak a korszakban, azoknak a nevét a főváros központi helyszíneire vették fel – Apponyi Albert esetében a Belváros szívében elterülő mai Ferenciek tere, Horthy Istvánnal pedig a korábbi Vámház körút hozható összefüggésbe. Azonban egy korábbi lakhely –

mint például Gömbös Gyulánál Nagytétény – vagy egy korábbi munkahely – Klebelsberg Kunónál a lípótvárosi Hold utca – vette fel az elhunyt nevét.

Ami az elnevezések időtartalmát illeti, szintén említésre méltó, hogy az adott személyről történő elnevezés mikor történt: még életében vagy halálát követően. Amennyiben valakiről még életében elneveztek közterületet,

azoknál megállapítható, hogy valami fontosabb eseményhez, mint például születésnaphoz volt köthető, mint például Apponyi Albert esetében a hetvenötödik jubileum. Ha valakiről halálát követően kereszteltek el utcát, a folyamat végbemehetett pár hét, de akár pár év alatt is. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa üléseinek jegyzőkönyvei alapján megállapítható, hogy a halált/temetést követően rövid időn belül – akár pár hét leforgása alatt is sort kerítettek a közterület elnevezésre. Példaként említhető Horthy István esete, amikor a Közgyűlés 1942. szeptember 22-i ülésén már felvetődött a Vámház körút átnevezése, Teleki Pál esetében pedig hat hónapot vártak a Bálvány utca átkezesztelésével, ezzel ellentétben Darányi Kálmánnál pedig a három évvel későbbi elkeresztelés volt megfigyelhető.

A fentebb leírtak alapján megállapítható, hogy a két világháború közti időszakban azok a személyek, akik valamilyen politikai tisztséget töltöttek be és / vagy nagy köztiszteletnek örvendtek, azokról különféle közterületeket neveztek el. Ezek az utcák/utak/terek egészen 1945-ig viselték a közszereplők neveit, egészen addig, amíg az új hatalom a saját igényeinek (ideológiájuknak) megfelelően fel nem használta.

Köztéri szobrok, emléktáblák

Az emlékezetpolitika legnagyobb, leginkább szembetűnő tárgyasult volta a közterületeken felállított szobrok, a házak falain elhelyezett emléktáblák vagy az épületekben létesített emlékművek, akár szobrokról, akár emléktáblákról beszélünk. A köztéri alkotások létrehozásával, ahogyan az a közterület elnevezéseknél már megfigyelhető volt, az adott hatalom ideológiájának közvetítése volt a cél.²⁶ A két világháború közti időszakban a köztéri emlékművek állításának szokásai a Monarchia időszakához hasonlóan zajlottak: főként az uralkodó és családja tiszteletére emeltek szobrokat, elsősorban Erzsébet királyné alakja jelent meg legtöbbször a székesfőváros utcáin. Ezt a hagyományt – a köztér elnevezésekhez hasonlóan – a Horthy-korszakban szintén folytatták, vagyis meghatározó történelmi alakokról (Kossuth Lajos, Görgey Artúr, II. Rákóczi Ferenc, Rákosi Jenő, Jókai Mór) szintén emlékművet emeltek vagy emléktáblát helyeztek el tiszteletükre. A szobrok, emléktáblák elhelyezéséről ugyancsak a Fővárosi Közmunkák Tanácsa döntött. A köztéri szobrászat és a politikai hatalom mindig szoros kapcsolatban álltak egymással, ami ugyancsak jellemző volt a vizsgált korszakra, hiszen a hatalom ezáltal igyekezett ellenőrzése alatt tartani a nyilvános helyeken megjelenő produktumait, valamint az emlékművek tervezésével és elkészítésével a korszak elismert szobrászeit bízták meg, mint például Kisfaludi Strobl Zsigmondot vagy Zala Györgyöt.²⁷

A felsoroltakon kívül (lásd személyekről történő elnevezések) érdemes pár szó erejéig kitérni a korszakot „belengő légréől”, mely szintén nagy hatással volt a köztéri emlékművek állításánál. A két világháború közti időszakban kulcsfontosságú volt az irredentizmussal vagy a revizionizmussal kapcsolatos szobrok felállítása, mely már az 1920-as évek elejétől észlelhető volt. Példaként említhető meg az 1921-ben a Szabadság téren emelt Észak, Dél, Kelet, Nyugat szoborcsoport.²⁸ 1920 és 1944 között mind Budapesten, mind az ország számos pontján emeltek effajta emlékműveket.

A köztéri alkotások felállításának elemzését az eddigi szakirodalmak alapján több szempont szerint különítettem el. Egyrészt az adott emlékmű sajátosságát vettem alapul: (I.) az állandóságra való törekvés és a (II.) a maradandó anyagból való készítés.²⁹ Másrészt funkcióját tekintve is különféle alcsoportokat különböztettem meg: (1.) díszítő jellegűek, melyek az adott terület dekorálását szolgálták és (2.) az emlékművek. Az utóbbi csoportot további két funkció szerint differenciáltam: (2.1.) az emlékmegőrző alkotások és (2.2.) a politikai emlékművek.³⁰

²⁶ Uo. 255.

²⁷ 10379/1941. 2. számú rendelet. BFL FKT üléseinek jegyzőkönyve 1941. október 21. 558.

²⁸ Budapesti utcanevek i. m. 577.

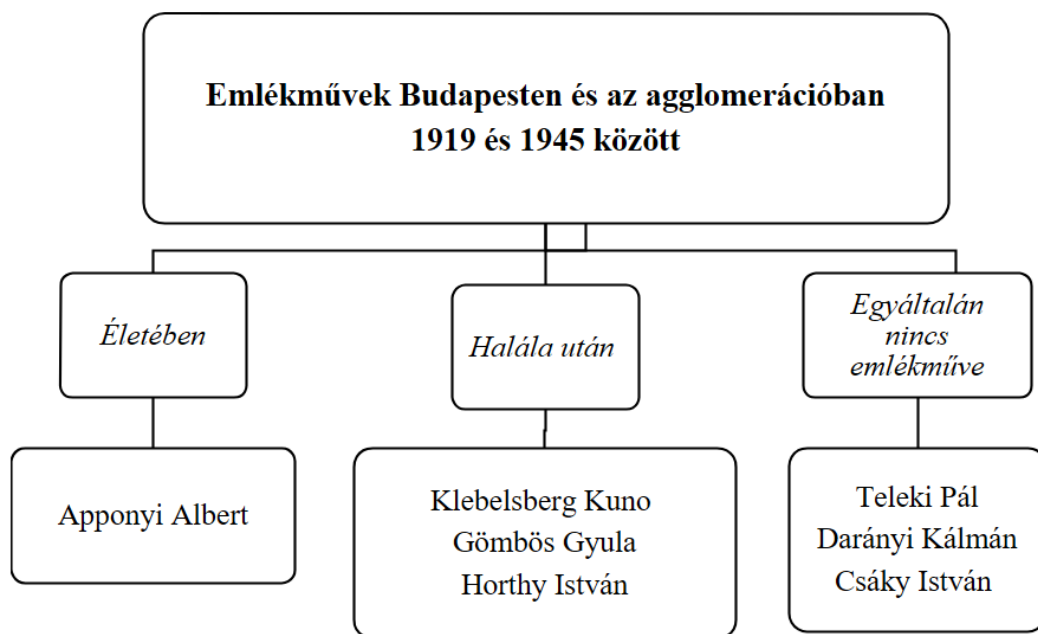
²⁹ Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei 1942. 516. bejegyzés. 536.

³⁰ Budapesti utcanevek i. m. 292.

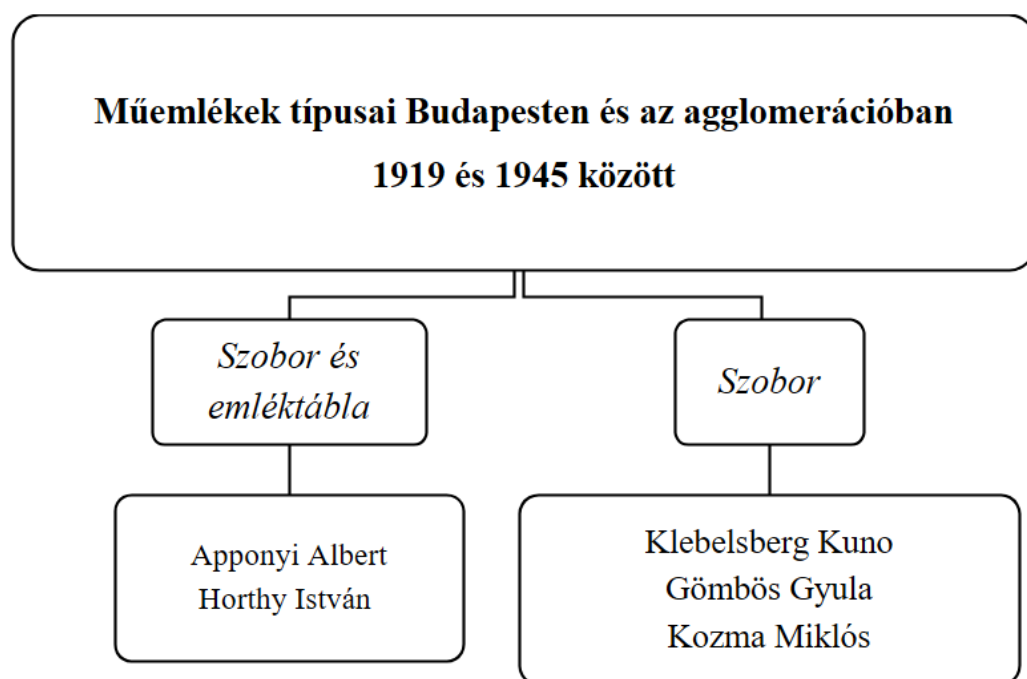
Kérdésként merül fel vajon, a Horthy-korszakban a vizsgált személyek közül kiktől készítettek szobrot, kik „kaptak” emléktáblát, valamint hol és mikor helyezték el azokat. A különféle emlékművek, akár szobor, akár emléktábla létesítése két nagyobb csoportba sorolható: valakiről (1.) életében, (2.) halálát követően készült alkotás, valamint ehhez kapcsolódnak még azok (3.), akik 1920 és 1945 között nem rendelkeztek semmiféle emlékművel.

A Horthy-korszakban a politikai közszereplőkről szobrokat (egész alakos vagy mellszobrokat) állítottak a fővárosban vagy az agglomerációban, emléktáblákat helyeztek el különböző épületek falain. A szoborállítási szokások mellett érdemes vizsgálat alá venni, milyen kultuszerősítő funkcióval bírt a kiválasztott alanyok esetében egy-egy jelentősebb köztéri

szobor állítása vagy emléktábla elhelyezése. Az elkövetkezendőkben a korábban felsorolt szempontok alapján mutatom be a két világháború közti periódusban keletkezett emlékműveket. Az elemzés alatt álló személyek közül érdemes megvizsgálni, kinek állítottak szobrot és emellett emléktáblát is, és kik azok, akiknek csupán szobrot létesítettek.

5. ábra: Műemlékállítás Budapesten és az agglomerációban 1919 és 1945 között

6. ábra: Műemlékek típusai Budapesten és az agglomerációban 1919 és 1945 között

Első szekcióba azokat soroltam, akiktől szobrot is mintáztak és emléktáblát is avattak tiszteletükre. Apponyi Albert több szempontból is kiemelkedő helyet foglalt el a vizsgált személyek között, ugyanis a politikusról már életében készítettek mellszobrot és emléktáblát is elhelyeztek tiszteletére. Az első emléktábla avatására a politikus 75. születésnapja szolgáltatta az indokot.

A tábla felavatására 1921. november 21-én került a Stefánia Anya- és Csecsemővédő Egyesület budapesti székházának falán, melyen az ünnepelt személyesen is részt vett. Az ünnepségen a magyar politikai eliten kívül jelen voltak még külföldi (angol, német, francia) küldöttségek tagjai is. A Szövetség a 75. születésnap ünnepségei során nagy hangsúlyt fektetett alapítójának méltó megünneplésére, hiszen a májusi ceremóniák alkalmával is ajándékkal kedveskedett, valamint a nyilvános eseményeken küldöttség útján képviseltette magát.³¹ Ezt követően a nyolcvanadik születésnapja (1926) alkalmával is emléket állítottak Apponyinak. A politikusról a korszak elismert szobrása Kisfaludi Strobl Zsigmond alkotott mellszobrot, melyet Budapesten a Magyar Tudományos Akadémián helyeztek el. A helyszín kiválasztását nagyban befolyásolta, hogy Apponyi az Akadémia tiszteleti és igazgatósági tagja volt. Az emléktábla avatására szintén a főváros egyik forgalmas pontján az Apponyi téren került sor 1926 májusában.

A politikus halálának második évfordulója alkalmából a budai, Kapisztrán Szent Jánosról elnevezett helyőrségi templomban emléktáblát avattak az elhunyt emlékének megőrzése végett, ugyanis Apponyi buzgón látogatta a templomot, ennek következtében méltó helyszínek vélték egy emléktábla felállítására. A hivatalos avatásra 1935. február 10-én a reggeli misét követően került sor, ahol Haász István tábori püspök megáldotta a márványtáblát és a padon (a gróf helyén) elhelyezett bronzplakettet.³²

Horthy István szintén azoknak a tábort érősíti, akiknek szobrot és emléktáblát is állítottak az utókor részére, azonban erre csak halálát követően kerítették sort. Az emléktábla avatásra már 1942. december 20-án sort kerítettek a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem aulájában, ahol Horthy István egyetemi tanulmányait is végzete. Az avatáson Gál Levente, a Műegyetemi Segélyegylet elnöke mondott beszédet, melyben az elhunyt jellemét, munkásságát és az egyetemen eltöltött éveket állította fókuszba.³³ Másik jelentős emléktábla-avatásra a Magyar Mérnök és Építész Egylet helyiségében került sor, mely mementót 1944. március 15-én lepleztek el.

Ahogy a későbbiekben, úgy Horthy István esetében is megfigyelhető a köztéri szobor állítása, mely a Gellért-hegyen nyert (volna) elhelyezést. A kormányzóhelyettes emlékének megőrzésére készítő alkotás felállítását az 1942. évi XX. törvénycikk 5. pontjában rendelték el: „Horthy István kormányzóhelyettes urat, mint a kivételes bátorságú repülő méltóan ábrázoló emlékmű állítandó”.³⁴ A törvényben javasolt helyszínt, a Tengerészeti Emlékműnél való elhelyezést később (1943-ban) megváltoztatták, és a Tabán központi helyére kívánták módosítani, azonban a politikai események folyamatos változásai – 1944 márciusában a német megszállás, majd a front folyamatos közeledése miatt a szobor felállítása elmaradt.³⁵ Ahogy látható, Horthy István nem csupán a kormányzóhelyettesi tisztsége által érdemelte ki a különféle emlékművek létesítését, hanem esetében egyszerre jelent meg a mérnök szakember, az egyetemista és a pilóta.

A másik nagyobb egységet azok a személyek alkotják, akikről csak szobrot helyeztek el Budapesten vagy az agglomeráció valamelyik közterületén. Klebelsberg Kunoról, Gömbös Gyuláról és Kozma Miklósról halálukat követően emeltek szobrot. Klebelsberg esetében Pest centrumában az Eskü téren (a mai Március 15. téren) helyeztek el emlékművet, Gömbösnek Buda központi helyszínén a Döbrentei téren állítottak emléket, Kozma Miklósnak pedig Pest belvárosában, a Sándor utcában (a mai Bródy Sándor utcában) emeltek szobrot.

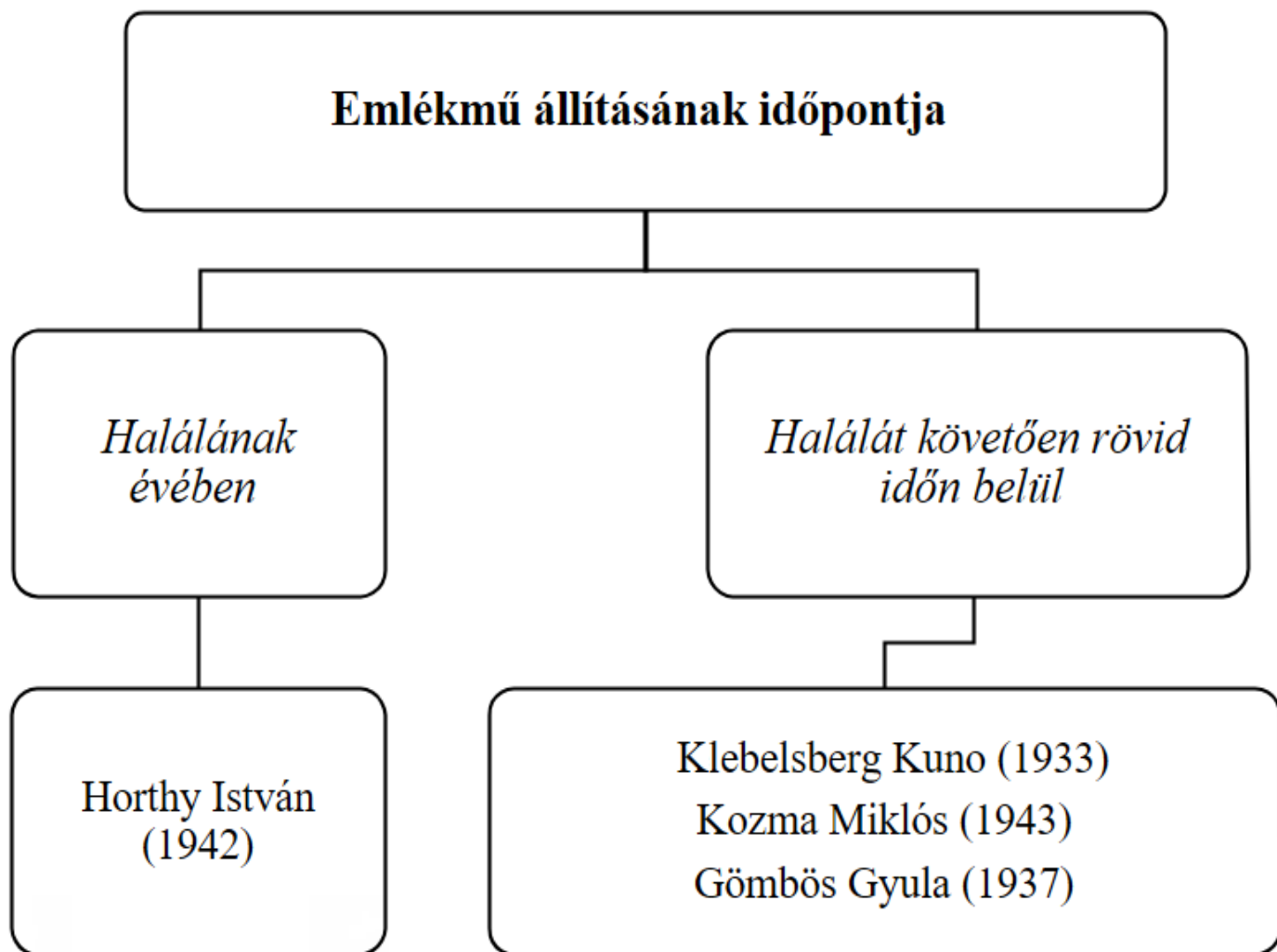
³¹ Uo. 175.

³² Uo. 190.

³³ *Nikitscher P.*: Tér, hatalom, szimbólumok i. m. 91.

³⁴ *Pótó János*: Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika. Bp. 2003. 17.

³⁵ *Zeidler Miklós*: A revíziós gondolat. Bp. 2001. 200.

7. ábra: Emlékmű állításának időpontjai

Elsőként érdemes megvizsgálni a Bethlen-kormány volt kultuszminiszterének helyzetét, akiről a Testnevelési Főiskola kertjében állítottak emléket, mely a kultuszminiszter sportért végzett munkásságával kapcsolható össze. Az ünnepélyre 1933. júniusában sor került, ahol Petri Pál államtitkár mondott beszédet, melyben kiemelte az elhunyt sport területén kifejtett tevékenységét, valamint munkásságát példaként állította az ifjúság elé.³⁶ A másik emlékmű a fővárosi egész alakos szobrának felállítására halálát követő hetedik évre időzítették. A fehér márványemlékmű leleplezésére 1939. május 9-én az Eskü téren állami ünnepségsorozat keretein belül került sor, melyen Horthy Miklós és felesége, valamint a politikai elit vett részt. Az ünnepélyen elhangzott beszédekben, melyeket Kornis Gyula, a szoborbizottság elnöke, Teleki Pál miniszterelnök és Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter tartottak, Klebelsberg szellemi nagyságát, iskolaépítő programját és tudománymentő munkásságát emelték ki.³⁷

Ezt követően érdemes tanulmányozni, Gömbös Gyula miniszterelnöknek milyen emlékműveket állítottak halálát követően. Gömbös halálát követően nem csak szobrot emeltek, hanem síremléket is állítottak, mely a vizsgálati alanyok közül egyedüli esetnek számított. Az elhunyt miniszterelnökről már halálát követően, hat hónap múlva mellszobrot állítottak a Turulvárban.³⁸ Az eseményen Darányi

³⁶ Póttó J.: Az emlékeztetés helyei i. m. 18.

³⁷ Uo. 19.

³⁸ Budapesti Hírlap, 1921. november 22. 4.; 8 Órai Ujság, 1921. november 22. 5.; Vasárnapi Ujság 68. (1921) 23. sz. 272.

Kálmán miniszterelnök mondott ünnepi beszédet, melyben az elhunyt önfeláldozására világított rá és példaként állította hazafiságát az ifjúság elé.³⁹

Továbbá Gömbös Gyula emlékét őrizte a Kerepesi úti temetőben felállított síremléke is, melynek felavatására 1941. június 22-én ünnepélyes keretek között került sor, melyet a Gömbös Gyula Társaság és Emlékbizottság szervezett.⁴⁰ Az avatáson beszédet mondott Raffay Sándor evangélikus püspök, aki öt évvel korábban a gyászszertartást is végezte, és aki szónoklatában az elhunyt jellemét emelte ki, valamint kifejezte köszönetét a síremlék elkészítéséért.⁴¹ A következő szoborállításra 1942. június 21-én került sor a főváros első kerületében, a Döbrentei téren, ahol a Pásztor János által készített márványszobrot helyezték el, melynek leleplezésén a kormányzón és a magyar politikai eliten kívül Jagow követ és a német követség több tagja is részt vett, mely a néhai miniszterelnök németek iránti szimpátiájára mutatott rá.⁴²

A két miniszterhez hasonlóan a korszak médiavezérének emlékét is hasonló eszközökkel igyekeztek fenntartani. Kozma Miklósról nem véletlenül a Magyar Rádió székházának udvarán helyeztek el emlékművet, ugyanis Kozma az MTI elnökeként is tevékenykedett. A „médiavezér” szobrának elkészítéséhez szintén a korszak elismert művészt, Stroblt kérték fel. Az ünnepélyes felavatásra 1943. július 15-én került sor, melyen Náray Antal elnök mondott beszédet, melyben Kozma munkásságát hangoztatta, melyet a magyarság felemelkedéséért végzett.⁴³

KÖZTÉRI EMLÉKMŰVEK FELÁLLÍTÁSA BUDAPESTEN ÉS AZ AGGLOMERÁCIÓBAN (1920–1945)

Személy	Helyszín	Időpont	Szobor/emléktábla/síremlék
Apponyi Albert	Országos Stefánia Szövetség budapesti székháza	1921	Emléktábla
Apponyi Albert	Magyar Tudományos Akadémia	1926	Mellszobor
Apponyi Albert	Apponyi tér	1926	Emléktábla
Apponyi Albert	Helyőrségi templom	1935	Emléktábla
Horthy István	József Nádor Műszaki Gazdaságtudományi Egyetem	1942	Emléktábla
Horthy István	Magyar Mérnök és Építész Egylet	1944	Emléktábla
Horthy István	Tabán	1942	Szobor (nincs felállítás)
Horthy István	(újpesti) Horthy István Hajólastanya	1943	Szobor
Klebelsberg Kuno	Testnevelési Főiskola	1933	Szobor
Klebelsberg Kuno	Eskü tér	1939	Szobor
Gömbös Gyula	Turulvár	1936	Mellszobor
Gömbös Gyula	Kerepesi úti temető	1941	Síremlék
Gömbös Gyula	Döbrentei tér	1942	Szobor
Kozma Miklós	Magyar Rádió udvara	1943	Szobor

9. táblázat: Köztéri emlékművek Budapesten és az agglomerációban (1920–1945)

³⁹ Budapesti Hírlap, 1935. február 9. 5.; Képes Pesti Hírlap, 1935. február 12. 2.

⁴⁰ Vitéz nagybányai Horthy István emléktáblájának leleplezése. In: A budapesti M. Kir. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem 1942/43. tanévi évkönyve és 1943/44. tanévének megnyitáskor tartott beszédek. Bp. 1943. 123–128.

⁴¹ 1942. évi XX. törvénycikk a hősi halált halt vitéz nagybányai Horthy István kormányzóhelyettes úr emlékének és a nemzet hálájának megörökítéséről. Ezer év törvényei, lásd <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94200020.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> (letöltés: 2025. nov. 06.).

⁴² *Olasz Lajos*: A kormányzóhelyettesi intézmény története (1941–1944). Bp. 2007. 440–441

⁴³ Magyar Világhíradó 1933: 488/3.

Összegzés

Ahogy a korábban leírtak mutatják, a két világháború közti időszakban a korszak meghatározó közszereplőiről akár életükben, akár halálukat követően hosszabb-rövidebb időn belül közterületet kereszteltek el. A Horthy-korszak szokásai egyfajta folytonosságot mutattak a dualizmus korával: például a névadásokat a Fővárosi Közmunkák Tanácsa végezte, valamint a vezető szerepet betöltők és családjukkal kapcsolatban is megtartották a korábbi hagyományokat.

A vizsgált periódusban emlékezetpolitikai jellegű utcanévadási szokások figyelhetők meg, „elsősorban nagy történelmi szerepet játszó férfiak nevével kell elnevezni, mégpedig legelső sorban olyanokról, akik a nagyközönség előtt közismertek”.⁴⁴ A főváros legjelentősebb tereit, utcáit, körútjait, hídját olyan személyekről keresztelték el, akiket akár életükben, akár haláluk után nimbusz vett körül. A disszertációban vizsgált egyéneket három nagyobb egységre bontottam: életükben: Apponyi Albert, Klebelsberg Kuno, Gömbös Gyula, haláluk után: Darányi Kálmán, Csáky István, Teleki Pál, Horthy István, és egyáltalán nem: Kozma Miklós, neveztek el közterületet Budapesten és az agglomerációban.

A vizsgált személyek közül Apponyi Albertől neveztek el a legtöbb közterületet, azonban Gömbös Gyuláról és Klebelsberg Kunoról is bőven kereszteltek el utcákat. A miniszterelnökök közül Gömbös Gyula több szempont miatt is kiemelkedik. Egyrészt ő volt az egyetlen, akiről még életében közteret neveztek el, valamint a miniszterelnökök közül nála figyelhető meg a leggyakoribb utcanévadási hagyomány. Vele szemben Darányi Kálmán esetében csupán egy utca vette fel a nevét, és az is csak halála után három évvel történt meg. A kultuszminiszteri tárca legsokoldalúbb képviselője, Klebelsberg Kuno szintén azok csoportját erősíti, akikről már életükben közterületet neveztek el, ezáltal igyekeztek tisztelni munkássága előtt.

Teleki Pál esete is több szempontból is figyelemreméltó, ugyanis Teleki kétszer is elfoglalhatta a miniszterelnöki bársonyszéket (1920–1921, 1939–1941), valamint a vallás- és közoktatásügyi miniszteri posztot is betöltötte az Imrédy-kormányban, ennek ellenére mégsem viselte annyi közterület a nevét, mint Gömbös Gyuláét vagy Klebelsberg Kunoét.

Horthy István esete számos aspektusból is érdekes: részben azért meghatározó, mert a korszakban gyakran neveztek el a kormányzóról vagy a családtagjairól utcát, azonban Horthy Istvánnál nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy halála előtt hat hónappal kormányzóhelyettségé válasszatták, ennek értelmében ugyanúgy megillette, hogy közlekedésre alkalmas területet nevezzenek el róla.

A fentebb leírtakból megállapítható, hogy a köztéri szobrok, emléktáblák elhelyezése ugyanazon szabályok és hagyományok szerint zajlottak, mint a köztér elnevezések. A különféle emlékművek elhelyezésének kérdésében a Fővárosi Közmunkák Tanácsa döntött, valamint a két világháború közti időszakban a dualizmus szokásrendjét követték, vagyis történelmi személyekről készítettek szobrokat. A műemlékek – akárcsak a köztér elnevezések, a kultuszok egyik meghatározó eszközének számított és a Horthy-korszakban igyekeztek az adott hatalom igényeinek megfelelően hasznosítani azokat. Az emlékművek állítása nagyban hozzájárult egy adott személy kultuszának erősítéséhez, ezért bátran kijelenthetjük, hogy a köztéri szobrok, emléktáblák elhelyezése kultuszépítő funkciót is ellátott.

A korszakban három típust különítünk el: azokat, akikről még életükben emlékművet vagy emléktáblát állítottak, azokat, akikről haláluk után készültek különféle alkotások és végül azokról, akikről sem életükben, sem haláluk, sőt 1945-ig egyáltalán nem készítettek semmiféle szobrot vagy emléktáblát az akkori Budapesten és az agglomerációban. A fentebb vizsgált személyek közül – Apponyi Albert kivételével – elmondható, hogy a közszereplőkről általánosságban véve a halálukat követően készültek különféle

⁴⁴ Pesti Hírlap, 1939. május 10. 7.

emlékművek. A korábban leírtak alapján megállapítható, hogy néhány személy esetében nem csupán politikusként jelent meg az illető, hanem életének meghatározó tényezői is közrejátszottak egy-egy szobor elkészítésénél. Példaként említhető meg Horthy István, akinél nem csak a kormányzóhelyettesi tisztsége volt meghatározó és nem csupán ez alapján érdemelte ki a műemlékállítást, hanem mérnökként, illetve pilótaként is megemlékeztek róla.

A műemlékek felállítási helyének kiválasztásakor figyelembe vették, hogy az adott személy milyen kapcsolatban állt a hellyel: Kozma esetében a Rádió udvara korábbi munkakörét jelölte, Klebelsbergnél a Testnevelési Főiskola kertje az iskolateremtő munkásságának egyik helyszínékként jelent meg. A különféle emlékművek funkciójukat tekintve tökéletes terepet kínáltak a fennálló hatalom részére egy-egy történelmi személyiségről való megemlékezéshez, de különféle gyűlések helyszínékként is tudták hasznosítani. Jó példaként szolgálnak erre az elhalálozás évfordulóján történő megemlékezések, megkoszorúzások, melyek segítségével a közösségek magukévá teheték az ünnepélyeket.

A különféle propaganda eszközök felhasználása fontos tényezőnek bizonyult a vizsgált periódusban. Az avatási ünnepségekről főként a sajtó tájékoztatta olvasóit, azonban bizonyos esetekben, mint például Gömbös Gyulánál és Klebelsberg Kunonál már a filmhíradó kockáin is megjelentek a leleplezési ünnepélyek.

Az alkotások egy része Budapest ostromakor megsemmisült vagy 1945 után nemkívánatossá váltak az új berendezkedő hatalom számára, ezért eltávolították vagy más helyre helyezték, esetleg darabjaira bontva hasznosították újra azokat.

BACSA MÁTÉ

Eltűnő közösség?

Lucfalva társadalmi szerkezetének megbomlása a lakosságcsere éveiben

1. Bevezető

Az újjászerveződött Csehszlovák Köztársaság bel- és külpolitikai célkitűzéseinek középpontjában a csehszlovák nemzetállam megteremtése állt. Ezt azonban jelentősen hátráltatta az ország területén elő német és magyar kisebbség jelenléte. Amíg a győztes hatalmak jóváhagyásával lehetőség nyílt a köztársaság német lakosságának kitelepítésére, addig a dél-szlovákiai magyarok kollektív bűnösségre alapozott kitoloncolási terveit – a Szovjetunió támogatása ellenére – a nyugati nagyhatalmak elutasították. Számukra a két állam közötti egyezmény megkötése jelentette az egyetlen elfogható megoldási keretet.¹ Az 1946. február 27-én aláírt egyezmény értelmében Csehszlovákiából annyi magyar nemzetiségű lakost lehet áttelepíteni, amennyi magyarországi szlovák önként kérte repatriálását Csehszlovákiába.²

A lakosságcsere lebonyolítása mindkét országban külön intézmények feladatkörébe tartozott. Csehszlovákiában a Szlovák Telepítési Hivatal felelt a szervezését, míg Magyarországon a Csehszlovák Áttelepítési Különbizottság (CSÁB) végeztetoborzást és az áttelepítést.³ A szlovákiai magyarság érdekvépviseletét a Megbízotti Hivatal látta el. A szlovákiai magyarság elhelyezésére és az elköltöző szlovákok lakásainak összeírására a Magyar Áttelepítési Kormánybiztoság (MÁK) intézményét hozták létre.⁴ A lakosságcsere 1946 és 1949 között valósult meg: ekkor mintegy 73 273 magyarországi szlovák települt át Csehszlovákiába a 95 500 jelentkezőből, míg a 105 047 áttelepítésre kijelölt magyar közül 89 660 főt telepítettek át Magyarországra.⁵

Amennyiben Nógrád-Hont vármegye területét vesszük alapul, az eddigi kutatási eredmények alapján az állapítható meg, hogy a csehszlovák–magyar lakosságcsere alkalmával 6307 fő jelentkezett 1946-ban a lakosságcsereére.⁶ Ha ezt az adatot összevetjük az 1941. évi népszámlálásban szereplő szlovák nyelvet megértők és használók számával (17 299 fő),⁷ akkor egyharmaduk jelentkezett a lakosságcsereére. A CSÁB 1946 májusában végzet „felmérése” szerint, ugyanakkor a vármegye területén 38 846 szlovák

¹ *Vadkerty Katalin*: A csehszlovák-magyar lakosságcsere hivatalos szlovák értékelése. *Regio* 3. (1993) 3. sz. 119–139.; *Tóth Ágnes*: Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései. Kecskemét 1993. [1994!] 159–160.; *Kugler József*: Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön 1944–1948. Bp. 2000. 6–20.

² *Vadkerty K.*: A csehszlovák-magyar lakosságcsere i. m. 119–120.; *Vadkerty Katalin*: A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Pozsony. 1999. 244–262; *Kugler J.*: Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön i. m. 47–49.

³ *Vadkerty K.*: A csehszlovák-magyar lakosságcsere i. m. 119–120.; *Vadkerty K.*: A kitelepítéstől a reszlovakizációig i. m. 244–262; *Kugler J.*: Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön i. m. 47–49.

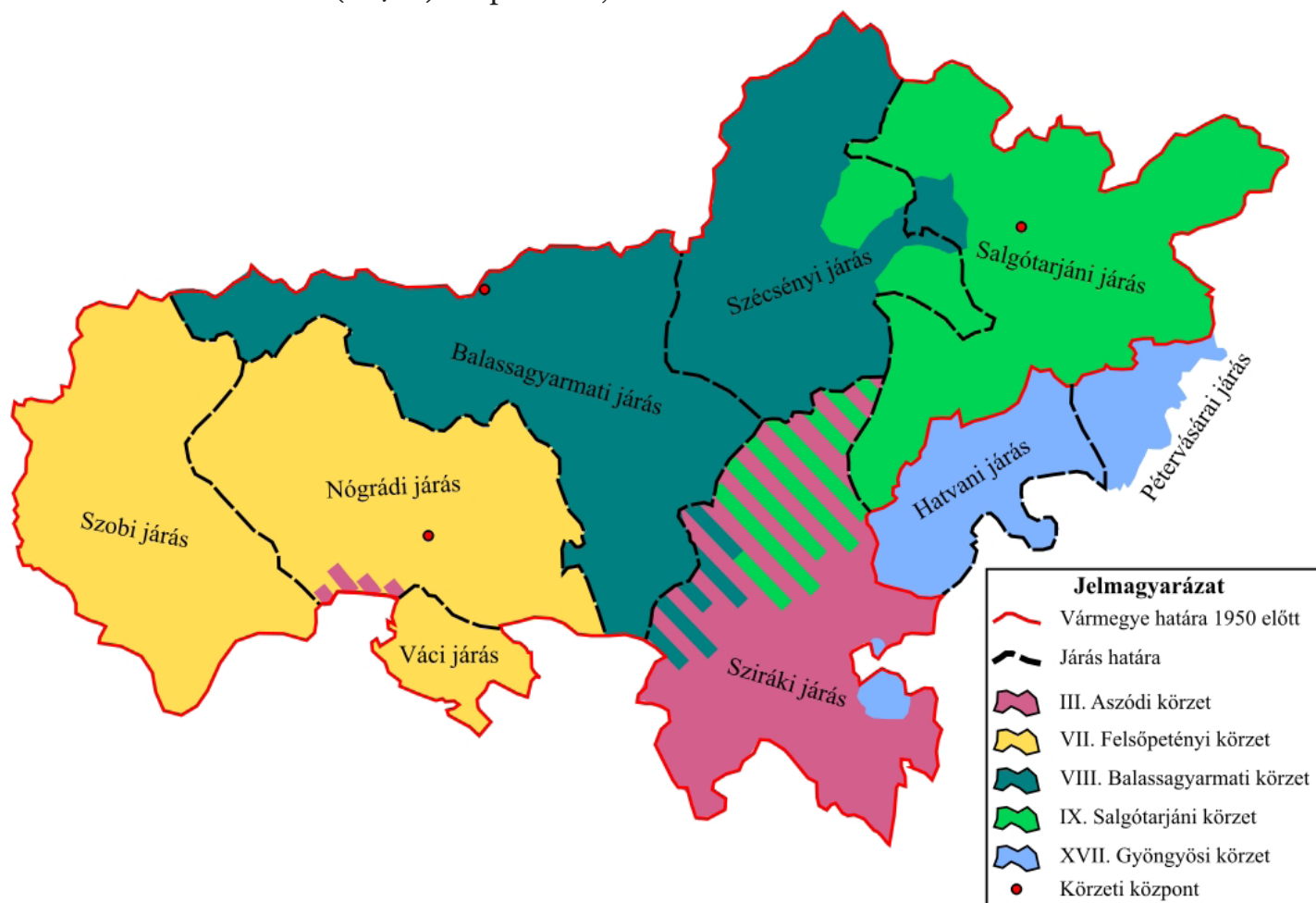
⁴ *Vadkerty K.*: A kitelepítéstől a reszlovakizációig i. m. 262–264.; *Kugler J.*: Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön 93–94.

⁵ *Vadkerty K.*: A kitelepítéstől a reszlovakizációig i. m. 303–304.; *Tóth Á.*: Telepítések Magyarországon i. m. 190.; *Kugler J.*: Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön i. m. 182.

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) XIX-A-15-d-III-45-a Az III. Aszódi, VII. Felsőpetényi, VIII. Balassagyarmati, IX. Salgótarjáni és XVII. Gyöngyösi körzetből lakosságcsereére jelentkezettek száma.

⁷ MNL OL XXXII-24-h-I-2 49. A. 15. 1941. évi népszámlálás. Anyanyelv és nyelvismeret.

lakott.⁸ Az 1948-as év végére 39 községből 494 család hagyta el a vármegye területét,⁹ amely körülbelül 3104 főnek feleltethető meg.¹⁰ Viszont ezen számításban nem jelennek meg azok, akik a lakosságcsere előtt az előtelepítési szakaszban, illetve akik illegálisan hagyták el az országot. Nógrád-Hont vármegye területére csak 122 család (447 fő) telepedett le, akik Csehszlovákiából érkeztek.¹¹

1. térkép – Nógrád-Hont vármegye területét érintő Csehszlovák Áttelepítési Bizottság körzetei 1946–1948 között¹²

⁸ *Vadkerty K.*: A kitelepítéstől a reszlovakizációig i. m. 243.

⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Vármegyei Levéltár (a továbbiakban: MNL NML) IV.431.586/1948. Nógrád és Hont vármegyei Földhivatal. 1948. nov. 1. 2–3.

¹⁰ *Kugler J.*: Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön i. m. 194.

¹¹ MNL NML IV.431.586/1948. Nógrád és Hont vármegyei Földhivatal. 1948. nov. 1. 2–3.

¹² Az alaptérkép forrása: Magyarország községhatáros alaptérképe. Bp. 1948. Hadtörténeti Intézet és Múzeum. B-XV-a-425, lásd <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/33464/view/?bbox=186%2C-8206%2C17563%2C-1317> (letöltés: 2025. márc. 20.); A térképen megjelenített adatok forrása: MNL OL XIX-A-15-d-III-45-a Az III. Aszódi, VII. Felsőpetényi, VIII. Balassagyarmati, IX. Salgótarjáni és XVII. Gyöngyösi körzetből lakosságcsere-re jelentkezők száma.; Slovenský národný archív [Szlovák Nemzeti Levéltár] (a továbbiakban: SNA) Antifašistický Front Slovanov v Maďarsku, 1945–1948 [Magyarországi Szlovák Antifasiszta Frontja] (a továbbiakban: AFSM) 83.438/1948; Uo. 473/1948; Uo. 478/1948; Uo. 531/1948; Sloboda, 1947. május 30. 6., A térkép korábbi változatai közlésre kerültek: *Bacsa Máté*: A Csehszlovák különbizottsági osztály összekötőinek jelentései Nógrád-Hont vármegye területét érintő körzetekből. I. rész. ArchivNet, 2025. 4. sz. – lásd https://www.archivnet.hu/a-csehszlovak-kulonbizottsagi-osztaly-osszekotoinek-jelentesei-nograd-hont-varmegye-teruletet-erinto#_ftn10 (letöltés: 2025. nov. 10.); *Bacsa Máté*: Nógrád vármegyei illegális határátlépők a lakosságcsere idején. In: Neograd 2024. A Dornyai Béla Múzeum Évkönyve XLVII. Szerk. Balogh Zoltán – Máthé György. Salgótarján 2025. 130.

A Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság részéről a vármegye területéért a 6. számú gyöngyösi, a 7. számú balassagyarmati és a 8. számú budapesti kirendeltség volt a felelős.¹³ Az egyezmény aláírása után Nógrád-Hont vármegye területét öt CSÁB körzet érintette. A III. körzet központja Aszód volt és Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye északkeleti területét érintette, illetve két települést Heves vármegyében, továbbá a hatásköre kiterjedt a Sziráki járás nagyobbik részére. A fenti térképen sraffozással van jelölve az a terület, amely még 1946. március elején teljes egészében az Aszódi körzethez tartozott,¹⁴ áprilisban a Salgótarjáni és Balassagyarmati körzethez csatoltak egyes településeket a települések lakosságának kérésére. Kérésüket azzal indokolták, hogy az aszódi bizottság márciusban egyszer sem látogatott el a járás településire.¹⁵

A VII. körzet központja Felsőpetény volt, amelynek része volt a Nógrádi és Szobi járás, valamint a Váci járás három települése. A VIII. körzet központja Balassagyarmat volt, amelyhez a Balassagyarmati, Szécsényi járás területei tartoztak, a Sziráki járás két községével és a Salgótarjáni járás egy községével együtt. A IX. körzet központja Salgótarján volt és a Salgótarjáni járás nagyrésze, a Szécsényi járás néhány települése és a Pétervásárai járás északi része tartozott ide. 1946 áprilisától a Sziráki járás északi településeire is kiterjedt a fennhatósága a IX. körzetnek. A XVII. Gyöngös központtal megalakított körzet Heves vármegye nagyrészt és Jász-Nagykun-Szolnok vármegye északi területét érintette. A később Nógrád megyéhez csatolt Hatvani járás és Pétervásárai járás egyes települései tartoztak ide.¹⁶

2. Lakosságcsere Lucfalván

2.1 A lakosságcserét megelőző évek

Az első szlovák nemzetiségű, evangélikus vallást követő jobbágyok 1708-ban érkeztek meg a török hódítások hatására elnéptelenedett pusztára, Luczinra (Lucfalva),¹⁷ amely ekkor a Ráday család birtokában volt.¹⁸ 1794-ben 100 család lakott a településen, akik Árva, Bars, Liptó, Nógrád, Turóc és Zólyom vármegyék területéről érkeztek.¹⁹ A 19. század folyamán a népesség fokozatosan emelkedett, amely folyamatot a kolerajárványok akasztották meg.²⁰

¹³ Magyar Nemzeti Levéltár Heves Vármegyei Levéltár (a továbbiakban: MNL HML) XXIV.1 Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság gyöngyösi kirendeltsége. MNL NML XXIV.1 Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság Balassagyarmati 7. számú Kirendeltsége. Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltár (Továbbiakban: MNL PML) XXIV.1 Magyar Áttelepítés Kormánybiztosság 8. sz. Kirendeltségének iratai.

¹⁴ Sloboda, 1947. május 30. 6.

¹⁵ MNL OL XIX-A-15-d-III-45-a Az III. Aszódi és IX. Salgótarjáni körzetből lakosságcsereire jelentkezettek száma.; SNA AFSM 65. 1946. ápr. 1. 2.

¹⁶ *Bacsa M.*: Nógrád vármegyei illegális határátlépők a lakosságcsere idején i. m. 130–131.; Nógrád megye közigazgatási és területi változásai 1872–2005 – Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból

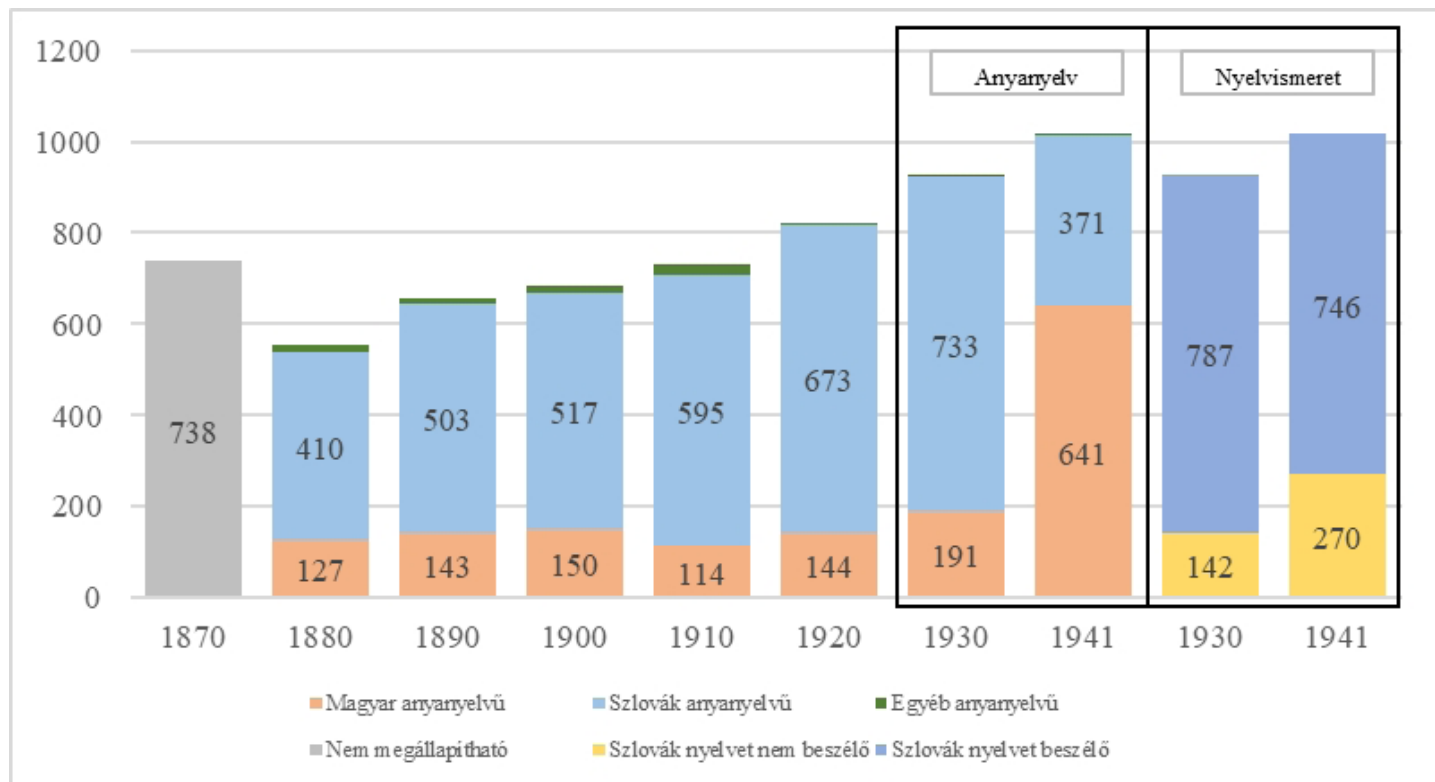
¹⁷ Lucfalva megnevezésének változásai: Lucen, Lucin (1226), Lucchin (1250), Lucen (1274), de Luque (1332), Kysluchyn (1342–1405), Lwchin (1465), Lutzin (1728), Luczin (1785–1906), Luczfalva (1906–1924), Lucfalva (1924–). *Szomszéd András – Pálházy László*: Magyarország történeti statisztikai helységnévtára – 17. Nógrád megye. Bp. 2000. 106.; A település nevét 1906-ban állapították meg, melynél a vármegyei közgyűlés a Luczaháza nevet javasolt – a szomszédban elhelyezkedő Márkháza és Sámsonháza mintájára –, a község lakói viszont a Luczfalva nevet akarták, amelyet a vármegyei közgyűlés jóváhagyott. Nógrád vármegye Hivatalos Lapja, 1906. március 27. 19.

¹⁸ Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (a továbbiakban: DRERL) C/64-2 Lucin. 17. A Luczini jobbágyok lakosok regesz. 1708. április.; DRERL C/64-2 Lucin. Ráday Pál levele. 1729. április 29.; DRERL C/64-2 1729. április 9.; *Praznovszky Mihály*: A Nógrád megyei kutatások néhány kérdéséről. Nógrádi Szemle 18. (1987) 1. sz. 37–39.

¹⁹ *Mocsáry Antal*: Nemes Nógrád vármegyének történelmi, geographiai és statisztikai esmertetése I. Pest, 1826. 269–270.; *Márkus Mihály*: Sámsonháza földrajzi, család- és ragadványnevei. In: Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XIII. Szerk. Bagyinszky Istvánné – Szvircek Ferenc. Salgótarján 1987. 41.; *Feniczy János*: A nagybárkányi plébánia. Magyar Sion 3. (1865) 41.

²⁰ Evangélikus Országos Levéltár (a továbbiakban: EOL) Dunáninnyi Evangélikus Egyházkerület (a továbbiakban: Dunáninnyi E. E.) 74-38/1950. A lucfalvai egyház története. 1950. dec. 1. 1.

A népszámlálási adatok alapján Lucfalva közigazgatási területén a magukat magyar anyanyelvűnek vallók száma 1880 és 1930 között 127 főről 191 főre emelkedett. Ugyanezen időszakban a szlovák anyanyelvűek száma 410 főről 733 főre nőtt. Ebből megállapítható, hogy a szlovák anyanyelvű lakosság a vizsgált időszakban végig többségben maradt a településen. Jelentős eltolódás figyelhető meg ugyanakkor az anyanyelv szerinti önbevallásban az 1930. és 1941. évi népszámlálások között. Míg 1930-ban 191 fő vallotta magát magyar és 733 fő szlovák anyanyelvűnek, addig 1941-ben már 641 fő vallotta magát magyar és csupán 371 fő szlovák anyanyelvűnek.²¹ Ezek alapján arra lehet következtetni, hogy a két népszámlálás közötti időszakban nem a szlovák ajkú lakosság tényleges száma csökkent, hanem az nemzeti identitás módosult a társadalmi és politikai környezet hatására.

1. ábra - Lucfalva magyar-szlovák anyanyelvi és nyelvismereti megoszlása (1880-1941)²²

Ha összehasonlítjuk az 1930. és az 1941. évi népszámlálás nyelvismeretre vonatkozó adatait, megállapíthatjuk, hogy míg 1930-ban 787 fő vallotta, hogy beszél a szlovák nyelvet, addig 1941-ben már csak 746 fő nyilatkozta. 1930-ban a 733 szlovák anyanyelvű közül 566 fő vallotta, hogy beszél magyarul, 167 fő pedig kizárólag szlovákul beszélt.²³ 1941-ben a csak szlovákul beszélők száma 44 főre csökkent, 784 fő magyarul és szlovákul is beszélt és 177 fő csak magyarul beszélt.²⁴ A források és az interjúkban elhangzott információk alapján megállapítható, hogy a lakosság jelentős része mindkét nyelvet

²¹ Szomszéd A. – Pálházy L.: Magyarország történeti statisztikai helységnévtára i. m. 106.; Nyelvismerethez kapcsolódó: MNL OL XXXII-24-h-I-2 49. A. 15. 1941. évi népszámlálás, Anyanyelv és nyelvismeret.; MNL OL XXXII-23-h-1930-121. 1930. évi népszámlálás, Anyanyelv és nyelvismeret. Nógrád-Hont – Somogy – községi táblák járasonként.

²² Források a táblázatban található adatokhoz: Anyanyelvhez kapcsolódó adatok: Szomszéd A. – Pálházy L.: Magyarország történeti statisztikai helységnévtára i. m. 106.; Nyelvismerethez kapcsolódó: MNL OL XXXII-24-h-I-2 49. A. 15. 1941. évi népszámlálás, Anyanyelv és nyelvismeret.; MNL OL XXXII-23-h-1930-121. 1930. évi népszámlálás, Anyanyelv és nyelvismeret. Nógrád-Hont – Somogy – községi táblák járasonként.

²³ MNL OL XXXII-23-h-1930-121. 1930. évi népszámlálás, Anyanyelv és nyelvismeret. Nógrád-Hont – Somogy – községi táblák járasonként.

²⁴ MNL OL XXXII-24-h-I-2 49. A. 15. 1941. évi népszámlálás, Anyanyelv és nyelvismeret.

ismerte és használta, míg a kizárólag anyanyelvén beszélők aránya alacsonyabb volt.²⁵ Ez arra utal, hogy a kétnyelvűség elterjedt volt a községben. Emellett valószínűsíthető, hogy megváltozott a helyi közösség nyelvi és nemzetiségi önazonosságához való viszonya, különösen a magyarsághoz való viszonyulás tekintetében. Ehhez hozzájárult a magyar állami és egyházi közigazgatásban használt magyar nyelv,²⁶ a lakóhelyen kívüli munkavállalás,²⁷ a magyar nyelv használata az egyházi alkalmakon és az oktatásban.²⁸

Az asszimiláció egyik jele volt a nevek magyarosítása, amely azonban nem minden esetben nemzetiségi okokra vezethető vissza: gyakran praktikus indok, például az azonos keresztnév elkerülése játszott szerepet, különösen távoli rokonságban álló családok esetében. Míg kezdetben a ragadványnevek segítették a megkülönböztetést, az 1930-as évektől egyre inkább hivatalos névváltoztatásokra került sor, hogy a hatóságok számára is egyértelmű legyen az azonosítás.²⁹

A II. világháborúban a falu férfilakossága részt vett, Losoncon vonultak be a hadseregbe.³⁰ Közülük többen visszatértek, de a harcok folyamán 13 személy elhunyt, tízen pedig fogságba estek.³¹ Szende Miklós³² jelentéséből az derül ki, hogy a Lucfalva területét érintő harci cselekmények 1944. december 16. és 1945. január 1. között zajlottak.³³ A lelkész a következőkről számolt be: „élünk mindnyájan, bár 11 napja pincében laktunk s a parochiát egy akna és egy ágyú találat érte, a tetőzet és a fal megrongálódott, de már helyre állítottuk. [...] Az első szó természetesen a vigasztalás szava volt ajkamon, mert a vihar 2 evangélikus áldozatát temettem el.”³⁴ Nemcsak a parókiát érték anyagi károk, hanem a falubeliek tulajdonát is, kisebb mértékben a harcok, nagyobb mértékben a szovjet rekvirálások miatt. Mivel a helyi szlovákok az oroszokkal meg tudták értetni magukat, nagyobb konfliktus nem alakult ki.³⁵

A földműves réteg a háború következtében több szempontból is károsultja volt az eseményeknek. Általános élelemhiány volt jellemző 1945 őszen és 1946 tavaszán, mezőgazdasági munkálataikat a háborúban nem rekvirált állattalánnyal végezték.³⁶ A mezőgazdaságot 1946 tavaszán szárazság és rovarkárok (pajor, földi bolha) érték, amelyek nem csak az élelmiszernövényeket, hanem az iparinövényeket, például cukorrépat és kendert is érintették, egyes területeken a kár mértéke 80–90% volt. A „baromfivész” után a családok apróállat állományát is veszteség érte. A körjegyzőség területén a

²⁵ A szerző interjúja B. K.-val. Készült 2023. január 7-én. Az interjú a szerző tulajdonában.; A szerző interjúja L. P.-vel. Készült 2022. február 26-án. Az interjú a szerző tulajdonában.

²⁶ Szarka László: A magyarországi szlovák kisebbség 20. századi asszimilációjáról. Irodalmi Szemle 40. (1997) 8–9. sz. 111.

²⁷ Molnár P. – Szomszéd I.: Nógrád megye története III. i. m. 127–128.

²⁸ Kossaczky Mihály: 1899. évi egyházi látogatás Lucfalván. 2–4., lásd https://library.hungaricana.hu/hu/view/Dunaninnyi_92_1899_Mosoni_Nogradi_egyhm/?pg=792&layout=s (letöltés: 2024. jan. 23.); Sztolár Miklós: 1929. évi egyházi látogatás Lucfalván. 4., lásd https://library.hungaricana.hu/hu/view/Dunaninnyi_93b_1925_1931_Nogradi_egyhamzmege/?pg=240&layout=s (letöltés: 2024. jan. 23.).

²⁹ Szarka L.: A magyarországi szlovák kisebbség i. m. 111.; Lucfalva esetében a Lucfalvai Evangélikus Egyházközség anyakönyvei és interjúk feldolgozása alapján következő példák fordultak elő: Hugyecz-Hímes (1935); Kapinai-Kövesdi (1941); Kapinai-Kolozsvári (1954); Lekeny-Bojtár (1908); Pribisán-Lucfalvi; Maczák-Mátyás (1934); Malina-Mosolygó; Mucsina-Majori (1935); Oszagyan-Bojtár (1934); Szartórisz-Szatmári; Szartórisz-Székhegyi; Sztolár-Szende (1932); Újcsék-Ugra.

³⁰ Zoltán Šajben: Lucina a okolie. Bratislava 2016. 115.

³¹ MNL NML V.423.b 450/1947. Lucfalvai lakosok utáni tudakolás. 1947. márc. 17.

³² Szende (Sztolár) Miklós (1893–1970) evangélikus lelkész. Első szolgálati helye 1918-tól Kiss István Nógrádi evangélikus főesperesnél volt Sámsonházán, majd 1921-ben Kiss István püspökké választása után püspöki másodlelkészként működött. 1924-ben kapott meghívást a lucfalvi gyülekezet felé, amelyet elfogadott. Egészen 1967-ig volt a Lucfalvai Evangélikus Egyházközség lelkésze. – Sztolár M.: 1929. évi egyházi látogatás i. m. 11.; A szerző interjúja B. K.-val. Készült 2023. január 7-én. Az interjú a szerző tulajdonában.

³³ EOL Dunáninnyi E. E. 390/1945. Szende Miklós levele a püspökhöz. 1945. ápr. 3. 2.

³⁴ Uo.; EOL Dunáninnyi E. E. 74-38/1950. A lucfalvai egyház története. 1950. dec. 1. 1–2.

³⁵ A szerző interjúja L. P.-vel. Készült 2022. február 26-án. Az interjú a szerző tulajdonában.; A szerző interjúja Cs. Gy.-vel. Készült 2023. május 7-én. Az interjú a szerző tulajdonában.; A szerző interjúja B. K.-val. Készült 2023. január 7-én. Az interjú a szerző tulajdonában.

³⁶ MNL NML V.423.b 74/1946. Közigazgatás fokozottabb ellenőrzése. 1946. máj. 13. 1.

lakosság elsősorban a mezőgazdasági termények értékesítésből és mészégetésből oldotta meg megélhetését. Egyedül a bányászoknak volt folyamatosan biztosított megélhetési forrása, ugyanakkor 1946 folyamán több sztrájk is volt a Salgótarján környéki bányáknál, amelyeket a munkakörülmények jobbítása és a bányászok nagyobb arányú megsegítése miatt szerveztek.³⁷

A cserekereskedelem folytán néhány család az Alföldről vásárolt magának fiatal malacokat, amelyekért ruhákkal, szőttesekkel, vásznakkal és zsákokkal fizettek.³⁸ Másik példa az általános pénzromlásra, hogy a templom háborúban megrongálódott ablakainak lecserélését búzával, vajjal és tojással fizették ki.³⁹ A földosztás 1945-ben lezajlott a faluban, de a lakosság kezdetben ellenállt, például a földosztókra rá is lőttek.⁴⁰ Feltehetően a nemzetiségi ellentétek is kiéleződtek azért, mert Lucfalva lakosságának nagyobbik részét „szlovák érzelműnek” tartották, 1946 elején például megtagadták a lucfalvi lakosoktól a további földosztást.⁴¹ A földek szétoztása nem hozta meg a várt fejlődést és a termelés újbóli megnövekedését, a gabonahiány, a mezőgazdaságot ért időjárási és a kártevők okozta károk miatt.

A falu közegészségügyi állapota leromlott 1945 folyamán és általános legyengülés volt jellemző. A felnőttek és gyermekek egészségügyi állapota nem volt megfelelő, betegségekre hajlamosabbak voltak. 1946 tavaszán a cukorosztás hatására a gyermekeknél javulás következett be, de a felnőttek egészségügyi állapota nem változott.⁴²

Lucfalva területén az 1941. évi népszámlálás alapján 251 lakás volt. Ezek közül egy olyan lakás volt, ahol a család a konyhában lakott, 46 lakás nem rendelkezett konyhával, csak egy szobával. 190 lakás szoba-konyhás volt, kilenc rendelkezett konyhával és két szobával, három rendelkezett három szobával, egy négy szobával és egy öttől több szobával.⁴³ L. P. az általa adott interjúban a falu több részét is megjelölte, ahol egy telken akár három család is lakott, a falu legsűrűbben beépített részén. A „Tabánon” pedig három kisebb telken kilenc család lakott.⁴⁴ A faluban már nem tudtak több házhelyet kiosztani a fiatal házaspároknak, így a 40-es évek közepén a Kiskeresztúr-pusztá és Pogányvár-pusztá közötti út mellett 1–1,5 kilométeres szakaszon megkezdődtek az építkezések, 1946-ban pedig már két házat fel is építettek.⁴⁵

³⁷ MNL NML V.423.b 74/1946. 1–2., 4.

³⁸ Uo.

³⁹ EOL Dunáninnyi E. E. 74-38/1950. A lucfalvai egyház története. 1950. dec. 1. 2.

⁴⁰ *Jakab S.*: Nógrád megye története IV. i. m. 32.

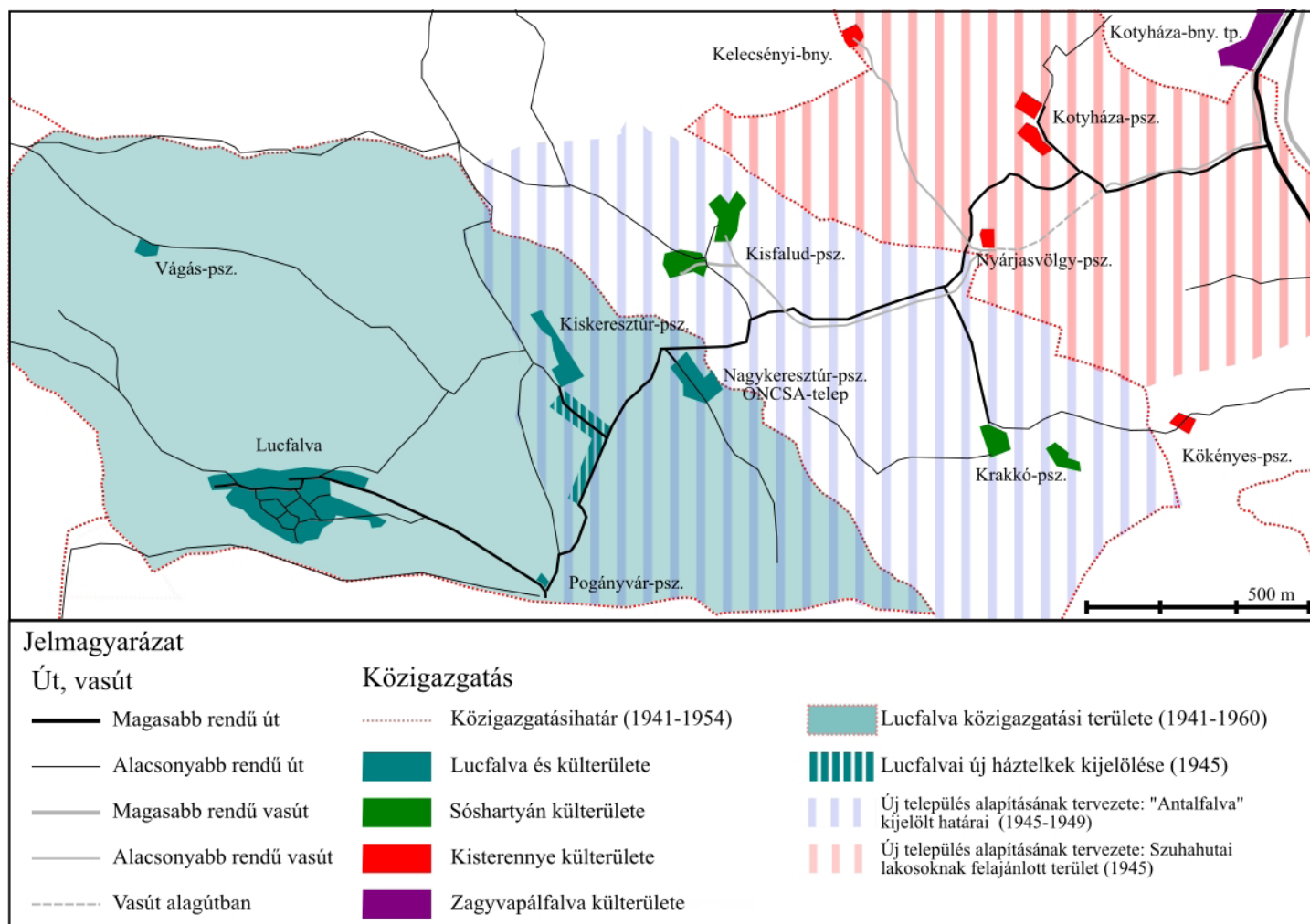
⁴¹ *Cs. Sebestyén Kálmán*: A csehszlovák-magyar lakosságcsere lebonyolítása a Salgótarjáni járásban. In: Szívvel és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére. Szerk. Horváth J. András. Budapest–Salgótarján 2008. 375.

⁴² MNL NML V.423.b 74/1946. 1., 4.

⁴³ 1941. évi népszámlálás 5. Lakóház- és lakásadatok községek szerint. In: Történeti statisztikai kötetek. Bp. 1982. 218.

⁴⁴ A szerző interjúja L. P.-vel. Készült 2022. február 26-án. Az interjú a szerző tulajdonában.

⁴⁵ Uo.

2. térkép – Lucfalva és közvetlen környéke (1945-1950)⁴⁶

⁴⁶ A térkép forrása az 1941. évi katonai felmérés és az azon megtalálható utak, vasutak, közigazgatási határok, puszták vannak ábrázolva, lásd <https://maps.arcanum.com/hu/map/hungary1941/?bbox=2186464.942613654%2C6110467.182928335%2C2200997.532616373%2C6115445.144395407&map-list=1&layers=29> (letöltés: 2025. márc. 30.); A lucfalvi új háztelkek kijelölt helyét L. P. közölte. – A szerző interjúja L. P.-vel. Készült 2022. február 26-án. Az interjú a szerző tulajdonában.; Antalfalva létrehozásához kapcsolódó forrás: MNL NML V.426.c 26/1946. Nagy- és Kiskeresztúrpuszta községgé alakítása. 1946. november 15.; Szuhahutai lakosoknak felajánlott területhez kapcsolódó forrás: *Honvéd János*: Negyven év eredményei egy nógrád megyei település politikai, gazdasági, társadalmi életében. 2016. 4., lásd <https://docplayer.hu/17674540-Negyven-ev-eredmenyei-egy-nograd-megyei-telepules-politikai-gazdasagi-tarsadalmi-eletemben.html> (letöltés: 2025. máj. 5.).

2.2. „Gyertek Maticába lakni [...] szülőházatokba.”

Lucfalván a Csehszlovákiába költözés agitálása a helyi AFS alapszervezet megalapításától napirenden volt. 1945. október 15-én hozták létre, ez volt a Magyarországi Szlovák Antifasiszta Frontjának első alapszervezete Nógrád-Hont vármegyében.⁴⁷ A helyi alapszervezet elnöke Ján Macák, alelnöke Pavel Morháč, pénztárosa Ondrej Bujtár, titkára Ján Bujtár, továbbá négy bizalmas is a szervezet tagja lett: Ján Pápai, Michal Kapinai, Ján Leken és Ján Bartko lett.⁴⁸

Az alapszervezet megalapításában nagy szerepe volt Ocsovai András⁴⁹ (menko)⁵⁰ lucfalvi születésű, 1945. szeptember 7-én⁵¹ kinevezett körzeti titkárnak, aki a vármegye keleti részéért volt felelős. 1945. októberétől⁵² 1947. márciusáig látta el a körzeti titkári teendőket, majd kitelepült Csehszlovákiába.⁵³ A lakosságcsere megelőzően 24 heti vagy havi jelentést írt a körzetében folytatott tevékenységéről, ezek közül kiemelendő az 1945. november 24-én küldött, melyben hangsúlyozza, hogy Csehszlovákiába sokan elmenekültek, amely az AFS szervezkedését akadályozza és kéri, hogy „... valaki már jöjjön, mert a program megrekedt, az emberek itt félnek, és hiába beszélünk nekik, nem hisznek nekünk.”⁵⁴

Az szervezet alkalmainak és később az agitációs programok szervezésében nagy szerepe volt a körzeti titkárnak, a szlovák hatóságok részéről pedig dr. Jozef Ambrus⁵⁵ külképviseleti titkár volt jelen az alkalmakon, aki 1945. december 2-án érkezett először a településre.⁵⁶ 1945. december 22-én küldött jelentésben Ocsovai a következőket írja: „Azt beszéljük, hogy állítólag már lezárták a határt, és senkit sem engednek át. Ilyen riadt a nép, amely ennyire várja az áttelepítést, mint a mi embereink, ilyen kevés van [...] Már olyan tagok is így beszélnek, akik nem is akarnak menni, hogy minket csak becsapnak.”⁵⁷

Magyarországról a lakosságcsere-egyezmény ratifikálása előtt átköltözhetnek az áttelepülést kérő bányászok, ez volt a lakosságcsere előtelepítési fázisa.⁵⁸ A kitelepülésnél a teherautókat a handlovai bányáüzem biztosította, mivel a Lucfalváról elköltöző 14 család és rajtuk kívül még hét nőtlen fiatal férfi a helyi bányákban kívánt elhelyezkedni.⁵⁹ A teherautókra a lakosság a legszükségesebb konyhabútorokat és két hétre elegendő

⁴⁷ Az AFS Nógrád-Hont vármegyében első alapszervezetét Lucfalván hozták létre 1945. október 15-én. – Sloboda, 1945. november 3. 3.; A második alapszervezetét Sámsonházán 1945. november 17-én. – Sloboda, 1945. december 1. 5.

⁴⁸ Sloboda, 1945. november 3. 3.

⁴⁹ Ondrej/Andrej Očovaj (1918–?) magyarul: Ocsovai András. 1918. augusztus 13-án született Lucfalva községben. 1945. szeptember 7-én nevezték ki – Lucfalva központtal – a Magyarországi Szlovák Antifasiszta Frontjának körzeti titkárává, aki Nógrád-Hont vármegye Salgótarjáni járásáért, Szécsényi járásáért és a Sziráki járás északi részéért volt felelős. 1945. szeptemberétől 1947. márciusáig látta el a körzeti titkári teendőket, majd kitelepült Csehszlovákiába. – SNA AFSM 85. 173/1945. 1945. szept. 6., Uo. 67. 938/1946. 1946. máj. 30., 67. Uo. 867/1947. 1947. ápr. 8.

⁵⁰ Lucfalva településén a falu lakossága az azonos névvel rendelkező személyekhez ragadványnevet kapcsolt, amely alapján meg tudta különböztetni őket. A disszertációban a személynevek után, zárójelben elhelyezkedő szavak az adott személyhez kapcsolódó ragadványnevek.

⁵¹ SNA AFSM 67. 938/1946. 1946. máj. 30.

⁵² Uo. 4/1945. 1945. okt. 13.

⁵³ Uo. 867/1947. 1947. ápr. 8.

⁵⁴ Uo. 19/1945. 1945. nov. 24.

⁵⁵ Dr. Jozef Ambruš (1906–?) középiskolai tanulmányait Trencsénben és Vágújváron végezte, majd egyetemi tanulmányait Franciaországban Strasbourgban és Párizsban folytatta. Egyetemi tanulmányai elvégzése után Rozsnyóban levéltárosként dolgozott. A Munka- és Szociális Gondoskodásügyi Minisztériumtól az SZKK melletti Delegációhoz lett beosztva később. (Ministerstvom ochrany práce a sociálnej pešlivosti k Delegácii pri SKK) A lakosságcsere ideje alatt a Csehszlovák Áttelepítési Bizottság egyik osztályvezetője, hatékonyan folytatott propagandát az V. Esztergomi, a VI. Bánhidai és a IX. Salgótarjáni körzetekben, elsősorban bányászok körében. – Dr. Jozef Ambruš 40 ročný. Sloboda, 1946. június 29. 2., Az adat elő közlése: *Bacsa M.*: A Csehszlovák különbizottsági osztály összekötőinek jelentései i. m.

⁵⁶ SNA AFSM 67. 20/1945. 1945. dec. 3.; MNL OL XIX-J-1-j-29-16/b 241/pol/1946. 1946. jan. 14. 1-2.

⁵⁷ SNA AFSM 67. 26/1945. 1945. dec. 22.

⁵⁸ *Vadkerty K.*: A kitelepítéstől a reszlovakizációig i. m. 280.

⁵⁹ SNA AFSM 67. 29/1946. 1946. jan. 14.; *Cs. Sebestyén K.*: A csehszlovák-magyar lakosságcsere i. m. 378.; Az adat első közlését lásd: *Bacsa M.*: A Csehszlovák különbizottsági osztály összekötőinek jelentései i. m.; *Bacsa M.*: Nógrád vármegyei illegális határátlépők a lakosságcsere idején i. m. 129.

élelmet pakoltatott fel. A lakosság megmaradt ingóságainak egy részét a „Dunay” szlovák jótékonyági alap vásárolta meg, másik részét pedig a Lucfalván maradt rokonokra hagyományozták.⁶⁰

A lucfalvi lakosok elköltözéséről a nagybárkányi körjegyző, Molnár Sándor⁶¹ csak utólag szerzett tudomást, miután már január 10. és 11. napján a személyek elhagyták a falut. 1946. január 14-én tett jelentést a járási főjegyzőnél, mivel nem tudta megállapítani azt, hogy meg volt-e a megfelelő miniszteri engedélyezés a lakosok kiköltözésére. Jelentésében konstataulta, hogy a magyar hatóságok részéről egy pénzügyőri kiküldött és az utolsó pillanatban meghívott községi bíró, Bujtár János (szücs) a helyszínen tartózkodott, mikor megkezdődött az érintettek elköltöztetése,⁶² de a kiköltözők adatairól később se kapott jelentést.⁶³

A bíróval elkészítette a kiköltözők, illetve a Lucfalván hagyott vagyontárgyak listáját, ugyanakkor a jótékonyági alapnak felajánlott adományokkal kapcsolatban megállapította, hogy annak jogi hátterét nem ismeri. A községi bíró jelentésében értesítette a körjegyzőt, hogy tíz család jelentkezett január 11-e óta a lakosságcsereére, akiknek költöztetése január 28. és február 1. között várható. Molnár körjegyző ezért a hatóság közbelépését és az elszállítás helyszíni ellenőrzését támogatta.⁶⁴

Ezen jelentést a járási főjegyző eljuttatta Nógrád-Hont vármegye főispánjához – Balassa Gyulához –, aki arról adott tájékoztatást, hogy az „... illetékes hatóságok teljesen tanácstalanul állnak ezekkel a jelenségekkel szemben vajjon (sic!) a kormány hozzájárulásával történnek-e a települések vagy nem.”⁶⁵ Ebből az derül ki, hogy a kormánytól még a főispán nem kapott tájékoztató rendeletet január hónapban.⁶⁶ A tájékoztatást csak 1946. február 2-án kapta meg, amelyet továbbított a Salgótarjáni járás főjegyzőjének, dr. Endrődy Gyulának és a nagybárkányi körjegyzőnek, amelyben a következőket közölték: „a magyar állam nem gördít akadályokat az elé, hogy ama szlovák anyanyelvű egyének, akik önkéntesen akarnak átköltözni Csehszlovákiába, a magyar állampolgárság kötelékéből elbocsáttassanak. [...] a kitelepülők ingóságait magukkal vihetik ingatlanaikat értékesíthetik.”⁶⁷ A Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság összeállított listája szerint Lucfalva településről az 1945-ös évben kilenc személy távozott el Csehszlovákiába, 1946. január 10. és 22. között 107 személy, február 12. és 19. között pedig 59 személy.⁶⁸

A lakosságcsere-egyezményt 1946. február 27-én kötötték meg a magyar és a csehszlovák állam képviselői. A propagandatevékenység az egész ország területén március 4-én vette kezdetét és hivatalosan április 14-ig tartott.⁶⁹ A propaganda-időszak előtt értekezletet tartottak a salgótarjáni polgármesteri hivatalban, mivel a térség fontos bányavidéknek számított. A megbeszélésen részt vett a polgármester, a járási főjegyző, a rendőrség és a politikai rendőrség vezetői, a koalíciós pártok képviselői, ipari bizottsági tagok,

⁶⁰ MNL OL XIX-J-1-j-29-16/b 241/pol/1946. 1946. jan. 14. 1–2.; Az adat első közlését lásd: *Bacsa M.*: Nógrád vármegyei illegális határátlépők a lakosságcsere idején i. m. 129.

⁶¹ Molnár Sándor (1912–?) 1912. május 26-án született Hatvanban. 1935-ben Egerben jegyzői oklevelet szerzett, 1930–1934 között jegyzőgyakornok Pusztamonostoron. 1935 és 1937 között Ecsegen, 1937 és 1938 között Cserhátszentivánban dolgozott, mint kisegítő. Az első bécsi döntés után 1938 és 1945 között az Osgyáni körjegyzőség (Rimaszombati járás) vezetője. 1945-ben utasították ki Csehszlovákiából. 1945. október 9. és 1946. április 8. között helyettes körjegyző, majd 1946. május 19. és 1950. június 25. között kinevezett körjegyző Nagybárkányban. A tanács megalakulásakor Somoskőújfaluban VB titkárrá választották. – *Földi István*: A községi és körjegyzők társadalma és mozgalmi Nógrád vármegyében 1873–1950. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 32.) Salgótarján 2002. 167., 192.

⁶² MNL OL XIX-J-1-j-29-16/b 241/pol/1946. 1946. jan. 14. 1–2.

⁶³ MNL OL XIX-A-15-b 64535/1948. Lucfalva községből 1946. I. Szlovákiába kitelepültek névjegyzéke. 1948. dec. 23.

⁶⁴ MNL OL XIX-J-1-j-29-16/b 241/pol/1946. Lucfalva községből kitelepült szlovák nyelvű egyének jelentése. Salgótarján, 1946. jan. 23. 1–2.

⁶⁵ Uo. Szlovák anyanyelvűek kitelepülése Lucfalva községből. 1946. jan. 28. 3.

⁶⁶ *Bacsa M.*: A Csehszlovák különbizottsági osztály összekötőinek jelentései i. m.

⁶⁷ Uo. Szlovák anyanyelvűek kitelepülése Lucfalváról. 1946. febr. 2.

⁶⁸ MNL OL XIX-A-15-d-III-8-a Idegen nyelvű kimutatás. Magyarországot az egyezmény megkötése előtt elhagyó személyek. Soznam osób podla §-u 16. Protokolu 129–132.; Dodatok k soznamu odób podla §-u 16. 8–9.; Az adat első közlését lásd: *Bacsa M.*: A Csehszlovák különbizottsági osztály összekötőinek jelentései i. m.; *Bacsa M.*: Nógrád vármegyei illegális határátlépők a lakosságcsere idején i. m. 129.

⁶⁹ MNL OL XIX-J-1-j-29-16/b 636/pol/1946. Csehszlovák bizottság propagandája Magyarországon. 1946. márc. 19.

valamint a CSÁB IX. körzetének csehszlovák vezetői. A tanácskozás célja az volt, hogy előkészítsék a lakosságcsere kényszertől mentes, önkéntes lebonyolítását. Az összekötő, dr. Mészáros József kiemelte jelentésében – amelyre a főösszekötő is utalt összefoglalójában –, hogy „a veszély e körzetben nem a jelentkezések nagyobb száma miatt nyilvánvaló, hanem főként azért, mert pillanatnyilag pótolhatatlan szakmunkásokat veszítünk el”.⁷⁰

A Magyar Államrendőrség Nógrád-Hont vármegyei főkapitányságának jelentései igazolják, hogy márciusban és áprilisban gyűléseket tartottak, plakátokat függesztettek ki.⁷¹ Nyilvános népgyűlést május és június hónapban nem tartottak, ugyanakkor visszaéléseket tapasztaltak a rendőrség dolgozói: „... az egyes kapitányságokról beérkezett jelentések szerint házról-házra járva igyekeznek aláírásokat gyűjteni az átteleplésre. (sic!)”⁷²

Több módszert fel lehet sorolni, amivel el tudták érni az összeírók, hogy a lakosok jelentkezzenek. Az egyik érv a munkalehetőségek sokfélesége volt: bányákban, gyárakban vagy a Losonc környéki termékeny földeken is biztosított lesz a megélhetésük. Azokat pedig, akik nem akartak túl sokat dolgozni, azzal csábították, hogy Csehszlovákiában kevesebb munkával is boldogulni lehet, mint Magyarországon.⁷³ Segítette a propagandát az, hogy a januárban és februárban kiköltözők „[...] nagyon jól beszélnek a Szlovák Államról, így nálunk – Lucfalván – jobb propaganda nem is lehetne.”⁷⁴

A propaganda-időszak alatt a lucfalvi lakosok panaszt intéztek az Országos Földbirtokrendező Tanácshoz, mivel az általuk korábbi években bérelt földeket a szomszédos község lakóinak osztották ki, amelyet az ott lakók parlagon hagytak. A tanács egyik tagja azt a kijelentés tette, hogy: „Lucfalvának nem jár föld, mert szlovák”.⁷⁵ Ezen intézkedés is orientálta a lakosságot arra, hogy a kiköltözés mellett döntsön, mivel nem tudtak elegendő földhöz jutni, így nem tudták maguknak megteremteni a megélhetés alapvető felételeit.

Érvnek hozták fel azt, hogy Csehszlovákia a II. világháború egyik győztes állama, Magyarország pedig elveszítette azt, így jóvátételt kellett fizetnie, és azt a lakosságon hajtják be. „A kitelepülésre jelentkezett szlovákok az államközi megegyezés folytán nem kötelesek a köztartozásokhoz hozzájárulni, valamint nem kötelesek a beszolgáltatást teljesíteni.”⁷⁶ Erre a lakosok 1946. augusztus 27-től nem voltak kötelezhetőek, továbbá az 1945. évi és az 1946. évi hátralékaikat sem hajthatták be rajtuk.⁷⁷ Így többek jelentkeztek amiatt, hogy ne kelljen beszolgáltatni kevés gabonájukat. Általános gyakorlattá vált az ott maradók körében is a beszolgáltatás és az adófizetés mellőzése.⁷⁸

A háború alatt több család férfi hozzátartozója esett fogságba, akiket a Szovjetunió területén lévő fogolytáborokba vittek.⁷⁹ A lakosságcsere melletti érve az volt az agitátoroknak, hogy ha az adott hozzátartozó jelentkezik és átköltözik Csehszlovákia területére, akkor előbb elengedik őket a hadifogolytáborból. Voltak, akik feliratkoztak e miatt, de szeretteik hazatérte után leiratkoztak a listáról. Így tett az egyik interjúalany édesanyja is, aki férje 1947-es hazatérte után töröltette magát a listáról.⁸⁰

⁷⁰ MNL OL XIX-J-1-h 1/res. Cskb/1946. I. Általános jelentés a csehszlovák, Áttelepitési Bizottság működéséről. Budapest, 1946. márc. 27. 3.; Az adat első közlését lásd: *Bacsa M.*: A Csehszlovák különbizottsági osztály összekötőinek jelentései i. m.

⁷¹ MNL NML IV.431 Nógrád-Hont vm. főkapitányságának jelentése márciustól és április hónapig. (3. doboz); *Cs. Sebestyén K.*: A csehszlovák-magyar lakosságcsere i. m. 374.

⁷² MNL NML IV.431 Nógrád-Hont vm. főkapitányságának jelentése az májustól július hónapig. (3. doboz)

⁷³ A szerző interjúja L. P.-vel. Készült 2022. február 26-án. Az interjú a szerző tulajdonában.

⁷⁴ SNA AFSM 67. 38/1946. 1946. febr. 23.

⁷⁵ *Cs. Sebestyén K.*: A csehszlovák-magyar lakosságcsere i. m. 375.

⁷⁶ MNL NML IV.431 78/1948. A közigazgatás fokozottabb ellenőrzése. 1948. febr. 28. 2.

⁷⁷ MNL NML V.426.c 1142/1947. A közös és úrbéres vagyon utáni adóbehajtás. 1947. dec. 6.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ MNL NML V.423.b 450/1947. Lucfalvai lakosok utáni tudakolás. 1947. márc. 17.

⁸⁰ A szerző interjúja G. P.-vel. Készült 2022. február 26-án. Az interjú a szerző tulajdonában.

Nem csak az AFS emberei járták Nógrád vármegye területét. A rendőrfőkapitány jelentéseiből az derül ki, hogy a lakosságcsere népszerűsítése érdekében „... a vármegye szlováklakta községeit főképpen evangélikus papok keresik fel, ott istentiszteletet tartanak.”⁸¹ Ugyanakkor az egyház vezetői közül többen nem támogatták az istentiszteletek agitációs célokra való felhasználását.⁸² A lucfalvi lelkész ellen a lakosságcsere akadályozása és ellenpropaganda folytatása miatt eljárást is kezdeményezett a CSÁB kirendeltség, amelyről dr. Mészáros József, a kirendeltség mellé beosztott összekötő számolt be jelentésében.⁸³ Hoky Emil, salgótarjáni körzeti titkár is a lelkész aktív tevékenységét emelte ki, hogy akadályozza a lakosságcsere lefolyását: április 12-ig a település 60%-a jelentkezett, ha nem avatkozott volna bele, akkor 90% lenne már.⁸⁴

A helyi baptista közösség tagjait is próbálták meggyőzni a kiköltözésről. Az 1930-as évektől kezdődően egyre csak gyarapodott a gyülekezet, például a 30-as években 70 bemenített tagjával kiemelkedett lélekszámban a többi Nógrád vármegyei közösség közül.⁸⁵ Azt ígérték nekik, hogy ha jelentkeznek és kiköltöznek, egy településen helyezik el őket. Az alkalmakat pedig nem kell többé egymás házában tartaniuk, hanem saját maguk által épített imaházukban tarthatják Szlovákiában.⁸⁶ Nem csak a falubelieknél alkalmazták ezt a módszert, hanem a Nógrád megyei szlovák nemzetiségű baptista gyülekezetek tagjainál, és azok vezetőit is ezzel hitegették.⁸⁷ Lucfalva azért volt fontos település, mivel az 1940-es években körzeti központ volt és 198 taggal rendelkezett, amelybe nem tartoztak bele azok a személyek, akik nem éltek a felnőttkori keresetséggel. A gyülekezet nagyságát az is jelzi, hogy 50 tagú énekkarral és 30 tagú fúvószenekarral rendelkezett.⁸⁸

A CSÁB és az AFS közösségi programokat szerveztek,⁸⁹ amelyeken filmesteket tartottak. A faluban egy propagandát támogató család engedélyével a gazdasági épületekre feszítették ki a vásznat és arra vetítették ki az adott filmeket. Az egyik interjúalany gyermekként részt vett a szüleivel egy ilyen alkalmon, ahol szlovák partizánok életéről szóló, illetve a szlovákiai tájat bemutató filmeket vetítettek le.⁹⁰ Ezekre a kulturális alkalmakra Békéscsabáról és Csehszlovákiából is érkeztek vendégek és kulturális csoportok, akik azt hangoztatták, hogy „Gyertek Maticába lakni [...] Szülőházatokba.”⁹¹

A felnőtteknek esténként bálakat tartottak, a gyermekek számára pedig játékos programokat rendeztek. Az egyik ilyen gyerekeknek szánt programról számol be az egyik interjúalany, aki akkor hat éves volt: „... pénzt dugtak a [...] lekvárral kikent lepénybe, oszt a gyerekekkel azt ízélte el, rágták el két oldalról, hogy melyik találja meg a pénzt.”⁹² Az ilyen jellegű játékos versenyeket azért szervezték az agitátorok, mivel a falu területén általános volt az élelem- és cukorhiány, ezért a cukros ételek ekkor luxusnak számítottak.⁹³

81 MNL NML IV.431 Magyar Államrendőrség Nógrád-Hont vm. főkapitányságának jelentése az május hónapról. 1946. jún. 7. (3. doboz)

82 EOL Nógrádi egyházmegye. Legéni Evangélikus Egyházközség. 36/1946. Szlovákiai lelkész kérelme, hogy szlovák nyelven tarthasson istentiszteletet. 1946. márc. 22.; *Tóth Á.*: Telepítések Magyarországon i. m. 73–88.

83 MNL OL XIX-J-1-h 4/res. Cskb/1946. 9. sz. körzetbe kirendelt összekötő, Dr. Mészáros József jelentése 1946. március 26. és április 1. közötti időszakról. Salgótarján, 1946. ápr. 1.; Az adat első közlését lásd: *Bacsa M.*: A Csehszlovák különbizottsági osztály összekötőinek jelentései i. m.

84 SNA AFSM 67. 426/1946. 1946. ápr. 12.

85 *Szepes Péter*: A Bokori Baptista Gyülekezet missziótörténete. Szakdolgozat (Baptista Teológiai Akadémia). Budapest–Bokor 2000. 30. (Kézirat a szerző tulajdonában.)

86 A szerző interjúja G. P.-vel. Készült 2022. február 26-án. Az interjú a szerző tulajdonában. A szerző interjúja B. A.-val. Készült 2022. február 26-án. Az interjú a szerző tulajdonában.

87 *Szepes P.*: A Bokori Baptista Gyülekezet missziótörténete i. m. 50.

88 Uo. 42.

89 1946. április 7-én a Bradlan dalkör lépett fel Lucfalva településén. MNL OL XIX-J-1-h 4/res. Cskb/1946. 9. sz. körzetbe kirendelt összekötő, Dr. Mészáros József jelentése 1946. április 1. és április 8. közötti időszakról. Salgótarján, 1946. ápr. 8.; Az adat első közlését lásd: *Bacsa M.*: A Csehszlovák különbizottsági osztály összekötőinek jelentései i. m.

90 A szerző interjúja Cs. Gy.-vel. Készült 2023. május 7-én. Az interjú a szerző tulajdonában.

91 Uo.

92 Uo.

93 MNL NML V.423.b 74/1946.

A Sloboda első cikke, amely a propaganda-időszak alatt Lucfalvához kapcsolódik a folyóirat 18. számában jelent meg. A bizottság 1946. március 26-án a IX. Salgótarjáni körzet három települését kereste fel. Szúpatakra dr. Svetoň, Sámsonházára Horák, Lucfalvára pedig a cikk írója és dr. Pavel Horváth látogatott el. Sámsonháza után, Márkháza közelében három lucfalvi származású gyermekkel találkoztak, akik azt mondták: „... ők lennének az elsők, akik visszatérnének Szlovákiába.”⁹⁴ Egyesek még arra is emlékeznek, hogy az UNRRA teherautók ruhát és édességet hoztak a gyerekek számára, néhányan felugráltak a járművekre és körbe vitték őket a faluban.⁹⁵

Mikor megérkezett a bizottság, a falu lakossága köszöntötte őket, egy helyi 14 éves gyermek a következőket mondta: „Végre eljött a vágyunk napja, amikor üdvözölhetjük Önöket közöttünk, itt, ahová őseink két évszázaddal ezelőtt települtek. Nagyon vártuk Önök érkezését, és szavakkal nem tudjuk kifejezni jelenlegi örömünket.”⁹⁶ A Sloboda hasábjain gyakran szerepeltettek gyerekeket, akár helyi eseményeknél, mint előadók, ezzel is utalva a fiatalok jövőjére, amely csak Csehszlovákiába költözésükkel lesz jobb. Az esemény fő szónoka dr. Pavel Horváth volt, akinek a beszéde végén kérdéseket lehetett feltenni. A cikk szerzője a következő kérdést emeli ki: „Mi csak azt szeretnénk tudni [...] mikor mehetünk már végre?”⁹⁷

Az eseményen két Handlovából hazalátogató bányász is részt vett, amelyet a Sloboda munkatársa propaganda céllal akart felhasználni arra, hogy Csehszlovákia ipari teljesítményét bemutassa. Továbbá, hogy a Szabad Nép 1946. március 23-án megjelent cikkében szereplő, visszaszökő szlovákságról szóló információkat megcáfolja.⁹⁸ A bizottság tagjai „Meglepődve tapasztalták, hogy néhány bányász valóban visszatért”, de csak azért tértek vissza, hogy hátrahagyott ingóságukat feljegyeztessék és Szlovákiába szállíttassák.⁹⁹ Az egyik visszatérő így nyilatkozott: „... mindene, amilye van, azt Szlovákián szerezte – azt mondta – jól érzi magát Handlovában, kap cukrot, zsírt, ruhát...”. Ezen nyilatkozat ellenére többek visszatértek még abban az évben és ők máshogy vélekedtek a kint töltött időszakról.¹⁰⁰ Lucfalváról a hónap végén 40 bányászcsalád és 10 ács soron kívüli áttelepítését igényelték, amelyet 1946. március 23-án majd március 26-án is kérvényeztek, de nem engedélyezték. Ezen személyek végül illegálisan hagyták el az országot.¹⁰¹

A CSÁB IX. körzeti kirendeltsége 1946. április 6-án tartotta meg nagy gyűlésüket Salgótarjában, amelyen dr. Igor Štefánik és Boďa körzeti AFS titkár is előadott. A Sloboda a gyűlést sikerként könyvelte el, és azt állította a cikk írója, hogy közel 800 fő vett rajta részt.¹⁰² Az összekötői jelentésből viszont az derül ki, hogy az ülés várakozáson aluli érdeklődés mellett folyt le, a résztvevők számát 350 főre becsülte és megjegyezte, hogy a tömeget nagyrészt Lucfalváról teherautókkal odaszállított személyek alkották. Mészáros jelentése végén arról számolt be, hogy a bizottság és a lakosság közötti viszony elmérgesedett és a delegáció április 8-án kiutazott Csehszlovákiába, hogy kiértékelje az addigi tevékenységüket.¹⁰³

A IX. Salgótarjáni CSÁB körzet küldöttsége 1946. április elején kereste fel azon területeket, amelyeket

⁹⁴ Sloboda, 1946. március 28. 2.

⁹⁵ Šajben, Z.: Lucina a okolie i. m. 134–135.

⁹⁶ Sloboda, 1946. március 28. 2.

⁹⁷ Sloboda, 1946. március 28. 2.

⁹⁸ Szabad Nép, 1946. március 23. 6.

⁹⁹ Sloboda, 1946. március 28. 5.

¹⁰⁰ MNL NML V.423.b 23/1947 Tiltott határátlépés miatt feljelentés megtétele. 1947. márc. 19.; MNL NML XXV.15.c 405–416/1948. (12 Tiltott határátlépéssel foglalkozó mappa.); A szerző interjúja B. K.-val. Készült 2023. január 7-én. Az interjú a szerző tulajdonában.; A szerző interjúja L. P.-vel. Készült 2022. február 26-án. Az interjú a szerző tulajdonában.; Az adat első közlését lásd: *Bacsa M.*: Nógrád vármegyei illegális határátlépők a lakosságcsere idején i. m. 139–140.

¹⁰¹ MNL OL XIX-J-1-j-29-16/b-42-sz.n/1948. Magyar-Csehszlovák lakosságcsereére vonatkozó iratok.

¹⁰² Sloboda, 1946. április 10. 5.

¹⁰³ MNL OL XIX-J-1-h 4/res. Cskb/1946 9. sz. körzetbe kirendelt összekötő, Dr. Mészáros József jelentése 1946. április 1. és április 8. közötti időszakról. Salgótarján, 1946. ápr. 8.; Az adat első közlését lásd: *Bacsa M.*: A Csehszlovák különbizottsági osztály összekötőinek jelentései i. m.

a körzetből kitelepülő szlovákságnak szántak.¹⁰⁴ Ezen látogatásról a csehszlovák sajtó is beszámolt. A cikkekben leírták, hogy Csákányháza településen keresztül ment el a munkásokat, földműveseket és kereskedőket tömörítő delegáció Fülekre. Ott Štefan Očelka, a Füleki Helyi Nemzeti Bizottság elnöke várta őket, akivel tovább mentek Losoncon keresztül Opatovába, felkeresni az ottani textilgyárat, majd Sliačra, onnan Besztercebányára, majd a Garammentére utaztak.¹⁰⁵ Felkeresték Podbrezován a vasgyárat, majd Tiszlocra utaztak tovább, ahol felkeresték az ottani nagyolvasztót. A delegáció tovább haladt Rimaszombatra, ahol Šutoris, a járási közigazgatási bizottság elnöke fogadta őket.¹⁰⁶ A népes lakosságon kívül a rimaszombati ünnepségen jelen voltak a hivatalok, iskolák, a hadsereg, a nemzetbiztonság, a Szlovák Nőszövetség (SSŽ) és a Živena képviselői is.¹⁰⁷ A *Sloboda* hosszabb beszámolót közölt a kelet-nógrádi térségből érkezett és Csehszlovákiában járt delegációról. A felsorolt falvak között ott volt Bokor, Lucfalva, Sámsonháza és Szúpatak is. A beszámoló szerint a delegáció tagjai minden feltett kérdésre pozitívan és bizakodóan válaszoltak.¹⁰⁸ Az 1946-os év folyamán ősszel is felkeresték Dél-Szlovákia területét a Nógrád-Hont vármegye területét érintő körzetek bizalmi emberei.¹⁰⁹

Sámsonházán és Lucfalván a propaganda-időszak lezárása alkalmából a CSÁB 1946. április 14-én tartotta meg gyűlését. Sámsonházán Michal Chorvát és dr. Felix Vašečka adott elő, mely beszédekben hangsúlyozták a csehszlovákiai kedvezőbb viszonyokat. A gyűlésen előadott egy bizonyos Kret[t] vezetéknévű személy, aki már Csehszlovákiába költözött, de visszajött falujába agitálni. Lucfalva településén a visszaérkező, Csehszlovákiában járó delegáció beszámolt a kint töltött hetekről és bemutatták, hogy milyen ajándékokat kaptak.¹¹⁰

A lucfalvi lakosok közül néhányan meglátogathatták a számukra meghatározott házakat és gazdasági épületeket: „...már utána, amikor kimentek a handloviaiak, akkor utána má' ráízélt annyira, hogy utána sikerült neki talán egy hónap alatt, talán 50 családot is fölirkálni, hogy utána rászedte őket, mert ment az egyik rokonával, mentek ki is... Losonc környékére megmutatni az istállókat, meg házakat...”¹¹¹ A látogatásra azért kerülhetett sor, mivel az Ocsovai családnak kapcsolatai voltak az AFS körzeti szervezetében, továbbá jó kapcsolatot ápoltak a Csehszlovákiából érkező megbízottakkal. A forrásokban megnevezett dr. Jozef Ambrust több hétig el is szállásolta a család, amíg tartott a propaganda-időszak.¹¹² A tevékenységet Lucfalván Ocsovai szervezte meg, többen családtagjai közül is segítettek, de még a helyi vezetésben is talált támogatókat, mint például a pártok helyi vezetőit, illetve a földosztó bizottság tagjait.¹¹³

1946. május 19-én rendezte meg a Salgótarjáni AFS iroda az anyák napját, ezen a programon elsősorban Nógrád vármegyei gyerekek voltak a díszvendégek, akik akkor tértek vissza Csehszlovákiából, a tátrai kirándulásukról. A rendezvény keretében tömegek gyűltek a szépen felöltöztetett gyerekek köré, akik a hallgatóságnak beszámoltak az „anyaországbeli” élményeikről. Ezen rendezvényen részt vettek a Salgótarján környéki szlovák falvak (Lucfalva, Sámsonháza) és puszták képviselői (Szilvaskő-, Vadics- Róna-pusztá) és

¹⁰⁴ SNA AFSM 67.32/1946. 1946. máj. 5.

¹⁰⁵ Národná Obroda, 1946. április 7. 3.

¹⁰⁶ Národná Obroda, 1946. április 10. 2–3.

¹⁰⁷ Uo.

¹⁰⁸ Sloboda, 1946. április 24. 3.

¹⁰⁹ Štátný archív v Bánskej Bystrici [Besztercebányai Állami Területi Levéltár] (a továbbiakban: ŠA-BB) Oblastná úradovňa Presídľovacieho Úradu v Rimavskej Sobote, Administratívne spisy [A rimaszombati Körzeti Telepítési Hivatal levéltára, Administratív iratok] (a továbbiakban: OúPÚ-RS-b) 893/1948. (30. doboz)

¹¹⁰ Sloboda, 1946. április 16. 3.

¹¹¹ A szerző interjúja L. P.-vel. Készült 2022. február 26-án. Az interjú a szerző tulajdonában.

¹¹² Uo.

¹¹³ MNL NML V.423.b 555/1948. Lucfalvi előjáróság leváltása. 1948. febr. 12. 1–2.; MNL NML XVII.47. 4–6. sz.

azok, akik szimpatizáltak a bizottság által elmondott propagandisztikus szövegekkel.¹¹⁴ A lucfalvi gyerekek a nyaralást Rozsnyón töltötték egy bányászoknak fenntartott üdülőben.¹¹⁵

1946. június 8-án a következő jelentést tette a körjegyző: „Lucfalva község a Csehszlovák-Magyar egyezmény értelmében elég tekintélyes mértékben megmozdult. [...] a következő adatokat jelentem: kitelepülésre jelentkezettek összesen 586 lélek, visszamarad a községben csupán 254 lélek. Családra nézve kitelepül 165 család és visszamarad 62 család.”¹¹⁶ A jelentésben közölt 586 személy kizárólag Lucfalva településére vonatkozik, így nem tartozik bele Kiskeresztúr-, Nagykeresztúr-puszták lakossága.¹¹⁷ Továbbá az sem egyértelmű, hogy a március végén illegálisan elköltözött 40 bányász család, illetve a 10 ács és családja ezen számba beleszámított-e.

Ha összehasonlítjuk a falu területét (2435 hold)¹¹⁸ a jelentkezettek által birtokolt földterülettel (1015 hold 1454 négyszögöl), akkor az derül ki, hogy a falu lakossága jelentős mértékben megmozdult.¹¹⁹ 1946 júniusáig Lucfalva településéről a CSÁB összeírások szerint összesen 732 fő jelentkezett a lakosságcsereére, ami összehasonlítva a IX. körzetből jelentkező összesen 2209 fővel magasnak mondható.¹²⁰ A salgótarjáni polgármester jelentése szerint „a szlovákoknak nagy csalódás volt, mert úgy gondolták, hogy Salgótarján és vidéke teljesen szlovák, viszont összesen csak 807 család jelentkezett kitelepülésre.”¹²¹

A Lucfalváról jelentkezőkről statisztikai kimutatásokat is készítettek földtulajdon és foglalkozás szerint is. A foglalkozás alapján iparosokat, kereskedőket és köztisztviselőket vettek fel. Az iparosok és kereskedők között: hét kőműves, három cipész, három kereskedő, két kerékgyártó, egy-egy autóméchanikus, festő, mészáros, molnár, lakatos és kovács,¹²² továbbá az állami köztisztviselők közül egy határőr jelentkezett.¹²³ A földtulajdonosokról szóló listában 112 földműves, 19 bányász, tíz háztartásbeli, négy kőműves, három cipész, három kereskedő, kettő bognár, egy-egy munkás és mészáros rendelkezett földtulajdonnal.¹²⁴

2.3. „Mi csak azt szeretnénk tudni [...] mikor mehetünk már végre?”

A népszerűsítés hatására a salgótarjáni járás területén 121 bányamunkás hagyta ott a munkahelyét.¹²⁵ Az 1946. januártól márciusig tartó időszakban dr. Jozef Ambrus, csehszlovák kormány megbízott-helyettes munkájának hatására több bányász is átköltözött Handlovára Tatabánya, Felsőgalla, Bánhida, Csév, Kesztléc, Lucfalva, Dorog és Szomor községekből.¹²⁶ Március hónapban 69 család ment ki,¹²⁷ annak ellenére, hogy március 23-án a magyar minisztériummal közölték, hogy „... további áttelepítések csak az Egyezményben feltüntetett

¹¹⁴ Sloboda, 1946. május 30. 6.; Az adat első közlése: Bacsa M.: Nógrád vármegyei illegális határátlépők a lakosságcsere idején i. m. 132.

¹¹⁵ Šajben, Z.: Lucina a okolie i. m. 135

¹¹⁶ MNL NML V.423.b 1947. Közigazgatás fokozottabb ellenőrzésére adott válasz. 1946. jún. 8.

¹¹⁷ Az 1930–1960. években készült népszámlálásnál figyelembe vették a külterületi lakosságot, amely Lucfalva esetében 1930-ban 160 fő volt, 1941-ben 111 fő, 1949-ben 233 fő, 1960-ban pedig 296, így az adott táblázatban felvett adatok csak a „belterületre” vonatkoznak. 1930. évi népszámlálás 2. i. m. 422., 486.; MNL OL XXXII-23-h-I-6. A. 1.; MNL OL XXXII-24-h-1949-A.61-16. 1949. évi népszámlálás, Demográfia/foglalkozás. (külterületi lakott); 1960. évi népszámlálás 3. n. Nógrád megye személyi és családi adatai. 1962. 212.

¹¹⁸ MNL NML XXIV.1 Lucfalváról elköltözők birtokösszeírása. (13–14. doboz)

¹¹⁹ MNL OL XIX-A-15-d-III-10 Vagyoni kimutatás. IX. körzet kimutatása.

¹²⁰ MNL OL XIX-A-15-d-III-45-a Kimutatás az áttelepülésre jelentkezett személyek lélekszámáról. IX. körzet. Salgótarján.; Az adat elő közlése: Bacsa M.: Nógrád vármegyei illegális határátlépők a lakosságcsere idején i. m. 133.

¹²¹ MNL NML IV.431 292/1946. Tiszti értekezlet. 1946. jún. 5. 6.; Jakab S.: Nógrád megye története IV. i. m. 58.

¹²² MNL OL XIX-A-15-d-III-11 IX. körzet. Kimutatás áttelepülő iparosokról és kereskedőkről.

¹²³ Uo. IX. körzet. Kimutatás az áttelepülésre jelentkezett állami köztisztviselőkről, I-XVIII. körzet.

¹²⁴ MNL OL XIX-A-15-d-III-45-a Vagyoni kimutatás. IX. körzet kimutatása.

¹²⁵ MNL OL XIX-J-1-j-29-16/b 184/1946. Salgótarjáni bánya társaságnak. 1946. ápr. 27. 1.

¹²⁶ MNL OL XIX-J-1-j-29-16/b-15-sz.n/1946. 295/Cskb-1945. A tatabányai vidék 800 szlovák családjának Szlovákiába való telepítése.

¹²⁷ Uo.

időpontban fognak végrehajtani (sic!)”. Március 26-án kérvényezték lucfalvi lakhellyel rendelkező 40 bányász-család és 10 ács soron kívüli áttelepítését, amelyről Wagner Ferenc főösszekötő azt jelentette, hogy illegálisan már el is hagyták az országot.¹²⁸

1946 májusában 12 bányász családapa 52 fővel, majd hasonló módon június 10-én egy kisebb csoport hagyta el Lucfalvát.¹²⁹ A körjegyző júniusi jelentésében beszámolt arról, hogy további 40 család elköltözése várható az ősz folyamán, miután a mezőgazdasági munkákkal végeztek.¹³⁰ 1946 szeptemberében egy fő,¹³¹ 1946 októberében szintén egy fő,¹³² majd a korábban jelentkezését fenntartó 40 család helyett mindösszesen 22 fő költözött át 1946. november 22-én az S-09003 jelzésű transzporttal.¹³³

A novemberi alacsony költözési számok hátterében az áll, hogy a jelentkezési és költözési kedv augusztustól,¹³⁴ de leginkább az ősz folyamán alábbhagyott. Molnár Sándor beszámolója szerint 1946 novemberéig naponta átlagosan 8–10 család vonta vissza jelentkezését.¹³⁵ A kitelepítésre jelentkezőkért nem érkeztek meg a teherautók és a várakozás miatt dolgozni sem tudtak, így többek a visszajelentkezés mellett döntöttek.¹³⁶ A nagybárányi körjegyző támogatta a visszajelentkezést és ennek többször hangot is adott. Erre jó példa a községi bírónak küldött levele, amelyben a lakosság megfelelő tájékoztatását kérte a jelentkezések visszavonásának módjáról.¹³⁷

A visszajelentkezésekben szerepet játszottak a faluba visszaszökők is, akik első kézből számoltak be Csehszlovákiáról. Így a helyiek összevethették a tapasztalatokat a propaganda érveivel. Például csak az 1946 januárjában kikötözők közül nyolcan tértek vissza január–november közötti időszakban, amelyekről dokumentumok maradtak fenn,¹³⁸ de ki kell emelni azon eseteket is, amikor nem készült jelentés, ezen adatok forrása elsősorban az interjúk.

Ezen visszajelentkezések okai változatosak, az egyik interjúalany arról számol be, hogy az unokanővérenek férje részt vett azon a Losonci úton, amelyet Ocsovai András szervezett. Az adott személy a következőket mondta feleségének: „- Nem megyünk, mert annyi magyar család ki lesz hajtvva onnan, amennyi szlovák család megy oda és hogy nem akarja, hogy valakit azért kizavarjanak a házából, hogy ő oda menjen.”¹³⁹ Az eddigi kutatásaim alapján ez az eset egyedinek mondható, mivel az adott személy nem akarta elvenni más tulajdonát, amelyért több generáción keresztül megdolgozott a kitoloncolt család. Az adott illető nem volt képes ezt megtenni, így a családjával együtt inkább leiratkozott az áttelepülésre jelentkezők listájáról.

Több család azért jelentkezett a lakosságcsereére, mert attól tartott, hogy hasonló sorsra jut, mint a szlovákiai magyarság: állampolgárság és tulajdon nélkül kiutasítják őket. Így a szlovák agitátorok attól sem riadtak vissza, hogy a lakosságot megfélemlítsék: „A szlovák ajkú lakosság körében pánik szerű ijedelem volt, mert rosszindulatú és csehszlovák oldaltól eredő hírek szerint abban a hiedelemben voltak, hogy Magyarországról valamenynyi szlováknak át kell települnie Szlovákiába, mert a magyarok őket átakarják hasonlóképpen ugyan úgy, mint

¹²⁸ MNL OL XIX-J-1-j-29-16/b-42-sz.n/1948. Magyar-Csehszlovák lakosságcsereére vonatkozó iratok.

¹²⁹ MNL NML V.423.b 1946. Áttelepült csehek és szlovákok zárolt lakásainak újólagos összesítő jelentése. 1946. dec. 17.

¹³⁰ Uo. 1947. Közigazgatás fokozottabb ellenőrzésére adott válasz. 1946. máj. 13. 2.

¹³¹ Sloboda, 1946. szeptember 18. 2.

¹³² Sloboda, 1946. október 19. 2.

¹³³ MNL NML V.423.b Transzport lista S-9003; MNL NML IV.431 Magyar Államrendőrség Nógrád-Hont vm. főkapitányságának jelentése az október hónapról. 1946. nov. 11. 1.; Sloboda, 1946. november 14. 11.

¹³⁴ MNL NML IV.431. Magyar Államrendőrség Nógrád-Hont vm. főkapitányságának jelentése az augusztusi hónapról. (3. doboz)

¹³⁵ MNL NML V.423.b 774/1946. Közigazgatás fokozottabb ellenőrzésére adott válasz. 1946. nov. 4. 2.

¹³⁶ Cs. Sebestyén K.: A csehszlovák-magyar lakosságcsere i. m. 378.

¹³⁷ MNL NML V.423.b 1947. Molnár Sándor levele a lucfalvai községi bírónak. 1947. ápr. 17.

¹³⁸ MNL NML V.423.b 23/1947.; MNL NML XXV.15.c 405–416/1948.; Az adat első közlését lásd: *Bacsa M.*: Nógrád vármegyei illegális határátlépők a lakosságcsere idején i. m. 138–140.

¹³⁹ A szerző interjúja B. Zs.-vel. Készült 2023. január 20-án. Az interjú a szerző tulajdonában.

az a csehszlovák hatóságok szándékoztak tenni.”¹⁴⁰ A Magyar Áttelepítési Kormánybiztossághoz intézett visszajelentkezési kérelmek megerősítik, hogy a feliratkozásukat a félelem vezérelte. Így a község lakosságának egy része visszavonta jelentkezését.¹⁴¹

Voltak olyan családok, amelyekben a költözésről viták alakultak ki, hogy menjenek vagy maradjanak. Az egyik interjúalany családjában a családanya szeretett volna jelentkezni a lakosságcsereére, mivel legidősebb fia és családja, továbbá legidősebb lánya és családja már elhagyták januárban a szülőfalujukat.¹⁴² A családanya két testvére és családja szintén már jelentkeztek arra, hogy kiköltözzenek. A férje, annak ellenére, hogy gyerekei és két bátyja családjukkal jelentkezett, akkor sem kívánt kiköltözni. A 12 gyermekük közül – a két legidősebben kívül – pedig az idősebbeknek már volt családja, de ők nem kívántak kiköltözni.¹⁴³

1946-ban a kiköltözések előtt nem történt meg az elhagyott lakások hivatalos összeírása. A körjegyző a bíróra bízta a feladatot, és kérte, hogy ha ő nem ér rá, bízza meg vele a bizalmasát.¹⁴⁴ Annak érdekében, hogy a jelentkezők átköltözhesse a népcsere keretében, birtokaikat össze kellett írni, amelyet a MÁK és a Nógrád-Hont vármegyei Földhivatal képviselői, illetve a helyi vezetőség tagjai bonyolítottak le. A földtulajdon birtokának felhasználási joga az Államkincstárra szállt, hogy azon birtokokat zárolja és fenntartsa a Szlovákiából érkező menekültek, illetve a lakosságcsere keretében átköltözők számára. A községi bírónak engedélyezte a körjegyző, hogy más is összeírhasa ezen birtokokat. Az összeírást Malina vezetéknévű személy végezte, aki – a földosztó bizottság egyik tagjaként – ismerte, hogy az adott kiköltözött községi lakosok rendelkeztek-e földtulajdonnal.¹⁴⁵

A Csehszlovákiába áttelepülő magyar állampolgárok közül többen láttak el közfeladatokat, ezen tisztségekről a kiköltözés előtt le kellett mondaniuk az érintetteknek. A főispán 1947. január 15-én kelt jelentésből az derül ki, hogy Lucfalva lakosságának 80%-a jelentkezett a lakosságcsereére, akik között a község elöljáróságának tagjai és a községi bíró is szerepelt. Az elöljáróság le kívánt mondani, viszont a lakosság ragaszkodott, hogy ők vigyék tovább a falu ügyeit.¹⁴⁶ A tisztség alóli felmentésére vonatkozó első felszólítás 1947. január 24-én lett elküldve,¹⁴⁷ amely a testületi, földigénylő bizottsági és nemzeti bizottsági tagokra terjedt ki.¹⁴⁸ A földigénylő bizottságban résztvevő négy tag február 11-én lett felmentve tisztségeik alól.¹⁴⁹ 1947 márciusában indult újra a népcsere keretében a költöztetés Csehszlovákia és Magyarország között. Az év első, 21 fős csoportja június 7-én hagyta el a községet,¹⁵⁰ amelyet a Slobodában közölt lista is megerősít.¹⁵¹

1947 nyarán a Sloboda munkatársai részletesebben foglalkoztak egy-egy körzet eseményeivel, a IX. Salgótarjáni körzettel kapcsolatban több cikket is közöltek augusztus 24-én. Ebben a számban egyéni történeteket ismertettek lucfalvi lakosokhoz kapcsolódóan. Az egyik ilyen történet főszereplője Štefan Bojtár, aki 1946-ban költözött át Csehszlovákiába, majd a losonci tanítóképző elvégzése után elkezdett tanítani egy szlovák iskolában.¹⁵² A másik történet Ján Bujtárhoz kapcsolódik, és egy, a kiköltözés késlekedéséről szóló cikkben szerepel. A cikk szereplője

¹⁴⁰ MNL NML V.423.b 774/1946. Közigazgatás fokozottabb ellenőrzésére adott válasz. 1947. jan. 5. 1.

¹⁴¹ MNL OL XIX-A-15-b 1948. Hat lucfalvai lakosoknak, - visszajelentkezésük elfogadása iránt. 1948. apr. 23. 1-3.; MNL OL XIX-A-15-b 31776/1948. Bartkó János (madlen) jelentkezésének visszavonása. 1948. jún. 2.

¹⁴² MNL OL XIX-J-1-j-29-16/b 241/pol/1946. Lucfalva községből kitelepült szlovák nyelvű egyének jelentése. Salgótarján, 1946. jan. 23. 1.

¹⁴³ A szerző interjúja L. P.-vel. Készült 2022. február 26-án. Az interjú a szerző tulajdonában.

¹⁴⁴ MNL NML V.423.b 1946. Kitelepültek lakóházának összeírása. 1946. dec. 23.

¹⁴⁵ MNL NML XVII.47. 5. sz. 264/1947.

¹⁴⁶ MNL NML IV.431 87/1947. Szlovákiába áttelepülő magyar állampolgárok felmentése köztisztségek viselése alól. 1947. jan. 15.

¹⁴⁷ MNL NML XVII.47. 4. sz.

¹⁴⁸ Uo. 6. sz.

¹⁴⁹ Uo. 5. sz. 264/1947.

¹⁵⁰ MNL NML XXIV.1. Transzport S-09004. 1-2.; ŠA-BB ÓÚPÚ-RS-b 1499/1947. 1947. jún. 9. (13. doboz)

¹⁵¹ Sloboda, 1947. június 6. 12.

¹⁵² Sloboda, 1947. augusztus 24. 6.

nem tudta kivárni a hivatalos kiköltözési folyamatot, ezért feltehetőleg illegálisan hagyta el az országot, és Losoncra költözött. Onnan pedig fia küld rendszeresen leveleket a szülőfalujába, melyben biztatja társait a költözésre: „Csak jöjjetek, és ne aggódjatok! Semmit nem kell építenetek, minden készen áll.”¹⁵³ Mivel a propagandalapban jelent meg ezen levél tartalma, így elsősorban a pozitívumok vannak kiemelve.

Az 1947. év második kiköltözése még azon a nyáron megtörtént, augusztus 22–24. között összeírták azoknak a személyeknek a birtokait, aki rendelkeztek tulajdonnal.¹⁵⁴ 1947. augusztus 28-án elszállították a teherautókra felrakott ingóságait, majd a családok 28-án és 29-én hagyták el az országot.¹⁵⁵ A kiköltözők neveit tartalmazó utaslistán 48 személy neve szerepelt és 21 háztulajdonos lakását zárolták.¹⁵⁶ A *Sloboda* hasábjain található névjegyzékkel összehasonlítva négy személlyel többen költöztek ki.¹⁵⁷

Érdekessége ennek a költözésnek az, hogy 1947. augusztus 31-én tartották az országos választásokat, így a kiköltözők közül 22-en nem tudták leadni voksaikat a választáson. A választáson 575 személy adta le a szavazatát, akiknek többsége a Magyar Kommunista Pártot támogatta.¹⁵⁸ Összehasonlítva ezt a helyi népszámlálási adatokkal, amelyet 1947. június 23-án tartottak, az derül ki, hogy 884 fő rendelkezett szavazati joggal.¹⁵⁹ Összevetve az összeírás és a választás adatait az derül ki, hogy a szavazásra jogosult személyek közül 287 személy nem élt szavazati jogával.

Az 1948. év elején a helyiek körében ismét elkezdődött a lakosságcsere népszerűsítése és a jelentkezési kedv növekedése, ennek keretében 1948. január 14-én színházi rendezvényt rendeztek Sámsonházán, majd Lucfalván is megtelt az előadóterem, annak ellenére, hogy hatalmas hóvihar volt. Lucfalván ekkor rendeztek először szlovák nyelvű színházi előadást.¹⁶⁰

A lucfalvi lakosságcsereire jelentkezettek és a visszamaradó családok között konfliktus alakult ki. 1948. február elején küldött levélben a pártok képviselői kérvényezték dr. Erdődy Gyula Salgótarján járási főjegyzőtől a helyi vezetés leváltását. Így a községi bíró, a törvénybíró, a pénztárnok, a közgyűlési elnök és két esküdt leváltását kezdeményezték, akik közül Bujtár János (gregóri) községi bíró le is mondott tisztségéről.¹⁶¹ Helyettük a koalícióban működő pártok tagjait, a Független Kisgazdapárt (FKGP) elnökét községi bírónak, a Magyar Kommunista Párt (MKP) titkárát törvénybíróként, az MKP tagjait pénztárnoknak és községi gyámnak, a Magyar Szociáldemokrata Párt (MSZDP) titkárát pedig esküdtnek ajánlották.¹⁶² A körjegyző viszont ezzel szemben a községi bírói pozícióra egy volt községi bírót, a Nemzeti Parasztpárt (NPP) korábbi elnökét és az FKGP egyik tagját jelölte. Végül a Független Kisgazdapárt elnökét, Bacsa Pált (gregóri) választották meg bírónak.¹⁶³

Molnár Sándor aggodalmát fejezte ki az alispánnak címzett, 1948. február 1-én elküldött levelében azzal kapcsolatban, hogy a községi vezetőség élére ajánlott személyeket nem tartja alkalmasnak. Érvként hozta fel, hogy a faluban működő négy pártszervezet vezetői közül hárman jelentkeztek a lakosságcsereire, közülük ketten pedig

¹⁵³ Uo.

¹⁵⁴ 8 család, 22 személlyel költözött át. 16 hold és 717 négyszögöl földtulajdonnal rendelkeztek összesen. – MNL NML XXIV.1 Lucfalváról elköltözők birtokösszeírása. (13–14. doboz)

¹⁵⁵ MNL NML V.426.c Áttelepülők névjegyzékének megküldése az illetékes községi elöljáróságoknak. 1947. aug. 21.

¹⁵⁶ Uo. Transzport S-09005/2–18 és 60–91. 1–3.; MNL NML V.426.c 386/6-K-1947. Az áttelepülők által visszahagyott lakások zárolása. Gyöngyös, 1947. szept. 2.

¹⁵⁷ Sloboda, 1947. augusztus 24. 10.

¹⁵⁸ MNL NML V.423.b 1510/1947.; HU-MNL NML V.423.b 2559/1947. Képviselőtestület összetételének megállapítása. 1947. dec. 3.

¹⁵⁹ Uo. 1813/1947.

¹⁶⁰ Sloboda, 1948. január 16. 2.

¹⁶¹ MNL NML V.423.b 555/1948. Lucfalvai elöljáróság leváltása. 1948. ápr. 9.; Cs. *Sebestyén K.*: A csehszlovák-magyar lakosságcsere i. m. 376–377.

¹⁶² MNL NML V.423.b 561/1948. Lucfalvai elöljáróság leváltása. 1948. febr. 11., Melléklet: Jegyzőkönyv, 1948. február 1.; Cs. *Sebestyén K.*: A csehszlovák-magyar lakosságcsere i. m. 376–377.

¹⁶³ MNL NML V.423.b 555/1948. 1948. ápr. 9.; Cs. *Sebestyén K.*: A csehszlovák-magyar lakosságcsere i. m. 376–377.

támogatták az agitációs alkalmakat 1946 tavaszán.¹⁶⁴ Az MKP titkára jelentkezett,¹⁶⁵ de kiköltözési szándékát később visszavonta. Az MSZDP titkára szintén jelentkezett Csehszlovákiába, a propaganda támogatója és megbízottja volt. Az NPP elnöke szintén jelentkezett áttelepülésre és ő is pártolta a propagandát. Az FKGP helyi szervezetének az elnöke nem jelentkezett a lakosságcsereére.¹⁶⁶

A körjegyző által felvett jegyzőkönyv alapján a kitelepülők mindaddig fenn akarták tartani hatalmukat, amíg Magyarországot el nem hagyják: „... az előljárósági tisztségről majd csak a csehszlovák határon mondanak le.”¹⁶⁷ Így a körjegyző kérvényezte a járási főjegyzőtől, hogy a pártok járási titkársága vegye fel lucfalvi képviselőikkel a kapcsolatot. A továbbiakban pedig ügyeljenek arra, hogy tisztségeket csak olyan személyek tölthessenek be, akik Csehszlovákiába történő kitelepülésre egyáltalán nem jelentkeztek.¹⁶⁸ A kitelepülők érdekképviselőinek biztosítására kérvényezte, hogy a csehszlovák propaganda körzeti vezetője jelöljön ki egy-egy képviselőt. Molnár Sándor szükségesnek tartotta a Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztályával való kapcsolatfelvételt, hogy a „magyar állami” érdekek semmiféle módon ne sérüljenek.¹⁶⁹

Nem csak a körjegyző tapasztalta, hogy a Magyarországon maradók nincsenek képviselve, mivel a község vezetősége a saját és a kiköltözők érdekeit tartotta előbbre, mint a Magyarországon maradókét. Megoldásként a Lucfalván maradók új bizottságok felállítását tűzték ki célul, amelyekhez a magyar hatósági vezetők pártfogását kérték. Igényüket az is alátámasztotta, hogy a falu lakosságának 81,3%-a (bel- és külterületi lakosság) vagy nem jelentkezett a lakosságcsereére vagy 1948 márciusáig visszavonta kitelepülési szándékát.¹⁷⁰

Ezen statisztikai kimutatásnál figyelembe kell venni, hogy 1337 fő szerepel benne. Külön ki van emelve a dokumentumban, hogy a „kültelkeken” élő lakossága – 412 fő – nem jelentkezett a lakosságcsereére.¹⁷¹ Ha összehasonlítjuk, hogy az 1949. évi népszámlálás idején mennyien éltek a Lucfalvához kapcsolódó pusztákon, akkor ott 220 személyt találunk.¹⁷²

	Személyek	Százalékban
Lélekszám	1337 fő (338 család)	
Kitelepülésre nem jelentkezett személyek	747 fő	56%
Kitelepülésre jelentkezett személyek	590 fő	44%
Ebből visszajelentkezett	253 fő	19%
Kitelepülési szándékát még mindig fenntartja	337 fő	25%
Már kitelepültek száma	86 fő	6,3%
Még itt lévő kitelepülők száma	251 fő	18,7%
Visszamaradék	1086 fő	81,3%

1. táblázat – Lucfalvi statisztikai adatok (1948. március 9.)¹⁷³

¹⁶⁴ MNL NML V.423.b 555/1948. 1948. febr. 12. 1.; Cs. Sebestyén K.: A csehszlovák-magyar lakosságcsere i. m. 376–377.

¹⁶⁵ MNL OL XIX-A-15-b 31776/1948. Bartkó János (madlen) jelentkezésének visszavonása. 1948. jún. 2.

¹⁶⁶ MNL NML V.423.b 555/1948. 1948. febr. 12. 1.; Cs. Sebestyén K.: A csehszlovák-magyar lakosságcsere i. m. 376–377.

¹⁶⁷ MNL NML V.423.b 555/1948. 1948. febr. 12. 1.

¹⁶⁸ Uo. 1–2.

¹⁶⁹ Uo. 1. o

¹⁷⁰ MNL NML XVII.47. 1. d. 9. sz. 1948. évi jelentés. 1.

¹⁷¹ Uo.

¹⁷² MNL NML V.423.b 3500/1948. Népszámlálás 1949. 1948. nov. 19.; MNL OL XXXII-24-h-1949-A.61-16. 1949. évi népszámlálás. Demográfia/foglalkozás (külterületi lakott)

¹⁷³ MNL NML XVII.47. 9. sz. 1948. évi jelentés. 2.

A kültelkeken tapasztalható differencia abból adódhat, hogy Lucfalva településének vezetősége még 1945-ben elhatározta, hogy önálló körjegyzőséget alakít ki, amely független a Nagybárcányi körjegyzőségtől.¹⁷⁴ Annak érdekében, hogy legalább két település alkossa a körjegyzőséget, a község vezetősége kezdeményezte, hogy a Lucfalvához tartozó Kiskeresztúr- és Nagykeresztúr-puszták (228 fő) a Sóshartyánhoz tartozó Kisfalud- és Krakó-pusztákkal (kb. 150 fő) egyesülve egy új kisközséget alkossanak. Ezen új településnek az „Antalfalva” nevet adták volna.¹⁷⁵ Így 1948-ban úgy vették fel a statisztát, hogy már a Sóshartyántól átcsatolandó pusztákat is beleszámíthatták.¹⁷⁶

1948 júniusában a magyarországi szlovákok egy része körutat tett Csehszlovákiában, így meglátogatták Prágát és Pozsonyt. Majd olyan településekre is ellátogattak, ahová magyarországi szlovákok költöztek, így például felkeresték a Galántai körzetet, ahová pitvarosiak, valamint a Lévai körzet, ahová nyíregyháziak költöztek.¹⁷⁷ A delegáció hét lucfalvi tagja közül többek megosztották véleményüket az útról.¹⁷⁸ Ondrej Hudec és Ján Pápai örültek, hogy részt vehettek ezen az úton és még motiváltabbak lettek, hogy mihamarabb kiköltözessenek Csehszlovákiába.¹⁷⁹ Ondrej Pribisán azt emelte ki, hogy saját szemével láthatta Csehszlovákiát és ezt össze tudta hasonlítani az ellenpropaganda állításaival.¹⁸⁰ Ján Bartkó a már kiköltözött magyarországi szlovákokkal való találkozást emelte ki és azt, hogy „...a kitelepültek, dél-szlovákiai testvéreink is szinte mindannyian elégedettek, és akik még nem azok, azok hisznek benne, hogy rájuk is sor kerül majd, ahogyan azt dr. Ján Čech, a Telepítési Hivatal elnöke mondta.”¹⁸¹ A IX. Salgótarjáni körzet lakosai közül azért képviseltették magukat többen is a delegációban, hogy falvaikba visszatérve fenntartsák a lelkesedést a kiköltözéssel kapcsolatban, amelyet már 1946 júniusa óta várnak.

Klement Gottwaldhoz, Csehszlovákia miniszterelnökéhez többször intéztek memorandumot is a salgótarjáni körzet szlovákjai. Az első ilyen 1947. szeptember 17-én írta alá 131 személy, melyben kérték, hogy a magyar hatóságok akadályozása ellenére oldják meg, hogy az év végéig kitelepülhessenek.¹⁸² A salgótarjáni körzeti szlovákság megelégedte, hogy három éve várnak arra, hogy áttelepítsék őket, így újabb memorandumot terjesztettek fel.¹⁸³

Az 1948. évben a Nógrád-Hont vármegyére alkalmazott szállítási és irányítási tervekben 56 olyan vonatjárat vagy teherutó-járat volt, amelynek kiinduló községe a megye területén helyezkedett el. Ezen szállítási terveket az 1948. március 22. és november 24. közötti időszakra dolgozták ki.¹⁸⁴ Hat tervezett járat Lucfalva településéről indult. A település járatainak közös jellemzője volt, hogy a kiindulási és berakodási község Lucfalva, a kiköltöző személyek utaztatását és a vagyontárgyaik szállítását teherautók végezték. Az összes kiköltöző csoport Somoskőújfalu határállomáson lépte át a magyar–csehszlovák határt. A kirakodó községek pedig Lozonc és Rimaszombat körüli települések voltak.¹⁸⁵ A szállítási tervezeten összesen 387 személy van megadva,

¹⁷⁴ MNL NML V.426.a 4/1945. Lucfalva községnek önálló jegyzőséggé való alakulása iránti kérelme. 1945. jún. 23.

¹⁷⁵ MNL NML V.426.c 26/1946. Nagy- és Kiskeresztúrpuszta községgé alakítása. 1946. nov. 15.

¹⁷⁶ A dokumentumban Lucfalva lakossága 1202 fő, Kisfalud- és Krakó-puszta lakossága 164 fő, összesen 1364 fő. – MNL NML V.423.b Lucfalva község számára önálló jegyzőség megadását kéri. 1948. jún. 21. 1–2.

¹⁷⁷ Sloboda, 1948. június 4. 6.

¹⁷⁸ Sloboda, 1948. október 22. 2.

¹⁷⁹ Uo.

¹⁸⁰ Uo.

¹⁸¹ Uo.

¹⁸² SNA AFMS 48. Memorandum pre česlovenskú a maďarskú vládu, Oblast' IX. Salgótarján. Memorandum. Lucfalva, 1947. szept. 17. (5. doboz)

¹⁸³ Jaroslav Vaculík: K výměně obyvatelstva mezi Maďarskem a Československem. In: Povoijnové migrácie a výmena obyvatelstva medzi Československom a Maďarskom. Zlatica Šápošová–Štefan Šutaj. Universum, Prešov 2010. 104.; *Šajben, Z.*: Lucina a okolie i. m. 134.

¹⁸⁴ Magyar Állam Vasutak Szolgáltató Központ Zártkörűen működő részvénytársaság Archívum (a továbbiakban: MÁV SZK Zrt. Archívum) 17/1948/7300.; Uo. 17/1948/8540.; Uo. 17/1948/13394.; Uo. 17/1948/13394.; Uo. 17/1948/24416.; Uo. 17/1948/25699.

¹⁸⁵ Sloboda, 1948. november 26. 4.

ugyanakkor kisebb hányadukat a Bokor, Nógrádmegyer, Pásztó és Salgótarján településekről kiköltözők tették ki.¹⁸⁶ Az utaslistákon összesen 277 lucfalvi lakhellyel bíró személy neve szerepelt.¹⁸⁷

1948. október 8-án 232 jelentkező neve szerepelt a közölt listán,¹⁸⁸ október 15-én ez 91 új személy nevével bővült,¹⁸⁹ így összesen 323 személy tartotta fenn a jelentkezést.¹⁹⁰ Összehasonlítva ezt a megmaradt utaslistákkal az derül ki, hogy jóval többen költöztek ki, mint amelyről az októberi számok szóltak. Ennek az a magyarázata, hogy a korábban 1947 decemberében jelentkezett 101 személy egy része ebben az időszakban települt ki.¹⁹¹

A saját tulajdonnal rendelkező, kiköltöző családok birtokait október 13–22. között írták össze¹⁹² és a községi bizonyítványokat is ekkor állították ki.¹⁹³ Ezen kataszteri birtokívek címlapján feltüntették a kiköltözők legfontosabb adatait, mint például a nevüket, illetve női tulajdonos esetén a leánykori nevet, a születés évet és helyet, a lakcímet, a házastárs nevét és hogy mely költöztetési időszak volt az adott személyre és családjára meghatározva. A dokumentumok tartalmazták az összeírók és a jelenlévő községi előjárók nevét. Minden felvett ívben felvezették a falu birtokállományát és a hozzájuk tartozó gazdasági adatokat, mint például, hogy az adott referenciaévben miből mennyi volt a termés. Ezek után következett a birtokok (szántó, rét, legelő, erdő, szőlő, gyümölcsös), háztulajdon, melléképületek és műhelyek felvétele és azoknak részletes leírása. A 36 földtulajdonos összesen 286 hold és 239 négyszögöllel rendelkezett, a falu területével összehasonlítva (2425 hold) ez megközelítőleg 10%-át éri el területének.¹⁹⁴

Az 1948. év tavaszán 11 személy költözött el a tavaszi költöztetési időszakban,¹⁹⁵ ugyanakkor a faluból a legnagyobb arányban ősszel költöztek el. A tervezetben az október 20–27. közötti időszak volt előre meghatározva, a valóságban október 22–30. között zajlott a költöztetés.¹⁹⁶ Az első költözési nap október 22-e volt, amely napon 112 lakos költözött el. A második napon, október 24-én öt személy, a harmadik napon október 26-án 113 és a negyedik napon, október 28-án 102 kitelepülő hagyta el korábbi lakóhelyét.¹⁹⁷ A lucfalvi kiköltözőkhöz szlovákiai magyar családok házait és földjeit rendelték hozzá, amelyet a Telepítési Hivatal rimaszombati irodája jelölt ki.¹⁹⁸

A Sloboda beszámolt azokról a napokról, amikor a lakosság a kitelepülésre készült. A cikk szerzője 1948. október 17-én egy esős és ködös vasárnap reggel érkezett meg a településre. A több mint 1000 lelket számláló településről a lakosság fele jelentkezett a lakosságcserére. Az adott vasárnapon tartotta meg Szende Miklós búcsú istentiszteletét, melyben örömteli utat kívánt. Az alkalmon részt vettek a baptista hitvallású lakosok is.¹⁹⁹ Az ünnepségen a már Csehszlovákiában élő kiköltözöttek leveleit is felolvasták. Ján Bojtár két éve kiköltözött fia, István, aki Čabradský Vrbovok (Csábrágvarbók) településén tanító,

¹⁸⁶ MÁV SZK Zrt. Archivum 17/1948/24416. AXXX./I. számú Szállítási tervhez. 1948. október 18-tól november hó 2-ig. 1948. okt. 15.

¹⁸⁷ MNL NML V.423.b Transzport B-4-10-9/1-112. 1-5. 36 család; Uo. Transzport 106-10-9/37-41. 2. 5 család.; Uo. Transzport B-101-10-9/1-113. 1-3. 31 család.; Uo. Transzport B-103-10-9/1-102. 1-3. 24 család.; ŠA-BB OúPÚ-RS-b 3523/1948. (48. doboz)

¹⁸⁸ Sloboda, 1948. október 8. 7.

¹⁸⁹ Sloboda, 1948. október 15. 7.

¹⁹⁰ MNL NML V.423.b Névjegyzék az október 22-én, 24-én, 26-án és 28-án kitelepülő szlovákokról. 1948. okt. 1-4.

¹⁹¹ Sloboda, 1947. december 5. 6.

¹⁹² MNL NML XXIV.1 Lucfalváról elköltözők birtokösszeírása. (13-14. doboz)

¹⁹³ MNL NML V.426.c Lucfalván községibíró és körjegyző által igazolt községi bizonyítványok. 1948. okt. 13-22.

¹⁹⁴ MNL NML XXIV.1 Lucfalváról elköltözők birtokösszeírása.

¹⁹⁵ MNL NML V.423.b Transzport B-103-10-9/1-8.; MNL NML V.423.b Transzport B-8-10-9/9-11.

¹⁹⁶ Uo. 3288/1948. 1948. október 19.; Šajben, Z.: Lucine a okolie i. m. 135-136.

¹⁹⁷ Összesen 102 család van feltüntetve a listákon. – MNL NML V.423.b Lucfalváról elköltöző utasok listája. 1-12.

¹⁹⁸ ŠA-BB OúPÚ-RS-b 3523/1948. (48. doboz)

¹⁹⁹ Sloboda, 1948. október 22. 2.

azt írta, hogy „Gyertek már, amilyen hamar csak lehet!”²⁰⁰ Malina András egy éve Handlovára kiköltözött fia a következőket írta: „Gyertek, itt mindnyájatokat tárva nyitott karokkal várjuk!”²⁰¹

A búcsúünnepségen részt vett Karol Barise, a Szlovák Külügyi Bizottság képviselője és dr. Ján Žúrik, aki a Magyarországi Szlovák Szövetségének nevében mondott beszédet, dr. Žúrik kiemelte, hogy „Meg vagyok győződve arról, hogy Csehszlovákiában elégedettek lesztek...” Majd hozzátette, hogy akik Magyarországon maradnak ők se csüggedjenek, és biztatta őket, hogy lépjenek be a Magyarországi Szlovák Szövetségébe, amelyben „... a népi demokratikus elvek szerint dolgozunk, szoros együttműködésben a Magyar Dolgozók Pártjával.”²⁰² Štefan Bujtár külön köszönetet mondott Szende Miklósnak a lucfalvi evangélikusokról való gondoskodásért és elénekelték neki a *Nuž Bohu ďakujme...* (Istenünknek köszönjük) kezdetű éneket. Az ünnepség után a *Sloboda* munkatársa és a meghívott vendégek néhány családhoz be is tértek.²⁰³

Az interjúkból az derül, hogy 100 teherautó is tartózkodott a faluban és mindenki azzal foglalkozott, hogy a lehető legtöbb vagyontárgyat elvigye magával. Volt olyan tehetősebb család, amely több teherautót is kérvényezett a költözéshez.²⁰⁴ Cs. Gy. úgy emlékezett vissza, hogy „... innen meg elvitték még az ólakat is, oda Szlovákiába.”²⁰⁵ Ez persze a helyi lakosoknak nem minden esetben tetszett és gúnyos megjegyzéseket tettek a kiköltözőknek: „A trágyát nem viszitek ki?”²⁰⁶

Október hónapban Molnár Sándor jelentést tett Bécsy Lajos kormánybiztossági képviselőnél az összeírási és kiköltöztetési akciónál észlelt szabálytalanságok miatt. 1948. november 13-án a nagybárcányi körjegyzővel, a lucfalvi községi bírólakásáról átmentek az egyik helyi lakos lakásán berendezett szlovák irodára.²⁰⁷

Az irodán Fülöp László vagyonösszeíró csoportvezető és két szlovák összeíró tartózkodott. Itt a körjegyző számonkérte a csoportvezetőt, hogy Sámsonházához, a körjegyzőséghez tartozó másik szlovák településhez kapcsolódóan a kataszteri birtokívek és a községi bizonyítványok, amely dokumentumok szükségesek a kitelepüléshez nem voltak elintézve.²⁰⁸ A községi (helyhatósági) bizonyítványok kiadásért a községi elöljáróság,²⁰⁹ a kataszteri birtokívek összeírásáért pedig a telekkönyvi hatóság volt a felelős.²¹⁰ Fülöp László védekezett és a következő napra tűzte ki azok elkészítését. Erre a körjegyző ismételten felelősségre vonta, hogy milyen rendelet alapján szedett pénzt a községi bizonyítványoknak a kiállításáért az áttelepülőktől.²¹¹ Azért is intézte az összeíró felé a kérdését, mivel a 10000/1946 ME rendelet 8. § alapján kiállított bizonyítványok díj- és illetékmentesek.²¹²

A körjegyző állítása alapján községi bizonyítványonként egy Forintot fizettetett ki a lakosokkal. Védekezés-ként a vagyonösszeíró azt hozta fel, hogy Balsijanka szlovák megbízottal megállapodott, hogy igazolványonként 20 Fillért beszedhet, mivel a község anyagilag rosszul áll. Ezen megállapodást már a lakosoktól elhallgatta és nekik drágábban állította ki. Így Lucfalván és Sámsonházán 144 Forinttal károsította meg a kitelepülőket, amelyet a községi igazolványokért és kataszteri birtokív másolatokért kért el.²¹³

200 Uo.

201 Uo.

202 Uo.

203 Uo.

204 A szerző interjúja G. P.-vel. Készült 2022. február 26-án. Az interjú a szerző tulajdonában.

205 A szerző interjúja Cs. Gy.-vel. Készült 2023. május 7-én. Az interjú a szerző tulajdonában.

206 A szerző interjúja G. P.-vel. Készült 2022. február 26-án. Az interjú a szerző tulajdonában.

207 MNL OL XIX-A-15-b 64179/1948. Lucfalvai kitelepítés során észlelt események. 1948. dec. 20.

208 MNL OL XIX-A-15-b 64179/1948.

209 10000/1946. ME rendelet 6. § (2).

210 Uo. 3. §.

211 MNL OL XIX-A-15-b 64179/1948.

212 10000/1946. ME rendelet 8. §.

213 MNL OL XIX-A-15-b 64179/1948.

Miután szembesítették Fülöp Lászlót az ellene felhozott vádakkal, a következőket intézte a jelenlévők-höz: „Nézétek ne csináljantok ebből jelentést, én egy szegény nős ember vagyok...” és ígéretet tett, hogy november 14-én visszaszolgáltatja a kicsalt pénzeket. Bécsy Lajos a vagyonszeíró eltusolásra tett kísérletét nem vette figyelembe és jelentést tett az esetről.²¹⁴ Az esetről 1948. december 17-án készült jegyzőkönyv, amelyben Bécsy beszámolt az esetről dr. Bresztynszky Imre járásbíró, a Nógrád vármegyei Földhivatal vezetője és Ujvári Zoltán telepítési osztályvezető előtt.²¹⁵

Az eset kapcsán felmerülhet, hogy a korábban 1948 februárjában még hivatalban lévő, a lakosságcsere-támogató helyi vezető személyiségek, a községi bíró, illetve a két szlovák összeíró mennyire lehettek érintettek az ügyben, mivel a helyhatósági bizonyítványok kiállításáért a községi elöljáróság a felelős. Így, ha ezen tevékenység az 1947. júniusi és augusztusi összeírásoknál is fennállt, akkor értelmet nyer a vezetőségnek azon mondata, hogy csak a határon mondanak le tisztségeikről, mivel akkor ezen bűncselekménynél nem vonhatók felelősségre.

A Lucfalvát érintő kiköltözések 1948 októberében értek véget, a fentebb leírt eset miatt viszont a hatóságokat még foglalkoztatta az ügy, mivel a telekkönyvi, kataszteri ívekben felvett birtokosok területei kétszer voltak feltüntetve. Ezen birtokívek rendezése decemberig sem történt meg.²¹⁶

2.4 A lakosságcsere következményei

A Lucfalváról kitelepülő családoknak az egyik részét Handlová és környékére, a másik részét pedig a Losonc és Rimaszombat közelében elhelyezkedő, a határhoz közeli falvakban telepítették le, sok más Nógrád vármegyei származású személlyel egyetemben. Az eddigi kutatások azt bizonyítják, hogy összesen 25 különböző településen telepedtek le a lakosságcsere következtében önkéntesen áttelepült családok Lucfalváról.²¹⁷

A két településcsoport jól elkülöníthető egymástól (eltekintve Dobšínától), mivel azok közül a családok közül, akik Nyitrabánya és Privigye településére kerültek, a családfők elsődleges megélhetési forrása a bányászat volt. Akik ezen a területen kezdték meg új életüket, Csehszlovákiából kiutasított német származású volt állampolgárok, bányászok és földművesek birtokait, illetve lakóházaikat kapták meg.²¹⁸

A határhoz közelebbi településcsoport tagjai pedig elsősorban Losonc–Fülek–Rimaszombat környéki településekből álltak.²¹⁹ A *Sloboda* 1948. november 26-án közölte, hogy a IX. Salgótarjáni körzetből Losonc és környékére költöztek, többek között Rappra, Terbelédre, Muládkára, Vilkére, Rimajánosiba... stb. Kiemelte, hogy a területet felkeresték a salgótarjáni kirendeltség tagjai és megbizonyosodtak a körzetből kitelepültek elhelyezéséről, majd a következőt közölte: „...biztosíthatlak benneteket, hogy e testvéreink 50%-a ma már otthon érzi magát, és ez az elégedettség csak nőni fog az idővel.”²²⁰ Az erre a területre kitelepültek fele volt elégedett azzal a hellyel, ahová kitelepülhetett. A másik felük pedig törekedett arra, hogy más településre költözhessen, ha számára nem volt megfelelő a kijelölt telek és ház. A kérelmeket az adott letelepedési körzet irodájában lehetett kérvényezni.²²¹

²¹⁴ Uo.

²¹⁵ Uo.

²¹⁶ MNL OLXIX-A-15-b 64179/1948.

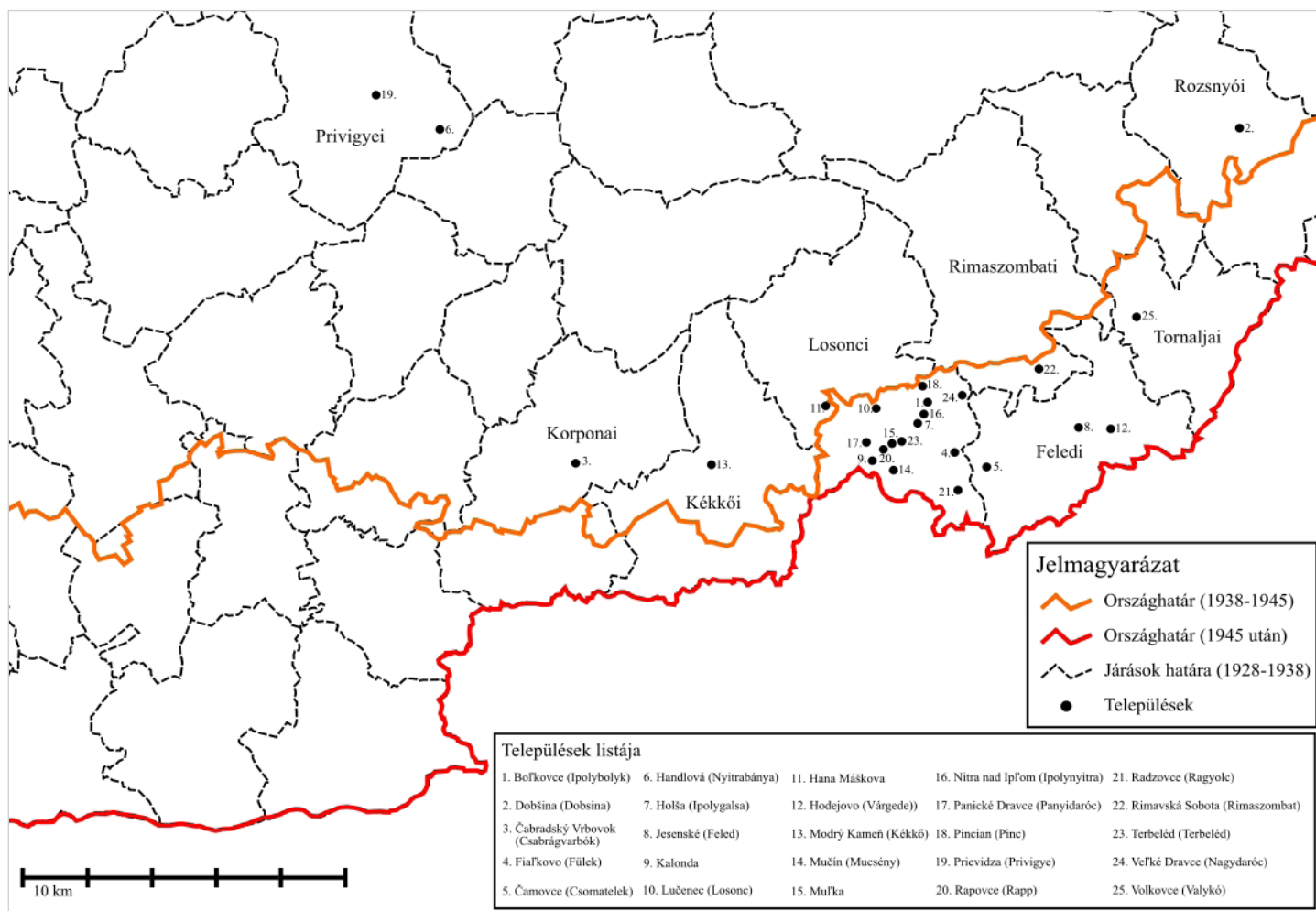
²¹⁷ MÁV SZK Zrt. Archivum 17/1948/24416. AXXX./I. számú szállítási tervhez. 1948. október 18-tól november 2-ig. 1948. okt. 13.

²¹⁸ A szerző interjúja L. P.-vel. Készült 2022. február 26-án. Az interjú a szerző tulajdonában.

²¹⁹ A szerző interjúja B. K.-val. Készült 2023. január 7-én. Az interjú a szerző tulajdonában.

²²⁰ *Sloboda*, 1948. november 26. 4.

²²¹ Handlová településéről B. K. rokonai kérvényezték, hogy Kékkőre költözhessenek, egy másik család pedig szintén Handlováról egy füleki lakásra adta le kérvényét. – ŠA-BB OÚPÚ-RS-b 3523/1948. (48. doboz); A szerző interjúja B. K.-val. Készült 2023. január 7-én. Az interjú a szerző tulajdonában.

3. térkép – Lucfalváról Csehszlovákiába költözött lakosok letelepedési községei.²²²

A baptista felekezethez tartozókra jellemzőbb volt, hogy később megbánták, hogy a kiköltözés mellett döntöttek. Közös hitéletük gyakorlásában korlátozták őket a letelepedési lehetőségek, mivel a kiköltözött kb. 100 gyülekezeti tagot hat településre osztották be, egymástól olyan távolságban, hogy közös gyülekezeti házat nem tudtak felépíteni.²²³

A népszámlálásokat, a falu vezetősége és a körjegyzőség által elkészített listákat, továbbá az utaslistákon szereplő neveket elemezve a következők mondhatók el. 1949-ben a falu népessége 817 fő volt. Ha ezt a számot vesszük alapul, akkor kiderül, hogy az 1941. évi népszámláláshoz képest 199 fős népességfogyás tapasztalható. A népszámlálások csak egy pillanatképet vesznek fel az adott évben, így az 1941 és 1949 között eltelt időben nem rögzítik a népességnövekedését, amit a helyi népesség-összeírások rögzítettek.

Ha a községben készített statisztikai felméréseket vesszük figyelembe, akkor pontos adatok csak egyes évekből vannak. 1947. május 28-án 1296 lakosa volt Lucfalvának,²²⁴ 1948. június 21-én pedig 1202.²²⁵ A statisztikai kimutatások szerint 1948 első felében még 337 fő tartotta fenn a költözésre való szándékát,

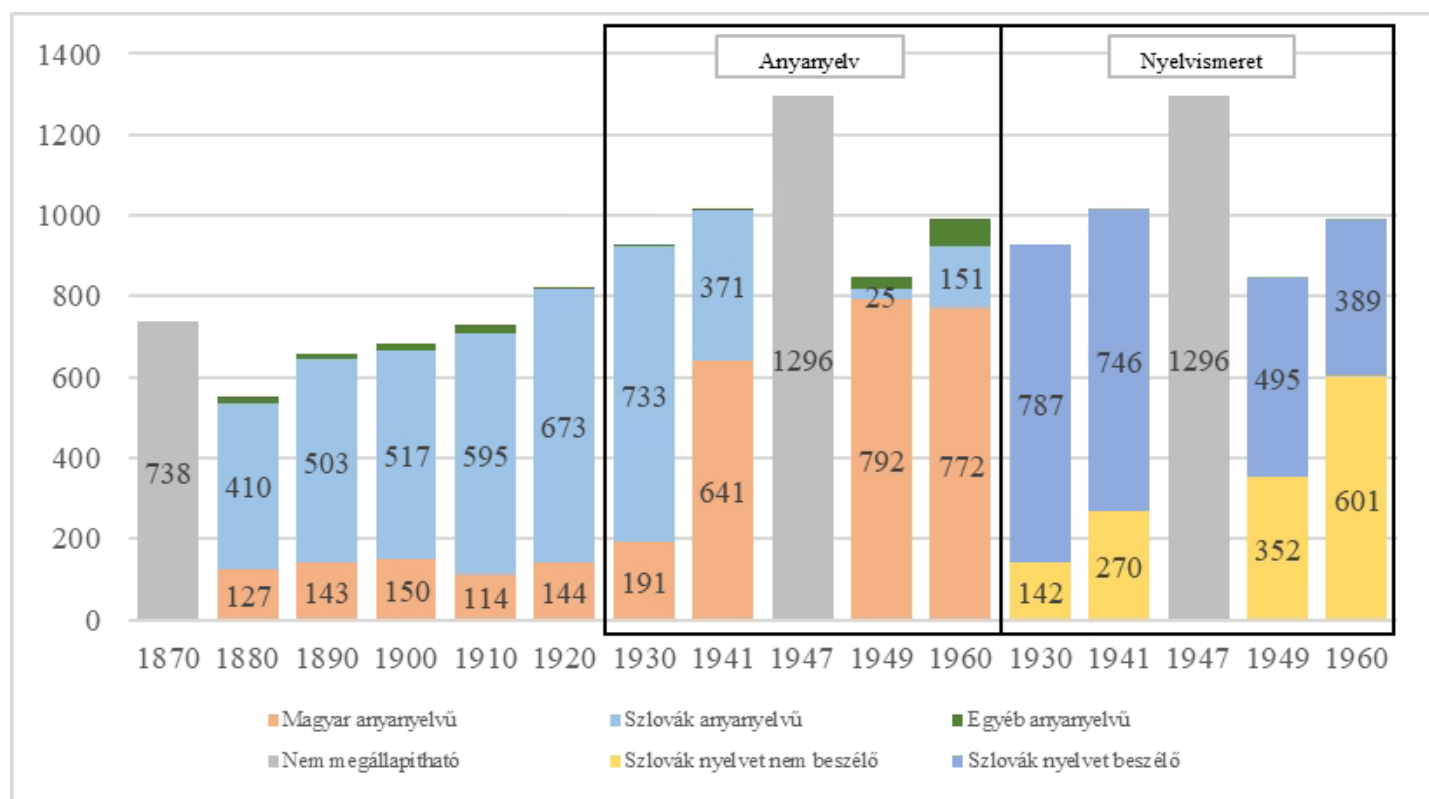
²²² Levéltári források, sajtóforrások (Sloboda, Új Szó) és interjú alanyok elmondása alapján összeállított lista. – MNL OL XIX-J-1-j-29-16/b 184/1946. 9.; MNL NMLXXV.15.c 405–416/1948; MÁV SZK Zrt. Archivum 17/1948/24416.; ŠA-BB OúPÚ-RS-b 348/1946. (5. doboz); ŠA-BB OúPÚ-RS-b 349/1946. (5. doboz); ŠA-BB OúPÚ-RS-b 1499/1947. (13. doboz)

²²³ *Grajzel János*: Lucfalvi misszió rövid története. Lucfalva, 2022. 4. (Kézirat a szerző tulajdonában.); A szerző interjúja G. P.-vel. Készült 2022. február 26-án. Az interjú a szerző tulajdonában.

²²⁴ MNL NML V.423.b 215/1947. Havi jelentés Lucfalva községből. 1947. máj. 28.

²²⁵ MNL NML V.423.b 1948. Lucfalva község számára önálló jegyzőség megadását kéri. 1948. jún. 21.

ebből 86 fő már kitelepült, viszont 251 fő még nem költözött ki.²²⁶ Ha feltételezzük, hogy a transzportlistákon szereplő összes személy kiköltözött és nem mondta senki vissza a jelentkezését, akkor 410–430 fő közé tehető a kitelepülők száma.

2. ábra – Lucfalva magyar-szlovák anyanyelvi és nyelvismereti megoszlása (1880–1960)²²⁷

Az interjúk alkalmával az interjúalanyok pontos számot nem tudtak mondani, mivel a lakosságcsere óta eltelt több, mint 70 évben nem minden kiköltözött személy neve maradt fenn a kollektív emlékezetben. Többször hozták fel az interjúban résztvevő egyének, hogy nem mindegyik falubeli családdal tartottak szorosabb kapcsolatot, vagy éppen a szülőházuiktól való távolság miatt nem emlékeznek az adott emberekre. A kitelepülők számát 220–240 fő közé helyezték el.²²⁸

Az 1949-es népszámlálás alkalmával volt a legkisebb azoknak a személyeknek az aránya, akik szlováknak vallották magukat, viszont az ezt követő években többen vallották magukat szlováknak.²²⁹ A szlovák nyelv használta a mindennapokban ugyanakkor megmaradt, a beszámolók alapján az 1950-es és 1960-as években kezdődött el az a folyamat, amelynek eredményeként a magyar nyelv lett a mindennapokban használt nyelv, elsősorban a fiatal felnőtteknél. Ezen folyamatra hatással volt az állami óvodában és iskolában való tanítás megkezdése, illetve a falu lakosságából egyre többen vállaltak munkát Salgótarján és Nagybatony körüli üzemekben és bányákban.²³⁰

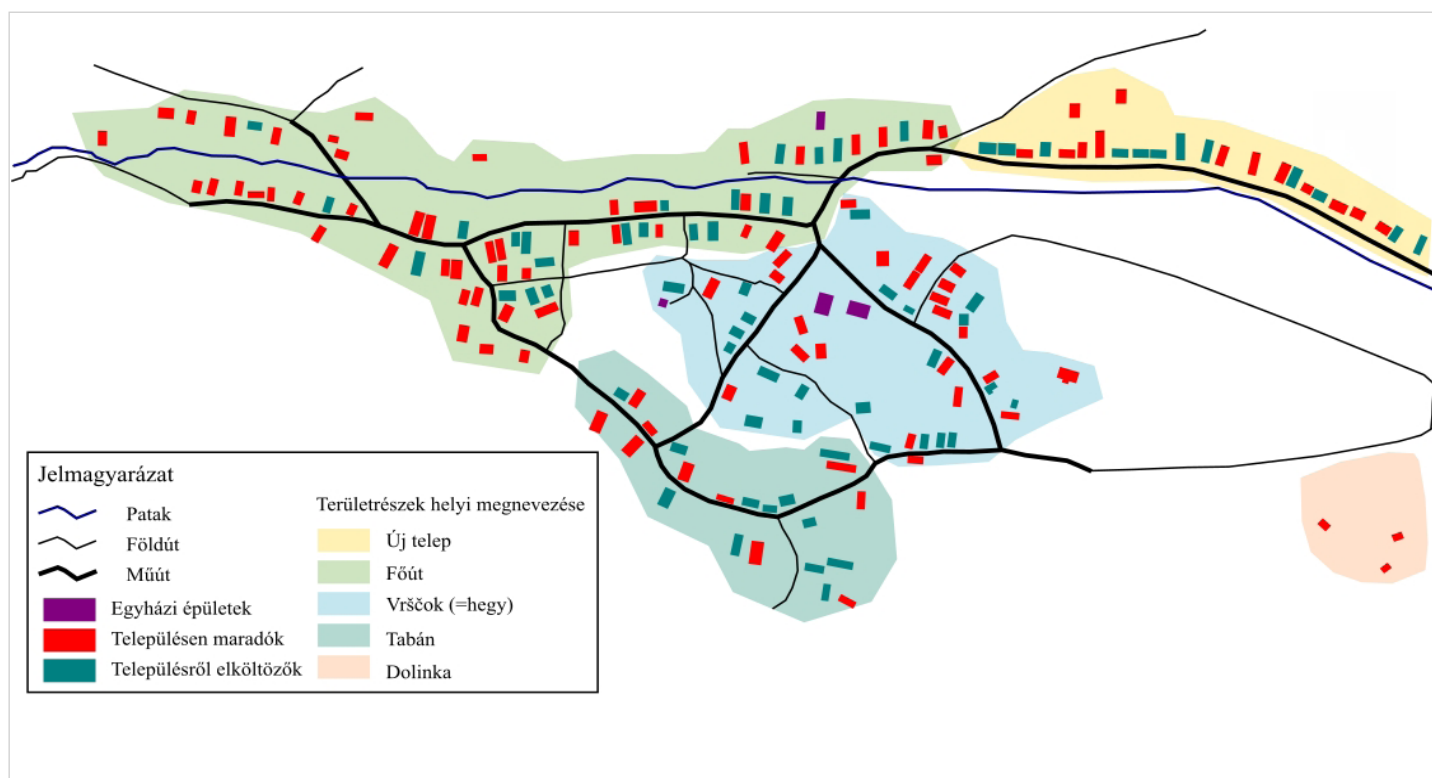
²²⁶ MNL NML V.423.b 1947. Közigazgatás fokozottabb ellenőrzésére adott válasz. 1947. jan. 5.

²²⁷ Szomszéd A. – Pálházy L.: Magyarország történeti statisztikai helységnévtára i. m. 106.; MNL NML V.423.b 215/1947. Havi jelentés Lucfalva községből. 1947. máj. 28.; MNL NML V.423.b Lucfalva község számára önálló jegyzőség megadását kéri. 1948. jún. 21.

²²⁸ B. K. által készített lista alapján; A szerző interjúja Cs. Gy.-vel. Készült 2023. május 7-én. Az interjú a szerző tulajdonában.; A szerző interjúja B. Zs.-vel. Készült 2023. január 20-án. Az interjú a szerző tulajdonában.

²²⁹ Szomszéd A. – Pálházy L.: Magyarország történeti statisztikai helységnévtára i. m. 106.

²³⁰ A szerző interjúja Cs. Gy.-vel. Készült 2023. május 7-én. Az interjú a szerző tulajdonában.; A szerző interjúja B. Zs.-vel. Készült 2023. január 20-án. Az interjú a szerző tulajdonában.

4. térkép – A Magyarországon maradtak és az elköltözők lakásainak elhelyezkedése Lucfalva belterületén (1948)²³¹

A Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság listát készített a kitelepülők visszahagyott lakásairól. A statisztikai adatokból az derül ki, hogy 81 házzal rendelkező család hagyta el Lucfalva települését.²³² Ezeknél a családoknál viszont nincs feltüntetve, hogy hány személy költözött ki. Az összeírásban nincsenek feltüntetve azok a személyek, aki nem rendelkeztek házzal vagy földbirtokkal.²³³ Az 1949. évi népszámláláskor felvett adatok megerősítik ezt, amelyben ezeknek a házaknak a tulajdonosa a Magyar Államkincstár, ebből: 66 házban nem laktak, öt használhatatlannak volt minősítve, tizen pedig bérleti szerződéssel laktak.²³⁴

A lakosságcsere után fokozatosan ürültek ki az úgynevezett „szlovák házak”, az elköltözőknek az államra kellett íratniuk elhagyott házaikat és ingatlanjaikat, hogy azokba majd a Csehszlovákiából Magyarországra költöző magyarok tudjanak beköltözni, ez viszont nem történt meg, így egy tanító családtól eltekintve nem költözött be magyar család, mivel a 81 elhagyott házból egy sem felelt meg az érkező lakosoknak.²³⁵ Erről a községi vezetőség 1950-ben is megemlékezett, mikor bérbe kívántak venni két házat a termelőszövetkezet részére.²³⁶

Előfordult olyan eset is, hogy a falu egyik fiatal házas lakosa olyan házba akart beköltözni, amelynek tulajdonosai már kiköltöztek, ennek bérletét kérvényezte egy évig, amíg nem talál családjának

²³¹ A Lucfalván maradt családok házáinak a száma: 97 db (piros). A Csehszlovákiába költözött családok házáinak száma: 68 db (kék). – A szerző interjúja B. K.-val. Készült 2023. január 7-én. Az interjú és az elkészített lista a szerző tulajdonában; MNL NML V.423.b 3500/1948. Népszámlálás 1949. 1948. nov. 19.

²³² MNL NML XXIV.1 Kimutatások a Nógrád megyéből elköltözőtekről, Összesítés. (20. doboz)

²³³ Uo.

²³⁴ MNL NML V.423.b 3500/1948. Népszámlálás 1949. 1948. nov. 19.

²³⁵ MNL NML XXIV.1 Telepítési helyzetjelentés. 1948. dec. 31. (20. doboz); MNL NML XXIV.1 Kimutatások a Nógrád megyéből elköltözőtekről, Összesítés. (20. doboz)

²³⁶ MNL NML XXIV.201.b 1950. 8128 L/2-3. Jegyzőkönyv Csehszlovákiába áttelepült egyének lakóházának hasznosítása illetőleg értékesítése tárgyában. 1950. nov. 27.

lakást, amelyre az engedélyt meg is kapta.²³⁷ A kitelepülések lezárása után fokozatosan a helyi, sokgyermekes családokból a friss házasok kezdtek el beköltözni ezekbe a házakba, amelyeket később megvásároltak.²³⁸ Egyes házak a kiköltözés után üresen álltak, így az évek folyamán a rosszabb állapotban lévőket lebontották, mások helyén pedig közintézményeket és a közösség által használt épületeket építettek egészen az 1960-as évekig. Így „szlovák ház” helyén épült fel az új iskola két épülete 1954-ben²³⁹ és 1956-ban,²⁴⁰ a művelődési otthon 1963-ban,²⁴¹ az orvosi rendelő és ápolónői lakás 1964-ben,²⁴² a baptista imaház, amelyet 1964-ben tataroztak,²⁴³ illetve az új tanácsháza 1966-ban.²⁴⁴

A lakosságcsere befolyásolta az egyházi életet, kihatással volt a lelkész, illetve a kántortanító javadalmazására is, mivel a lakosságcsere jelentkező családok nem tartoztak a párbér fizetésével.²⁴⁵ Az 1947/48. évi püspöki jelentés arról számol be, hogy a Nógrádi egyházmegyének csak két gyülekezetében, Lucfalván és Bánkon okozott zavart a szlovák kitelepülés: „Lucfalván az egész egyházi életre kihatással volt és sok keserűséget idézett elő. Hiveink mennének is, nem is. akik mennének, azok nem tudják, mikor kerülnek sorra s emiatt még a rendes munkájuk elvégzését is hanyagolják. Akik pedig maradni szeretnének, nem lévén biztosak efelől, emiatt állítják le a rendes életmenet folyamatát.”²⁴⁶ A tanító fizetésére hatással volt az, hogy az adott időszakban mennyi a tanköteles tanulóknak a száma, mivel a gyermekek szülei biztosították a megélhetését.²⁴⁷ 1950-ben a Nógrádi egyházmegye vezetőségének kérésére Szende elkészítette 1900 és 1950 között a gyülekezet történetét, amelyben a lelkész a baptista gyülekezet 1931-es megalakulásához²⁴⁸ és a csehszlovák lakosságcserehez kötötte, hogy a közel 1000 taggal rendelkező gyülekezet 500 főre csökkent.²⁴⁹

A lucfalvi baptista közösségből a lakosságcsere alatt többen döntöttek az átköltözés mellett. A lucfalvi gyülekezetnek még 1946-ban 90 összeírt felnőtt tagja volt,²⁵⁰ ugyanakkor arra a következtetésre lehet jutni, mivel a baptistáknál csak idősebb korban keresztelkednek meg, hogy a gyermekek ebbe a létszámba nem tartoztak bele. Grajzel János, idősebb gyülekezeti tagok elmondása alapján összeállított munkájában pontosabb adja meg a gyülekezet akkori állapotát, amely szerint a gyülekezetnek 1948-ban több mint 160 tagja volt.²⁵¹ A gyülekezeti tagok kiköltözése után „... mindössze

237 Az éves bérleti díj egy szoba-konyhás lakás után 100 kg búza Forint értékben, két szoba-konyhás lakás után 120 kg búza Forint értékben, 3 vagy ennél több szobás lakás után 150 kg búza Forint értékben. – MNL HML XXIV.1 2460/1947. Lucfalva községben megüresedett ingatlanok bérbeadással való hasznosítása. Nagybárcány, 1947. okt. 15.

238 A szerző interjúja B. K.-val. Készült 2023. január 7-én. Az interjú a szerző tulajdonában.

239 Nógrádi Bányász, 1954. december 1. 1.; Naša Sloboda, 1955. június 2. 3.

240 Szabad Nógrád, 1956. január 11. 4.

241 Nógrádi Népújság, 1963. augusztus 19. 4.

242 Nógrád, 1964. július 16. 5.; Nógrád, 1968. május 28. 6.

243 Nógrád, 1964. július 16. 5.

244 Nógrád, 1966. október 29. 4.

245 Egyházi adó, melyet az egyházközséghez tartozó házaspárok gabonaneműben vagy más természetbeni szolgáltatásban, illetve készpénzben fizettek a lelkésznek, felekezeti tanítónak.

246 EOL Dunáninneni E. E. Püspöki jelentés az 1947/48. közigazgatási évről. 15. o.

247 EOL Dunáninneni E. E. Kimutatás a dunáninneni evang. egyházkerület iskoláiról. Lucfalva. 1946.

248 Baptista gyülekezet gyermekek nélküli taglétszámának változása: 1931. 5 tag, 1932. 35 tag, 1933. 60 tag, 1934. 70 tag, 1935. 84 tag, 1947. 85 tag, 1948. 95 tag. – *László Gábor*: Baptista gyülekezetek Magyarországon 1920 és 1945 között. Felekezeti adattár. MA-szakdolgozat (PPKE BTK). Bp. 2022. 810–811. (Kézirat a szerző tulajdonában.)

249 EOL Dunáninneni E. E. 74-38/1950. A lucfalvai egyház története. 1950. dec. 1. 1–2.

250 Magyar Baptista Levéltár (a továbbiakban: MBL) Magyarországi Baptista Egyház. Statisztika 1948. 1463/1948.; *Szepes P.*: A Bokori Baptista Gyülekezet missziótörténete i. m. 51.

251 *Grajzel J.*: Lucfalvi misszió rövid története i. m. 4.

25-30 tag és 15-20 gyermek maradt Lucfalván.”²⁵² A taglétszám lecsökkenése miatt 1950-ben szűnt meg a település körzeti központ lenni.²⁵³ Így Lucfalva, Nógrádmegyer, Pásztó és Mátraszőlős át lett csatolva a hévízgyörki körzethez.²⁵⁴

3. Összegzés

Lucfalva lakosságcsereiben betöltött szerepét tekintve elmondható, hogy a mintegy 85%-ban szlovákok lakta községből az agitáció hatására jelentkeztek a legtöbben a kiköltözésre. Ennek ellenére a lakosságcsere mégsem tudta megmozgatni a teljes szlovák lakosságot. Ebben nagy szerepet játszott a falu vezetése, mivel a belharcok folyamán hol a lakosságcsere támogatói, hol az ellenzői kerültek hatalomra. A jelentkezések visszavonásában fontos szerepet játszott a csehszlovák hatóságok szervezetlen és késlekedő tevékenysége, a visszaszökött egyének beszámolóí, illetve a gazdaság stabilizálódása Magyarországon.

Az első áttelepülők 1946. január 10-én, míg az utolsók 1948. október 28-án hagyták el szülőfalujukat, hogy Csehszlovákia 25 különböző településén kezdjenek új életet. A népességet tekintve körülbelül 500 személy hagyta el a települést, amely az evangélikus és baptista gyülekezetre is hatással volt. Így az evangélikus gyülekezet tagjainak 40%-a, a baptista gyülekezetnek pedig 70%-a költözött ki.

Az interjúalanyok beszámolóí alapján az mondható el, hogy a közösség Magyarországon maradt része traumatikus élményként élte meg a lakosságcserét. A kiköltözőknél ez a vélemény kettős, mivel a lakosságcserét követő első pár évben inkább traumaként tartották azt számon, ugyanakkor később, a társadalmi mobilitás lehetőségeit kihasználva egyre inkább pozitív fényben kezdték értékelni a kivándorlást.

²⁵² Uo.

²⁵³ Szepes P.: A Bokori Baptista Gyülekezet missziótörténete i. m. 51.

²⁵⁴ MBL A Magyarországi Baptista Egyház statisztikája. 1953.; Szepes P.: A Bokori Baptista Gyülekezet missziótörténete i. m. 52.

MOÓR VIVIEN

Hatalmi korrekció a Magyar Vöröskereszt szervezetében, 1957–1959

I. Bevezetés

A múlt század közepén, az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc nyomán kibontakozott egy kivételes jelentőségű nemzetközi vöröskeresztes segélyakció, amely az országhatáron belüli és kívüli magyar lakosság megsegítését célozta. Csak előbbi mintegy 80 millió svájci frank értéket tett ki 1957 őszéig.¹ A megmozdulás jelentőségét annak kivételes mértékén túl az adja, hogy vizsgálata fontos adalékokkal szolgál az 1950-es évekről, nemcsak a magyar, de a nemzetközi politikatörténet szempontjából is.

Míg nemzetközi tekintetben egy nagy múltú, multinacionális NGO-segélyszervezet² korai hidegháborús évekbeli humanitárius és politikai mozgásterét körvonalazza, addig magyar vonatkozásban azt szemlélteti, hogy a segélyszervezet nemzeti egységének, a Magyar Vöröskeresztnek (MVK) addigra már évek óta tartó államosítását hogyan befolyásolta egy, a vasfüggönyön átívelő, transznacionális összefogás.

A Magyar Vöröskereszt betagosítása már a második világháborút követően megkezdődött, amire a segélyakció kettős hatást gyakorolt. Először megakasztotta azt egy rövid időre, hosszú távon azonban egyfajta katalizátorként felgyorsította az államosítási folyamatot, hatalmi korrekciót eredményezve. Ez elsősorban a vezetők felülről való kijelölésében, az internacionális kapcsolatok fenntartásának megnehezítésében, az apparátus és a szervezet egészének átszervezésében öltött testet. A szervezetnek – nemzetközi beágyazottsága és az új vezetői elit eszmei megalapozásában szánt szerep miatt – kiemelt jelentőséget tulajdonított az államhatalom, ennek megfelelően alakult a hozzáállása is. Állambiztonsági megfigyelés alatt tartották, nemcsak a segélyakció ideje, hanem az azt követő években zajló átalakítási munkálatok és a személyi állomány kiépítése alatt is. A szervezetben belül megbízható káderekkel feltöltött „kommunista csoportokat” alakítottak ki, és növelték a párthű káderek számát az apparátusban annak érdekében, hogy megteremtsék a párt utasításainak végrehajtásához szükséges személyi feltételeket. Az 1957 kora tavaszi Vöröskeresztet lejárato sajtókampányt lezárva, nyáron, az ideiglenes vezetőség megválasztását követően elkezdték rehabilitálni a sajtóban a szervezet tekintélyét.³ Mindezt annak érdekében, hogy növelni tudják a lakosság vöröskeresztes tagságát és ezáltal ellenőrizhetőségét is.

A párt által megfogalmazott cél a „demokratikus tömegszervezet” újjá és erősebbé szervezése volt. Az 1959. májusi első kongresszuson a Magyar Vöröskereszt vezetősége úgy nyilatkozott: „az ellenforradalom utáni újjászervezés időszakát lezártnak tekinthetjük”.⁴ A szervezési munkálatok során nagyban növekedett a vöröskeresztes tagok létszáma, az 1957-ben 173 000 főt számláló tagság 1959-re 330 000 főre duzzadt, amely azt mutatta, hogy a pártállamnak sikerült megvalósítania Vöröskereszttel kapcsolatos elképzelését.⁵ Jelen tanulmány az 1957 és 1959 közötti szervezési munka módjait, eszközeit, dinamikáját vizsgálja.

¹ *Kecskés D. Gusztáv*: Humanitárius akció globális méretekben – A Nemzetközi Vöröskereszt és az 1956-os magyar menekültek. Bp. 2020. 80.

² A Non-Governmental Organization (NGO) olyan nemzetközi, transznacionális területen működő szervezet, amelyet egyének hoztak létre és nem termel profitot. – *Pascal Boniface*: A nemzetközi kapcsolatok atlasza. Bp. 2021. 34.

³ Rövidesen befejeződik a segélyek szétosztása. Népszabadság, 1957. július 9. 2.

⁴ *Hantos János*: A Magyar Vöröskereszt 100 éve. Bp. 1981. 156.

⁵ A Magyar Vöröskereszt taglétszámának alakulása: 1952-ben 222 000 fő, 1956-ban 257 000 fő, 1958-ban 286 438 fő, 1968-ban 673 923 fő, 1978-ban 1 112 848 fő. – *Hantos J.*: A Magyar Vöröskereszt i. m.

II. Hatalmi korrekció

a. Vezetőségváltások

Czinege⁶ 1957. májusi jelentése⁷ a szervezeten belüli ellenőrzés és felülvizsgálat mellett javasolta a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1955. évi 25. sz. törvényerejű rendeletének ismételt érvényesítését is, ezzel elérve, hogy a szervezet törvényes működése feletti felügyelet a Minisztertanács jogköréhez tartozzon. A rendelet értelmében a Magyar Vöröskereszt egy „demokratikus tömegszervezet, amelynek feladata az egészségügyi viszonyok javításában és az egészségügyi kultúra fejlesztésében a magyar dolgozó nép tevékeny részvételének előmozdítása, továbbá hozzájárulás az egészségügy területén a nemzetközi együttműködés fejlesztéséhez”.⁸ Valamint szükségesnek látta azt is, hogy a szervezetben jelentős vezető- és személycserékre kerüljön sor. A Vöröskereszt szovjetizálásának egyik meghatározó eleme volt a felülről elrendelt vezetőségcsere.⁹ Az aktuális vezetőséget mindig egy-egy politikai, hatalmi helyzet szülte és annak megváltozása szüntette meg. A szervezet kommunista diktatúrán belüli jelentőségét, illetve a gyors egymásutánban bekövetkező politikai fordulatokat jól szemlélteti, hogy három éven belül három vezetőségcsere történt.

Az első vezetőségváltásra a Magyarországra érkező első segélyszállítmányok idején került sor. 1956. november elsején Nagy Imre miniszterelnök – Babics Antal egészségügyi miniszter javaslatára – Zsebők Zoltán¹⁰ orvosprofesszort nevezte ki a Magyar Vöröskereszt kormánybiztosának. Babics emlékei szerint Zsebők kinevezését a Magyar Vöröskereszt „esetlen” működése, az országba kerülő segélyek széleskörben zajló elmulasztása indokolta.¹¹ A kormánybiztos feladata a külföldi és hazai segélyszállítmányok rendezett és szervezett módon való koordinálása volt.¹²

A forradalom bukását követően az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának Szervező Bizottsága 1956. november 10-én egy öttagú orvosi bizottságot¹³ nevezett ki a szervezet élére. Az 1956. november 14-ei ülésén ezt azzal indokolták, hogy a Vöröskereszt tevékenysége kiemelten fontos, ezért a szervezethez megbízható kádereket kell küldeni, annak politikai megerősítése céljából.¹⁴ Azonban az öttagú kollektív vezetés sem bizonyult elégségesnek a kommunista hatalomkiterjesztés fokozása szempontjából.

6 Czinege Lajos 1956. decembertől az MSZMP Adminisztratív Osztályának vezetője, a Koordinációs Bizottság tagja, amely a bűnözés, a bűnüldöző munka átfogó, elvi jelentőségű kérdéseivel, a Központi Bizottság, a Politikai Bizottság, a Titkárság elé kerülő fontosabb jogi vonatkozású előterjesztések véleményezésével, javaslatok, ajánlások kialakításával, a bűnüldözést érintő fontosabb kormány-előterjesztésekkel, törvény, törvényerejű rendeletekkel és más rendelettervezetekkel, a párt vezető szervei és a kormány határozatainak jogi konzekvenciáival, az azokból adódó feladatokkal foglalkozott. Lásd <https://allambizt.archivum.org/dosszie/koordinacios-bizottsag> (letöltés: 2025. szept. 07.).

7 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) M-KS-288-05-00270. Jegyzőkönyv az MSZMP Intéző Bizottsága 1957. május 28-án megtartott üléséről. Czinege Lajos jelentése a Magyar Vöröskereszt helyzetéről, 1957. máj. 23.

8 1955. évi 25. törvényerejű rendelet, lásd https://jogkodes.hu/jsz/1955_25_tvr_7915276 (letöltés: 2025. szept. 07.).

9 1945. augusztus 8-án, dr. Iványi Jenő orvos alezredes lett a szervezet ügyvezető igazgatója, majd szeptemberben a Magyar Vöröskereszt önkormányzatát a Belügyminisztérium felfüggesztette, és Iványi miniszteri biztossá lépett elő. Az irányítást ekkor egy hattagú bizottság látta el, Szakasits Árpádné vezetésével. – Kovács Tibor: Hittel és alázattal. Vöröskeresztes élet Zala megyében 1945–2016. Zalaegerszeg 2018. 16.; 1946. március 29-én (idősebb) Dr. Antall József újjáépítési minisztert bízták meg a Magyar Vöröskereszt ügyeivel, kormány megbízottként. – MNL OL XIX-A-83-a-00-19460329-1. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. Dr. Antall József újjáépítési miniszter megbízása a Vöröskereszt felügyeletével. 1946. márc. 29. 33.; 1948-ban a Magyar Vöröskereszt egybeolvadt a Nemzeti Segéllyel, 1949-ig Kárász Győző lett a főtájtára, az ő letartóztatását követően 1953-ig nem neveztek ki új vezetőt. – Kovács Tibor: Hittel és alázattal. i. m. 17.

10 Zsebők Zoltán orvos, radiológus, egyetemi tanár volt, 1939–1944 között főorvos a Munkácsi és a Beregszászi Kórházban, 1944–45-ben hadikórházban működött. 1945–48-ban a Népjóléti, illetve a Kultuszminisztériumban államtitkár, illetve miniszteri osztályfőnök. 1948–1962 között docensi beosztásban az I. sz. Sebészeti Klinika épületébe integrált röntgen osztályokat vezette. 1962-től 1978-ig, nyugdíjazásáig a Radiológiai Klinikát irányította egyetemi tanárként. – Magyar Életrajzi Lexikon 1978–1991. Szerk. Kenyeres Ágnes. Bp. 1994. 984.

11 Veritas Intézet Oral History Archívum, Interjú Babics Antallal, 1987. dec. 14-től 1988. máj. 2-ig, Interjúkészítő: Sebes Anna, Interjú sorszáma: 128., 115.

12 A Magyar Vöröskereszt kormánybiztosává. Népszabadság, 1956. november 3. 3.

13 Czeyda-Pommershein Ferenc, Földvári Ferenc, Horváth Boldizsár, Klimkó Dezső és Nóray Tibor.

14 A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei V. Szerk. Balogh Sándor. Bp. 1998. 2.

1957. május 28-án a kádári ellenforradalmi koncepció részeként az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottság egy olyan határozatot hozott a Magyar Vöröskezesztről, amely újból előírta a vezetőség azonnali leváltását. Ezt a döntést a következőkkel indokolták: „az ellenforradalmi események alatt mind a hazai, mind a külföldi reakciós erők egyik fő propagandaeszköze, anyagi segítőszerve lett. Nagy Imre [...] a Magyar Vöröskezeszt az ellenforradalmárok kezébe juttatta. Köztudomású, hogy az ellenforradalmárok a Vöröskezeszt nevével és jelvényével visszaélve terrorcselekményeket hajtottak végre, fegyver- és embercsempészést folytattak. [...] Az 1956. november 9-én újjáalakult vezetőség [...] az ellenforradalmi erők segítségét, a nyugati kapcsolatok kiépítését és a nyugati imperialisták kiszolgálását tartotta és tartja. [...] A Vöröskezeszt vezetősége üzleti machinációi következtében teljesen le van kötelezve a nyugatiak felé [...] A Külügyminisztérium és egyéb szervek jelzése alapján alapos gyanú áll fenn, hogy Killner dr. és a Kollégium tagjai a Vöröskezeszt Nemzetközi Bizottságától pénzt és egyéb nagyértékű ajándékokat fogadnak el.”¹⁵

A Minisztertanács határozata értelmében Doleschál Frigyes egészségügyi miniszter 1957. június 1-én mentette fel Dr. Killner Györgyöt.¹⁶ Az ügyek vezetését a rangidős tisztviselő, Kárász Győző¹⁷ vette át, aki akkor a magyar Vöröskezeszt ideiglenes szervezőbizottságának elnöke volt.¹⁸ A Fővárosi Vöröskezeszt vezetője az MSZMP Szervező Bizottság 1956. november 14-i ülésének jegyzőkönyve szerint már korábban is a párt megbízottjaként tevékenykedett a szervezetnél.¹⁹ Az ő vezetésével kezdték meg az ideiglenes országos vezetőség alakuló ülésének szervezését, amire 1957. június 25-én került sor.²⁰

b. Pártállami megfigyelés

Az ideiglenes vezetőség kinevezését követően 1958 nyarán sor került egy, a szervezeten belüli, kommunista frakció létrehozására. A Vöröskezeszt feletti teljes irányítás megszerzését a párt nem csupán határozatokkal, utasításokkal kívánta elérni, hanem a szervezet személyi összetételét úgy alakították ki, hogy megfelelő számú megbízható kommunista káder tevékenykedjen benne. A Vöröskezeszt „választott” szerveiben azért kellett megbízható pártfunkcionáriusok, hogy saját munkaterületükön a párthatározatok és direktívák végrehajtását biztosítsák. Az MSZMP KB Adminisztratív osztálya öt főt javasolt vezetőnek, Kárpáti Józsefet,²¹ Kárász Győzőt, Dr. Réczei Lászlót,²² Dr. Katona Istvánt és Németh Veronikát,²³ akiket az 1958. júniusi Országos Vezetőségi ülésen a jelenlévők elfogadtak. A vezetőségi határozat értelmében minden osztályon létre kellett hozni egy kommunista csoportot, létszámtól függően három–öt fő kijelölésével. Az MSZMP KB

¹⁵ Uo. 287–288.

¹⁶ Kinevezését megelőzően Balassagyarmaton sebészorvos. – A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei i. m. 288.; Az öttagú professzori kollégium ügyintézője. – *Nóvé Béla: Patria Nostra. 56-os menekült kamaszok a francia idegenlégióban.* Bp. 2016. 269.; Leváltását követően Killnert munkahelyéről, a János kórházból is elküldték, 1964-ben elhagyta Magyarországot és Münchenben telepedett le. – A népi demokrácia ellensége volt. Új Magyarországról, 1993. február 4. 13.; 1992-ban átvehette a Magyar Köztársaság Érdemrend Kiskeresztje kitüntetését. – Emléktáblát avattak. Délvilág – Csongrád Megyei Hírlap, 1992. november 12. 12.

¹⁷ 1948-ban a Nemzeti Segély főtitkára, majd a két szervezet egyesülésével a Vöröskezeszt ügyvezető igazgatója. 1949-ben egy időre kivált a vezetésből, mert vádat emeltek ellene. – *Hantos J.: A Magyar Vöröskezeszt* i. m. 138.; 1954-től a Fővárosi Vöröskezeszt vezetője. – *Nóvé Béla: Patria Nostra.* i. m. 293.

¹⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), P 2130-I.-4. A Magyar Vöröskezeszt átszervezése és ezzel összefüggésben végzett hatósági és belső vizsgálatok, 1957. Jegyzőkönyv. 1.

¹⁹ Jegyzőkönyv a Szervező Bizottság 1956. november 14-i üléséről, lásd https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/pdfview2?file=static/documents/mszmp_mdp/HU_MNL_OL_M-KS_288_06_00010.pdf#search=V%C3%B6r%C3%B6skereszt&page=3 (letöltés: 2024. jan. 16.).

²⁰ *Hantos J.: A Magyar Vöröskezeszt* i. m. 151.

²¹ 1957. június 26-tól a Magyar Vöröskezeszt ideiglenes vezetőségének főtitkára.

²² Dr. Réczei László a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Nemzetközi Magánjogi Tanszékének vezetője 1953–57 között. 1957. november 12-én kinevezték az igazságügyi miniszter első helyettesévé. – Kádár János első kormányának jegyzőkönyvei 1956. nov. 7–1958. jan. 25. Szerk. Baráth Magdolna. Bp. 2009. 998.

²³ Katona István és Németh Veronika mindketten a Magyar Vöröskezeszt ideiglenes elnökségének tagjai voltak ekkor.

hagyta jóvá a személyi kérdéseket. A kommunista csoportok nem voltak egymásnak alárendelve. Feladatuk ugyanaz volt: a párthatározatok végrehajtása, a határozatok végrehajtásáról az illetékes helyi pártszervezetet tájékoztatása és a párt politikájának értelmében való tevékenykedés. Technikai biztosítékot jelentett továbbá, hogy az ülések előtt ezek a csoportok előre megtárgyalták a legfontosabb napirendi pontokat, ezzel megerősítve az ülésen a kommunisták kezdeményezését. Továbbá a párttagsággal nem rendelkező tagokat meggyőzve és „mozgósítva” szorgalmazták a határozatok formájában megjelent pártdirektívák végrehajtását. A szervezeten belüli és a társadalom egészét célzó propaganda fokozásától is azt várták, hogy a Vöröskezeszt tömegszervezetként politikai célokat szolgáljon ki. Nyilván Magyar János, a Családi Lap főszerkesztőjének intéző bizottsági tagsága is ugyanezt a célt szolgálta.²⁴

Az 1958. október 2-án megtartott Országos Vezetőség kommunista frakciójának üléséről készült jegyzőkönyv tartalma egyrészt bizonyítja, hogy a Vöröskezeszt egyes egységeinek sikerült a „kommunista csoportok” megszervezése. Másrészt pedig ez a dokumentum alátámasztja azt is, hogy addigra a pártállam sikeresen bekebelezte a Vöröskezesztet, azt saját szolgálatába állította és a párt szócsöveként, propagandaeszközeként az aktuálpolitikai kérdések aktív szereplőjévé tette. Az Országos Vezetőség 1958. október 2-i ülésének jegyzőkönyve is utalt arra, hogy az MSZMP KB 1958. július 10-i határozatának értelmében a Magyar Vöröskezesztnak intenzív politikai aktivitást kell kifejeznie, hiszen „még egészségügyi előadást is fel lehet használni arra, hogy a szocialista rendszer eddig elért eredményeit hangoztassuk”.²⁵

A Vöröskezeszt „személyzetébe” nem csak a „kommunista csoportok” létrehozásával és működtetésével avatkozott be a pártállam. Az 1956 előtt kiépült állampárti felügyelet és irányítás meglazulása miatt az állambiztonság alkalmazott ügynökei szolgáltatott információkat az 1956–1957-es segélyakcióról, a Magyar Vöröskezeszt kapcsolati hálózatáról a kommunista hatalom számára.

A Géza fedőnevű ügynök 1957. január 24-i, a *Vöröskezeszt belső helyzete* című jelentésében az adott vezetők jellemzését, egymás közötti kapcsolatát tárta fel. A dokumentum szerzője szerint 1957 elejére két központ alakult ki a Magyar Vöröskezeszten belül, amelyeket mindenképp fel kell számolni. Az egyik Horváth László, a sajtóosztály vezetője, a másik Gedényi Mihály, a Külügyi Főosztály vezetője körül szerveződött. Az ügynök mindkettőjüket abból a szempontból ítélte veszedelmesnek, hogy szoros kapcsolatban álltak és gyakran tárgyaltak a nemzetközi szervezet munkatársaival. Bizalmatlansága és ellenérzése dacára Géza ügynök jelentésében a nyugati segélyeket konkrét és átvitt értelemben is eszközként azonosította: „valóban komoly segély érkezik a Vöröskezeszthez, annak osztása gyarapítaná – ha a hibákat kiküszöböljük – a szervezet tekintélyét. A mintegy 270 ezres tagságon kívül, amely eddig vonzódott a Vöröskezeszthez, az adományban részesültekkel lényegesen megnőne azok száma, akik kapcsolódnak a Vöröskezeszthez. A szervezetek megfelelő irányításával már most megalapozhatjuk az utat, melynek segítségével ezt a táborot a kívánt irányba vezethetjük, különösen akkor, ha majd mentesülünk minden kétes befolyástól. Segítséget jelentene a volt tagság és az újonnan a szervezethez kapcsolódók összefogására és vezetésére a »Vöröskezeszt« folyóirat újra engedélyezése. Természetesen csak akkor, ha a szerkesztőbizottság többségét megbízható emberek képezik.”²⁶

Egy másik ügynök, *Kelemen Anna* feladata az volt, hogy megismerkedjen a Nemzetközi Vöröskezeszt újonnan Magyarországra érkező tagjaival és állandó kapcsolatot tartson a Magyar Vöröskezesztnél, valamint a Nemzetközi Vöröskezesztnél dolgozó ismerőseivel. A Vöröskezesztnél folytatott tevékenységét 1957 márciusa

²⁴ MNL OL P 2130-II.-A-5.-(1957–1967) Országos Vezetőség. Ülésjegyzőkönyvek. Jegyzőkönyv az 1958. június 24-én megtartott Országos Vezetőségi ülés pártcsoport értekezletéről. 67–73.

²⁵ MNL OL P 2130-II.-A-5.-(1957–1967) Országos Vezetőség. Ülésjegyzőkönyvek. Jegyzőkönyv az 1958. október 2-án megtartott Országos Vezetőség kommunista frakciója üléséről. 77.

²⁶ Állambiztonsági Szolgálatok Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 10 – 11373 – 1958. „Géza” jelentése a Vöröskezeszt belső helyzetéről. 22.

környékén fejezte be. Az 1957. évi március 29-i Markos Györgyről²⁷ és a Magyar Vöröskeresztről szóló jelentésében arról számolt be, hogy járt a Magyar Vöröskeresztnél és Killner György kormánybiztosnál elbúcsúzni.²⁸ A búcsúzásra azért volt szükség, mert az ügynököt választás elé állították, hogy vagy a Magyar Vöröskeresztnél végzett munkáját folytatja, vagy az egyetemen dolgozik tovább. *Kelemen Anna* az utóbbi mellett döntött. Jelentésében megemlítette, hogy Killner csalódott volt, mert a szervezettől ijedtségből sokan távoztak abban az időben. Munkaviszonya megszűnése ellenére *Kelemen Anna* igyekezett fenntartani vöröskeresztes kapcsolatait, jelentéséből kiderült, hogy a vöröskeresztes dolgozók körében továbbra is nagy félelem uralkodott, főleg a külföldiekkel való érintkezés kapcsán.²⁹ Egy másik, 1957. április 13-án kelt, jelentésében az ügynök beszámolt róla, hogy az 1956 novemberében kinevezett öttagú vezetőbizottság ügyvivője, Klimkó Dezső részegen a fegyveres harcok felújításáról beszélt, továbbá a professzorok egyike, Horváth Boldizsár a nemzetközi vöröskeresztes delegáció egy tagjához adta a lányát és kiküldte Svájcba.³⁰

Kelemen Anna jelentéseiben 1957 nyarán tűnt fel először Kuntner Mária³¹ neve. Úgy fogalmazott, hogy Kuntner Mária kicsit a nyugati világ Magyarországon felejtett darabkája, ellenséges, megfigyelt elem.³² Az 1957. június 4-i jelentése szerint Kuntner a Budapesten működő Nemzetközi Vöröskereszt Bizottságánál főosztályvezetői minőségben, a Magyar Vöröskereszt megbízottjaként legnagyobb teljhatalommal tevékenykedett. *Kelemen Anna* szerint rajongott a svájciakért, a magyarországi rendszert nem gyűlölte, hanem lenézte, megvetette.³³

Jelentései 1957 után sem szűntek meg a Magyar Vöröskereszt nyugati kapcsolatairól, illetve a Nemzetközi Vöröskereszt egyes munkatársairól. 1958–1959-ben több jelentésében is foglalkozott Kuntner Máriával, akiről többek közt állította, hogy aktív levelezést folytat a Nemzetközi Vöröskereszt több vezetőjével és alkalmazottjával.³⁴ *Kelemen Anna* értesülései szerint Kuntner a svájci vöröskeresztes delegáció távozását követően ragyogóan állt anyagilag.³⁵ Az ügynök szerint „az egyetlen, amit tehetünk, elszigetelni, amennyire csak lehet és arra ügyelni, nehogy összeköttetés vagy véletlen folytán megkapja útlevelét”.³⁶

Kuntner Mária neve nemcsak *Kelemen Anna* jelentéseiben köszönt vissza. *Balázs* 1957. október 22-i beszámolója szerint Kuntner a Nemzetközi Vöröskereszt egyik genfi megbízottjával vacsorázott együtt, sőt a dokumentum szerint még azt is feltételezte az ügynök, hogy a nő figyeli őt.³⁷ A Magyar Vöröskereszthez kerülő férfi a szervezet Külügyi Osztályán kapott munkát. Eredetileg tolmács feladatkörben akarták alkalmazni, az itt tartózkodó genfiakkal ugyanis németül kellett volna kommunikálni. *Balázs* nyelvtudása azonban nem volt elég meggyőző, így mindössze két hónapos munkaszerződést írtak vele alá, amely alatt újságcikkek fordításával foglalkozott, 1957. augusztus 31-től október végéig. Ennek következménye lehetett, hogy a rábízott információszerző munkát sem tudta ellátni, sőt dekonspirálódott. Jelentései szerint a szervezet munkatársai közül Kárpáti főtitkár tudta, hogy a Belügyminisztérium megbízottja.³⁸

²⁷ Markos György geográfus, egyetemi tanár, később a földrajztudományok doktora. 1948-ban az újjászervezett Magyar Közgazdaságtudományi Egyetem gazdaságföldrajzi tanszékének élére került. – Magyar Életrajzi Lexikon 3. Kiegészítő kötet A–Z. Szerk. Kenyeres Ágnes. Bp. 1981. 506.

²⁸ ÁBTL – 3.1.2. -M – 19591. „Kelemen Anna” jelentése. 40–42.

²⁹ Uo. 47–48.

³⁰ Uo. 59–60.

³¹ A Magyar Vöröskereszt Külügyi Osztályának tolmácsa. Fordítóként és szerkesztőként dolgozott később. Több orvosi szakbibliográfia szerkesztésében vett részt, a Medicina Könyvkiadó felelős szerkesztője volt. – Művelődési közlöny 21. (1977) 12. sz. 470.

³² ÁBTL – 3.1.2. -M – 19591. „Kelemen Anna” jelentése. 88.

³³ Uo. 88–89.

³⁴ Uo. 332.

³⁵ Uo. 173.

³⁶ Uo. 174.

³⁷ ÁBTL – 3.2.1. – Bt-139. Sztehlo Béla 1957. október 25-i feljegyzése. 244.

³⁸ ÁBTL – 3.2.1. – Bt-139. „Balázs” jelentése. 239.

Balázsról és az ő vöröskeresztes „pályafutásáról” *Gajdár* ügynök jelentéseiből plusz információk olvashatók ki. *Gajdár* a kémelhárításnál dolgozott ezidőben, a Magyar Vöröskereszt, mint objektum pedig pont 1957 őszén került a kémelhárító osztály feladatkörébe.³⁹ Így munkája során ismerte meg Balázst, akinek lelepleződésében szerinte szerepet játszott, hogy az MVK 1957-ben kezdődő átszervezések alakítottak egy új, összesen 5-6 tagot számláló bizottságot. Előttük Kárpáti főtitkár kijelentette, bizonyos státuszokat nem lehet betölteni a Vöröskereszt (akkori) aktuális állományából. *Gajdár* megítélése szerint, amikor *Balázs* megkapta az egyik ilyen státuszt, eleve gyanússá vált.⁴⁰

Az 1950-es évek végén egy további ügynök, *Polgár János* a Vöröskereszt keresőszolgálatának főelőadójaként dolgozott.⁴¹ 1959. márciusi beszervezését követően az emigráns diákokról a francia idegenlégióban,⁴² illetve az USA hadseregében lévő 1956-os menekültekről jelentett.⁴³ *Polgár Jánost* az állambiztonság a Magyar Vöröskereszten belüli tippkutató munkára⁴⁴ is alkalmazta.⁴⁵ Ügynöki munkája során írásos jelentést nem készített, szóbeli tájékoztatást adott a megbeszélte találkozókön. 1962-ben azonban kizárták a hálózathoz.⁴⁶

Kajtár László,⁴⁷ akit a Magyar Vöröskereszt ideiglenesen, majd 1959-ben ismét megválasztott főtitkárának, Kárpáti József belügyi összekötője volt,⁴⁸ 1957 novemberében kezdte meg az információgyűjtést a szervezetről és annak munkatársairól. Összesen 73 vöröskeresztes munkatársat vizsgált meg operatív és politikai szempontból, abból a célból, hogy megfelelő informátori- és kémhálózatot alakíthasson ki közöttük az állambiztonság.⁴⁹ *Kajtár* a szervezetben elvégzendő munkát a következő területen jelölte ki: „világosan kitűnik, hogy egyrészt a külföldről beérkező kapitalista állampolgárokkal szemben kell elhárító munkát végeznünk, másrészt az objektumon belül kell belső elhárítást végeznünk, amely a dolgozókon keresztül országos viszonylatra terjed ki”.⁵⁰

A Magyar Vöröskereszt nemzetközi kapcsolatairól *Kajtár* az alábbi megállapítást tette: „a Genfben székelő állandó bizottságát az amerikai hírszerző szervek és más kapitalista hírszerzőszervek fődíszként is felhasználják”.⁵¹ Az ügynök elsősorban a Külügyi Osztályt tartotta fontos egységnek, mert úgy vélte, ezen keresztül lehet leghatékonyabban biztosítani a külföldiek ellenőrzését. Az objektumdossziében található másik, *Kajtártól* származó jelentés 1959 februárjában készült, *Javaslat a Vöröskereszt átadására az V-ös osztály hatáskörébe* címmel. Ebben már azt jegyezte le, hogy az „objektum területén [azaz a Vöröskereszt szervezetében] nem jelentkezik olyan mérvű beutazás a kapitalista országokból, hogy a területtel, mint objektummal foglalkozzunk. Ezért javasoljuk, hogy a terület kerüljön át a belső elhárításhoz, a II/5. osztályhoz. [...] Szükséglet szerint beszervezést végzünk a külügyi osztály dolgozói közül. A továbbiakban az objektumot, mint társadalmi szervezet

³⁹ ÁBTL – 3.2.1. – Bt-139. Sztahlo Béla 1957. október 29-i jelentése. 246.

⁴⁰ Uo. 246.

⁴¹ ÁBTL – 3.2.1. – Bt – 448. Kérdőív. 18.

⁴² Lásd bővebben *Nóvé B.: Patria Nostra* i. m.

⁴³ ÁBTL – 3.2.1. – Bt – 448. Kérdőív. 22.

⁴⁴ Tippkutató: a hálózatépítés első fázisa, egy meghatározott funkcióra személyek keresése, majd kiválasztása. – *Révész Béla: Források a titkosszolgálatok politológiai tanulmányozásához*. Szeged 2010. 266.

⁴⁵ ÁBTL – 3.2.1. – Bt – 448. „Polgár Jánossal” szembeni kizárási javaslat. 63.

⁴⁶ Uo. 63.

⁴⁷ Kajtár László rendőrfőhadnagy, a BM II/2.f. alosztályának munkatársa. – *Nóvé B.: Patria Nostra* i. m. 271.

⁴⁸ *Nóvé B.: Patria Nostra* i. m. 276.

⁴⁹ ÁBTL– Objektum dosszié – 1958. – 10-11373. Összefoglaló jelentés a Magyar Vöröskereszt objektumról. 118–121.

⁵⁰ Uo. 120.

⁵¹ Uo. 120.

kezelnénk.”⁵² Tehát a Kémelhárító Osztály helyett a Belső Reakció Elleni Harc Osztályára⁵³ javasolta bízni a Magyar Vöröskeresztet. Ez a javaslat azt támasztja alá, hogy a Vöröskereszten belül a pártállami kontroll visszaállítása sikeresen haladt előre.

Szeles, Géza, Kelemen Anna, Balázs, Gajdár, Polgár János és Kajtár László ügynökök esetei azt illusztrálják, hogy az állambiztonság az 1956-os forradalom alatt és az azt követő években is figyelemmel kísérte a Magyar Vöröskereszt működését és munkatársainak tevékenységét. A segélyezés kezdeti időszakában, illetve 1957 első felében a szervezeten belüli személyekről és kapcsolati hálóról, továbbá a segélyek elosztásáról írt jelentések felhasználhatóak voltak a Magyar Vöröskereszt 1957-es átszervezésében, illetve segíthettek az esetleges belső ellenállás megszüntetésében. 1957 után az állambiztonság számára a nyugati világból érkező információk megszerzése és továbbítása vált elsődleges feladattá.

c. Új szervezeti struktúra kiépítése

Miután az 1956–1957-es segélyakció intenzitása csökkent és sor került a szervezet élén jó pár vezetőváltásra, 1957. június 25-én az ideiglenes országos vezetőség⁵⁴ – folyamatos megfigyelés alatt – hozzálátott feladatához, a Vöröskereszt taglétszámának növeléséhez és a lakosság bizalmának visszaállításához, amit a korabeli pártindoklás szerint „az ellenforradalom idején beférkőzött idegen elemek megintgattak”.⁵⁵

A szervezési munka során fontosnak tartották, hogy az egyébként szétzilált területi egységek között fokozódjon az együttműködés. A vidéki szervezetek felélesztése érdekében megyénként egy titkárt, egy helyettes titkárt és egy adminisztrátort, míg járasonként egy titkárt javasoltak kijelölni. Ezek feladata a megyei és járási értekezleteken való konzultáció és egyeztetés volt. A vezetés a vidéken (újra)szerveződő csoportok kapcsán fontosnak ítélte a falvak lakosságának megnyerését is. Dobozi Imre⁵⁶ kifejtette, hogy ott „három területet kell elsősorban kézbe venni: tsz, gépállomás, állami gazdaság. Ezek üzemszerűen együtt vannak. Legöntudatosabb része a dolgozó parasztnak és leghamarabb hajlandó dolgozni a Vöröskeresztnel.”⁵⁷ A vidéki lakosság állampárti felügyeletének kiterjesztése több területen zajlott. 1958 decemberében az MSZMP Központi Bizottsága leszögezte, hogy a mezőgazdaság megakadt kollektivizálását is fel kell gyorsítani.⁵⁸ Az agrárnépesség megnyerése és egyben pacifikálása érdekében célravezetőnek tartották a Vöröskereszt által felügyelt tanfolyamok, képzések megszervezését. A vidéki lakosság körében folytatott aktivitással a Vöröskereszt tevékenyen hozzájárult a szociális és egészségügyi ellátás és általában a tájékozottság növeléséhez,⁵⁹ és egyben a vidék feletti pártállami kontroll kiterjesztéséhez.

⁵² ÁBTL – Objektum dosszié – 1958. – 10-11373. „Kajtár László” 1959. február 12-i javaslata a Vöröskereszt V.-ös osztály hatáskörébe való átadására. 125.

⁵³ A BM II. főosztályának 5. osztálya a Belső Reakció Elleni Harc Osztálya volt, ez a szervezeti struktúra 1957 májusától 1962 végéig megmaradt. – *Krahulcsán Zsolt*: A Kádár-korszak állambiztonsági szervei. Szervezeti felépítés, működés, állami- és pártirányítás (1956–1990). In: *Megvalósult szükségserűség. Az állami rendőrség megszervezése*. Szerk. Jámor Orsolya Ilona – Tarján G. Gábor. (Rendészettörténeti Tanulmányok 3.) Bp. 2020. 288–348., 292.

⁵⁴ Kárpáti József, dr. Doleschall Frigyes, Dobozi Imre, dr. Balassa Sándor, Szikora József, Kárász Győző, Koltai Ferencné, Magyar János, Garai Tibor.

⁵⁵ *Hantos J.*: A Magyar Vöröskereszt i. m. 151.

⁵⁶ Az MVK ideiglenes elnökségének egy tagja.

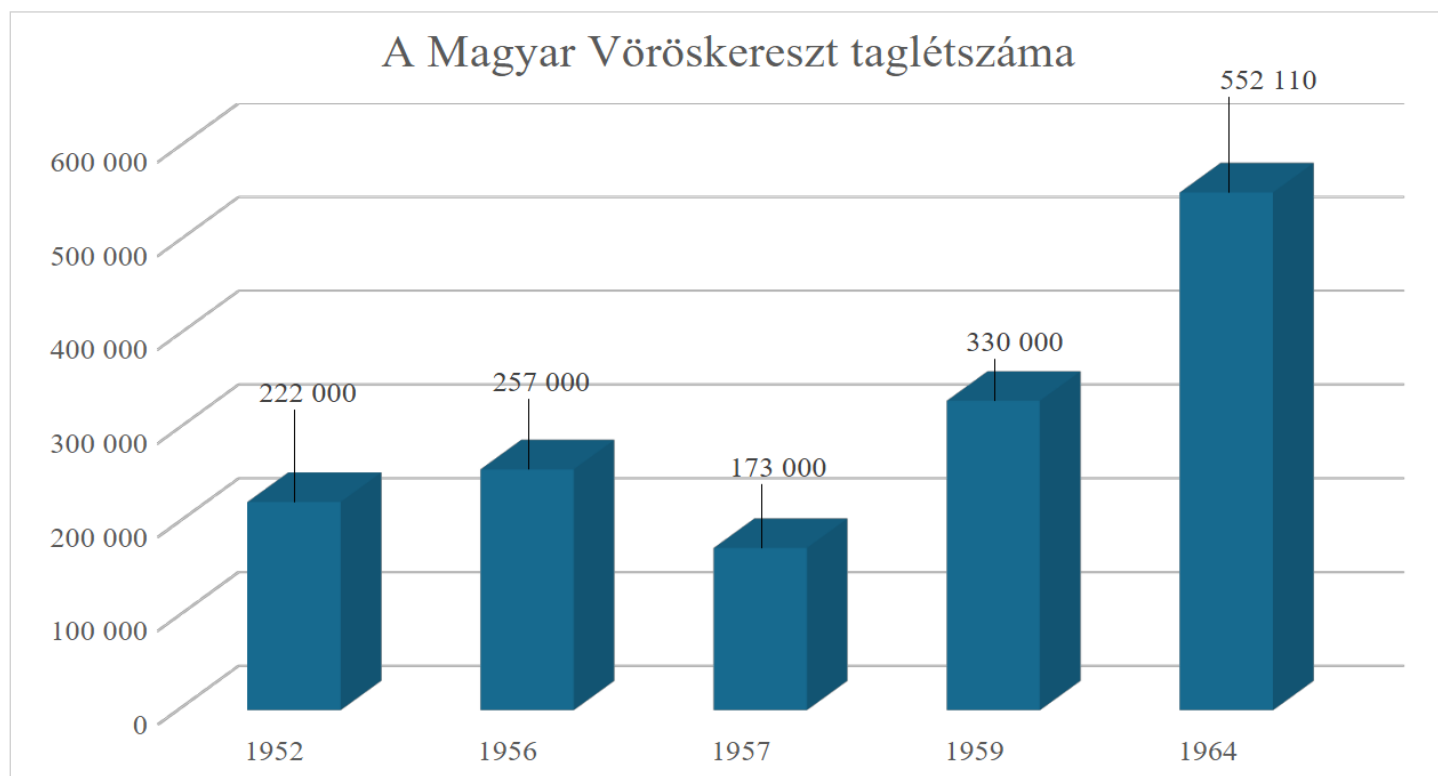
⁵⁷ MNL OL P 2130-II.-A-2.-(1957–1967) Elnökség: Ülésjegyzőkönyvek mellékletekkel, 1957–1967. Jegyzőkönyv az 1957. július 23-án a Magyar Vöröskereszt Országos Központjában megtartott elnökségi ülésről. 7.

⁵⁸ *Varga Zsuzsanna*: A magyar parasztság esete a szovjet kolhozokkal. Átalakuló életvilágok falun az ötvenes-hatvanas években. Bp. 2021. 118.

⁵⁹ MNL OL P 2130-II.-A-2.-(1957–1967) Elnökség: Ülésjegyzőkönyvek mellékletekkel, 1957–1967. Jegyzőkönyv az 1957. július 23-án a Magyar Vöröskereszt Országos Központjában megtartott elnökségi ülésről. 1–13.

A segélyszervezet budapesti központján belül tematikus osztályokat alakítottak ki. A Külügyi Osztály legfontosabb feladatai a keresőszolgálat⁶⁰ és a „disszidensek”, azaz az 1956-os menekültek ügyeinek intézése volt. Az Egészség-kulturális Osztály koordinálta a légmentesítést⁶¹ és a sajtószolgálat ügyeit. A Szervezési Osztály látta el a megyék irányítását, továbbá instruktorok (6–7 fő) választását, akik a központ által kidolgozott tervek alapján végezték a vidéki, területi képzések, tanfolyamok lebonyolítását. A Szociális Osztály – amelyet a korábbi Kiutalási Osztály és Gyógyszer Osztály összevonásával hoztak létre – felelt az elemi csapatokkal kapcsolatos gyűjtésekért.⁶² A Gazdasági és Pénzügyi Osztály a pénzügyi ügyek viteléért felelt. Az osztályokon kívül még egy személyzeti csoport és egy titkárság felállítását látták indokoltnak. Ezek összesen 146 főt foglalkoztattak, közülük 85 fő dolgozott Budapesten.⁶³

A pártállami ellenőrzés visszaállítása miatt is prioritássá vált a Magyar Vöröskereszt számára a taglétszám növelése, a szervezet társadalmi bázisának kiszélesítése. Ennek érdekében az Országos Vezetőség 1958. április 8-án határozatot hozott az I. Kongresszus összehívásáról. A kongresszus szervezésével járó munkának köszönhetően a szervezet tagjainak száma 1958 végére 248 438 főt tett ki,⁶⁴ ami azonban az 1956 előtti 260 000 főhöz képest még továbbra is visszaesést jelentett.

1. ábra: A Magyar Vöröskereszt taglétszáma.⁶⁵

⁶⁰ A Magyar Vöröskereszt keresőszolgálatának „előzménye” a második világháború utáni hadifogoly szolgálat, a hadifoglyok hazatérésének segítése, támogatása. Az 1956-os forradalom után a külföldre került fiatalok, gyerekek felkutatása, hazahozatala, majd beilleszkedésük előmozdítása, valamint a családdegysítés volt a keresőszolgálat tevékenységének fókuszában. – *Magyar János – Tóth László: Történelmi ismertetés a Magyar Vöröskeresztről.* Bp. 1962. 66–67.

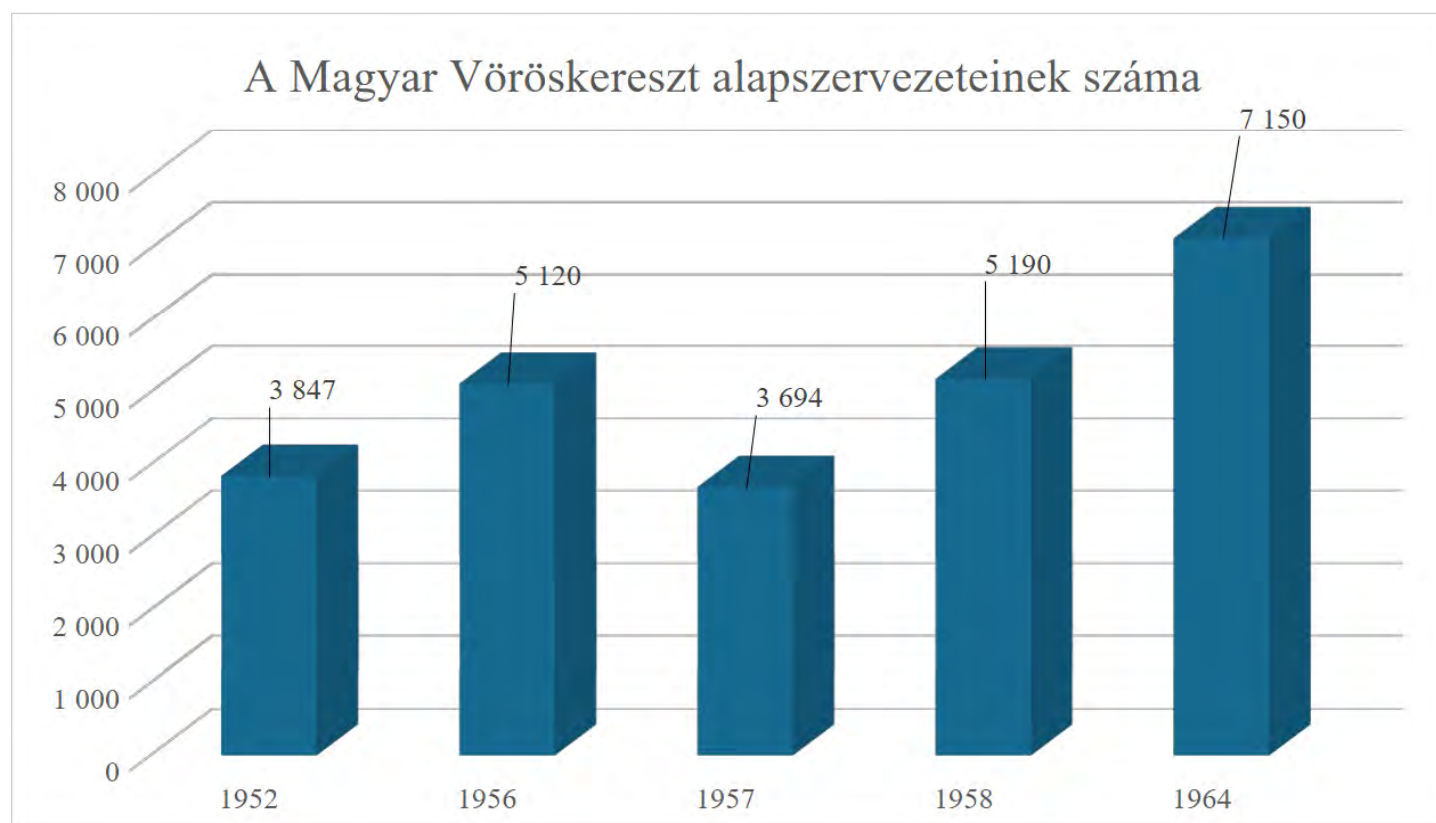
⁶¹ A Magyar Vöröskereszt szervezetében belül a légmentesítési egészségügy szervezése 1938-ban kezdődött. Ennek keretében a polgári lakosságot készítették fel különböző tanfolyamokon (pl.: gázvédelmi, elsősegélynyújtási) egy esetleges légitámadás következtében felmerülő feladatok ellátására. – *Hantos J.: A Magyar Vöröskereszt i. m. 113.*

⁶² A Magyar Vöröskereszt természeti katasztrófák kapcsán is tevékenykedett. Például árvíz esetében (1956-os dunai árvíz) önkéntesek ellátásával, orvosok, egészségügyi szakemberek biztosításával, hajléktalanná váló lakosok elszállásolásával, szükségkórházak szervezésével segítették a nehézségek leküzdését. Mindemellett élelmiszereket, ruhaneműt gyűjtöttek, majd az összegyűjtött adományok kiosztását a Szociális Osztály vezette. – *Magyar János – Tóth László: Történelmi ismertetés a Magyar Vöröskeresztről i. m. 53.*

⁶³ *Hantos J.: A Magyar Vöröskereszt i. m. 152.*

⁶⁴ *Hantos J.: A Magyar Vöröskereszt i. m. 153.*

⁶⁵ Forrás: *Hantos J.: A Magyar Vöröskereszt i. m.*; A tanulmányban a szerző saját készítésű diagramjai láthatók.

2. ábra: A Magyar Vöröskereszt alapszervezeteinek száma.⁶⁶

A kongresszus szervezésével kapcsolatos munkálatok az 1958. december 18-i elnökségi ülésen kezdődtek. Az elnökség tagjai többek között tárgyaltak külföldi vendégek meghívásáról is, de arra az álláspontra jutottak, hogy a „nemzetközi helyzet pillanatnyilag olyan, hogy nem volna célszerű széleskörű meghívás, másik, hogy vannak egyes országok vöröskeresztjei, ahol vannak rendes emberek, de a meghívás nem név szerint megy, így ők elküldhetik a legsötétebb embereket. [...] A Külügyminisztériumnak nincs kifogása az ellen, hogy meghívjanak bármilyen országot, de a felelősséget a Vöröskeresztnek kell vállalni.”⁶⁷ Végül a konferencián a Liga főtitkárhelyettese, a bolgár, a csehszlovák, a lengyel, a kelet-német, a román és a szovjet „testvérszervezetek” képviseltették magukat küldöttjeik által.⁶⁸

1959. május 9–10-én Budapesten került sor az I. Kongresszusra. Kárpáti József főtitkár beszédében az Országos Vezetőség munkájáról számolt be, leginkább az egészségügyi és a szociális tevékenység megszervezéséről, a véradás újraindításáról tájékoztatott beszélt, de kitért a nemzetközi munkára is.⁶⁹ Utóbbi kapcsán két tevékenységi területet emelt ki. Prioritást élvezett a külföldre került magyar fiatalok repatriálásának ügye,⁷⁰ amelyben személyesen ő is tevékenyen részt vállalt, elsősorban a Jugoszláviából történő repatriálás kapcsán. Kárpáti továbbá hangsúlyozta a Magyar Vöröskereszt nemzetközi segélyakciókba való bekapcsolódásának (pl.: algériai menekültek, Egyiptom, Görögország, Lengyelország és Mongólia megsegítése) fontosságát is.

⁶⁶ Forrás: *Hantos J.: A Magyar Vöröskereszt* i. m.

⁶⁷ MNL OL P 2130-II.-A-2.-(1957-1967) Elnökség: Ülésjegyzőkönyvek mellékletekkel, 1957-1967. Jegyzőkönyv az 1958. december 18-án megtartott elnökségi ülésről, 1958. december 18. 88.

⁶⁸ *Hantos J.: A Magyar Vöröskereszt* i. m. 155.

⁶⁹ *Magyar János – Tóth László: Történelmi ismertetés a Magyar Vöröskeresztről* i. m. 80–82.

⁷⁰ Lásd bővebben: *Murber Ibolya: Egyedül idegenben. Az 1956-os forradalom után szülő nélkül menekülő kis- és fiatalok története. Múltunk* 67. (2022) 2. sz. 170–204.

Marosán György felszólalása⁷¹ két szempontból is figyelemre méltó. Egyrészt az államminiszter az 1956–1957-es időszakban tartott beszédeiben a párttagok számának növelésének, illetve a lakosság meg- illetve visszanyerésének fontosságát hangsúlyozta. Másrészt a Vöröskereszt diplomáciában betöltött szerepét illetően azt mondta Marosán, hogy a szervezet azért is fontos, mert néha olyan államok közt alakít ki kommunikációt, amelyek kormányai nem állnak szóba egymással. Kiemelte: „ennek a nemzetközi szervezetnek magyar és nemzetközi vonatkozásban központi kérdése csak az ember lehet, nem pedig csoportok és osztályok érdekei.”⁷² Mindeközben Marosán külföldi megítélésével kapcsolatban érdemes szem előtt tartani, hogy míg a szovjetekkel és a baráti országokkal folytatott találkozókön kitüntetett szerepe volt, addig a nyugati világban nem szívelték, 1957-ben például nem kapott beutazási vízumot Ausztriába.⁷³

A konferencia elfogadta az előkészített, új alapszabályt. Ennek értelmében a szervezet neve Magyar Vöröskereszt lett. Ez annyiban jelentett változást az 1951–1952-es alapszabályhoz képest, hogy abban még a Magyar Vöröskereszt Egyesület⁷⁴ név szerepelt. Az egyesület kifejezés az államtól való autonómia érzetét keltette annak ellenére is, hogy a szervezet működését a különleges rendeltetéséből fakadó sajátosságokra hivatkozva már 1955-től nem az egyesületekre vonatkozó jogszabályok, hanem az 1955. évi 25. törvényrendelet hatálya alá vonták.⁷⁵

A Vöröskereszt új alapszabályában rögzítették a szervezet feladatait és céljait. Legfontosabb vállalása a lakosság aktivitásának fokozása volt, aminek érdekében tevékeny részvételt vállalt a „szocializmus építését” szolgáló társadalmi akciókban. Célul tűzte ki, hogy tagjait a „szocialista humanizmus”, a hazafiasság, a nemzetközi összefogás szellemében társadalmi felelősségérzetre és segítőkészre nevelje. Az alapszabály a szervezet nemzetközi szerepvállalásaként a béke megóvásához való hozzájárulást és a nemzetközi együttműködés fejlesztését azonosította.⁷⁶

A Magyar Vöröskereszt feladata volt a lakosság aktivizálása és mozgósítása az egészségügyhöz kapcsolódóan. Az alapszabály kiemelten fontosnak tekintette az ifjúság egészségügyi nevelését és felkészítését is. Mindezek mellett további teendőkként jelölte ki a társadalmi egészségügyi felvilágosító és nevelő munkát, a lakosság egészségügyi képzésében és a betegségek megelőzését szolgáló intézkedések végrehajtásában való közreműködést. A szervezet tevékenységi köre kiterjedt az ún. tisztasági

⁷¹ Hantos J.: A Magyar Vöröskereszt i. m. 157.

⁷² Uo.

⁷³ Bárány Balázs: A megkerülhetetlen ember. Marosán György közéleti szerepei. In: Elit és szubelit a Kádár-korszakban - közelítések. Magyarország a jelenkorban. Szerk. Rainer M. János. Bp.–Pécs 2021. 211–277.

⁷⁴ „Az egyesület a társadalmi szervezetek sokrétű, változatos rendszerébe tartozó, sajátos vonásokat tükröző intézmény, amely tömöríti a társadalom különböző rétegeiből az azonos érdeklődési egyéneket a céllal, hogy a tagok egyéni hajlamaikat a közösség összefogásával biztosabban kielégíthessék, képességeiket fejleszthessék és speciális érdekvédelemben részesüljenek.” – *Dr. Jobb Sándor – Kiss Júlia*: Egyesületek Magyarországon, 1982. Bp. 1984. 5.; Az egyesületek szabályozását elvben szabadabbá tette az 1955-ig hatályban lévő 1919. évi III. néptörvény, mely az egyesülés és gyülekezés szabadságáról kimondta, hogy „egyesülés és gyülekezés joga mindenkit megillet”, ahogy azt is, hogy „Egyesület alakításához vagy gyülekezéshez sem hatósági engedély, sem pedig bejelentés nem kell. Azt sem kell bejelenteni, hogy az egyesület megalakult, vagy hogy a gyülekezést megtartták.” Lásd <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91900003.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3Degyes%25C3%25Bcletek> (letöltés: 2024. jan. 30.); Azonban hatáskörét csorbította az 5084/1919. számú Miniszterelnöki rendelet, amely visszaállította az 1918-as állapotokat, ennek értelmében csak azok az egyesületek kezdhették újra működésüket az első világháború után, amelyek rendelkeztek kormányhatósági ellenjegyzéssel ellátott alapszabállyal. A rendelet értelmében az egyesületek az aktuálisan hatályban lévő, ellenjegyzett alapszabályaik szerint működhettek. – *Szabóné Varga Marietta*: Az egyesülési jog története Magyarországon 1945-ig. Szakdolgozat (ME ÁJK Jogtörténeti Tanszék). Miskolc. 2014.; Az 529/1945. számú ME rendelet feloszlatta a szélsőjobboldali politikai és katonai jellegű szervezeteket, az 1946. évi I. törvény cikk rögzítette az egyesülési és gyülekezési jogot, majd 1949. évi XX. törvény, a Magyar Népköztársaság alkotmánya alkotmányosan biztosította azt. – *Dr. Jobb Sándor – Kiss Júlia*: Egyesületek Magyarországon i. m. 6.

⁷⁵ 1955. évi 25. törvényerejű rendelet a Magyar Vöröskeresztről, lásd https://jogkodox.hu/jsz/1955_25_tvr_7915276 (letöltés: 2025. szept. 11.).

⁷⁶ MNL OL-P 2130-I-1. Alapszabályok, tervezetek, módosítási javaslatok, 1951–1969. Az 1959-es alapszabály.

mozgalomra,⁷⁷ a járványok és népbetegségek elleni küzdelemre, az ipari és mezőgazdasági ártalmak, valamint balesetek megelőzésének elhárítására, a szűrővizsgálatokra, a védőoltásokra, és egyéb a lakosságot érintő egészségügyi intézkedések végrehajtására. Ennek érdekében egészségügyi képzéseket, tanfolyamokat szervezett 10–18 éves fiatalok számára iskolákban, üzemekben és mezőgazdasági egységekben.⁷⁸

Az állampárt szolgálatában támogatta a szociálpolitikai szervek munkáját, a „szocialista aktív hálózattal” együttműködve. Ennek érdekében vállalta, hogy megszervezi a gondoskodásra szoruló, egészségileg, erkölcsileg vagy anyagilag elesett, illetve veszélyeztetett személyek és családok, elhagyott gyermekek, öregek, rokkantak, betegek, elítéltek hozzátartozóinak, büntető intézetből szabadultak stb. társadalmi gondozását. A szervezet az új alapszabály szerint célként tűzte ki, hogy aktív tevékenységet folytat a szociális és gyermekvédelmi intézményekben, gyógyintézetekben, elősegíti a vérellátás biztosítását, önkéntes véradókat toboroz, és széleskörű tevékenységet fejt ki a véradók társadalmi megbecsülése érdekében. Ígéretet tett arra is, hogy aktívan fellép az alkoholizmus ellen, és részt vállal az anya-, csecsemő- és gyermekvédelemben, valamint az elemi csapások által sújtott lakosság megsegítésében.⁷⁹

A Magyar Vörös kereszt feladatául jelölte meg továbbá kiállítások szervezését, filmek készítését, röplapok, plakátok, képes folyóirat kiadását, továbbá, hogy együttműködik „állami és társadalmi szervezetekkel és minden olyan tömegszervezettel, ami a béke, az ország lakosságának jobb életkörülményeit és egészségkultúrájának” fejlődését szolgálja.⁸⁰ Ezzel az új alapszabállyal a Vörös kereszt számos állami feladatot támogatott, illetve vállalta az azokban való aktív és tevékeny részvételét, ezzel mintegy az állam meghosszabbított karjaként működő „demokratikus tömegszervezetté” vált.⁸¹

Az 1959-es alapszabályban rögzítették, hogy a Magyar Vörös kereszt demokratikus társadalmi tömegszervezet, melynek tevékenysége az egész Magyar Népköztársaság területére és lakosságára kiterjed. A szervezet önállóságát demonstrálta, hogy a Magyar Vörös kereszt jogi személy, jogokat szerezhet és kötelezettségeket vállalhat. Bíróságok és más hatóságok előtt önálló entitásként tevékenykedik. Külső képviseletét – a hatóságok, harmadik személyek és külföldi szervezetek előtt – a felső vezetés látja el, azaz kifelé az elnök, illetve a főtitkár képviseli, vagy akit az előbbieket e képviselettel megbíznak.⁸²

Ezekon kívül az alapszabály változást hozott a minisztériumi felügyeletet illetően is. Míg korábban a honvédelmi miniszterrel egyetértésben rendészeti és igazgatási szempontból a belügyminiszter, szak szempontból az egészségügyi miniszter gyakorolta a felügyeletet a Vörös kereszt felett, addig az új alapszabály értelmében a felügyeleti jogot az Elnöki Tanács 1955/25. tvr. alapján az egészségügyi miniszter látta el.⁸³ A kongresszust megelőző értekezleteken többször alakult ki vita a felügyelet, illetve a felügyelet gyakorlati megvalósulása kapcsán. Gegesi Kiss Pál⁸⁴ ideiglenes elnök, kifejtette: „az Egészségügyi Minisztérium [...] nem utasíthatja a Vörös kereszt szerveit és nem írhatja elő a Vörös kereszt feladatait. Mindenütt a népi demokráciákban úgy van, hogy az egészségügyi miniszter utasítja az egészségügyi

⁷⁷ A Magyar Vörös kereszt 1952-től szervezte meg a tisztasági mozgalmat, amely tulajdonképpen egy a környezetvédelmet szolgáló kezdeményezés. Fokozatosan országszerte elterjedt, a lakosság szemétszedéssel, vegyszerek helyes használatával, tárolásával stb. kapcsolatos edukációját szolgálta. – Hantos J.: A Magyar Vörös kereszt i. m. 205.

⁷⁸ MNL OL-P 2130-I.-1. Alapszabályok, tervezetek, módosítási javaslatok, 1951–1969. Az 1959-es alapszabály.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ Uo.

⁸² Uo.

⁸³ Uo.

⁸⁴ Orvos, gyermekgyógyász, akadémikus, egyetemi tanár. A Magyar Vörös kereszt 1957. június 26-tól kinevezett elnöke.

szerveket a legteljesebb együttműködésre a Vöröskezettel. Ennek érdekében tájékoztatja ezeket a szervezeteket a Vöröskezett felépítéséről, feladatairól, de sehol sem jut eszébe, hogy a megyei főorvos mint olyan, irányítsa és ellenőrizze a Vöröskezettet.”⁸⁵

Erre Söjtöri Géza,⁸⁶ a párt és az állambiztonság képviselőjében azt válaszolta: „A 25. sz. rendelet meghatározta a Vöröskezett feladatait, a szakirányítás kérdését, úgy látja, hogy ez megfelel a jövőre vonatkozólag is a követelményeknek, amelyet a rendelet lerögzít, s amely kimondja a Vöröskezett tömegszervezeti jellegét. [...] a Vöröskezett központ vezetősége, elnöke is a tömegszervezeti módszernek megfelelően adja meg az irányítást a szervezetnek a demokratikus centralizmus alapján, de nem minisztériumi utasítás alapján.”⁸⁷

Az 1959-es I. Kongresszuson sor került az ideiglenes vezetőség helyett az országos vezetőség 49 rendes és hét pótagjának, továbbá a számvizsgáló bizottság három tagjának megválasztására is. Jelentős személyi változás azonban nem történt. Gegesi Kiss Pál elnök, Kárpáti József főtitkár maradt,⁸⁸ ami jelezte az 1957. nyári vezetéváltás pártszempontok szerinti eredményességét és sikerességét.

Ezt követően a régi-új elnökség értékelte a konferenciát, amit képes anyagokkal kiegészítve megküldtek a Vöröskezettes Liga újságjába, ezzel tájékoztatva a nemzetközi fórumot a magyar szerv átszervezéséről.⁸⁹ E gesztus a kádári külpolitika része volt. A megerősödő kormányzati hatalom szakított az 1957 tavaszán tetőző Vöröskezett elleni lejárató kampánnyal, miután sikerült újra teljes felügyelete és befolyása alá vonni a szervezetet.

A Vöröskezetre ezután új feladatok vártak, egyrészt a belpolitikai rendszer stabilizálásban, másrészt – az 1960-as évektől – a nyugati világ felé történő imázsjavításban kellett segédkeznie.⁹⁰

⁸⁵ MNL OL P 2130-II.-A-2.-(1957-1967) Elnökség: Ülésjegyzőkönyvek mellékletekkel, 1957–1967. Jegyzőkönyv az 1958. január 28-án megtartott elnökségi ülésről. 11.

⁸⁶ Dr. Söjtöri Géza 1955-től az MDP KV Adminisztratív Osztályának, majd 1956-tól a MSZMP KB Adminisztratív Osztályának munkatársa. 1959. szeptember elsejétől 1961-ig a BM II/5-e alosztályának főoperatív beosztottja. 1963-ban elvégezte a Belügyminisztérium Akadémiáját, lásd https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:5:2665936458019::NO::P5_PRS_ID:647970 (letöltés 2024. márc. 17.).

⁸⁷ MNL OL P 2130-II.-A-2.-(1957-1967) Elnökség: Ülésjegyzőkönyvek mellékletekkel, 1957–1967. Jegyzőkönyv az 1958. január 28-án megtartott elnökségi ülésről. 12.

⁸⁸ Hantos J.: A Magyar Vöröskezett i. m. 158.

⁸⁹ MNL OL P 2130-II.-A-2.-(1957-1967) Elnökség: Ülésjegyzőkönyvek mellékletekkel, 1957–1967. Jegyzőkönyv az 1959. június 5-én megtartott elnökségi ülésről. 27.

⁹⁰ Földváryné Kiss Réka: Folytonosság és/vagy megszakítottság? Megjegyzések a kádári berendezkedés kérdéséhez. In: A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései. Szerk. Rainer M. János. Pécs. 2022. 202.

HRETTYÁKNÉ HAJDU EDIT

„Míg tele van a kamra nem kell a közös”

– A háztáji földek rendezésének kérdése a Lónyai Béke Tsz-ben

Milyen módon osztották ki a háztáji földeket, milyen kérelmeket fogalmaztak meg velük kapcsolatban a termelészövetkezeti tagok, és miként ítélte meg a tsz vezetősége, illetve tagsága e kérdést? E tanulmány főként ezekre a kérdésekre kíván választ adni. Mindezek előtt azonban – bevezetésként – szükséges áttekinteni a háztáji gazdaságok helyzetét magyarországi viszonylatban, valamint betekintést nyújtani a lónyai Béke Termelészövetkezet történetébe a korai Kádár-korszakig. A dolgozat a helyi párt-, tanácsi- és végrehajtó bizottsági iratok, továbbá a szakirodalom és az egykori sajtótermékek vizsgálata alapján igyekszik minél átfogóbb képet nyújtani a témáról. Jelen kutatáshoz az oral history módszertanát alkalmazva készítettem tematikus interjúkat is. Az interjúalanyok közül három személy egykori tsz munkás, egy személy pedig a tsz könyvelője volt. Az interjú alanyok neveit monogramokkal jelöltem meg, azonban mindezek nem utalnak a valódi nevekre az anonimitás érdekében.

A háztáji gazdaság, mint vitás kérdés Magyarországon

A háztáji gazdaságok intézménye szinte minden egykori szocialista országban jelen volt. Ezek a többé-kevésbé hasonló intézmények egyazon mintára, a Szovjetunió mezőgazdaságában létrejött artel típusú kolhozok kiegészítő kisgazdaságaira vezethetők vissza. Nem az eredeti, kezdeti formájuk terjedt el, hanem a később módosított változatok, hiszen a Szovjetunióban magában is többször átalakult a háztáji gazdálkodás szabályozása.¹ A háztáji gazdaságok politikai és gazdasági szerepét egyaránt méretük határozta meg, így fennállásuk során éppen méreteik körül zajlottak a legfőbb gyakorlati és ideológiai viták.²

A szovjet vezetés a háztáji gazdaságokra csak időlegesen megtűrt engedményként tekintett – melyeknek méretét mindinkább a minimalizálás felé terelte – hosszútávon pedig a felszámolását és végleges megszűnését tervezte.³ A kommunista ideológia a kollektív nagygazdaság mellett semmiféle egyéni tevékenységet nem tartott összeegyeztethetőnek a szocialista eszméssel, sőt a háztáji gazdálkodást ideológiai engedménynek, kapitalista ambíciók hordozójának tekintette.⁴ Mindazonáltal a kolhoz mintaszabály mégis lehetővé tette, hogy a kolhoz használatában lévő nacionalizált földből a kolhozcsaládok $\frac{1}{4}$ – $\frac{1}{2}$ hektárt kapjanak személyes használat céljára, melyen korlátozott számban, de állatokat is tarthattak. A szükséges eszközök, istállók és ólak mentesültek a kollektivizálás alól. Az állattartáshoz szükséges

¹ Juhász János: A háztáji gazdálkodás mezőgazdaságunkban. Bp. 1980. 21.

² Nagy János: Háztáji gazdaságok az európai szocialista országokban. (Agrár-gazdasági Kutató Intézet Füzetek, 8.) Bp. 1970. 27–28.

³ Varga Zsuzsanna: Mi történt a szovjet kolhoz-moddal Magyarországon? Egy adaptációs kísérlet vázlatos története. In: Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves. Szerk. Majoros István. Bp. 2012. 627–639.

⁴ Juhász J.: A háztáji gazdálkodás mezőgazdaságunkban i. m. 21.

takarmányt pedig természetbeni részesedésként kapták meg a tagok.⁵ Rövid távon a háztáji gazdaság feladata a családok élelmiszer-önellátásának biztosítása volt, valamint az, hogy fokozatosan megkönnyítse az átmenetet az egyéni gazdálkodásról a közös gazdálkodásra.⁶

A Szovjetunió kelet-közép-európai térhódítása után a térségben is megkezdődött a szovjet mintájú mezőgazdasági modell átvétele. Magyarországon az 1940-es évek végétől indult el a kolhozok mintájára szervezett termelőszövetkezeti mozgalom, és ezzel együtt a háztáji gazdaságok intézménye is.⁷ Ám nemcsak maga az intézmény, hanem annak megítélése is átvételre került: a hatalom itt is csak megtűrt engedelménynek tekintette, fennállását a közös gazdaságra nézve veszélyesnek tartotta. Attól tartottak, hogy a háztáji munka a közös gazdaságtól vonja el a munkaerőt, ezért egyre inkább korlátozták működését. Aháztájival szembeni negatív attitűd így folyamatosan erősödött. A korszak gazdaságpolitikáját jellemző felfogás az alternatívát is így fogalmazta meg: vagy közös gazdaság, vagy háztáji. A kettő egyidejű, esetleg egymást segítő fejlesztésének lehetősége fel sem merült.⁸

A háztáji gazdaságok megítélésében csak 1953 után volt érzékelhető változás, amely az ekkor kibontakozó alulról jövő helyi kezdeményezéseknek volt köszönhető. Ezek egyfelől ellensúlyozni tudták a maradékelvű jövedelemelosztást és a munkaegységrendszert, másfelől felhívták a figyelmet a háztáji gazdaságok jelentőségére.⁹

A közös és a háztáji gazdaságok viszonyának új, az addigiaknál reálisabb értékelése először 1954-ben látott napvilágot. A kommunista ideológia hivatalos felfogásától eltérő álláspontot fogalmazott meg Erdei Ferenc, amikor „A háztáji gazdaság kérdései” címmel vitacikket jelentetett meg.¹⁰ Ebben kimondta, hogy háztáji nem csak az élelemellátásban segít, hanem árut is termel, valamint fennmaradásával hosszú távon kell számolni.¹¹ Erdei nem a parasztnak tett engedményként, hanem a termelőszövetkezeti áruterelés növelésének feltételeként tekintett a háztájira.¹²

Az 1954–55-ös évek előrelépést hoztak: a közös gazdaság fejlesztése igényelte a háztáji gazdálkodás fenntartását. Bár a háztáji továbbra is szigorúan korlátozott mértékben és másodlagos szerepben maradt fenn, mégis megnyílt az út a közös és az egyéni gazdaság jelenléte előtt.¹³

A hatvanas évek első harmadában a háztáji gazdálkodás megítélésében fontos változások következtek be, melyeket az 1959. évi 7. sz. törvényerejű rendelet foglalt magába.¹⁴ Tulajdonképpen ezek a háztáji gazdaságot elismerő és megerősítő rendelkezések a termelőszövetkezetektől érkező igényekre reagáltak, elismerve a helyileg kialakult, alulról szerveződő megoldásokat.¹⁵

Mindez vitathatatlan előrelépés volt, azonban a háztáji gazdaság még mindig erősen magán viselte a passzivitás jegyeit. Az elvi állásfoglalást ugyanis nem követték hathatós, átfogó gyakorlati intézkedések, ennél fogva a háztáji termelés biztonsága hiányzott, a takarmányozás, az értékesítés, a gép- és eszközellátottság problémái sem oldódtak meg. Támogatás hiányában – az elvi elismerés ellenére

⁵ Varga Zsuzsanna: Modelltranszferek Keletről és Nyugatról: mezőgazdasági termelőszövetkezetek Magyarországon 1949–1989. MTA doktori disszertáció. Bp. 2014. 41–42.

⁶ Juhász J.: A háztáji gazdálkodás mezőgazdaságunkban i. m. 7.

⁷ Uo. 30.

⁸ Uo. 29.

⁹ Varga Zs.: Modelltranszferek Keletről és Nyugatról i. m. 134.

¹⁰ Erdei Ferenc: A háztáji gazdaság kérdései. Magyar–Szovjet Közgazdasági Szemle 5. (1954) 8–9. sz. 676–707.

¹¹ Varga Zs.: Modelltranszferek Keletről és Nyugatról i. m. 139.

¹² Juhász J.: A háztáji gazdálkodás mezőgazdaságunkban i. m. 29–30.

¹³ Uo.

¹⁴ Varga Zsuzsanna: Mezőgazdasági reformmunkálatok (1961–1964). Múltunk – Politikatörténeti folyóirat 45. (2000) 2. sz. 273–274.

¹⁵ Varga Zsuzsanna: Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon, 1956–1967. Bp. 2001. 66–81.

– a háztáji gazdaságok nem fokozták termelésüket, sőt néhány termék esetében erős visszaesés következett be. Lényeges változásról csak 1967-től beszélhetünk, amikor kezdetét vette a háztáji tevékenységet nem csupán elismerő, hanem aktívan támogató gazdaságpolitika elveinek gyakorlati megvalósítása.¹⁶

„Minden kezdet nehéz” – a lónyai Béke Termelőszövetkezet útja a korai Kádár-korszakig

A vizsgálat középpontjában álló termelőszövetkezet Lónya községében jött létre, Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegye északkeleti szélén, a vásárosnaményi járásban. A települést nyugatról a Tisza, északról és keletről pedig az ukrán határ szegélyezi. Földrajzi fekvése miatt Lónya részben elszigetelt, hiszen a nyugati oldalát körbe határoló folyón – függő híd hiányában – csak komp segítségével lehet átkelni mind a mai napig. Így az átkelés mindig az időjárás és a vízállás függvénye volt. Ez az elszigeteltség mindig meghatározta a falu életét, állandó híd máig nem épült.¹⁷ Jellegét tekintve a falu egy agrártelepülés.

A kollektivizálás előtt Lónya főként törpe- és kisbirtokokkal rendelkező magángazdálkodókból álló település volt. A lakosság döntő többsége mezőgazdasággal foglalkozott. Ezen belül is az állattenyésztés és a növénytermelés volt a domináns ágazat. Kertészet is működött a településen, hiszen számos tehetősebb gazda gyümölcsössel is rendelkezett, azonban a húzó ágazatokhoz képest ez sokkal kisebb intenzitású volt.¹⁸ Az 1950-es év óriási változást hozott, amikor is a településen termelőszövetkezeti csoport jött létre, mely a Béke elnevezést kapta.¹⁹ A termelőszövetkezeti csoport megalakulásakor mindösszesen 42 taggal, azaz 21 családdal rendelkezett.²⁰ A község 2020 fős népességéhez képest ez a szám meglehetősen csekélynek számított.²¹ A tszcs ekkor 315 kataszteri hold földterülettel rendelkezett.²²

A szövetkezet létrejötte alapjaiban változtatta meg a falu életét: a mindezidáig megszokott egyéni gazdálkodást az előre legyártott terveken alapuló nagyüzemi gazdálkodás váltotta fel, melynek gyakorlata ismeretlen volt a település lakosai számára. Éppen ezért kezdetben a szovjet vezetés egyik legfőbb célja és feladata volt az újdonságokkal megismertetni a lakosságot. Mindezt intenzív agitációs és felvilágosító tevékenység révén igyekeztek elérni. A tájékoztatáson túl a legfőbb cél mégis az újonnan megjelenő gazdálkodási rendszer előnyeinek, pozitív hozadékainak és kizárólagos voltának hirdetése, valamint a tagok beszerzése volt.²³

Az erőteljes agitáció ellenére sem sikerült komoly eredményeket elérni Lónyán: a tagok toborzása lassan haladt, a tsz működése akadozott, és hamar felszínre kerültek a problémák. A legfőbb gond a tagok motivációjának hiánya volt. A településen teret hódító új gazdasági rendszerhez eleinte semmilyen ambíció nem kötötte az embereket, sőt, negatív benyomás érte őket. Ezek közül az egyik legmeghatározóbb a kötelező beszolgáltatások teljesítése volt. A magántulajdon eszméjével szemben álló nagyüzemi gazdálkodási forma a közös erejét és értékét hirdette, amely a saját tulajdon beszolgáltatásával jöhetett létre.

¹⁶ Juhász J.: A háztáji gazdálkodás mezőgazdaságunkban i. m. 33.

¹⁷ A szerző interjúja H. R. egykori Béke Mgtsz könyvelővel, 2023. február 24. (A szerző tulajdonában.)

¹⁸ A szerző interjúja H. R. egykori Béke Mgtsz könyvelővel, 2023. február 24. (A szerző tulajdonában.)

¹⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL SZSZBML) XXX. 285. Lónyai Béke Mgtsz iratai, 1958–1976. Jegyzőkönyv a Béke Mgtsz 1962. február 14-i zárszámadási közgyűléséről.

²⁰ MNL SZSZBML XXX. 285. Jegyzőkönyv a Béke Mgtsz 1962. február 14-i zárszámadási közgyűléséről.

²¹ 1949. évi népszámlálás. 9. Demográfiai eredmények. Bp. 1950. 242.

²² MNL SZSZBML XXX. 285. Jegyzőkönyv a Béke Mgtsz 1962. február 14-i zárszámadási közgyűléséről.

²³ MNL SZSZBML XXIII. 786. Lónyai Községi Tanács, 1966-tól Községi Közös Tanács (társközségei 1966-tól Mátyus, 1978-tól Tiszakerecseny) iratai, Végrehajtó bizottsági jegyzőkönyvek, 1951–1989. Jegyzőkönyv a Végrehajtó Bizottság 1952. február 1-i üléséről.

Ez mélyen érintette a lakosságot, amiről híven tanúskodnak az alábbi interjúrészek: „Nehezen ment az élet és én láttam, hogy nekem itt közbe kell lépni. Én megszerettem és csináltam ezeket a dolgokat egész 23 éves koromig, jól is éreztem magam abba a saját magam munkájának az eredményébe és ugye én nekem nehezemre esett mikor jött a tsz, lehet egy másik ember csak jót nevetett. Mert nekünk volt nagyon szép két ló, gazdasági felszerelés, a föld és egyebek. Hát ugye meg kell mondani, akkor, amikor elvittem a két lovat oda, ahova be kellett vinni a közösbe, hazajöttem és lehet, hogy a feleségemnek se nagyon tetszett, elfogott a sírás.”²⁴ „Csak amikor a lovakat vitték felé, ugye gyönyörű lovak voltak itt is, mindenféle eszközökkel, szekér hozzá, eke, boronák, akkor egy kicsit nehéz volt, mert elvitték a lovainkat.”²⁵

Tovább fokozta a tagok motivátlanságát a maradékelvű jövedelemelosztás, ami által az állammal szembeni kötelezettségek teljesítése vált elsődlegessé, a tagok anyagi érdekeltsége pedig az utolsó helyre szorult. Ez jelentősen rombolta az emberekben lévő igyekezetet, hiszen nem láttak közvetlen összefüggést az elvégzett munka és az azért járó jövedelem között: „Mert az első éveken munkaegységes fizetés volt, tehát az emberekben sem volt egy olyan ambíció, jujj de most mindent bele.”²⁶ Fontos azt is kihangsúlyozni, hogy az általam vizsgált Béke tsz a gyenge szövetkezetek sorába tartozott: „Nagyon nehezen működött. Szegény vót a tsz. Vót itt körül rajta Tiszamogyorós virágzó tsz vót, Eperjeske virágzó tsz vót. És olyan is vót, hogy innen a tsz tag elment Tiszamogyorósra a tsz-be, meg Eperjeskére dógozni, innen járt oda.”²⁷ A munkaegységek alacsony értékkel rendelkeztek, valamint állandóan nehézségbe ütközött a tagok részesedésének a kifizetése. A létbiztonsághoz szükséges anyagi javak hiánya egyre inkább rombolta a tagok munkakedvét, valamint szükségessé tette, hogy más helyről is próbáljanak plusz anyagi forrásokhoz jutni: „Nekünk is volt erdő és az erdőt még első pillanatban nem vették el. Meg árterületen lévő erdők is volt itt Szalóka felé elég sok és abból mindig még a fát lefűrészelték deszkának és vitték csütörtökön Kisvárdára, hogy legyen valami pénz, úgy adták el, de egy két éven belül ez is megszűnt, minden bekerült a tsz-be.”²⁸

A tsz működésében sokszor a vezető réteg is hátráltató tényező volt, hiszen tőlük elvárt példamutató gyakran elmaradt. A kritikák szerint a vb-tagok közül sem volt mindenki szövetkezeti tag, ami hiteltelenítette a toborzást: „Amíg a vb tagok sem mind tsz tagok, addig üres szalmát csépelünk, hiszen elmarad a példamutatás.”²⁹ „Bár feladatként volt kitűzve és meg volt állapítva, hogy a vb tagság tegyen lépéseket a tsz fejlesztéséért, de sajnos nem hajtották végre, hiszen nagyon kevés személyt szerveztek be a tsz-be, elmulasztották és hanyagul végezték az agitációs munkát, sőt mi több személyes példamutatást sem tettek, hiszen sokan közülük még most sem léptek be a tsz-be.”³⁰ Másrészt pedig gyakorta megfigyelhető volt a tsz ügyeihez való hanyag hozzáállás is: „Ahhoz, hogy a tsz megszilárduljon a vonzóvá váljon az egyéniéknél, ahhoz szükséges, hogy a községi tanács vb tagsága szívügyének tekintse a tsz ügyeit és megszilárduljon, de olyan ember nem tud beszélni a tsz mellett, aki maga is egyénileg gazdálkodik, mert azt hamar leszerelik.”³¹

A kezdeti éveket megnehezítő tényezők között érdemes megemlíteni az egyszerű, gyakorlati okokat is, mint például a mezőgazdasági gépek hiányát vagy a meglévők rossz állapotát. A föld megmunkálását a parcellák rendezetlensége is hátráltatta: a szétszórt birtokszerkezet miatt egy-egy munkafolyamat

²⁴ A szerző interjúja B. B. egykori Béke Mgtsz taggal, 2023. január 13. (A szerző tulajdonában.)

²⁵ A szerző interjúja H. R. egykori Béke Mgtsz könyvelővel, 2023. február 24. (A szerző tulajdonában.)

²⁶ A szerző interjúja B. B. egykori Béke Mgtsz taggal, 2023. január 13. (A szerző tulajdonában.)

²⁷ A szerző interjúja K. E. egykori Béke Mgtsz taggal, 2023. január 13. (A szerző tulajdonában.)

²⁸ A szerző interjúja H. R. egykori Béke Mgtsz könyvelővel, 2023. február 24. (A szerző tulajdonában.)

²⁹ MNL SZSZBML XXIII. 786. Jegyzőkönyv a Végrehajtó Bizottság 1956. június 9-i üléséről.

³⁰ MNL SZSZBML XXIII. 786. Jegyzőkönyv a Végrehajtó Bizottság 1956. április 9-i üléséről.

³¹ MNL SZSZBML XXIII. 786. Jegyzőkönyv a Végrehajtó Bizottság 1956. május 5-i üléséről.

elvégzése jóval több időt vett igénybe. Mindezt hűen tükrözik az alábbi interjúrészletek: „Ugye szétszórtan voltak a földek, tehát nem volt összevonva a földek, széthúzottan mentek a termelések, hát talán még az értékesítés is dögött. Hát ezek mind gondot jelentettek. Amikor aztán jöttek, több gép jött, könnyült a munka, több volt a termés, hát akkor volt egy kis lendület.”³² „S még akkor a földek rendezetlen vót, kinnek hol vót a földje, mert még nem vót táblásítva földek. Ahogy vót a gazdánál, egy hold vagy két hold, úgy használtak, aztán más éven tagosították. A kezdeti évekre nem vót gép, a gépállomás adott gépet, de amit csak kézi erővel meg lehetett csinálni, azt a néppel csináltatták.”³³

Érdeemes megemlíteni azt is, hogy a lónyai tsz eleinte igen csekély állami támogatásban részesült. E támogatások nélkül – saját anyagi javak hiányában – a fejlődés szinte elképzelhetetlen volt: „Nem volt előre menetel, egy kettőre veszteséges lett a termelőszövetkezet már első éven. Azt követő éveken talán megkapta ugye akkor a mezőgazdasági támogatásokat és akkor lendült egy kicsikét.”³⁴ „És még ahhoz plusz segítség is kell, hogy haladjon a tsz, de nem nagy segítséget adtak központilag ó, nem vót támogatás, csak a saját munkánk, meg a saját földünk termése.”³⁵

Az eddigiek mind hozzá járultak ahhoz, hogy a belépők nagy része nem tekintette szívügyének a tsz sorsát; belépésük mögött csak a kényszerű megadás állt. Az ilyen lelkületű tagok gyakran csak létszámként jelentek meg a hivatalos dokumentumokban, munkakedv, szorgalom, lelkesedés nélkül: „A tsz tagsága nem tekinti szívügyének a tsz-n belüli munkálatokat. A jószág állomány nincs elegendő gonddal, eleséggel ellátva és nem azért, mert nincs elegendő mennyiségű eleség, hanem nincs, aki vigyen nekik.”³⁶ „A tsz tagok felelőtlenül végzik a munkájukat, a leggyengébb és legsoványabb állatállománya a tsz-nek van. Meg kell javítani a munka erkölcsöt.”³⁷ „Az újonnan belépők csak a személyes érdekek miatt léptek be, nem pedig azért, mert rájöttek a nagyüzemi gazdálkodás előnyére.”³⁸ „Probléma mutatkozik meg abban, hogy az újonnan belépő tagok nem akarnak rendszeresen munkába járni.”³⁹ A számos nehézség következtében az a szorgalmas magatartás, amely korábban a saját földjét művelő gazdát jellemezte idővel eltűnni látszott; ez pedig a közös gazdálkodás előrehaladásának ütemén is meglátszott. Mindezek nyomán korán munkafegyelmi gondok jelentkeztek, melyekről már a tszcs első két évében is említést tesznek a források: „A vb és az állandó bizottság tagjai látogassanak el és felvilágosító munkával hassanak oda, hogy a tsz-ben a munkafegyelem megszilárduljon.”⁴⁰ „A tsz-nél meg kell szilárdítani a munkafegyelmet: először is szépen a népnevelő munkával kell igyekezni, de ha ez szép szóval nem megy, akkor erősebben kell megfogni a kérdést.”⁴¹ „Meg kell szilárdítani a tsz-t és az abban lévő munkafegyelmet. Ki kell küszöbölni a lazaságot, hogy közelebb kerüljön a lakosság a tsz-hez. A tanács minden egyes tszcs ülésen legyen jelen.”⁴²

Az említett nehézségek ellenére a település teljes kollektivizálása érdekében ismételten felélénkültek az agitációs tevékenységek, amelynek elsődleges célpontjai a helyi gazdák voltak: „Arra emlékszem, hát általában ugye a párttól voltak mindig és a fő szempont az volt, hogy a férfiakat tudják meggyőzni.

³² A szerző interjúja B. B. egykori Béke Mgtsz taggal, 2023. január 13. (A szerző tulajdonában.)

³³ A szerző interjúja K. E. egykori Béke Mgtsz taggal, 2023. január 13. (A szerző tulajdonában.)

³⁴ A szerző interjúja B. B. egykori Béke Mgtsz taggal, 2023. január 13. (A szerző tulajdonában.)

³⁵ A szerző interjúja K. E. egykori Béke Mgtsz taggal, 2023. január 13. (A szerző tulajdonában.)

³⁶ MNL SZSZBML XXIII. 786. Jegyzőkönyv a Végrehajtó Bizottság 1956. július 5-i üléséről.

³⁷ Uo.

³⁸ MNL SZSZBML XXIII. 786. Jegyzőkönyv a Végrehajtó Bizottság 1956. augusztus 3-i üléséről.

³⁹ Uo.

⁴⁰ MNL SZSZBML XXIII. 786. Jegyzőkönyv a Végrehajtó Bizottság 1952. március 15-i üléséről.

⁴¹ MNL SZSZBML XXIII. 786. Jegyzőkönyv a Végrehajtó Bizottság 1952. május 3-i üléséről.

⁴² MNL SZSZBML XXIII. 786. Jegyzőkönyv a Végrehajtó Bizottság 1951. november 24-i üléséről.

Emlékszem, hogy nagyanyámék is itt laktak, habár már idősek voltak, de akkor is nagyapám az kutyásul fékezte édesapámat, hogy alá ne merd írni. Hát volt, amikor fel kellett neki menni és egész nap és reggeltől estig oda volt. Anyám mondta, hogy mondjátok, lehet már elvitték apátokat, mindig mondta, mert ugye annyira agitáltak, hogy ez eszméletlen. Aztán különböző dolgokkal némelyiket nagyon bolondnak is tették, megígérték neki ezt meg azt.”⁴³ Az agitáció napról napra erősebbé vált. Az interjúalanyok közül senki nem tesz említést fizikai erőszak alkalmazásáról, viszont a kollektivizálás befejezésével foglalkozó szakirodalomban, főként Ö. Kovács József munkáiban sok említés van arról, hogy az ország más részein milyen komoly fizikai erőszak történt: „Hogy valami brutalitás lett volna arra nem emlékszem, de az agitáció az nagyon ment. Én nem hallottam arról, hogy bárkit is valami agresszió ért volna. Azt tudom, hogy el kellett menni édesapámnak, napokig fent volt, hogy agitálják, de úgy, hogy különösebben valami baj érte volna, nem.”⁴⁴ „Azt nem lehet elmondani, hogy annyira durvák voltak.”⁴⁵

A hosszú, sok erőfeszítéssel járó beszerzési folyamat végül meghozta a várt eredményt: a település családjainak java része megadta magát és aláírta a belépési nyilatkozatot: „És aztán egyszer haza jött a fater és mondta, hogy aláírta. Hát nagyapámnak nem tetszett. Na, anyám mondja már apád megfélemlít, hogy itt aláírtad, de hát nem volt mit tenni. Nem elsőnek, nem utolsónak, de azért ilyen középtájon itt is aláírták.”⁴⁶ Így vált Lónya 1960. január 23-án termelőszövetkezeti községgé; a Béke tsz-ben dolgozó családok száma 520-ra, a tagok száma pedig 525 főre emelkedett. A létszámnövekedés következtében a tsz ösztérülete is gyarapodott, így immáron 5183 kh-földterülettel rendelkezett.⁴⁷

Az 1960-as területi- és létszámnövekedés azonban nem járt együtt a tsz tagok hozzáállásának javulásával. Ezt a gyenge munkaminőség és a munkafegyelmi gondok fennmaradása is igazolja. A lónyai tsz továbbra is a gyenge szövetkezők közé tartozott. Instabil belső szerkezetét jól jelzi, hogy az 1960-as évben a lónyai Béke tsz háromszor cserélt elnököt (Nyizsalószki Károly, Szalai Béla, Kántor Dezső) és ötször főkönyvelőt.⁴⁸ Tovább rontotta a helyzetet, hogy vezetőség és a tagság nem volt összhangban; a párbeszéd gyenge és akadozó volt. A vezetőség gyakran nem vette figyelembe a helyiek terepismeretét és a hosszú éveken át felhalmozott tapasztalatait. Bár 1960 jelentő év volt a tsz életében, az említett gondok következtében mégis mérleghiánnyal zárta azt.⁴⁹ Az 1960-as évek elején a tsz állami segítség nélkül tulajdonképpen működésképtelen lett volna.

A következő években számos erőfeszítést tettek a tsz megszilárdítása érdekében, melynek köszönhetően az 1960-as évhez viszonyítva javult a munkafegyelem, a tsz tagság összefogása, a rendezvényeken és a közös munkában való részvétele. A problémák azonban nem tűntek el: 1961-ben is voltak gazdasági kiesések, a tsz a jövedelmek fontos részét képező földjáradék fizetését sem tudta teljesíteni, valamint a fizetések folyósítása is akadozott. A helyi sajátosságok figyelmen kívül hagyása, a rendkívül száraz időjárás, a föld szakszerűtlen megmunkálása, valamint a tagság és a vezetői réteg közötti akadozó párbeszéd következtében az 1961-es gazdasági évet is szintén mérleghiánnyal zárta a tsz.⁵⁰ Olyannyira nehézzé vált a helyzet az év végére, hogy a tsz felbomlását várták.⁵¹ Erre végül nem került sor, sőt a következő néhány évben – csekély mértékben – stabilizálódás volt megfigyelhető. A tsz globálisan teljesíteni tudta, sőt néha

⁴³ A szerző interjúja H. R. egykori Béke Mgtsz könyvelővel, 2023. február 24. (A szerző tulajdonában.)

⁴⁴ A szerző interjúja H. R. egykori Béke Mgtsz könyvelővel, 2023. február 24. (A szerző tulajdonában.)

⁴⁵ A szerző interjúja B. B. egykori Béke Mgtsz taggal, 2023. január 13. (A szerző tulajdonában.)

⁴⁶ A szerző interjúja H. R. egykori Béke Mgtsz könyvelővel, 2023. február 24. (A szerző tulajdonában.)

⁴⁷ MNL SZSZBML XXX. 285. Jegyzőkönyv a Béke Mgtsz 1962. február 14-i zárszámadási közgyűléséről.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ MNL SZSZBML XXX. 285. Jegyzőkönyv a Béke Mgtsz 1962. február 14-i zárszámadási közgyűléséről.

⁵⁰ MNL SZSZBML XXX. 285. Jegyzőkönyv a Béke Mgtsz 1962. február 14-i zárszámadási közgyűléséről.

⁵¹ MNL SZSZBML XXX. 285. Jegyzőkönyv a Béke Mgtsz 1964. január 28-i zárszámadási közgyűléséről.

még túl is teljesítette az előirányzott termelési terveket, ám mindez csak úgy valósult meg, hogy egyes gyengébben működő ágazatok terméskiesését, egy-egy, az adott évben sikeresebben futó ágazat többlet-hozama pótolta.

A háztáji földek megítélése

Amint az eddigiekből is kitűnik, az 1950-ben megalakuló lónyai szövetkezet gyakran küzdött komoly gondokkal, és számos gazdasági évet zárt leltár- és mérlegghiánnyal. Éveken keresztül a gyenge és csekély anyagi javakkal rendelkező tsz-k sorába tartozott, melynek következtében a tagok sokszor érezhették magukat létbizonytalanságban. A tsz sokszor nem tudta a megélhetéshez szükséges anyagi háttérrel biztosítani. Ennek fényében pedig különösen felértékelődött a tagok háztáji gazdasága.

Míg a család legmunkabíróbb tagja, a családfő, a tsz-n kívül keresett munkát, addig a nők és az idősek igyekeztek azt a szükséges munkaegységet teljesíteni, ami a háztájihoz való jogosultságot biztosította. A háztáji földterületeket saját belátásuk szerint, egyénileg művelhették: „A munkához való viszony azért ilyen gyenge, mert sokan másfelé, a saját háztájira, vagy vállalatokhoz húzódnak, vagy, mert még sok anyagi alappal rendelkeznek, hiszen még tele van a kamrájuk. S míg tele van a kamra nem kell a közös.”⁵² A háztáji jelentőségét leginkább abban látták, hogy a föld révén jószágokat tarthattak, amelyeket szabadon értékesíthettek. Ez jelentős segítség volt, hiszen ez által plusz jövedelemhez jutottak: „Nagyon jó vót, mert hát jószágot tartottunk belőle, disznót neveltünk, jószágot, tejet hordtunk a csarnokba.”⁵³ „Volt, amikor hat olyan bikát vittek el innen, hogy rengett, olyan 5-6 mázsásokat, hát abból olyan emeletes házat csináltak Kisvárda mellett, hogy csoda.”⁵⁴ A háztáji gazdaságokból származó plusz anyagi javakkal pótolni igyekeztek a közösből származó kevés jövedelmet: „A fizetés az nagyon gyarló vót. 900 Ft vót egy hónapba, hát így éltünk, ezért kellett tartani a jószágot.”⁵⁵ „Még egyszer mondom, hogy ezzel pótolta mindenki, tehát hogy volt jószága, és akkor lehetett.”⁵⁶ Tehát a háztáji volt az hely, ahol az elvégzett munka „babérjait” az arathatta le, aki fáradozott érte; ezért is került sokszor előtérbe a közös gazdasággal szemben. A tsz-tagok igyekeztek minél nagyobb háztáji földterületet használni, valamint a közös gazdaság javaiból minél többet átcsoportosítani a háztájiba.⁵⁷

Számos pozitív hozadéka miatt úgy ítélték meg, hogy a tzesítés egyik sikeres eleme a háztáji gazdaság bevezetése, engedélyezése és fenntartása volt: „Én szerintem a háztáji gazdálkodás egy siker propagandája volt a tsz-ítésnek, mert az itthon lévő állatoknak is jutott belőle, hát sokszor elég volt azon az egy holdon, ami termelt kukorica, vagy akármilyen.”⁵⁸ A háztáji végig kísérte a tsz világát egészen a megszűnéséig. Sőt mi több, az eleinte „megtúrt” helyzet után később egyre nagyobb támogatottságban részesült: „Én szerintem ez siker volt, és ez ugye mindig ment végig 90-ig. Mondom, ez biztos, hogy ha valami ez a tsz-nek, akkor ez a háztáji gazdálkodás ez a sikere volt és ezt Kádárék is hagyták végig tehát a politika ebbe nem szólt bele. Sőt később már egy egészen modernebb szemlélet volt, hát igen az első időkben nehézkesen döcögött, mire beálltak.”⁵⁹

Míg a tagság számára a háztáji gazdaság hatalmas segítséget jelentett, a vezetőség gyakran a tsz működését hátráltató tényezőként tekintett rá. A háztáji által hozott pluszjövedelmek miatt a tagok

⁵² MNL SZSZBML XXIII. 786. Jegyzőkönyv a Végrehajtó Bizottság 1960-ban készült üléséről.

⁵³ A szerző interjúja M. D. egykori Béke Mgtsz taggal, 2023. január 13. (A szerző tulajdonában.)

⁵⁴ A szerző interjúja H. R. egykori Béke Mgtsz könyvelővel, 2023. február 24. (A szerző tulajdonában.)

⁵⁵ A szerző interjúja M. D. egykori Béke Mgtsz taggal, 2023. január 13. (A szerző tulajdonában.)

⁵⁶ A szerző interjúja H. R. egykori Béke Mgtsz könyvelővel, 2023. február 24. (A szerző tulajdonában.)

⁵⁷ Varga Zs.: Modelltranszferek Keletről és Nyugatról i. m. 231.

⁵⁸ A szerző interjúja H. R. egykori Béke Mgtsz könyvelővel, 2023. február 24. (A szerző tulajdonában.)

⁵⁹ A szerző interjúja H. R. egykori Béke Mgtsz könyvelővel, 2023. február 24. (A szerző tulajdonában.)

azt nagyobb gonddal művelték, mint a közös földeket, ami a vezetők nem tetszését váltotta ki: „Vannak az úgy nevezett élőködők, akik nem törődnek a tsz közösségével, a legnagyobb munka idején hagyják itt a tsz közös munkáját és elmennek állami gazdaságokba munkát vállalni. Ha megnézik ki ezek az emberek, akkor látják, hogy azok, akik a háztáji és a kaszáló kimérésénél követelőznek.”⁶⁰ „Sajnos nagyon sok tsz tag csak addig követelőzik, míg megkapja a háztájit és nem törődik azzal, aki csak a tsz munkából él.”⁶¹ Ezért egyrészt ülésről ülésre igyekeztek a közös gazdaság fontosságára felhívni a figyelmet: „Nagyon sokan csak azért jártak dolgozni, hogy hasznuk legyen belőle, sokan kihasználták a vezetők gyengeségét és előnyöket igyekeztek maguknak termelni. Sokan több búzát vagy pénzt vettek fel, ez ellenségeskedést szült a tagok között. A parasztságot úgy kell nevelni, hogy magáénak érezze a tsz-t, valamint a háztájin kívül a közös gazdaságban is legyen érdekelt. Az emberekben ki kell alakítani a közös tulajdonhoz való viszonyt felvilágosító munkával, de ahol ez nem használ, ott szankciókat kell használni.”⁶² Másrészt pedig igyekeztek tudatosítani a tagságban: ha a közös gazdaság csorbát szenved, az komoly következményei lesznek, amelyeket leginkább a tagság érez meg.

A háztáji földek rendezésének meghatározása a lónyai tsz-ben

A háztáji gazdaság gyakran érdekkellentétként, ütközőpontként jelent meg a tagság és vezetés között: míg az egyik oldal a háztáji földterületek növelésére törekedett, a másik azok csökkentését szorgalmazta. Nem meglepő tehát, hogy a háztáji földek rendezése, kimérése, kiosztása gyakran konfliktussal járt. Emiatt a vezetőség igyekezett rendszeresen a tagság elé tárni azokat a szabályzatokat, rendeleteket, amelyek meghatározták a háztáji földeket, és amelyek mentén rendezni (kellett volna) azokat:

- minden önálló háztartással rendelkező tsz tag – a vele közös háztartásban élő családtagjával együtt – személyes használatra háztáji gazdaság fenntartására jogosult;
- háztáji gazdaság illeti meg az önálló háztartással rendelkező idős vagy munkaképtelenné vált tsz-tagot is, függetlenül attól, hogy részesül-e nyugdíj ellátásban;
- a háztáji föld területe – a közgyűlés határozatától függetlenül – 0,5–1 kh között lehet, melybe bele kell számolni a ház körül lévő veteményeskertet, gyümölcsöst és a be nem épített házhelyet;
- a háztáji föld használatával járó terheket a használó viseli;
- egy családban – ha közös háztartásban élnek – akkor is csak egy háztáji tartható fenn, még ha több tsz-tag is van a családban;
- idős vagy munkaképtelen tsz-tag csak akkor jogosult külön, önálló háztáji gazdaságra, ha olyan személyekkel él együtt, akik nem tsz-tagok, vagy ha tsz-tagok, de háztáji gazdasággal nem rendelkeznek;
- amennyiben a tsz-tag a háztáji normát meghaladó vagyontárgyat szerez, azt kötelező a tsz-be bevinni;
- az állatállomány megnövekedett szaporulatánál a tsz-t elővásárlási jog illeti meg, amennyiben ezt a tsz-tag elmulasztja, akkor fegyelmi eljárást vonhat maga után;
- háztáji gazdaság illeti meg a pedagógusokat is, melyet saját maguk művelhetnek meg, részes művelésre nem adhatják ki.

A háztájjal kapcsolatos teendők közül a kiosztás jelentette a legnagyobb kihívást, amelyet komoly szervezőmunka előzött meg. Először egy külön, erre a célra kijelölt bizottságot hoztak létre, amely felmérte és át ellenőrizte a tsz-családokat: ki kivel él közös vagy külön háztartásban.⁶³ Ez a feladat nem volt

⁶⁰ MNL SZSZBML XXX. 285. Jegyzőkönyv a Béke Mgtsz 1964. október 2-i vezetőségi üléséről.

⁶¹ MNL SZSZBML XXX. 285. Jegyzőkönyv a Béke Mgtsz 1964. május 6-i küldött gyűléséről.

⁶² MNL SZSZBML XXIII. 786. Jegyzőkönyv a Végrehajtó Bizottság 1960-ban készült üléséről.

⁶³ MNL SZSZBML XXX. 285. Jegyzőkönyv a Béke Mgtsz 1962. október 26-i vezetőségi üléséről.

népszerű, hiszen gyakran váltott ki vitát.⁶⁴ A családok ellenőrzése után kimérték, ki hol és milyen nagyságú területet kapjon. A földek mérete a kereseti kategóriáktól, vagy elvégzett munkaegységektől függött, melyet évenként külön határoztak meg nőkre, férfiakra és idősekre a tsz tervtárgyaló közgyűlésen: „a munkaegység arányéba osztották el kinek mennyi háztáji került. Akinek nem vót meg a kellő munkaegysége, nem tudom már hány munkaegységnek kellett meglenni, hogy egy hold háztájit kapjon. Mert vót olyan sok, hogy csak egy fél holdat kapott, mert nem volt munkaegysége, nem járt dógozni.”⁶⁵

A kereseti kategóriákról és a hozzájuk rendelt területnagyságról részletes leírást találhatunk a forrásokban az 1963-as, 1964-es és 1965-ös évekre vonatkozólag. 1963-ban alábbiakat határozták meg:⁶⁶

Férfi tsz-tagra vonatkozóan:

5000 forint felüli kereset után – 1,600 n. öl

4000–5000 forintig – 1,400 n. öl

3000–4000 forintig – 1,200 n. öl

2400–3000 forintig – 1,000 n. öl

2400 forinton alul – 800 n. öl

Női tsz-tagra vonatkozóan:

3000 forint felüli kereset után – 1,600 n. öl

2400–3000 forintig – 1,400 n. öl

2000–2400 forintig – 1,200 n. öl

1600–2000 forintig – 1,000 n. öl

1600 forinton alul – 800 n. öl

Nyugdíjasokra vonatkozóan:

Ahol 1 nyugdíjas van, és nem dolgozik: 1,000 n. öl háztáji

Ahol 2 nyugdíjas van, és szorgalmasan dolgozik: 1,200 n. öl háztáji

Összetett családokra vonatkozóan:

(ahol a fiatalok és az idősebbek is tsz-tagok, önálló két családot képeznek)

Fiatalok: 1,600 n. öl háztáji

Idősek: 800 n. öl háztáji

- Kényszerű együttélés esetén az idős tsz-tagnak 400. n öl jár; ha a fiatal család eléri az előírt keresetet nekik 1200 n öl jár, és 400 n. öl-t levonnak, amelyet az idős kap meg, akinek így 800 n. öl lesz háztáji. A községfejlesztési hozzájárulást és a háztájiadót mindkét fél fizeti.
- Azok a fiatalasszonyok, akiknek férjei és családtagjai máshol dolgoznak, s ha a fiatalasszony a kötelezően előírt munkaegységet teljesítik (3000 Ft felett), akkor is csak 1200 n. öl háztájit kapnak.
- A háztáji területek kiosztásánál minden tsz tagnak 300 n. öl beépített területet nem számítanak be a háztáji területébe.
- Ha valakinek telekhelye van, azt az illető tsz-tag köteles elfogadni háztáji területként.
- Kereset hiányában is jár a 800 n. öl háztáji terület.

⁶⁴ MNL SZSZBMLXXX. 285. Jegyzőkönyv a Béke Mgtsz 1963. március 1-i vezetőségi üléséről.

⁶⁵ A szerző interjúja K. E. egykori Béke Mgtsz taggal, 2023. január 13. (A szerző tulajdonában.)

⁶⁶ MNL SZSZBMLXXX. 285. Jegyzőkönyv a Béke Mgtsz 1963. március 19-i vezetőségi üléséről.

1964-ben már nem kereseti kategóriák alapján, hanem elért munkaegységre vonatkozólag határozták meg a háztáji földek kiosztásának rendjét az alábbiak szerint:⁶⁷

Női tsz-tagra vonatkozóan:

120 m. e. felüli teljesítés esetén – 1600 n. öl

120 m. e. aluli teljesítés esetén – 800 n. öl

Férfi tsz-tag vonatkozóan:

160 m. e. felül teljesítés esetén – 1600 n. öl

160 m. e. alul teljesítés esetén – 800 n. öl

Nyugdíjas tsz-tagra vonatkozóan:

Minden nyugdíjas tsz-tag, ha másod, illetve ennél többedmagával él – 1600 n. öl.

Egyedülálló idős tsz-tagnak – 800 n. öl háztáji területet kell kiadni.

1965-ben ismét visszatértek a kereseti kategóriákhoz, hiszen sok tsz-tag elégedetlenségét fejezte ki az 1964-es évi meghatározással kapcsolatosan és kérelmezték a differenciáltabb besorolásokat, melyek az alábbiak szerint alakultak:⁶⁸

Női tsz-tagra vonatkozóan:

2000 Ft – 800 n. öl

2400 Ft – 1000 n. öl

2600 Ft – 1400 n. öl

3000 Ft – 1600 n. öl

Férfi tsz-tagra vonatkozóan:

2500 Ft – 800 n. öl

3000 Ft – 1000 n. öl

3500 Ft – 1200 n. öl

4000 Ft – 1600 n. öl

Az adott évre készült tervezetet ezután a küldöttgyűlés elé terjesztették, hiszen végleges döntési joga csak a küldöttgyűlésnek volt a háztáji földekkel kapcsolatban.⁶⁹ A kimérést és kiosztást igyekeztek minden évben időben elvégezni, hogy a tagok minél előbb értesüljenek a kapott parcellákról, és megkezdhesék rajta a mezőgazdasági munkálatokat.⁷⁰

Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a jobb minőségű földeket gyakran azok kapták, akik a tsz vezetőségi körébe tartoztak, vagy jó viszonyt ápoltak a hatalmi elittel: „Hát természetesen nagy segítség volt, aki nek jó helyre esett, mert abban is volt ugye olyan, hogy a vezetőségi tagok, nyílhúzással történt a háztáji. Tehát ott, ahol megcsinálták a nyilat, ők tudták azt, hogy körülbelül ebbe a táblába milyen számú hová esett. Ők azokat kivették a tsz irodán, tehát a szegényebb emberek, akik húzták a nyilat, azoknak csak

⁶⁷ MNL SZSZBML XXX. 285. Jegyzőkönyv a Béke Mgtsz 1963. november 29-i küldött gyűléséről.

⁶⁸ MNL SZSZBML XXX. 285. Jegyzőkönyv a Béke Mgtsz 1965. március 9-i tervtárgyaló közgyűléséről.

⁶⁹ MNL SZSZBML XXX. 285. Jegyzőkönyv a Béke Mgtsz 1963. március 27-i küldött gyűléséről.

⁷⁰ MNL SZSZBML XXX. 285. Jegyzőkönyv a Béke Mgtsz 1962. november 15-i küldött gyűléséről.

olyan jutott, ami ott maradt. Mit tehettek ellene, ha volt is felháborodás. a hatalom az mindig hatalom. De bármilyen is volt, jó volt minden további nélkül.”⁷¹

A háztáji földek rendezésén, kimérésén és kiosztásán kívül a tsz segítséget nyújtott földek megművelésében is: „De a háztájit a tsz megmunkálta, elvetettet mindent, le eke kapázta, azt csak ottan meg kellett művelni kis kapával, ősszel meg letörni, meg adott fogatot a betakarításra is.”⁷² Jószaagnak a takarmányozása, az úgy, hogy a tsz lekaszálta. Minden harmadik rudast fel kellett gyűjteni.”⁷³

A háztáji földekkel kapcsolatos kérelmek a lónyai Béke tsz-ben

A háztáji gazdaság ügye ülésről ülésre visszatérő kérdés volt, amelyben – érdekeltségük miatt – a tsz-tagok is számos kérelmet fogalmaztak meg. Úgy vélem, a háztájival kapcsolatos kérelmek nem hagyhatók figyelmen kívül, mert jól érzékeltetik a tsz-tagok háztájijához fűződő szoros viszonyát. A kérelmek alapján több kategóriát is el lehet különíteni.

Elsőként a háztáji föld kiosztására irányuló kérelmeket említhetem, hiszen ezek voltak a leggyakoribbak, szinte minden ülésen előfordultak. „Nagy Sándorné szóbeli kérelemmel fordult a tsz vezetőségéhez, hogy részére 800 n. öl. háztáji területet, illetve annak megfelelő kukorica átlagtermést adják ki.”⁷⁴ „Özv. Veres Ferencné kérelmében kéri a vezetőséget, hogy háztáji területet részére megadni szíveskedjenek.”⁷⁵ „Szigeti Ernő eperjeskei lakos írásbeli kérelmet adott be a tsz vezetőségéhez, mivel a földjét Lónyán vitték be a tsz-be, így részére háztáji területet megadni szíveskedjenek.”⁷⁶ „Szigeti Gézáne lónyai lakos írásbeli kérelemben kéri a szövetkezet vezetőségét, hogy részére háztáji területet biztosítsanak.”⁷⁷ „Sebestyén Sándorné lónyai lakos kérelmében kéri, hogy részére a tsz vezetősége a háztáji földet adjon, mivel 1960-tól termelőszövetkezeti tag.”⁷⁸ „Özv. Maticz Andrásné lónyai lakos háztáji megadását kéri, mivel ő külön van a fiától.”⁷⁹ „Pető Róza lónyai lakos kérelmében kéri a háztáji megadását.”⁸⁰

Az üléseken felszólaltak olyan tsz-tagok is, akik a nekik kimért rossz minőségű háztáji föld ellen emeltek szót mivel vetésük gyengén, vagy egyáltalán nem sikerült. Kérelmükben legfőképp a föld cseréjét, vagy gondosabb megművelését kérelmezték: „Az ez évben megkapott háztáji terület alig termett valamit, mivel az a föld már annyira ki van soványodva, hogy nem terem semmit. A tsz vezetősége adjon rá lehetőséget, hogy valamilyen formában az ilyen háztájiaik is meg legyenek trágyázva. Amennyiben trágyázásra nincsen lehetőség, akkor a jövő évre cseréljék ki a háztájit.”⁸¹ „Péter András kérelemben kéri, hogy mivel rossz a háztáji területe a tsz küldöttgyűlése hozzon olyan határozatot, hogy cseréljék ki a háztájit.”⁸² „Gábor Áron pedagógus a tsz vezetőségéhez írásbeli kérelmet adott be, mivel a barátnaháton kapott 1 kh háztáji föld termése nem sikerült, így kéri a vezetőséget, hogy cseréljék ki a háztáji földjét.”⁸³

⁷¹ A szerző interjúja B. B. egykori Béke Mgtsz taggal, 2023. január 13. (A szerző tulajdonában.)

⁷² A szerző interjúja K. E. egykori Béke Mgtsz taggal, 2023. január 13. (A szerző tulajdonában.)

⁷³ A szerző interjúja K. E. egykori Béke Mgtsz taggal, 2023. január 13. (A szerző tulajdonában.)

⁷⁴ MNL SZSZBML XXX. 285. Jegyzőkönyv a Béke Mgtsz 1963. november 1-i vezetőségi üléséről.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ MNL SZSZBML XXX. 285. Jegyzőkönyv a Béke Mgtsz 1965. május 24-i vezetőségi üléséről.

⁷⁷ MNL SZSZBML XXX. 285. Jegyzőkönyv a Béke Mgtsz 1965. április 26-i vezetőségi üléséről.

⁷⁸ MNL SZSZBML XXX. 285. Jegyzőkönyv a Béke Mgtsz 1965. április 13-i vezetőségi üléséről.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ MNL SZSZBML XXX. 285. Jegyzőkönyv a Béke Mgtsz 1965. március 29-i vezetőségi üléséről.

⁸¹ MNL SZSZBML XXX. 285. Jegyzőkönyv a Béke Mgtsz 1962. november 15-i küldöttgyűléséről.

⁸² Uo.

⁸³ MNL SZSZBML XXX. 285. Jegyzőkönyv a Béke Mgtsz 1963. november 15-i vezetőségi üléséről.

„Ifj. V. Laczkó István tsz tag írásbeli kérelmében kéri, hogy a háztáji földje rossz és ezért cserélje ki a tsz vezetősége.”⁸⁴

A háztáji földek igazságtalannak vélt elosztása ellen is hangot emeltek a tsz tagjai: „Egy tagnak a háztájit nem igazságosan osztották ki, mivel a kimérés nyílhúzásra megy és ő a 2. számú nyíllal megjelölt területet húzta, ki de nem azt adták ki.”⁸⁵ „Nem volt méltányolva az emberek munkája, mert aki dolgozott a tsz-be, az rossz helyre került a háztáji föld kiosztásánál, aki pedig nem dolgozott az a jó helyre, jó földbe került.”⁸⁶

Az igazságtalan kiosztási rend, a helytelen kimérés, a rossz minőségű, vagy kisméretű földek kapcsán a háztáji földek kiegészítését kérelmezték: „Id. Szabó József írásbeli kérelemmel fordult a tsz vezetőségéhez, hogy részére az 1963. évi háztáji területet, illetve a megállapított átlagtermés alapján a háztáji járandóságát egészítsék ki, mivel ő sérelmesnek tartja a részére juttatott háztáji területet.”⁸⁷ „Mezősi András írásbeli kérelmet adott be a tsz vezetőségéhez, hogy a részére megállapított 1200 n. öl háztáji területet 1600 n. öltre egészítsék ki.”⁸⁸ „Id. V. Rác István kérelmében kéri a tsz küldöttgyűlését, hogy a 800 n. öl háztáji területét 1600 n.öltre egészítsék ki.”⁸⁹ Előfordult az is, hogy valaki utólag szeretne volna igénybe venni a háztáji földjét: „K. Rác József írásbeli kérelemmel fordult a tsz vezetőségéhez, hogy részére járó háztáji földet a vezetőség utólag adja ki.”⁹⁰ Erre azonban szinte soha nem volt lehetőség.

A forrásokban több olyan felszólalás is olvasható, amelyben a tagok megindokolják, miért nem tudták teljesíteni a háztáji megadásához szükséges munkaegységet: ilyen például a tagok és/vagy azok családtagjaik egészségügyi állapota, vagy a más jellegű munkavégzés, építkezés. Emiatt pedig vagy nem kaptak háztáji földet, vagy a remélnél kisebb területet ítéltek meg számukra. „Nagy Károlyné tsz tag kéri a vezetőséget, hogy részére 1964. évben a háztáji területét 1 kh-ra emelje fel. Kérelmét megokolja azzal, hogy 1963. évben nem tudta teljesíteni azt a bekeresetet, mivel beteg volt és ezért tudomása szerint, csak 800. n. öl háztájit fog kapni, mert a közgyűlés határozata értelmében a norma teljesítéséhez van kötve a háztáji kiadása.”⁹¹ „Özv Péter Balázné lónyai lakos, tsz tag írásbeli kérelemben kéri a tsz vezetőséget, hogy részére 1600 n. öl háztáji területet megadni szíveskedjen. Igazolja, hogy az 1600 n. öltre eső bekereseti arányt azért nem tudta megszerezni, mivel ő beteg és ezt igazolja orvosi igazolással is.”⁹² „Albert Sándor lónyai lakos tsz tag írásbeli kérelemben kéri a tsz vezetőséget, hogy részére a 800 n. öl háztájit 1600 n. öltre kiegészíteni szíveskedjenek, mivel állandó betegsége miatt nem tudta megszerezni az ehhez szükséges bekeresetet.”⁹³ „K. Pető József lónyai lakos tsz tag kérelmében kéri a vezetőséget, hogy részére a háztáji kiegészítést megadni szíveskedjenek, mivel ő az elmúlt évben építkezett és azért nem tudta a kellő bekeresetet megszerezni.”⁹⁴

Gyakran vita övezte a háztájihoz szükséges kereseti érték és munkaegység mennyiségét. Többen úgy vélték, a kategóriák túl magasak – főképp a nőkre nézve: „Király Géza tsz tag elmondja, hogy szerinte a nők nem tudják teljesíteni, főleg a növénytermelésben azt az összeget, hogy elérjék az 1 kh háztáji

⁸⁴ MNL SZSZBML XXX. 285. Jegyzőkönyv a Béke Mgtsz 1964. június 30-i vezetőségi üléséről.

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ MNL SZSZBML XXX. 285. Jegyzőkönyv a Béke Mgtsz 1964. június 30-i vezetőségi üléséről.

⁸⁷ MNL SZSZBML XXX. 285. Jegyzőkönyv a Béke Mgtsz 1963. november 1-i vezetőségi üléséről.

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ MNL SZSZBML XXX. 285. Jegyzőkönyv a Béke Mgtsz 1963. november 26-i vezetőségi üléséről.

⁹⁰ MNL SZSZBML XXX. 285. Jegyzőkönyv a Béke Mgtsz 1963. május 3-i vezetőségi üléséről.

⁹¹ MNL SZSZBML XXX. 285. Jegyzőkönyv a Béke Mgtsz 1964. február 21-i vezetőségi üléséről.

⁹² Uo.

⁹³ MNL SZSZBML XXX. 285. Jegyzőkönyv a Béke Mgtsz 1965. április 20-i vezetőségi üléséről.

⁹⁴ Uo.

földet. Javasolja, hogy a határt szállítsák lejjebb.”⁹⁵ „Mező Józsefné a nőtanács elnöke a lónyai nők nevében harcol amellett, hogy a nőknél minél alacsonyabb kereset után szabják meg a háztáji területek kiosztását. Javasolja, hogy az alsóhatár 1.500 Ft. Legyen a nőknél.”⁹⁶

A háztáji bizottság megalakulása

A háztáji földekkal kapcsolatos kérelmek olyan mértékben felgyűltek, hogy szinte ellehetetlenítették a tsz-üléseket. A tsz vezetői számtalanszor hangoztatták, hogy a háztájival kapcsolatos ügyekben nem tudnak eljárni, mert az a küldöttgyűlés hatáskörébe tartozik.⁹⁷ Előfordult, hogy a háztájival kapcsolatos kérelmeket már rendre el is utasították, megelégedvén azok tömegét.⁹⁸ A vitás ügyek sokasága miatt a tsz vezetősége végül javasolta a közgyűlésnek a háztáji bizottság létrehozását. Cél volt, hogy legyen egy olyan külön testület, amely széles körben foglalkozik a háztáji gazdaságok mindennapi ügyeivel, problémáival és a vitás kérdések rendezésével.⁹⁹

Így 1965-ben Lónyán megalakult a háztáji bizottság, melynek elsődleges feladata a háztájival kapcsolatos felgyűlt ügyek rendezése volt. A bizottság tagjait brigádkörzetenként jelölték (minden brigádból 3 tagot), melyek között a nők is képviselve voltak. A bizottság működését, tagjainak megválasztását a tsz tervtárgyaló közgyűlése hagyta jóvá.¹⁰⁰ Egy, a háztáji bizottság szervezéséről szóló újságcikk így fogalmazta meg létrejöttének okát: „Mint a tsz-ben elmondják: sok vita tárgya volt eddig a határbéli háztáji területek művelése, betakarítása. Akinek fogat, gép van a kezén, annak a területe hamarabb került szántásra, vetésre, művelésében, betakarításában elől járt. A rokon, koma is mindig kedvesebb volt, mint más. Pedig a kötelességek mellett egyforma joga van mindenkinek. A bizottság feladata lesz ez után, hogy a háztáji használatában senki jogtalan előnyhöz — mások kárára — ne jusson.”¹⁰¹

A bizottság kezelésében összpontosult továbbá a háztáji földek kimérése, a takarmányok kiosztásának észszerű levezetése, a háztáji állatállomány legeltetésének szervezése és a kapcsolódó munkák ellátása, az udvari kertek gyümölcsöseinek védelme, valamint a háztájiban lévő különböző idénymunkák megszervezése és levezetése.¹⁰²

⁹⁵ MNL SZSZBML XXX. 285. Jegyzőkönyv a Béke Mgtsz 1965. március 8-i vezetőségi üléséről.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ MNL SZSZBML XXX. 285. Jegyzőkönyv a Béke Mgtsz 1963. november 1-i vezetőségi üléséről.

⁹⁸ MNL SZSZBML XXX. 285. Jegyzőkönyv a Béke Mgtsz 1963. november 29-i küldött gyűléséről.

⁹⁹ MNL SZSZBML XXX. 285. Jegyzőkönyv a Béke Mgtsz 1965. március 9-i tervtárgyaló közgyűléséről.

¹⁰⁰ Kelet-Magyarország, 1965. január 28. 3.

¹⁰¹ Kelet-Magyarország, 1965. január 28. 3.

¹⁰² MNL SZSZBML XXX. 285. Jegyzőkönyv a Béke Mgtsz 1965. április 26-i vezetőségi üléséről.

PATAKI ISTVÁN

Út egy kőbányai pincelakásból a Politikai Bizottságig: dr. Tatai Ilona életútja

Bevezetés

Jelen dolgozat egy nagyobb projekt része, szorosan kapcsolódik a doktori disszertációmhöz, melynek címe *Női karrierpályák az MSZMP vezetésében*. Kutatásomban arra vállalkoztam, hogy megírom annak a három nőnek az életútját, akiknek az MSZMP Politikai Bizottságának fennállása alatt sikerült bekerülni a fontos döntéshozó testületbe. A három nő egyike Benke Valéria és Csehák Judit mellett Tatai Ilona volt. A három női politikus életútját homály fedi, a különböző online felületeken elérhető életrajzaikban is csupán néhány mondatban foglalták össze tevékenységüket. Ennek tükrében különösen nagy jelentősége van a kutatásnak, ugyanis ezek a nők politikai hatalommal rendelkeztek, így karrierjük csúcspontján akár történelemformálásra is lehetőségük adódhatott.

Tatai Ilona életéről több kisebb összefoglaló készült, melyek segítséget nyújtottak az életút gerincének megalkotáshoz. Ezek közül érdemes kiemelni azt az önéletrajzot, melyet aspirantúrára való jelentkezésekor készített 1964-ben, melyet Akadémiai Levéltár őriz. Ugyancsak fontosnak tartom kiemelni azt az életrajzot, mely az MSZMP központi vezető szerveinek 1987-es frissítésénél mutattak be a Központi Bizottság tagjainak. Nem feltétlenül szükséges azonban levéltárba menni ahhoz, ha valaki olvasni szeretne Tatai Ilonáról, mivel életét néhány mondatban összefoglalta a Nemzeti Emlékezet Bizottsága¹ és a Történelmi Tár² nevű online adatbázis is. Előbbi szerzői hasonló forrásokkal dolgoztak, mint én, az utóbbi esetében a forrásokat nem ismertették. Az online is elérhető adatokat tovább bővítettem a korabeli sajtóban fellelhető információkkal és levéltári forrásokkal. Utóbbiakhoz a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában, a Budapest Főváros Levéltárában, az Akadémiai Levéltárban, a Budapesti Műszaki Egyetem levéltárában, valamint az Oral History Archívumban jutottam hozzá. Ezek közül különösen nagy értékkel bírt az Oral History Archívum által őrzött 153 oldalas életútinterjú, amelyet 1983-ban készített Polgár Mikós. Mindenképp érdemes azokról a jellemzésekről is szót ejteni, amelyeket mások mondtak róla. Ezeknek az az érdekessége, hogy miközben életrajzi adatokat tartalmaznak, sokkal személyesebb hangvételűek, így betekintést engednek abba, hogy mások milyenek látták Tatai Ilonát.

Az előbb említett dokumentumoknak köszönhetően elegendő információ gyűlt össze ahhoz, hogy részletesen rekonstruáljam Tatai Ilona életútját. Jelen terjedelmi keretek nem teszik lehetővé, hogy teljes hosszában, eredeti megfogalmazás szerint közöljem a tanulmánykötetben, így az olvasó egy rövidített, egyszerűsített változatot tekinthet meg.

¹ Tatai Ilona életrajza, lásd <https://neb.hu/asset/php81COOJ.pdf> (letöltés: 2022. febr. 28.).

² Tatai Ilona életrajza, lásd https://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=6166&catid=88%3At&Itemid=67 (letöltés: 2022. febr. 28.).

Gyermekkor

Tatai Ilona 1935. január 19-én³ született a család második gyermekeként. Édesapja, Tatai István,⁴ aki mindössze hat elemivel rendelkezett, 1919-ben vöröskatona volt, emiatt később folyamatos rendőri felügyelet alatt állt. A család 1926-ban költözött a Bihar vármegyei Komádiból Budapestre. Az apa egészen 1945-ig – amikor is képesítés hiányában legalább segédmunkásként el tudott helyezkedni egy gyárban – alkalmi munkákból tartotta el családját. Édesanyja, Hoffmann Julianna⁵ takarítással, mosással egészítette ki a családi költségvetést. Ebből kifolyólag nem meglepő, hogy rendkívül nehéz körülmények között nevelték Tatai Ilonát és egyetlen testvérét, a tizenhárom évvel idősebb bátyját. Testvére a II. világháború alatt katonaköteles lett, azonban megtagadta a bevonulást, és a szökést választotta. A szovjetek elfogták, majd hadifogolytáborba került. A szülők minden követ megmozgattak, hogy megtalálják elveszett fiukat, de mindhiába. Édesanyja belerokkant fia elvesztésébe, a későbbiekben munkát sem tudott vállalni.⁶

A Tatai család 1957-ig Kőbányán egy Cserkesz utcai pincelakásban húzta meg magát.⁷ Tatai Ilona kislányként itt, Kőbányán kezdte el tanulmányait a Színház Utcai Általános Iskolában. A nehéz anyagi körülmények miatt viszont csak jobb módú osztálytársai támogatásának köszönhetően tudott iskolába járni, ugyanis a család még a legalapvetőbb ruhadarabokat sem tudta megvásárolni. Osztálytársai hamar felfigyeltek az éles eszű kislányra, akitől megérte elkérni a leckét, érdemes volt hallgatni tanácsaira. Az életútinterjúban úgy emlékezett vissza, hogy már az iskolás évei elején kitűnt vezetői képességeivel.⁸

1948-ban, 13 éves korában lehetősége nyílt arra, hogy egy nemzetközi úttörőtáborban nyaraljon a bulgáriai Várnában. Amikor hazaérkezett a táborból, kiderült, hogy szülei „elfelejtették” beíratni a középiskolába, ugyanis abban reménykedtek, hogy lányuk munkába állásával valamivel jobbra fordul a család sorsa. A fiatal Tatai Ilona azonban nem volt hajlandó ilyen korán befejezni tanulmányait, így kétségbeesetten érdeklődött, hogy hova tudna még beiratkozni. Rokoni kapcsolatnak köszönhetően 1949 decemberében a kecskeméti Bethlen Kata Népi Kollégiumba⁹ került. Tatai, aki gyerekként sok időt töltött egyedül, most negyven lánnyal osztozott egy hálótermen. Meglehetősen nehezen viselte az új környezetet, ráadásul a körülmények még az otthoninál is mostohábbak voltak. Egy mellhártyagyulladás követően hazament Budapestre. Rokonainak sikerült elintézni, hogy felvesgyék a VIII. kerületi Zrínyi Ilona Gimnáziumba. Bár három évet töltött el az intézmény falai között, ez az időszak teljesen nyomtalanul telt el számára, ugyanis sem a tanári kar, sem az osztályközösség nem hagyott benne mély nyomot. Egyedül Klári nénire, a történelemtanárára emlékezett vissza melegsívvel.¹⁰

Első munkahely

Tatai 17 éves volt, amikor az Akkumulátor Gyárban dolgozó édesapját baleset érte, így nem tudott tovább dolgozni, leszázalékolták. Tatai Ilona úgy emlékezett vissza erre az időszakra, hogy nem volt választási

³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) M-KS 288. f. 4/225. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Központi Bizottságának üléséről. Bp., 1987. jún. 23.

⁴ Tatai Ilona életrajza, lásd <https://neb.hu/asset/php81COOJ.pdf> (letöltés: 2022. febr. 28.).

⁵ Akadémiai Levéltár (a továbbiakban AL) 200 TMB 224/1. Jegyzőkönyv az aspiránsfelvételi vizsgáról. Bp., 1964. dec. 21.

⁶ VERITAS Oral History Archívum, Interjú Tatai Ilonával. Készítette Orbán Miklós 1983-ban, 1072.

⁷ *Pálfalvi Nándor*: Beszélgetés a TAURUS vezérigazgatónőjével. *Képes Újság* 19. (1978) 25. sz. 4–5.

⁸ VERITAS Oral History Archívum, Interjú Tatai Ilonával. Készítette Orbán Miklós 1983-ban, 1072.

⁹ A népi kollégiumi mozgalomról és annak 1944-ig tartó történetéről Papp István „A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig” című munkájában olvashatunk. – *Papp István: A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig*. Bp. 2008. 336.

¹⁰ VERITAS Oral History Archívum, Interjú Tatai Ilonával. Készítette Orbán Miklós 1983-ban, 1072.

lehetősége: el kellett mennie dolgozni. Így 1952-ben az első munkahelye a Honvédség kötelékébe tartozó Gábor Áron Tűzértechnikus Tisztiskola egyik tanszéke lett. Tatai életútjában ez a munkahely igencsak meghatározó volt, ugyanis rengeteget tanult itt. Munkahelyének köszönhetően kezdte komolyabban érdekelni a kémia világa, aminek továbbtanulása és későbbi karrierje szempontjából is nagy jelentősége volt. Tanulmányai folytatását a munkába állás ellenére sem adta fel, a gimnázium negyedik évét magántanulónaként kezdte el.¹¹ Az ifjú lány egy rendkívül támogató közösségbe csöppent, ennek köszönhetően 1953-ban munka mellett sikerült jeles osztályzattal leérettségiznie.¹² Ezután nem volt kérdés: egyetemre kell jelentkeznie. 1956-ban két képzésre is felvették: vegyészmérnöki és gépészmérnöki szakra. Kollégái az egyetemi jelentkezését is figyelemmel kísérték, felvételi vizsgáján az előcsarnokban izgultak érte.¹³

Tatai Ilona munkahelyén, a tisztiiskolában megismerkedett leendő férjével, Czupor Ferencsel,¹⁴ akivel 1953-ban, 18 éves korában összeházasodtak. Emlékei szerint ő volt az első férfi, aki megkérte. Tatai annyira szabadulni akart a nehéz otthoni körülményekből, hogy édesanyja tiltakozása ellenére férjhez ment. Amikor Tatai férje katonatiszt lett, kapott egy társbérleti lakást a budai Kacsza utcában. Ez volt a döntő szempont a házassági elhatározás meghozatalában. Édesapját egyáltalán nem érdekelte, hogy lánya mit csinál. Tatai úgy érezte, hogy apjuk sosem szerette őket, ha mégis, akkor érzelmeit soha nem mutatta ki. Ebből adódóan azonban rendkívül szoros anya-lánya kapcsolat alakult ki édesanyjával, mivel az anyjának is Tatai volt egyetlen támasza. Amikor a társbérleti lakásból egy összkomfortos lakásba költözhetek a József utca 36-ba, akkor Tatai hezitálás nélkül odaköltöztette szüleit. Nem sokkal később, 1954. november 13-án megszületett első és egyetlen gyermeke.¹⁵ Kisfia másfél éves volt, amikor Tatai egy autóbaleset következtében elvesztette férjét. Ekkor ismét nehéz helyzetbe került a család, de Tatai édesanyja magára vállalta a háztartást, illetve a gyereknevelésből is bőven kivette a részét, így Tatai a munkát és a tanulmányait is tudta folytatni.¹⁶

Tatai Ilona az imént említett körülmények között tudta elkezdni tanulmányait a Budapesti Műszaki Egyetem vegyészmérnöki szakán.¹⁷ Életének alakulása ebben az időszakban teljes mértékben megfelelt a szocialista nő eszményének. A szocializmus ugyanis nem csak a nők munkába állását szorgalmazta: ha a párt nem is hangsúlyozta annyira, az egyetemista nő ugyanakkora vagy legalább hasonló jelentőséggel bírt, mint a dolgozó nő. Mint Ladányi Andor is kiemelte tanulmányában: „...a minisztertanács 1951. május 19-i, a termelésben is részt vevő nők számának emeléséről szóló határozata előírta, hogy a középiskolát végzők közül 1951-ben az egyetemeken és főiskolákon továbbtanuló leányok aránya ugyanolyan legyen, mint a továbbtanuló fiúké.”¹⁸ Természetesen ezt nem sikerült kivitelezniük: az 1950–1951-es tanévben a női hallgatók aránya 23,8% volt, csak az 1980–1981-es tanévre sikerült feltornáznia 49,7%-ra.¹⁹

Tatai épphogy elkezdte az egyetemet, 1957-ben megszűnt a munkahelye. Fél évig munkanélküli segínyt kapott, majd a Magyar Adócsőgyárban helyezkedett el, ahol 1959-ig dolgozott laboránsként. Erről a munkahelyéről a későbbiekben sosem beszélt bővebben.²⁰

¹¹ *Sárdi Mária*: Ilonka vezérigazgató. Esti Hírlap, 1976. augusztus 19. 6.

¹² A Budapesti Műszaki Egyetem Levéltára (a továbbiakban BMEL) VIII. 106/e. X. kötet. Tatai Ilona esti tagozatos vegyészmérnöki hallgató törzskönyve.

¹³ VERITAS Oral History Archívum, Interjú Tatai Ilonával. Készítette Orbán Miklós 1983-ban, 1072.

¹⁴ BMEL VIII. 106/e. X. kötet. Tatai Ilona esti tagozatos vegyészmérnöki hallgató törzskönyve.

¹⁵ AL 200 TMB 224/1. Kérdőív aspiránsfelvételi pályázathoz. Bp., 1964. szept. 10.

¹⁶ VERITAS Oral History Archívum, Interjú Tatai Ilonával. Készítette Orbán Miklós 1983-ban, 1072.

¹⁷ *Lukács Teréz*: Óriás vállalat élén. Beszélgetés Tatai Ilonával, a Taurus vezérigazgatójával. Esti Hírlap, 1983. december 23. 4.

¹⁸ *Ladányi Andor*: Két évforduló. A nők felsőfokú tanulmányainak száz éve. *Educatio* 5. (1996) 3. sz. 385., 375–389.

¹⁹ Uo. 386.

²⁰ VERITAS Oral History Archívum, Interjú Tatai Ilonával. Készítette Orbán Miklós 1983-ban, 1072.

Egyetemi éveit kissé megnehezítette, hogy a tanulmányai mellett dolgoznia kellett, így nem igazán jutott ideje közösségi életet élni. Szabadidejében mindig tanult. Ennek ellenére sikerült olyan barátságokat kötnie, melyek még az egyetem elvégzése után is folytatódtak. Fehér Erzsikével²¹ és Faragó Mariannal²² egyetemi éveik során végig együtt készültek a vizsgákra. A sors úgy hozta, hogy végül mindhárman ugyanannál a vállalatnál, a Taurus Gumiipari Vállalatnál futottak be karriert.²³ Tatai jegyei vegyesek voltak, elégségestől jelesig mindegyik előfordult. A hallgatói törzskönyv szerint az egyetemi évei alatt ismét férjhez ment, nevét 1957 novemberében Csonka Bélánéra változtatta. A házasság nem bizonyult hosszúéletűnek, ugyanis közvetlenül az egyetem befejezése előtt ismét névmódosításra került sor, így diplomáját Tatai Ilona néven szerezte meg 1962-ben.²⁴ Diplomamunkájának címe *Vulkanizált termék kaucsuk minőségének meghatározása duzzadási vizsgálatokkal* volt. A védésre 1962. július 12-én került sor. Külső bírálója Horváth László, a Taurus későbbi vezérigazgatója volt, aki később rendkívül nagy hatással volt rá, és Tatai karrierjének egyengetéséből is kivette részét. Bár Horváth László jeles minősítést ajánlott, a bizottság végül jó osztályzattal bírálta Tatai diplomamunkáját. Összegzésükben kiemelték, hogy „nehéz és érdekes területen nagyon jó eredményt ért el. Felkészültsége, tudása és tájékozódóképessége jó. Előadókészsége kiváló.”²⁵ Diplomatervéhez dr. Hardy Gyula, a Budapesti Műszaki Egyetem Műanyag és Gumiipari Tanszékének vezetője csatolt szakmai jellemzést, aki kiemelte, hogy „elméleti felkészültsége jó. Szorgalmas, ügyes, pontos munkát végez. Munkája átgondolt, célratoró. Hibája, hogy a problémáktól kissé meghátrál. Megbízható munkája alapján mind laboratóriumi, mint üzemi munkára alkalmasnak tartom.”²⁶

Belépés a Taurusba

Tatai Ilona miután felmondott az Adócsőgyárban, 1959. április 3-tól²⁷ a Taurus Gumiipari Vállalatnál kezdett el dolgozni.²⁸ A munkahelyváltásnak nagyon egyszerű oka volt: az Adócsőgyár túlságosan nagy távolságra esett a József utcai lakástól, a Taurusba pedig gyalog is el tudott jutni. Meg kell említeni, hogy ekkor még nem ebben a formában létezett a vállalat. A Taurus Gumiipari Vállalat 1963-ban jött létre Országos Gumiipari Vállalat néven a Ruggyantaárugyárból, a Pálma Gumigyárból, a Gumiipari Kutató Intézetből, valamint a Gumiabroncs és Műszaki Gumiáru Értékesítő Vállalatból. A vállalatot a Ruggyantaárugyár központi telephelyéről irányították. Az összevonás célja az volt, hogy jobban egybehangolják a termelést, a kutatást és értékesítést, gazdaságosabbá tegyék a beruházást és az üzemfejlesztést.²⁹ Tatai ezen belül a Ruggyantaárugyárban kapott munkát.³⁰

²¹ Vegyészmérnök, műszaki doktor. Pályafutását 1958-ban a Palma Gumigyárban kezdte, amely később a Taurus vállalat egyik gyáregységeként működött. 1968-ban főmérnöki és műszaki vezetői tisztségbe nevezték ki. 1978–2003 között a Hungária Műanyagfeldolgozó Vállalat vezérigazgatója volt. Lásd <https://mavesz.hu/hirek/gyaszhir-elhunyt-dr-feher-erzsebet/> (letöltés: 2025. aug. 28.).

²² Egykori kemping-üzemvezető a Taurusban, később csoportvezető, majd termékigazgató lett. *Szikora Katalin*: Jött, győzött, megszűnt. Magyar Hírlap, 1982. július 21. 7.

²³ VERITAS Oral History Archívum, Interjú Tatai Ilonával. Készítette Orbán Miklós 1983-ban, 1072.

²⁴ AL 200 TMB 224/1. Oklevél 96/1962. Budapesti Műszaki Egyetem, Bp., 1962. júl. 12.; BMEL VIII. 106/e. X. kötet. Tatai Ilona esti tagozatos vegyészmérnöki hallgatói törzskönyve.

²⁵ BMEL VIII. 106/i. IX. kötet. Az 1962-ben esti tagozaton végzett vegyészmérnökök államvizsga jegyzőkönyve. Jegyzőkönyv az Állami Vizsgáztató Bizottság üléséről. Bp., 1962. júl. 12.; BMEL VIII. 106/i. IX. kötet. Az 1962-ben esti tagozaton végzett vegyészmérnökök államvizsga jegyzőkönyve. Tatai Ilona szigorló vegyészmérnök-hallgató diploma munkájának bírálata. Bp., 1962. júl. 5.

²⁶ BMEL VIII. 106/i. IX. kötet. Az 1962-ben esti tagozaton végzett vegyészmérnökök államvizsga jegyzőkönyve. Csonka Béláné Tatai Ilona esti szigorló szakmai jellemzése. Bp., 1962. jún. 30.

²⁷ AL 200 TMB 224/1. Munkavállalói igazolási lap.

²⁸ *Flanek Tibor*: Nem spóroltak – megtakarították. Népszava, 1976. február 17. 3.

²⁹ *Sz. n.*: Vállalati összevonások a vegyiparban. Vegyipari Dolgozó 7. (1963) 2. sz. 1.

³⁰ VERITAS Oral History Archívum, Interjú Tatai Ilonával. Készítette Orbán Miklós 1983-ban, 1072.

Legelőször „kerékpárköpeny felépítőként” dolgozott, ami három műszakos munkarenddel járt. Egyetem mellett ezt nem tudta vállalni, így átkerült a kémiai laborba. Egyszer egy céges klubrendezvényen részt vett Horváth László is, a Taurus későbbi vezérigazgatója, akinek Tatai beszélgetés közben elmondta, hogy mennyire szívesen dolgozna a Taurus hengerüzemében. Ezt követően hamarosan egy állásinterjúban találta magát, ami után felajánlottak neki egy technológusi állást azzal a megjegyzéssel, hogy ott nő eddig még nem igen maradt meg, de adnak neki egy esélyt, hogy bizonyítson. Feladata az üzemben lévő technológiák kialakítása és ellenőrzése volt. Az egyetem befejezése után éppen mandulagyulladásal feküdt otthon, amikor felhívták telefonon: szeretnék kinevezni az üzem vezetőjének. Egy fiatal nő számára ez hatalmas sikernek számított, ugyanis a hengerüzem volt a Taurus egyik legfontosabb részlege. Emellett pedig nagy kihívás volt, ugyanis 240 munkással, zömében férfiakkal kellett együtt dolgoznia. A gyakorlatban nem volt semmilyen probléma a női üzemvezető és a munkások között, Tatai szakértelmével, kíváncsiságával és tanulékonyágával már technológusként kiérdemelte a munkások tiszteletét.³¹

A *Magyar Nemzet* túldimenzionálva, büszkén ismertette, hogy a Taurus ekkor már rég tudatos nőpolitikát folytatott. „Egy figyelmet érdemlő adat a nagyvállalat nőpolitikájáról: 1954-ben Horváth László már fokozatosan nőket bízott meg az üzemvezetői teendők ellátásával” – hangsúlyozta a cikk szerzője.³² Ez a mondat a Taurus progresszív hozzáállására utalhat, de valójában semmi különös nem volt ebben, ugyanis ez ekkor egy felülről irányított, országsszerte elterjedt jelenség volt. A Magyar Dolgozók Pártja igyekezett bevonni a nőket a munka világába, aminek köszönhetően megtöbbszöröződött a női munkások száma az iparban. Ám az már kevésbé kap figyelmet a szakirodalomban, hogy a párt arra is nagy figyelmet fordított, hogy minél több nőt nevezzenek ki vezetővé. Így volt ez a Taurusban is.³³

Aspirantúra a Szovjetunióban

Tatai Ilona 1964-ben újra férjhez ment, ezúttal az ugyancsak vegyész mérnök Muzsay Andráséhoz, a Műanyagipari Kutatóintézet munkatársához.³⁴ A Magyar Tudományos Akadémia pont ebben az időszakban hirdetett pályázatot a Szovjetunióba aspirantúrára. Az aspirantúra a tudományos kutatók képzésének új, szovjet minta alapján kialakított központi rendszere volt, melyet 1950-ben vezettek be Magyarországon.³⁵ Mivel férje szakmai előmeneteléhez szükséges volt a tudományos minősítés, a férfi tanácsolta, hogy jelentkezzenek együtt. Tatainak tetszett az ötlet, így otthagyta a hengerüzemet és a felvételre való felkészülésképp 1964. július 1-től³⁶ áthelyeztette magát a Taurus Gumiipari Kutatóintézetébe, ahol tudományos munkatársként dolgozott. Nem sokkal később osztályvezetővé lépett elő.³⁷

Pető Andrea Rajk Júliáról szóló életrajzi könyvében arra hívta fel a figyelmet, hogy a névelemzés kiváló módszer a női autonómia elemzésére.³⁸ Ezt a megállapítást Tatai életútja is alátámasztja. 1964-ben Tatai Ilona új neve Muzsay Andrásné lett. A házasság egyik következménye a továbbtanulás lett a Szovjetunióban. Később Később többször is hangsúlyozta, hogy nem állt szándékában aspirantúrára

³¹ Uo.

³² *Víg István*: A Taurus tovább növeli a kivitelét. *Magyar Nemzet*, 1976. február 21. 5.

³³ *Palasik Mária*: A női egyenjogúság szabályozása Magyarországon a 20. század első felében. In: *A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon*, Szerk. Palasik Mária. Bp. 2007. 108.; *Schadt Mária*: Feltörekvő dolgozó nő. *Nők az ötvenes években*. Pécs 2003. 155.

³⁴ VERITAS Oral History Archívum, Interjú Tatai Ilonával. Készítette Orbán Miklós 1983-ban, 1072.

³⁵ *Kozári Monika*: A Tudományos minősítés rendszere Magyarországon az 1940-es évek végétől 1960-ig, az új minősítési rendszer stabilizálódásáig. *Múltunk* 60. (2015) 2. sz. 149.

³⁶ AL 200 TMB 224/1. Tatai Ilona önéletrajza. Bp., 1964. szept. 10.

³⁷ *Ambrus Irén – Batizi Irina*: A vezérigazgatónő. *Lányok, asszonyok* 33. (1977) 4. sz. 30.; VERITAS Oral History Archívum, Interjú Tatai Ilonával. Készítette Orbán Miklós 1983-ban, 1072.

³⁸ *Pető Andrea*: Árnýékban. Rajk Júlia élete. Bp. 2020. 328.; *Schadt M.*: Feltörekvő dolgozó nő i. m. 155.

jelentkezni, arra kizárólag férje ösztönzésére vállalkozott. Ez tehát bizonyítja, hogy Tatai Ilona Muzsai Andrásnéként női autonómiáját feladva teljesen alárendelte magát férje akaratának.

A felvételi eljárással kapcsolatos dokumentumokból kiderült az is, hogy a Gumiipari Kutató Intézet mellett Tatai másodállásban a Petrik Lajos Vegyipari Technikum levelező tagozatán tanított.³⁹ Az oktatásból a Taurusban is kivette már a részét, ugyanis a Személyzeti és Oktatási Osztály megbízta az üzemben folyó vegyipari technikusok laboroktatásával. Az egyik vizsgált dokumentum rámutatott, hogy Tatai jelentős támogatást nyújtott a Taurus állami oktatásban részt vevő dolgozóinak azzal, hogy számukra egyéni korrepetálást biztosított, ezáltal hozzájárulva a lemorzsolódás mérsékléséhez.⁴⁰

A kutatóintézetben való elhelyezkedést követően elkezdődött egy hosszú felvételi eljárás, mely során Tataiék az összes akadályon átjutottak, így végül minden probléma elhárult a szovjetunióbeli továbbtanulás elől.

Kozári Monika tanulmányában felhívta a figyelmet arra, hogy az aspiránsfelvételnél politikai előszűrés működött, azaz a népi demokráciához való hűség ugyanolyan fontos volt, mint a tudományos pályára való alkalmasság.⁴¹ Ezt tükrözi a felvételi eljárás részeként leadott javaslat is, melyben kiemelték, hogy Tatai az MSZMP tagjelöltje, politikai téren pedig igencsak tájékozódott. Felhívták a figyelmet arra is, hogy egyetért a párt politikájával, magatartásával pedig támogatja annak megvalósítását. „Muzsai elvtársnő a párt megbízatásokat lelkiismeretesen végezte, ezt bizonyítja az a tény is, hogy a Szocialista brigádok közül, melyeket patronált, őt brigád elnyerte a szocialista címet. Eredményes munkát fejtett ki a pártorgánok terjesztése terén, rendszeresen részt vesz politikai oktatásban” – folytatták Tatai dicséretét abban a javaslatban, melyet Somogyi Pál, a Taurus vezérigazgatója is aláírt.⁴² Az idézett mondatok azért érdekesek, mert Tatai később többször is hangsúlyozta, hogy nem érdekelte a politika és mindig igyekezett magát távol tartani a politizálástól. 1983-ban adott életútinterjújában többször is kritizálta a pártalapszervezet működését, valamint a párttitkárokat, amiért azok egyenlőségjelet tesznek saját maguk és a párt közé.⁴³ Tatai 1963-ban lett az MSZMP tagjelöltje,⁴⁴ majd 1965-ben párttag lett. Ma már csak találgathatunk, hogy a pártba való belépésének mennyi köze lehetett az aspirantúrára való jelentkezéshez.⁴⁵

A forrásokból az aspirantúrára való jelentkezés teljes folyamata nyomon követhető, jelen tanulmányban azonban csak a legfontosabb részeit emelném ki. A jelentkezés egyik feltétele egy nyelvvizsga volt, ezért Tatai 1964. november 14-én az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán középfokú nyelvvizsgát tett orosz nyelvből.⁴⁶ Ezt követően kezdődött el a felvételi eljárás. Tatai 1965. február 17-én kapta meg a hírt, miszerint felvették az 1965. évi szovjet ösztöndíjas aspirantúrára, a témájára vonatkozó javaslatot pedig továbbították a Szovjetunió tudományos szerveinek. Közölték azt is, hogy felvétele csupán a fogadó ország visszaigazolása után válik véglegessé.⁴⁷ A levéltári források alapján 1965. augusztus 12-én értesítették Tatai munkahelyét arról, hogy felvették őt a szeptember 16-án induló szovjet ösztöndíjas aspirantúrára, szeptember 22-én pedig ki kívánják küldeni a Szovjetunióba.⁴⁸

³⁹ AL 200 TMB 224/1. Kérdőív aspiránsfelvételi pályázathoz. Bp., 1964. szept. 10.

⁴⁰ AL 200 TMB 224/1. Javaslat Muzsai Andrásné / sz. Tatai Ilona / tudományos munkatársról. Bp., 1964. szept. 25.

⁴¹ Kozári M.: A Tudományos minősítés rendszere Magyarországon i. m. 156.

⁴² AL 200 TMB 224/1. Javaslat Muzsai Andrásné / sz. Tatai Ilona / tudományos munkatársról. Bp., 1964. szept. 25.

⁴³ VERITAS Oral History Archívum, Interjú Tatai Ilonával. Készítette Orbán Miklós 1983-ban, 1072.

⁴⁴ AL 200 TMB 224/1. Tatai Ilona önéletrajza. Bp., 1964. szept. 10.

⁴⁵ MNL OL M-KS 288. f. 4/225. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Központi Bizottságának üléséről. Bp., 1987. jún. 23.

⁴⁶ AL 200 TMB 224/1. Bizonyítvány 3211/1964. Bp., 1964. nov. 14.

⁴⁷ AL 200 TMB 224/1. A Tudományos Minősítő Bizottság értesítője. Bp., 1965. febr. 17.

⁴⁸ AL 200 TMB 224/1. A Tudományos Minősítő Bizottság értesítője. Bp., 1965. aug. 12.

Visszaemlékezése szerint abban az évben ő volt az egyetlen nő, akit felvettek aspirantúrára.⁴⁹ Ennek köszönhetően 1965 és 1968 között a Leningrádi Műszaki Egyetem Szerves Technológiai Karának a hallgatója volt. Disszertációja a *Karboxil csoportot tartalmazó butadién-sztirol kaucsuk és vulkanizátumai tulajdonságainak tanulmányozása* címet viselte. A disszertáció megvédése előtt még három vizsgát kellett tennie: a szakmai és az orosz nyelv vizsgája „kitűnő” lett, a filozófia vizsgáján pedig „megfelelt” értékelést kapott. A védésre 1968. június 21-én került sor az egyetem Szerves Technológiai Karának Tudományos Tanácsa előtt. A hivatalos opponensek Alan Beszlanovics Kuszov professzor, a műszaki tudományok doktora és E. A. Szidorovics,⁵⁰ a fizikai és matematikai tudományok kandidátusa voltak. A Tudományos Tanács egy titkos szavazás eredményeképp egyhangúlag a műszaki tudományok kandidátusa tudományos fokozatot ítélte meg Tatai Ilonának. Magyarázatukban elismerték, hogy Tatai a disszertáció tartalmának lényegét megfelelő részletességgel publikálta különböző munkákban.⁵¹

Bár disszertációját sikeresen megvédte, Tatai magánélete súlyos válságba került a Szovjetunióban töltött ideje alatt. Amint elkezdtek tanulmányaikat a Szovjetunióban, férje beleszeretett fiatal szovjet témavezetőnőjébe, így elhagyta Tatait.⁵² Hazaérkezésük után nem sokkal elváltak.⁵³ Bár ekkor már a harmadik házassága bomlott fel, Tatai negyedszer is férjhez ment. Az életútinterjúban negyedik férjéről, Szilas Ádámról beszélt a legtöbbit, akivel korábban a Taurusban ismerkedett meg. A férfi a hetvenes évek végén a Nehézipari Minisztérium Ipargazdasági és Üzemszervezési Intézetének volt az igazgatóhelyettese,⁵⁴ 1982-től a SYSTEM vállalat igazgatóhelyettesi,⁵⁵ majd 1984-től a vállalat igazgatói posztját töltötte be.⁵⁶ Tatai elmondása szerint férjei sosem játszottak fontos szerepet az életében, mindig a munka volt neki az első helyen. Munkamániája a fiával való kapcsolatára is rányomta bélyegét. Gábor 17 éves volt, amikor elvesztette nagymamáját. Addig Hofmann Julianna rengeteg terhet levett Tatai válláról, ugyanakkor a nevelésben igyekezett ő is aktív maradni. Utólag úgy látta, hogy nem tudott a fiával sok időt tölteni, de azt a keveset maximálisan kihasználta. Hiába próbált azonban bensőséges viszonyt kialakítani fiával, nem járt sikerrel. Tatai sohasem tudott feloldódni a gyerek előtt, így mindig rendkívül merev volt a kapcsolatuk. Ennek ellenére úgy látta, fiából egy rendkívül jó érzelmű és jó szellemű gyerek lett.⁵⁷

Újra Magyarországon

Tatai Ilona 1968-ban érkezett vissza Magyarországra. A visszatérése utáni időszakról ellentmondások a források. A sajtóban az jelent meg, hogy Magyarországon már várták, hogy Tatai hazaérkezzen és azonnal munkába is állt.⁵⁸ A valóságban a hazaérkezés utáni időszak egyáltalán nem volt ennyire gördülékeny. Amikor megérkezett, senki sem várta, teljesen elfelejtkeztek róla. A rendkívüli ellentmondás oka az lehetett, hogy miután Tatai 1975-ben a Taurus sikeres vezérigazgatója lett, egy tudatos imázsépítés kezdődött, amibe nem fértek bele az őt korábban érő kudarcok. Következő munkahelyét egy véletlen

⁴⁹ VERITAS Oral History Archívum, Interjú Tatai Ilonával. Készítette Orbán Miklós 1983-ban, 1072.

⁵⁰ Teljes neve ismeretlen.

⁵¹ AL 200 TMB 224/1. Kivonat a Tudományos Tanács 3. sz. jegyzőkönyvéből. Leningrád, 1968. jún. 21.

⁵² VERITAS Oral History Archívum, Interjú Tatai Ilonával. Készítette Orbán Miklós 1983-ban, 1072.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Érsek Iván: Kell-e külföldi szakértő az üzemszervezéshez? Világgazdaság, 1973. szeptember 13. 3.

⁵⁵ F. R.: Segítőjük a számítógép. Magyar Nemzet, 1982. október 26. 9.

⁵⁶ Sz. n.: Személyi és vállalati hírek. Figyelő 28. (1984) 19. sz. 23.

⁵⁷ VERITAS Oral History Archívum, Interjú Tatai Ilonával. Készítette Orbán Miklós 1983-ban, 1072.

⁵⁸ Sárdi M.: Ilonka vezérigazgató i. m. 6.

találkozásnak köszönhető. Tatai elpanaszolta Dessewffy Olivérnek,⁵⁹ hogy jelenleg nincs munkahelye, ezért a férfi felajánlotta, hogy ideiglenesen menjen az Országos Gumiipari Vállalat Fejlesztési Központjába dolgozni. Tatai élt a lehetőséggel és a kempingcikkék fejlesztésével foglalkozó Közsükségleti Osztályon állt munkába. A gumiiparnak ez a területe teljesen idegen volt számára, azonban olyannyira beletanult, hogy hamarosan osztályvezető lett.

Nem sokkal később elterjedt, hogy hazatért, így Tatai rövid időn belül új pozícióban találta magát: Horváth László magához hívatta, majd az Abroncsgyárban ajánlott neki munkát. Horváth célja ezzel az volt, hogy valahogy rendet teremtsen az egymással ellenségeskedő „Sprung főmérnök”⁶⁰ és az igazgatói posztot betöltő „Vad elvtárs”⁶¹ között. Mivel Tatai már jól ismerte az Abroncsgyárat, Horváth remélte, hogy jelenléte segít feloldani a feszült helyzetet. Ebből kifolyólag műszaki-gazdasági tanácsadóként került oda. Azonban nem sokkal később visszavonták Sprung főmérnöki kinevezését, helyét pedig Tatai Ilona vette át. Ezzel ő lett az Abroncsgyárban az első nő, akit főmérnökké neveztek ki. Visszaemlékezése alapján Tatai egyáltalán nem tartott a megbízástól, sőt időszerűnek tartotta a kinevezést. Később Vadat is leváltották, sőt, rövid időn belül két igazgató is követte őt az igazgatói poszton, de annyira gyenge vezetőik voltak, hogy vezetésük alatt gyakorlatilag már Tatai irányította a gyárat.⁶²

Tatai 1969-ben tudományos vonalon újabb sikert ért el: műszaki doktorrá avatták Magyarországon.⁶³ A tudományok doktora címről az Elnöki Tanács 1951. évi 26. számú törvényerejű rendeletében rendelkeztek. A 2. paragrafus szerint „a tudományok doktora fokozatot az nyeri el, aki a tudományok kandidátusának fokozatát (1950:44. tvr.) már megszerezte, tudományágának egy meghatározott területén mélyreható és átfogó tudása van, önálló tudományos kutatásai alapján jelentős új eredményeket ért el és doktori disszertációját nyilvános vitában megvédte”.⁶⁴ Bevezetésének célja az volt, hogy leváltsák az elavult, doktori-magántanári fokozatokat, s szovjet mintára bevezessék az új tudományok kandidátusa-tudományok doktora elnevezésű tudományos fokozatokat. „Az új rendszerű tudományok kandidátusa és tudományok doktora fokozat egyelőre egyik állásnak sem előfeltétele, kívánatos azonban, hogy a magasabb állásokat betöltők idővel minél nagyobb számban lehetőleg kandidátusok vagy doktorok legyenek.” – Hangsúlyozták a rendeletben.⁶⁵

Bár Tatai ekkor úgy érezte, hogy felért karrierje csúcsára, valójában még csak a közelében sem volt annak. Amikor a Taurus legszűkebb vezetői köre úgy látta, hogy kellőképpen átlátja az abroncsgyártás egészét, kinevezték termékigazgatónak.⁶⁶ Ez a pozíció korábban nem létezett, számára lett létrehozva. Tatai nagyon örült a termékigazgatói kinevezésének, mivel úgy látta, ezzel lehetősége nyílt tágítani a látókörét. Innentől már nem csak termeléssel foglalkozott, hanem betekintést nyerhetett a bel- és külkereskedelemben is. Emellett kutatásfejlesztéssel is foglalkozott. Legelső feladata egy termék-csapat létrehozása volt, amihez Horváth Lászlótól kapott iránymutatást. Bár a termékigazgató a vezérigazgatóhoz tartozott közvetlenül, a termék-csapatban elsősorban az Abroncsgyár különböző vezetői foglaltak helyet, akik mind-mind a saját kis részlegük érdekeit próbálták képviselni, sokszor szembe menve a piac

⁵⁹ Vegyész mérnök. 1952-től a Taurus Gumiipari Vállalatnál kutató, osztályvezető, fejlesztési főosztályvezető, majd tanácsadó. Tatai barátjának, Fehér Erzsikének a férje. Lásd http://www.rev.hu/ords/f?p=600:2:::P2_PAGE_URI:oha/az_interjuk_jegyzeke (letöltés: 2025. aug. 28.).

⁶⁰ Teljes neve ismeretlen.

⁶¹ Vad László, a Taurus egykori termelési igazgatója. – B. E.: Sikkasztó bagdadi csempész. Pest Megyei Hírlap, 1981. november 25. 7.

⁶² VERITAS Oral History Archívum, Interjú Tatai Ilonával. Készítette Orbán Miklós 1983-ban, 1072.

⁶³ *Víg I.:* A Taurus tovább növeli a kivitelét i. m. 5.

⁶⁴ A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1951. évi 26. számú törvényerejű rendelete a tudományok doktora tudományos fokozatbevezetése és az egyetemi oktatói, valamint a kutatóintézeti kutatói állások, illetőleg fokozatok szabályozása tárgyában. – Magyar Közlöny (1951). 132. sz. 923.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ *Lukács T.:* Óriás vállalat élén i. m. 4.

igényeivel, a termékigazgató akaratával és a vállalat érdekeivel. Ez a termék-csapat gyakorlatilag egy mátrix-szervezet volt, ahol senki sem volt senkinek alárendelve. Tatainak csupán egy beosztottja volt, aki az adminisztratív munkát elvégezte.⁶⁷

Vezérigazgatói kinevezés

1975-ben a Taurus vezérigazgatója, Horváth László a Nehézipari Minisztérium miniszterhelyettese lett.⁶⁸ Horváth László ajánlására Dr. Simon Pál nehézipari miniszter Tatai Ilonát nevezte ki a Taurus Gumiipari Vállalat vezérigazgatójává.⁶⁹ Ezzel 41 éves korára egy 11 ezer embert foglalkoztató óriásvállalat vezérigazgatónője lett.⁷⁰ Elmondása szerint nem számított ekkora megtiszteltetésre. A kinevezést még hosszú egyeztetéssorozat előzte meg, ezért Tatait elküldték a Közel-Keletre egy szervízzolgálati útra. A három hetes útja során megnézte három közel-keleti ország piacát, majd, hazaérkezése után az igazgatói tanácsülésen jelentették be, hogy ő lesz a Taurus új vezérigazgatója.⁷¹

Tataiban vegyes érzelmek kavaroedtak: egyrészt büszkeség, amiért őt választották, másrészt ijedtség, mert félt, hogyan fog megbirkózni egy ekkora vállalat vezetésével. A pénzügy és számos termelési terület teljesen ismeretlen volt számára, így egy éven keresztül – amíg mindent meg nem tanult – gyakorlatilag nem avatkozott bele semmibe. Rengeteget kérdezett, majd otthon dolgozta fel az információt. Így formálódott meg benne, hogy mik azok a fő vonalak, melyeknek a vezérigazgató kezében kell összpontosulnia.⁷² Azt, hogy mennyire volt sikeres, jól szemlélteti többek között az az adat, hogy vezetésének első három éve alatt csaknem megkétszereződött a vállalat tőkés exportja.⁷³ Emellett azonban azt is szükséges megemlíteni, hogy vezetésének első éveit megnehezítették a világgazdasági problémák. A vállalat ugyan 1978-ig minden évben növelte árbevételét, 1979-ben visszaesés következett be. A szakirodalom azonban felhívja a figyelmet, hogy a 19,2 %-os nyereségcsökkenés részben piaci problémák, részben az állami pénzügyi intézkedések miatt állt elő.⁷⁴

Tatai Ilona beiktatásáról a Taurus pártbizottságának ülésén elmondott beszámoló alapján van némi információ. Eszerint Horváth László iktatta be, aki óvta őt a szubjektívizmustól és a megalapozatlan döntésektől. Mellette szóló érvként kiemelték, hogy személyében olyan nő kerül igen magas beosztásba, aki megfelelően ismeri a vállalat különféle területeit, eddigi munkája és magatartása alapján pedig minden adottsággal rendelkezik „a fontos funkció – mely egyben politikai is – betöltésére”.⁷⁵ Rátermettségét jól szemléltetik a vállalat adatai is: vezetése alatt számos fejlesztés ment végbe vagy fejeződött be az óriásvállalatnál. 1975 és 1978 között elkészült egy 240 fős munkásszálló a Stróbl Alajos utcában. Ebben az időszakban nyitották meg a nyíregyházi mezőgazdasági abroncsgyárat is. A fejlesztést 1975 és 1979 között vették végbe, aminek köszönhetően Európa második legnagyobb mezőgazdasági abroncsüzeme készült el. A fejlesztés a magyar gumiiipar legnagyobb beruházása volt. Az 1,2 milliárd forintos projekt végül a tervezettnél majdnem egy évvel korábban készült el, aminek köszönhetően egy 210 ezer darabos kapacitású üzem született meg. 1976-ban amerikai rendelésre – know-how-szerződés keretében – mélyfúrótömlő

⁶⁷ VERITAS Oral History Archívum, Interjú Tatai Ilonával. Készítette Orbán Miklós 1983-ban, 1072.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Sz. n.: Kinevezések. Figyelő 20. (1976) 8. sz. 15.

⁷⁰ Sárdi M.: Ilonka vezérigazgató i. m. 6.

⁷¹ VERITAS Oral History Archívum, Interjú Tatai Ilonával. Készítette Orbán Miklós 1983-ban, 1072.

⁷² Uo.

⁷³ Fehér Rózsa: A legnagyobb örömforrás. Magyar Nemzet, 1978. december 9. 5.

⁷⁴ Pécsi Vera – Pető Iván: A magyar gumiiipar története. Bp. É. n., 101.

⁷⁵ BFL XXXV.13.c.1975.0359. Jegyzőkönyv a Taurus MSZMP Pártbizottságának üléséről. Bp., 1975. nov. 25.

felépítő gépsort készítettek. Ez volt az első teljes gyártósor, amit a magyar ipar a kommunista hatalomátvétel után az Egyesült Államokba szállított. Tatai nagy hangsúlyt fektetett a termékszerkezet korszerűsítésére is. 1976 és 1981 között, az 5. ötéves terv során 78 új terméket vezetett be, valamint 85 korábbi termék gyártását megszüntette. Az egyik legfontosabb a személygépkocsiabroncs-gyártás leállítása gazdaságossági okok miatt az 1970-es évek végére.⁷⁶ Tatai Ilona vezetése alatt a magyar mélyfúrótömlő-kapacitás a legnagyobbra fejlődött a világon, a világtermelés 35-40%-át adta. Már az 1970-es évek elején is elképzelhetetlen volt az olajbányászat a Taurus termékei nélkül, az ő irányítása alatt pedig a korábbinál is nagyobb méretet öltött. A magyar fúrótömlő licencét még az egyik legnagyobb amerikai mélyfúrótömlő gyártó is megvásárolta. Változatlan létszámmal elképesztő mértékben növekedett a termelékenység, a hetvenes évek végén meghaladta a tíz évvel korábbi kétszeresét. A Taurusnál elért termelékenységnövekedés az egész nehéziparban a legjobb eredmények közé tartozott. 1979-ben megállapodás született a Chemolimpex külkereskedelmi vállalattal, hogy kapcsolatukat kereskedelmi társasággá alakítják át, fejlesztik a Gumiiroda tevékenységét, kiterjesztik a közös döntéseket, valamint az anyagi érdekeltséget az egyes üzletek létrehozására is. 1981-ben a Taurus önálló külkereskedelmi jogot kapott. Ekkor a vállalat termelésének 44%-át exportálták. Közös amerikai-magyar gumiipari vállalat létesült az Egyesült Államokban.⁷⁷

Tatai a Taurusban eltöltött ideje alatt rengeteg embernek volt a beosztottja, a hosszú idő alatt pedig számos konfliktusba keveredett. Amikor kinevezték termékigazgatónak, akkor eldöntötte, hogy minden sérelmet elfelejt, mindenki tiszta lappal kezd nála. Vezérigazgatóként az egyik legnagyobb konfliktusa Mészáros Józsefnével, az új párttitkárral volt, aki 1977-ben került a Taurushoz, majd olyan magánakciókba kezdett, amit Tatai nem tudott tolerálni. Amikor önkényesen, senkivel sem egyeztetve leváltott egy üzemvezetőt, annyira összevesztek, hogy a kerületi pártbizottság elé került az ügy. Tatait azzal az indokkal elmarasztalta a kerület, hogy nem pártszerűen viselkedett. Bár végül a vita nem vezetett Tatai leváltásához, ekkor tudatosult benne, hogy amennyiben még egyszer vitája lesz a párttitkárral, az a vezérigazgatói pozíciójába kerülhet.⁷⁸

Vezérigazgatóként folytatta az elődei által megkezdett nőpolitikát. Sajtóforrás alapján 1978-ban a Taurus dolgozóinak 44 %-a volt nő, a közép- és felső szintű vezetők között pedig 17 %-ot tett ki arányuk. Bár Tatai nem volt megelégedve ezzel a számmal, úgy látta, nagyon sok tehetséges fiatal nő dolgozott a Taurusnál, akikre bátran bízhatnak vezetői feladatokat. Nagyon fontosnak tartotta, hogy a vállalat minden támogatást megadjon női munkavállalóinak a tanuláshoz. Az egyik női vezetőt két éves vezetői iskolára küldte, több vegyész mérnök nő pedig a szükséges közgazdasági ismeretekhez levelező tagozaton szerzett gazdaságszervezési diplomát. A vállalat a nyelvtanuláshoz is anyagi támogatást nyújtott, sőt azt részben munkaidőben végezhetők a résztvevők. Mivel korábban valamennyi női vezető megállta helyét, Tatai céljai között szerepelt, hogy minél előbb jelentős mértékben növelje a Taurus női vezetőinek számát.⁷⁹ Utódját, az új termékigazgatót már ő nevezte ki, illetve két női tanácsadót is választott maga mellé.⁸⁰ A női vezetők közé tartozott többek között Jagiellowicz Györgyné, aki a vállalat gazdasági vezérigazgatóhelyettes tisztségét töltötte be, feltehetően 1976-tól,⁸¹ valamint Könczöl Erzsébet is, aki először 1977-ben a stratégiai tervezési, majd 1983-tól a marketingfőosztály vezetője volt.⁸²

⁷⁶ Pécsi V. – Pető I.: A magyar gumipar története i. m. 99–100.; Sz. n.: Mezőgazdasági abroncsgyár. Esti Hírlap, 1979. november 28. 3.

⁷⁷ Pécsi V. – Pető I.: A magyar gumipar története i. m. 96., 101–102.; Dr. Virág Miklós: A Taurus önálló külkereskedelmi jogot kapott. Világgazdaság, 1981. március 27. 3.

⁷⁸ VERITAS Oral History Archívum, Interjú Tatai Ilonával. Készítette Orbán Miklós 1983-ban, 1072.

⁷⁹ Fehér R.: A legnagyobb örömforrás i. m. 5.

⁸⁰ Pálfalvi N.: Beszélgetés a TAURUS vezérigazgatójával i. m. 4–5.

⁸¹ Sz. n.: Élüzem a gumigyár. Délmagyarország, 1976. május 1. 3.

⁸² Sz. n.: Karrier A-tól Z-ig. Magyar Hírlap, 2002. szeptember 25. 20.

Az 1980-as évek első felében nem csak Tatai Ilonával készült életútinterjú, hanem számos más gazdasági vezetővel, így a Taurus több régi munkatársával is.⁸³ Ezeknek a riportoknak köszönhetően ráláthatam arra, hogy Tatai közvetlen munkatársai hogyan értékelték az ő vezérigazgatói tevékenységét. A többség kifejezetten pozitív és szinte megegyező véleményt fogalmazott meg. Eszerint Tatai Ilona kifejezetten határozott, rátermett, szuggesztív vezérigazgató volt. Vezetői stílusa hasonlított elődjéhez, Horváth Lászlóéhoz. Gépészeti témákba nem szólt bele, de a szakterületéhez szorosan kapcsolódó tárgykörökbe, nevezetesen a szervezési, irányítási és vegyészeti kérdésekben erősen ragaszkodott a saját elképzeléseihez.⁸⁴ Ennek érdekében hajlandó volt minden fegyvert bevetni, a viták végén pedig mindig elsöprő győzelmet aratott, ugyanis olyan érvei voltak, amelyeknek senki sem tudott ellentmondani. Tatai pozitívumai között említették, hogy miközben elődje inkább elvárta, hogy más hajtsa végre az általa meghozott döntéseket, addig Tatai a megvalósításból is kivette a részét.⁸⁵ Munkatársai úgy látták, hogy rátermettségét bizonyította az a vehemencia is, ahogyan a Taurus dolgozóíért harcolt a miniszteriumban: nem jött zavarba soha senki előtt, bárkihez bekopogott, és nem szégyellte kifejezni akaratát. A maga igazáról mindig meg volt győződve, és ha kellett szembeszállt, vitatkozott bárkivel, de mindig nagyon elegánsan, a megfelelő keretek között.⁸⁶

Ezekkel szemben negatív véleményt csupán egykori barátja és közvetlen vezetője, Dessewffy Olivér fogalmazott meg, akinek egyáltalán nem volt szimpatikus Tatai vezetői stílusa. Úgy vélte, hogy a Taurus legnagyobb hibáját – a rengeteg alkalmatlan ember foglalkoztatását – Tatainak köszönhette a vállalat, ugyanis nem adott engedélyt az alsóbb szinten elhelyezkedő vezetőknek, hogy személyi kérdésekben döntsenek. Véleménye szerint a művezetőket és a vezérigazgatóhelyetteseket is rosszul válogatta meg.⁸⁷

Tatai vezérigazgatóvá válásával elérkezettnek látta az időt, hogy politikai ismereteit is bővítse. 1977-ben beadta jelentkezését a Politikai Főiskola hároméves nappali tagozatos képzésére. A Budapest VIII. kerületi MSZMP Végrehajtó Bizottsága 1977. január 13-án vitatta meg az ügyet. Az értekezlet végén arra jutottak, hogy a főiskola elvégzése munkaköréhez is indokolt, így hozzájárulnak Tatai iskolázásához.⁸⁸ Ezt követően a kérdés a budapesti pártvezetés elé került. Tatai jelentkezése hatalmas vitát váltott ki a Budapesti Pártbizottság Végrehajtó Bizottságának egyik ülésén. Pál Lénárd⁸⁹ felvázolta, hogy rengetegen vannak, akik annak ellenére is a legmagasabb képzettséget szeretnék megszerezni, hogy munkájuk során nem tudják hasznosítani a megszerzett ismereteket. Ebből kifolyólag javasolta, hogy többek között Tatai Ilona pályázatát, a kerületi pártbizottság javaslata ellenére utasítsák el. Kurucz István⁹⁰ megjegyezte, hogy Tatai korábban már szakosítóra is jelentkezett, s Horváth László miniszterhelyettes, a Taurus korábbi vezérigazgatója akkor kérte, hogy elfoglaltságára való tekintettel ne vegyék fel őt. Molnár Endre⁹¹ egyetértett Pál Lénárd állásfoglalásával, mondván, ne tegyenek tönkre egy embert csak azért, mert úgy

⁸³ Kőrösi Zsuzsanna, az Oral History Archívum munkatársa.

⁸⁴ VERITAS Oral History Archívum, Interjú Gündisch Gusztávval. Készítette Polgár Miklós 1983-ban, 1146.

⁸⁵ VERITAS Oral History Archívum, Interjú Penziás Tiborral. Készítette Polgár Miklós 1983-ban, 1095.

⁸⁶ VERITAS Oral History Archívum, Interjú Kerekes Józseffel. Készítette Polgár Miklós 1983-ban, 1078.

⁸⁷ VERITAS Oral History Archívum, Interjú Dessewffy Olivérrel. Készítette Bakonyi Éva és Polgár Miklós 1982-ben, 1006.

⁸⁸ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban BFL) XXXV.13.a 4 37. kisdoboz. Jegyzőkönyv az MSZMP VIII. kerületi Bizottsága Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvéről. Bp., 1977. jan. 13.

⁸⁹ Magyar politikus, fizikus, akadémikus, a KFKI egykori főigazgatója. Nem volt az MSZMP Budapesti Bizottságának a tagja, a jegyzőkönyv nem említi, de feltehetően meghívott vendégként volt jelen az ülésen, lásd <https://www.kommunizmuskutato.hu/eletrajzok/pal-lenard> (letöltés: 2025. aug. 28.).

⁹⁰ Nincs róla információ.

⁹¹ Magyar politikus, 1974 és 1981 között az MSZMP Budapesti Bizottságának titkára, lásd <https://www.kommunizmuskutato.hu/eletrajzok/molnar-endre> (letöltés: 2025. aug. 28.).

érzi, beosztásához szükség van a képzésre. Pataki János⁹² azonban úgy látta, hogy Tatai tudja megítélni, hogy mire képes. Katona Imre⁹³ véleménye az volt, hogy bízzák meg a Párt és Tömegszervezetek Osztályt, hogy a kerülettel közösen vázolják fel a Taurus vezérigazgatójának: a Végrehajtó Bizottság úgy látja, megvan a szükséges politikai képzettsége, de ha szeretné további ambícióit kielégíteni, akkor tanuljon. A vita még hosszasan tartott, de arról nincs információ, hogy az ügy hogyan folytatódott.⁹⁴ Az eset végkimeneteléről azonban már van forrás. Eszerint Tatai a Budapesti Pártbizottság bizonytalansága ellenére is jelentkezett, ám jelentkezését helyhiány miatt elutasították.⁹⁵ Bár Kurucz István úgy tudta, hogy Tatai nem fejezte be a szakosítót, ez nem felelt meg a valóságnak. A Taurus felvételi javaslatában is szerepelt, hogy 1976-ban a gazdaságpolitikai szakosítón jeles eredménnyel államvizsgázott.⁹⁶

1982. február 12-én Tatai Ilona lett a Vasas Sportklub női röplabda szakosztályának elnöke. A szakosztályvezetőség tagjainak dr. Csendes Károly adta át a megbízóleveleket.⁹⁷ Tatai visszaemlékezései szerint Méhes Lajos⁹⁸ azzal az indokkal kérte fel a női szakosztály vezetésére, hogy ő maga is nő. Ez a csapat korábban a Nehézipari Minisztériumé volt, de a minisztérium átadta a Vasas Sportklubnak. Tatai elmondása szerint azonban olyan szinten rendezetlen volt az átadás, hogy több gondja volt a szakosztállyal, mint a Taurusszal.⁹⁹ Balogh Gézának, a *Kelet-Magyarország* újságírójának később arról számolt be, hogy annyira nem sikerült megoldania a kaotikus állapotokat, hogy inkább a lemondás mellett döntött.¹⁰⁰

1982. október 11–13. között Tatai volt az egyik központi figurája annak a konferenciának, melyet a Magyar Kémikusok Egyesülete szervezett Budapesten a magyar gumigyártás centenáriumának tiszteletére. Az október 11-i plenáris ülés első előadója az alkalomhoz illően a Taurus vezérigazgatójaként Tatai Ilona volt, aki a magyar gumiipar 100 éves történetét foglalta össze.¹⁰¹ 1983. március 15–17-én pedig a Szovjetunióban szólalhatott fel, ugyanis az Össz-szövetségi Szovjet Tudományos és Műszaki Társaság (VSZNTO)¹⁰² vezetési kérdésekkel foglalkozó Központi Bizottsága a Moszkva melletti Szuzdalban nemzetközi szemináriumot szervezett a *Különböző szintű vezetők és irányítási rendszerek információellátása* címmel. Tatai Ilona *A Taurus Gumiipari Vállalat információs rendszere* címmel adott elő.¹⁰³

A politikai karrier kezdete

1983 fontos mérföldkő volt Tatai Ilona életében, ugyanis ekkor kezdődött el politikai karrierje. Mint korábban említettem, Tatai Ilona 1963-ban lett a Magyar Szocialista Munkáspárt tagjelöltje, és két évre rá,

⁹² Magyar politikus, 1978-ig az MSZMP Budapesti Bizottságának az osztályvezetője, lásd <https://www.kommunizmuskutato.hu/eletrajzok/pataki-janos> (letöltés: 2025. aug. 28.).

⁹³ Magyar politikus, 1965-től az MSZMP Budapesti Bizottságának egyik titkára, majd 1974 és 1978 között első titkára, lásd <https://www.kommunizmuskutato.hu/eletrajzok/katona-imre> (letöltés: 2025. aug. 28.).

⁹⁴ BFL XXXV.1.a.4. 500. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Budapesti Bizottsága Végrehajtó Bizottságának üléséről. Bp., 1977. febr.

⁹⁵ BFL XXXV.1.a.4. 501. ő. e. Az MSZMP Budapesti Bizottsága Párt-és Tömegszervezetek Osztályának tájékoztatója. Bp., 1977. júl. 5.

⁹⁶ BFL XXXV.13.a 4 37. kisdoboz. Javaslat az MSZMP Politikai Főiskola levelező tagozatának hallgatóira az 1977–80-as tanévre.

⁹⁷ *Sz. n.*: Eredmények – Események. Magyar Hírlap, 1982. február 14. 8.

⁹⁸ Magyar kommunista politikus, 1978 és 1983 között az MSZMP Budapesti Bizottságának első titkára, lásd <https://www.kommunizmuskutato.hu/eletrajzok/mehes-lajos> (letöltés: 2025. aug. 28.).

⁹⁹ VERITAS Oral History Archívum, Interjú Tatai Ilonával. Készítette Orbán Miklós 1983-ban, 1072.

¹⁰⁰ *Balogh Géza: A vezérigazgató.* Kelet-Magyarország, 1986. február 8. 10.

¹⁰¹ *Sz. n.*: Nemzetközi gumiipari konferencia Budapesten. Világgazdaság, 1982. október 13. 3.

¹⁰² Saját fordítás orosz nyelvről. Az eredeti orosz nyelvű megnevezés: Всесоюзный совет научно-технических обществ (Vsesoyuznyy sovet nauchno-tekhnicheskikh obshchestv).

¹⁰³ *Sz. n.*: Információs szeminárium Szuzdalban. Ipargazdaság 35. (1983) 4. sz. 3.

1965-ben vált teljesjogú taggá.¹⁰⁴ Bár életútinterjújában arról beszélt, hogy korábban semmilyen politikai vagy társadalmi szerepet nem vállalt, a levéltári források szerint már vezérigazgatóvá válásakor bekapcsolódott a pártmunkába.¹⁰⁵ Miután Horváth László magasabb beosztásba került, helyét pedig Tatai vette át a Taurus élén, a vállalat pártbizottságában is megüresedett egy hely. A Taurus Pártbizottsága 1975. november 25-i ülésén úgy döntött, hogy Tatai töltse be a helyet.¹⁰⁶ Egy évre rá, 1976. december 1-jén már a vállalati pártbizottság végrehajtó bizottságának is tagja lett.¹⁰⁷

Néhány évvel később a budapesti pártvezetés látóterébe került. 1983. november 17-én zárt ülés keretében javasoltak új tagokat a Budapesti Pártbizottság megüresedett helyeire. A Végrehajtó Bizottság elsősorban gazdasági, ipari területről akarta pótolni a pártbizottság tagjainak sorát, így került elő Tatai Ilona neve is.¹⁰⁸ A Budapesti Pártbizottság 1983. november 29-én tárgyalta meg a Végrehajtó Bizottság javaslatát, és ekkor választották be őt a Budapesti Pártbizottság tagjainak sorába.¹⁰⁹ Ezekben a hetekben szavazták be a Magyar Kereskedelmi Kamara elnökségébe is.¹¹⁰ Másfél évvel később újabb lépést tett előre a politikai karrierjében, ugyanis 1985. március 9-én 650 küldött és több mint száz meghívott részvételével megrendezésre került a Budapesti Pártértekezlet, aminek következtében Tatai Ilonát a Végrehajtó Bizottság tagjának is megválasztották.¹¹¹ „Szakmailag, politikailag egyaránt jól képzett, széles látókörű, határozott vezető. Gazdasági munkája mellett rendszeres közéleti tevékenységet fejt ki” – jellemezték őt a pártértekezlet tagjai előtt.¹¹²

A Budapesti Pártbizottság és a Végrehajtó Bizottság üléseiről nem készültek leiratok. A szerkesztett jegyzőkönyvek szerint azonban amennyiben Tatai jelen volt az üléseken, akkor szinte mindig hozzászólt a vitához, akár a lakhatásról, a gazdaságról vagy épp a gyermekek ideológiai képzéséről volt szó. Azt azonban, hogy a gyakorlatban bármi megvalósult volna – nem tudni. Kezdeményezéseivel kapcsolatban 1987-ből maradt fenn egy feljegyzés, amely szerint egy rendkívül nemes kezdeményezés kapcsolódott hozzá, ugyanis a budapesti hideg tél idején a Végrehajtó Bizottság ülésén javasolta, hogy a Taurus katonaköteles férfijai vegyenek részt a hőmentési munkálatokban, ugyanis a vállalat szállítási problémák miatt úgy sem tud alapanyaghoz jutni. „Valamiféle nemzeti összetartást kellene prezentálni” – emelte ki.¹¹³

1987. június 10-én a Politikai Bizottság állást foglalt a Központi Bizottság létszámának emelése mellett. Ezen kívül összegyűjtötték annak a hét személynek nevét, akik a megüresedett és az új helyek betöltésére alkalmasak lehettek. A Politikai Bizottság Tatai Ilonát is jelölte a megüresedett helyek egyikére.¹¹⁴ A Központi Bizottság végül 1987. június 23-án fogadta el a Politikai Bizottság javaslatát és Tatai Ilonát a Központi Bizottság tagjává választotta.¹¹⁵ Azonban nem ez volt az egyetlen ügy, amiben neve felvetődött. Az a döntés született, hogy a munka hatékonyabbá tétele érdekében a Politikai Bizottság tagjainak számát is növelni kell két fővel. A megüresedett helyeket is figyelembe véve ezzel összesen négy tag megválasztása vált szükségessé. A Politikai Bizottság megbeszéléseit követően Tatai Ilona mellett

¹⁰⁴ VERITAS Oral History Archívum, Interjú Tatai Ilonával. Készítette Orbán Miklós 1983-ban, 1072.

¹⁰⁵ Uo.

¹⁰⁶ BFL XXXV.13.c.1975.0359. Jegyzőkönyv a Taurus MSZMP Bizottságának üléséről. Bp., 1975. nov. 25.

¹⁰⁷ BFL XXXV.13.a.4.37. kisdoboz. Javaslat az MSZMP Politikai Főiskola levelező tagozatának hallgatóira az 1977–80-as tanévre.

¹⁰⁸ BFL XXXV.1.a.4.674. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Budapesti Bizottsága Végrehajtó Bizottságának üléséről. Bp., 1983. nov. 17.

¹⁰⁹ Sz. n.: A Budapesti Pártbizottság ülése. Esti Hírlap, 1983. november 30. 3.

¹¹⁰ Lukács T.: Óriás vállalat élén i. m. 4.

¹¹¹ Sz. n.: Megkezdte tanácskozását a budapesti pártértekezlet. Esti Hírlap, 1985. március 9. 1–2.

¹¹² BFL XXXV.1.a.3.200. ő. e. Javaslat az MSZMP Budapesti Bizottságának tisztségviselőire, a Végrehajtó Bizottság tagjaira. Bp., 1985. márc. 10.

¹¹³ BFL XXXV.1.a.4.749. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Budapesti Bizottsága Végrehajtó Bizottságának üléséről. Bp., 1987. jan. 21.

¹¹⁴ MNL OL M-KS 288. f. 5/1001. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának üléséről. Bp., 1987. jún. 19.

¹¹⁵ MNL OL M-KS 288. f. 4/225. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Központi Bizottságának üléséről. Bp., 1987. jún. 23.

Csehák Judit,¹¹⁶ Berecz János¹¹⁷ és Berecz Frigyes¹¹⁸ neve került a Központi Bizottság elé.¹¹⁹ Végül az előzetes tervekkel ellentétben a Politikai Bizottság létszámát nem emelték, csupán a két megüresedett helyre választottak új tagot Csehák Judit és Berecz János személyében. Tatai ekkor tehát nem került be az MSZMP KB Politikai Bizottságába.¹²⁰

A Politikai Bizottság tagjaként

Egy év sem telt el, hogy Tatai bekerült a Központi Bizottságba és kishíján a Politikai Bizottság tagjává vált, 1988. május 20–22-én az országos pártértekezlet keretén belül ismét tisztújításra került sor az MSZMP országos vezetésében. A magyar politikatörténet szempontjából ez a pártértekezlet igen nagy jelentőséggel bírt, ugyanis ekkor bukott meg Kádár János, akinek örökébe Grósz Károly lépett.¹²¹ A pártértekezleten megválasztott új összetételű Központi Bizottság első ülésén azonnal szavazott a Politikai Bizottság tagjairól. Ennek értelmében Tatai Ilona is helyet kapott az MSZMP legfontosabb testületében. Tatai ekkor érte el politikai karrierjének csúcsát.¹²² Ezzel ő lett az első PB-tag, aki úgy lett megválasztva, hogy közben aktív iparvállalati vezérigazgató volt. Ennek okán a *Népszabadság* munkatársa, Bossányi Katalin készített vele interjút. Tatai visszautasította, hogy politikusnak nevezzék, ugyanis ő elsősorban vezérigazgatónak tartotta magát. Azzal sem értett egyet, hogy megválasztásában statisztikai megfontolások is közrejátszottak volna. Úgy gondolta, hogy környezetében régóta nem kerül szóba női mivolta, így valószínűleg nem ennek köszönhette megválasztását. Elmondása szerint neki nem indokolták meg, hogy miért jelölték és választották meg, de úgy gondolta, hogy hosszú ideje vezet külső támogatás nélkül egy sikeres vállalatot, amely mindig képes volt fejlődni és alkalmazkodni a piaci viszonyokhoz. A politikai vezetésnek pedig szüksége van ilyenemű gyakorlati tapasztalatra.¹²³

Tatai a Politikai Bizottság tagjaként rengeteg új feladattal találta magát szemben, 1988 nyarán elfoglaltságának megnövekedése miatt jelezte, hogy választott tisztségeinek nem tud eleget tenni. Ezért a Budapesti Pártbizottság egyhangúan felmentette Pártbizottsági és Végrehajtó Bizottsági tagságából.¹²⁴

A Politikai Bizottság tagjaként Tatai Ilona legfontosabb tevékenységei az amerikai tárgyalásai voltak. Egy delegáció tagjaként 1988. július 19-én, az Egyesült Államok kormányának meghívására hivatalos látogatásra utazott az Amerikai Egyesült Államokba. A delegáció vezetője Grósz Károly, az MSZMP főtitkára, a Minisztertanács elnöke volt.¹²⁵ Tatai Ilona utazásának legfontosabb momentuma az volt, amikor Los Angelesben a Magyar Gazdasági Kamara alelnökeként szerződést írt alá a Kaliforniai Nemzetközi Kereskedelmi Tanács és a Gazdasági Kamara együttműködéséről.¹²⁶ Az aláírás

¹¹⁶ Magyar kommunista politikus, 1984 és 1987 között a Minisztertanács elnökhelyettese, később szociális- és egészségügyi miniszterként tevékenykedett, lásd <https://www.kommunizmuskutato.hu/eletrajzok/csehak-judit> (letöltés: 2025. aug. 28.).

¹¹⁷ Magyar kommunista politikus, 1982 és 1985 között a Népszabadság főszerkesztője, majd az MSZMP KB ideológiai és propaganda-ügyekkel megbízott titkára, lásd <https://www.kommunizmuskutato.hu/eletrajzok/berecz-janos> (letöltés: 2025. aug. 28.).

¹¹⁸ Magyar kommunista politikus, 1980-tól az MSZMP Központi Bizottságának a tagja, 1987-ben ipari miniszter lett, lásd <https://www.kommunizmuskutato.hu/eletrajzok/berecz-frigyes> (letöltés: 2025. aug. 28.).

¹¹⁹ MNL OL M-KS 288. f. 5/999. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának üléséről. Bp., 1987. jún. 10.

¹²⁰ MNL OL M-KS 288. f. 4/225. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Központi Bizottságának üléséről. 1987. jún. 23.

¹²¹ *Romsics Ignác*: Magyarország története a XX. században. Bp. 2010. 375.

¹²² *Sz. n.*: Megújult erővel a felemelkedés útján. Munkásőr 31. (1988) 5. sz. 2–3.

¹²³ *Bossányi Katalin*: A Világpiaccal mérd magad! Népszabadság, 1988. július 2. 7.

¹²⁴ *Rácz Attila*: A budapesti hatalmi elit 1956 és 1989 között. Bp. 2018. 282.

¹²⁵ *Sz. n.*: Grósz Károly az Egyesült Államokba utazott. Népszava, 1988. július 20. 1.

¹²⁶ *Sz. n.*: Ma New Yorkba indul a magyar kormányfő. Esti Hírlap, 1988. július 23. 5.

után Tatai Ilona a Magyar Hírlapnak nyilatkozott. Elmondta, hogy a Taurus vezérigazgatójaként az út során közvetlen üzletkötésre ugyan nincs lehetősége, arra viszont igen, hogy a miniszterelnök kíséretének tagjaként megismerkedjen az amerikai üzleti élet fontos személyiségeivel.¹²⁷ Az utazásnak köszönhetően Tatai Ilona is jelen volt azon a fontos történelmi pillanaton, amikor 1988. július 27-én, 42 év után, az Egyesült Államok elnöke először fogadta a magyar miniszterelnököt. Egyben az első alkalom volt, hogy amerikai elnök fogadta az MSZMP vezetőjét.¹²⁸ A delegáció 1988. július 30-án érkezett haza Magyarországra. A hazaérkezést követően Grósz Károly a Magyar Hírlapnak elmondta, hogy az amerikaiak már a megválasztása után jelezték, hogy pártfőtitkárként is fogadnák az Egyesült Államokban és szeretnék, ha a pártjelleg jobban kidomborodna a küldöttségben. Tatai Ilona részben ennek a kérésnek köszönhetette, hogy a Politikai Bizottság tagjaként a küldöttség résztvevője lett. Jelenlétét Grósz azzal is magyarázta, hogy Tatai kiváló gazdasági szakember, és a Kereskedelmi Kamara alelnöke is volt.¹²⁹

1988. november 10-én a fővárosi képviselőcsoport a Hazafias Népfront Budapesti Bizottságának székházában tanácskozást tartott, hogy eszmecserét folytasson a közelgő miniszterelnök-választásról. A képviselőket Borbély Gábor, a Központi Bizottság tagja, a Népszabadság főszerkesztője tájékoztatta a miniszterelnöki poszt betöltésével kapcsolatos politikai bizottsági álláspontokról: a Politikai Bizottság kívánatosnak tartja, hogy széles körű konzultáció előzze meg a jelölést. A konzultációk tapasztalatai nyomán a Politikai Bizottságnak a november 22-re összehívott Központi Bizottság elé egy jelöltet kellett terjesztenie. A tanácskozáson elhangzott: olyan jelöltre van szükség, aki élvezi a tömegek bizalmát, s külföldön is tekintélye van. Ekkor vetődött fel Tatai Ilona neve először lehetséges miniszterelnökként. Tatai mellett Nyers Rezső került még szóba, de az a vélemény is elhangzott, hogy 1990-ig Grósz Károly maradjon hivatalában.¹³⁰ A témát a Fejér megyei országgyűlési képviselők csoportja is alaposan körbejárta ülésén. A képviselők között összhang volt abban, hogy olyan miniszterelnökre van szüksége Magyarországnak, akinek van politikai vénája, de a gazdaságpolitikához is ért. Végül mind a tíz jelenlévő képviselő névre szólóan fejtette ki véleményét. A legtöbben Németh Miklóst tartották alkalmasnak, de Szabó Tamás Tatai Ilonát is rátermettnek látta a miniszterelnöki posztra. Sági Gáborné is hasonló véleményen volt, ő gazdasági szakismerete és határozott egyénisége miatt állt ki Tatai mellett.¹³¹ Hosszas tanácskozás, egyeztetés után a Politikai Bizottság végül négy névre szűkítette a névsort: Németh Miklós, Pozsgay Imre és Iványi Pál mellett Tatai Ilona neve szerepelt lehetséges miniszterelnökjelöltként. Németh Miklós támogatottsága azonban akkora méreteket öltött, hogy végül a Politikai Bizottság az ő jelölését támogatta.¹³²

1988 decemberében ismét nagy feladat hárult Tataira. December 8–14. között a magyar–görög gazdasági kapcsolatok fellendítésének jegyében rendezték meg az athéni magyar napokat, amelynek során a Hungexpo szervezésében 30 magyar vállalat mutatta be termékeit az Athens Hilton Hotelben. A *Népszava* kiemelte, az athéni magyar hét fontosságát az jelzi, hogy a kiutazó delegáció vezetőjének Tatai Ilonát kérték fel.¹³³ Tatai nem vesztegette az időt, amint megérkezett Athénba, azonnal megbeszéléseket kezdeményezett magasrangú görög politikusokkal.¹³⁴

¹²⁷ Sz. n.: Grósz Károly üzletemberekkel tárgyal New Yorkban. Magyar Hírlap, 1988. július 25. 1., 3.

¹²⁸ Kereszty András: Grósz Károly és Ronald Reagan találkozott Washingtonban. Népszabadság, 1988. július 28. 1.

¹²⁹ Pintér Dezső: Új szellemiséget tükröző eszmecserék. Magyar Hírlap, 1988. augusztus 1. 3.

¹³⁰ Sz. n.: Ki legyen a miniszterelnök? Magyar Nemzet, 1988. november 11. 3.

¹³¹ N. E.: Eszmecsere személyi kérdésekről. Fejér Megyei Hírlap, 1988. november 12. 2.

¹³² Sz. n.: Németh Miklós az új magyar kormányfő? Magyar Szó, 1988. november 24. 3.

¹³³ Flanek Tibor: Harminc vállalat Athénba tart. Népszava, 1988. december 1. 16.

¹³⁴ Sz. Nagy Júlia: Megnyílt az athéni magyar hét. Világgazdaság, 1988. december 9. 3.

1989. április 12-én ismét tisztújításra került sor a Magyar Szocialista Munkáspárt országos vezetésében. A Központi Bizottság ülésének jegyzőkönyve szerint Tatai Ilona PB-tagga jelölése egy ellenszavazattal és két tartózkodással történt meg. Összesen 105-en szavaztak, Tatai 85 szavazatot begyűjtve a nyolcadik helyen jutott be a kilenctagú Politikai Bizottság tagjai közé.¹³⁵ A UPI amerikai hírügynökség véleménye szerint az a tény, hogy Tatai Ilona, a Taurus vezérigazgatója továbbra is a Politikai Bizottság tagja maradt jelzi, hogy az ipari lobbinak továbbra is erős képviselője lesz a testületben.¹³⁶ Fiák László, a Magyar Gördülőcsapágy Művek vezérigazgatója, országgyűlési képviselő is rendkívül kedvező tényezőnek tartotta, hogy Tatai Ilona továbbra is a Politikai Bizottság tagja maradt.¹³⁷

Megítélése

Tatai Ilona PB-tagga választása után sorra jelentek meg a kritikák, vélemények róla. Az ellenzéki szamizdat folyóirat, a *Beszélő* 25. számában megjelent cikk szerzője szerint Nyers és Pozsgay nevén kívül a többi nem mondott semmit a lakosságnak, ezért úgy tűnhetett, hogy előretörték az átalakítás hívei. A cikk szerint azonban szó sem volt ilyenről: a háttérben valójában egyetlen személy, Grósz Károly állt, aki saját hatalmának megszilárdításán dolgozott és önállóan klienseket ültetett minden székbe. A lap úgy értékelte, hogy Tatai politikailag súlytalan figura, aki Grósz pártfogásának köszönhetően előrelépett. A szerző úgy vélte, Tatai akkor barátkozott össze Grósszal, amikor az budapesti párttitkár volt.¹³⁸ Hasonló véleményen volt 1989-ben Deutsch Tamás, a Fidesz szóvivője is. A *Magyar Szónak* adott interjújában elmondta, hogy úgy látja, Tatai Ilona Grósz Károssal együtt a Központi Bizottság technokrata irányzatához tartozik, amelynek a hatalmi kérdés a legfontosabb, azaz a hatalom mindenáron való átmentése. Ez az a csoport, amely még a hatalmi monopóliumról is lemondana annak érdekében, hogy megtarthassa a vezető szerepet.¹³⁹ Szeredi Pál *A nemzetépítő demokratikus ellenzék története 1987–1989*¹⁴⁰ című munkájában három csoportra osztotta az MSZMP legbefolyásosabb politikusait: rendszerváltás-ellenesek, új-rend pártiak és reformisták. A kutatótörténész úgy látta, hogy Tatai nem Grósz Károly új-rendpárti csoportjához tartozott, hanem Nyers Rezsővel, Németh Miklóssal és Pozsgay Imrével egyetemben a reformpárti tömörüléshez. Ez volt az a csoport, amelyik elfogadta, hogy az ország demokratizálása elkerülhetetlen, így nem is harcolt ellene, helyette partnereket keresett, akikkel választások után koalícióra léphetne.¹⁴¹ Tatai Ilona munkásságát Benke Valéria, az MSZMP Politikai Bizottságának első női tagja, egykori miniszter is értékelte, aki a következőképp fogalmazott: „Nagyon becsülöm Tatai Ilonát. Nem tartom nagy politikusnak, de hát nem ő tehet róla, értelmes és nagyon kulturált, nagyon értékes és nagyon jó embernek tartom.”¹⁴² Angyal Ádám, a Ganz Danubius Hajó és Darugyár egykori vezérigazgatója Tatai Ilona saját ambícióit látta a politikai életben elért sikerei mögött. Úgy gondolta, hogy Tatai világosan látta, hogy amit ő akar – a nagyobb vállalati önállóságot –, azt csak politikai támogatással érheti el, ehhez pedig az kell, hogy bekerüljön az országos vezetés tagjai közé. Véleménye szerint segítette őt ebben az a szerencsés állapot is, hogy ekkorra érett meg a helyzet Magyarországon arra, hogy a politikai vezetők is elfogadták, a szakmai kompetenciákat el kell ismerni, s ha valaki jól vezet egy vállalatot, akkor azt

¹³⁵ MNL OL M-KS 288. f. 4/259. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának üléséről. Bp., 1989. ápr. 12.

¹³⁶ Sz. n.: Mi vagyunk a téma. Mai Nap, 1989. április 13. 2.

¹³⁷ Sz. n.: Mai kérdésünk: Hogyan értékeli az MSZMP testületeinek személyi változásait? Hajdú-Bihari Napló, 1989. április 14. 1.

¹³⁸ Sz. n.: Személycserék. Beszélő (1988) 25. sz. 6.

¹³⁹ *Sebestyén Imre*: A Fidesz szóvivője szerint négy irányzat különböztethető meg a magyar pártban. Magyar Szó, 1989. március 2. 2.

¹⁴⁰ Szeredi Pál: A nemzetépítő demokratikus ellenzék története 1987–1989. Pilisszentkereszt. 2018.

¹⁴¹ Uo. 157.

¹⁴² Puccs vagy összeomlás? 8 interjú a Kádár-korszakról volt MSZMP PB-tagokkal. Szerk. Simon János. Lakitelek. 2014. 65.

méltányolni kell.¹⁴³ A rendszerváltás után Faluvégi Lajos, egykori pénzügyminiszter gazdasági területen elért sikereit méltatta. Faluvégi kiemelte a Taurus elsőszámú irányítójáról, hogy milyen progresszív elképzelésekkel rendelkezett a vállalati önállóság terén, s hangot adott annak a véleményének is, miszerint a nagyvállalati körben sokkal több Tatai Ilonára lett volna szükség.¹⁴⁴

Rendszerváltás és nyugdíjba vonulás

A rendszerváltás szelét érezve Tatai Ilona bátrabb lett, egyre gyakrabban szólalt fel a változás szükségessége mellett. 1989 áprilisában a Hódmezővásárhelyen tartott gazdaságpolitikai aktíván mondott beszédében élesen kritizálta a kormányt, amiért az következetlenségek és előkészítetlen jogszabályok sorát produkálja. Emellett sürgette a piacgazdaság bizonyos elemeinek átvételét is.¹⁴⁵ 1989. április 26-án az V. kerületi pártbizottság ülésén az új alkotmány elveiről beszélt. Úgy látta, hogy az új alkotmány tervezetében egy teljesen új pályára állított gazdasági és tulajdoni reform körvonalaí rajzolódni ki, ami az ország stabilitását, gazdasági kibontakozást szolgáló programnak is kiindulópontja lehet. Az alkotmány új intézményei közül külön kiemelte a Legfőbb Állami Számvevőszék fontosságát, amely elsősorban az állami költségvetés ellenőrzésére hivatott.¹⁴⁶ 1989. május 1-jén, Salgótarjánban előadott felszólalásában elismerően szólt az MSZMP-ről, amiért az élére állt a változásoknak és megvalósítható programmal rendelkezik: a népakarat érvényesítését, jogállamot, a politikai intézményrendszer reformját akarja, valamint működőképes, a világgazdaság folyamataiba integrálódni tudó piacgazdaságot kíván megvalósítani. Élesen kritizálta azonban a korábbi vezetést, amiért rossz gazdaságpolitikájával válságot idézett elő, nem vette figyelembe az értelmes, elérhető és a társadalom legnagyobb részének akaratával és törekvéseivel találkozó célokat. Beszédében visszautasította azt a vádat, mely szerint az európai felzárkózás szándékával együtt jár az ország tőkés kiárusítása.¹⁴⁷ 1989 áprilisában a somogyi pártértekezleten szintén dicsérő szavakkal illette a pártot, amiért az hatalmon lévő pártként önmaga hívta életre saját ellenzékét, vállalva a politikai csatározást.¹⁴⁸

Alig két hónap telt el az új Politikai Bizottság megválasztását követően, amikor 1989. június 23–24-én újabb változások következtek be a párt központi vezetésében. Ennek oka, hogy a Központi Bizottság megszavazta az MSZMP átszervezését. A testület négytagú elnökséget választott, amelyben Nyers Rezső elnök mellett Grósz Károly, az MSZMP főtitkára, Németh Miklós, a Minisztertanács elnöke, valamint Pozsgay Imre államminiszter foglalt helyet. Változás következett be a Politikai Bizottságban is: az MSZMP Központi Bizottsága felfrissítette, illetve kibővítette a testületet, amely ezután 21 taggal Politikai Intéző Bizottságként működött tovább.¹⁴⁹ A Központi Bizottság egyetlen tartózkodással megszavazta, hogy a Politikai Bizottság kilenc tagja automatikusan kerüljön be a Politikai Intéző Bizottság tagjai sorába.¹⁵⁰ Így lett Tatai Ilona is a régi-új testület tagja.¹⁵¹

Tatai miután már komoly gazdasági és tudományos tevékenységet folytatott, volt egy 11 ezer főt foglalkoztató nagyvállalat vezérigazgatója, majd különböző politikai testületekben is nagy tapasztalatot

¹⁴³ VERITAS Oral History Archívum, Interjú Angyal Ádámmal. Készítette Voszka Éva 2008-ban, 908.

¹⁴⁴ VERITAS Oral History Archívum, Interjú Faluvégi Lajossal. Készítette Voszka Éva 1988–1989-ben, 136.

¹⁴⁵ *Sz. n.*: „A kapitalizmus bizonyos elemeit hosszú távon is alkalmazni kell.” Világgazdaság, 1989. április 19. 3.

¹⁴⁶ *B. L.*: Az új alkotmány kiindulópontja lehet a stabilizálásnak és a kibontakozásnak. Népszabadság, 1989. április 27. 4.

¹⁴⁷ *Sz. n.*: Az MSZMP élére állt a változásoknak. Népszabadság, 1989. május 2. 5.

¹⁴⁸ *Bíró Ferenc*: Pártértekezlet. Vasárnapi Hírek 5. (1989) 16. sz. 4.

¹⁴⁹ *Sz. n.*: Négytagú elnökség az MSZMP élén. Vasárnapi Hírek 5. (1989) 26. sz. 1., 3.

¹⁵⁰ MNL OL M-KS 288. f. 4/264/265. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Központi Bizottságának üléséről. Bp., 1989. jún. 23–24.

¹⁵¹ *Sz. n.*: Négytagú elnökség az MSZMP élén i. m. 1., 3.

szerzett, úgy látta, elérkezett az idő, hogy ismét kipróbálja magát egy új területen. Tatai Ilonával egyeztetve 1989. május 16-án a Politikai Bizottság hozzájárult, hogy Tatait rendkívüli és meghatalmazott nagykövetté nevezzék ki és bízzák meg a Moszkvában működő nagykövetség vezetésével.¹⁵² Horn Gyula külügyminiszter az Elnökségnek 1989. július 4-én címzett javaslatában azonban közölte, hogy az Országgyűlés Külügyi Bizottsága június 30-án tartott ülésén meghallgatta Tatai Ilonát, de nem támogatja a kinevezését. A Külügyi Bizottság napirendjéről levette Taurus vezérigazgatónőjének kinevezését, míg a nagyköveti tisztség betöltésének kérdését visszautalta a kormány hatáskörébe. Horn a Külügyminisztérium nevében kérte a Politikai Ellenőrző Bizottságot, hogy Tatai jelölését vegye le a napirendről, egyben javasolta, hogy Györke Sándor nagykövetet mentse fel a belgrádi nagykövetség vezetésére kapott megbízatása alól és jelölje a moszkvai nagyköveti posztra.¹⁵³ Az Elnökség 1989. július 10-én tárgyalta meg a külügyminiszter javaslatát: tudomásul vette és elfogadta, hogy az Országgyűlés nem támogatja Tatai Ilona kinevezését, ugyanakkor Györke Sándor kinevezéséhez sem járult hozzá.¹⁵⁴ A *Világ* beszámolója szerint ezzel először vétőztak meg nagyköveti kinevezést Magyarországon. Hiába volt már több mint egy hónapja üres a moszkvai nagyköveti poszt, az Országgyűlés Külügyi Bizottsága nem volt hajlandó támogatni egy „ejtőernyős”¹⁵⁵ jelölését. Az ügyben megszólalt Dr. Kovács Károly, a Külügyminisztérium személyzeti főosztályának vezetője is, aki elmondta, hogy Tatai jelölése a Külügyminisztérium és a kormány közös javaslata volt, az Országgyűlés döntésével azonban a kinevezés végleg lekerült a napirendről. Bár az Országgyűlés döntése nem volt kötelező érvényű, a Külügyminisztérium nem szeretett volna szembe-
szegülni a törvényhozó szervvel.¹⁵⁶

Annak ellenére, hogy Tatai vezérigazgatóként tudatos nőpolitikát folytatott, interjúiban gyakran előkerült a nők helyzete és megannyi alkalommal állt ki a nők egyenjogúsítása mellett, politikusként egyszer sem szólalt meg női kérdésekben. Tatai politikai megnyilvánulásait vizsgálva kijelenthető, hogy szinte kivétel nélkül csak gazdasági ügyekben szólalt meg. Legérdekesebb megszólalása 1989. március 21-én hangozott el a Politikai Bizottság ülésén. Ekkor arról értekezett, hogy mekkora lelkiismeretfurdalást okozott neki, amiért a Politikai Bizottság úgy döntött, nem vállalja be a gazdaság valós helyzetét, a 16,5 milliárd dolláros adósságállományt. Ugyanakkor megkönnyebbült, amikor Németh Miklós azt mondta, hogy megpróbálja „körbeszondázni” a nemzetközi mezőnyt, mennyire alkalmas az az igazság befogadására. A beszéd további részében azt hangoztatta, hogy akkora tervezési felelőtlenség mutatkozik a magyar gazdaságban, ami miatt már nem lehet egy embert hibáztatni, és sem a sztálini tervezéssel, sem a múlt hibáival nem magyarázható. Úgy látta, az őszinteség mellé szembenézés is szükséges, illetve felelősségvállalás kell minden tettért. Véleménye szerint a nyugati országoktól kell pénzt szerezni a magyar gazdaság megsegítésére, de meggyőződése, hogy erre a gazdaságra nem szabad pénzt engedni, mert az teljesen hiábavaló lenne. A beszéd befejező részében arról a dilemmáról beszélt, hogy Magyarország hova tartozik külgazdasági értelemben: „Nekem teljesen egyértelmű, hogy hova tartozunk. Mi a Szovjetunióhoz tartozunk. Ez nekem teljesen egyértelmű. ...nem tudunk másképpen felzárkózni és versenyképesé válni, piacgazdasággá válni, ha nem azokat a piacgazdasági módszereket tanuljuk meg, és alkalmazzuk, és próbálunk beintegrálódni úgy a nyugati világba, hogy nem veszítjük el a Szovjetuniót, s nem veszítjük el a kapcsolatokat azokkal a KGST országokkal, akikkel lehetséges kapcsolatot kiépíteni.

152 MNL OL M-KS 288. f. 5/1065. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának üléséről. Bp., 1989. máj. 16.

153 MNL OL M-KS 288. f. 59/2. ő. e. dr. Horn Gyula javaslata az Elnökség részére. Bp., 1989. júl. 4.

154 MNL OL M-KS 288. f. 59/2. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Elnökségének üléséről. Bp., 1989. júl. 10.

155 A rendszerváltás idején keletkezett kifejezés. Az MSZMP megszűnésével minden vállalaton belüli, ún. függetlenített státusz, és a párttal kapcsolatos beosztás is megszűnt. Ezek a funkcionáriusok „felsőbb” kapcsolataik révén másik munkahelyet próbáltak keresni. Leggyakrabban úgy működött a protokoll, hogy a felsőbb kapcsolat „ledobta” az illetőt valahová.

156 V. L.: „Ejtőernyős” Moszkvába? *Világ* 1. (1989) 11. sz. 6.

Az én tapasztalatom az, hogy a nyugati világ számára mi addig vagyunk rendkívül érdekesek, [...] amíg a Szovjetunió felé mi egy összekötőkapocs vagyunk. Abban a pillanatban, hogy ha itt valami, ami számomra nem elképzelhető módon, de megtörténne a Magyarország leszakadása erről a vonalról, nyugat elveszítené az érdeklődését.”¹⁵⁷

1989. október 7-én került sor a Magyar Szocialista Munkáspárt XIV., egyben utolsó kongresszusára, amivel lezárult egy fejezet a magyar politikatörténetben, a párt ugyanis megszűnt létezni.¹⁵⁸ Annak nem található nyoma, hogy Tatainak volt-e bármi köze az MSZMP utódjához, a Magyar Szocialista Párthoz. Az MSZMP megszűnésével Tatai Ilona politikai karrierje véget ért. Nem sokkal később vezérigazgatói pályáját is befejezte. 1990-ben Tatai Ilona nyugdíjba vonult. 1990. január 31-én az ország legnevesebb lapjaiban, a *Magyar Nemzet*ben,¹⁵⁹ a *Magyar Hírlap*ban¹⁶⁰ és a *Népszabadság*ban¹⁶¹ megjelent a Taurus pályázati kiírása a nyugállományba vonulás miatt megüresedett vezérigazgatói posztra. Az új igazgató Palotás László lett. 1990. augusztus 28-án már felröppent a hír, hogy az állam teljes mértékben meg szeretne válni a Taurus Gumiipari Vállalattól, így elkezdődtek a tárgyalások a külföldi cégekkel.¹⁶² Miklós Gábor, a *Népszabadság* munkatársa elítélte Tatai Ilona és a többi neves vállalat vezérigazgatójának hirtelen „távozását”, ami mögött az új politikai rendszer akcióit látta.¹⁶³ 1990. április 27-én a Magyar Gazdasági Kamara VIII. közgyűlése alkalmából munkája elismeréséül a Kamara Emlékplakettje kitüntetésben részesítette a nyugalmazott vezérigazgatót.¹⁶⁴ Munkája elismeréséül számos egyéb nívós díjat vehetett át karrierje során, többek között 1979-ben a Munka Érdemrend ezüst fokozatát,¹⁶⁵ 1984-ben a Munka Érdemrend arany fokozatát,¹⁶⁶ 1986-ban Ifjúsági Érdeméremmel tüntették ki,¹⁶⁷ 1988-ban pedig az Állami Díjat is megszerezte.¹⁶⁸

Tatai Ilona a rendszerváltást követően a Gyurcsány Ferenc nevéhez köthető Altus Rt. munkatársa lett. Az MSZMP megszűnése és a Taurustól való nyugállományba vonulását követően Tatai Ilona kikerült a sajtó horizontjából, nyilvános szereplései egyre ritkábbak lettek, majd teljesen meg is szűntek. 1996-ban Gyurcsány Ferenc igencsak elismerően beszélt róla, amikor az Altus sikerét többek között neki tulajdonította: „...a kormány sokat hibázott, hogy kiebrudalta ezeket az embereket. Tatai Ilona, a Taurus volt vezérigazgatója, az éppen ügyvédi praxisba kezdő Kiss Elemér vagy Jantner Antal volt építésiügyi miniszterhelyettes miért nekem segített? Azért, mert rájuk, akiknek pedig vitathatatlan a szakértelmük, senki nem volt kíváncsi. Ott álltak hatalmas szellemi kapacitással, és majdnem szégyenkezniük kellett, hogy élnek. Ezeknek az embereknek a szakmai tudása megvásárolhatóvá vált a privátcégek számára. Pedig csak egy gesztusra lett volna szükség, és ez a szellemi kapacitás továbbra is az államot szolgálta volna.”¹⁶⁹

¹⁵⁷ MNL OL M-KS 288. f. 5/1058-1059. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának üléséről. Bp., 1989. március 21.

¹⁵⁸ *Rainer M. János*: Magyarország története. A Kádár-korszak (1956–1989). Bp. 2010. 110.

¹⁵⁹ A Taurus Gumiipari Vállalat hirdetése. *Magyar Nemzet*, 1989. január 31. 7.

¹⁶⁰ A Taurus Gumiipari Vállalat hirdetése. *Magyar Hírlap*, 1989. január 31. 4.

¹⁶¹ A Taurus Gumiipari Vállalat hirdetése. *Népszabadság*, 1989. január 31. 14.

¹⁶² *Sz. n.*: Eladják a Taurust. *Népszabadság*, 1990. augusztus 28. 5.

¹⁶³ *Miklós Gábor*: A nagyokat lelövik, ugye? *Népszabadság*, 1990. március 7. 3.

¹⁶⁴ *Sz. n.*: Kitüntetések a kamara VIII. közgyűlése alkalmából. *Világgazdaság*, 1990. április 28. 3.

¹⁶⁵ Személyi rész. *Magyar Közlöny* (1979) 88. sz. 1391.

¹⁶⁶ *Sz. n.*: Kitüntetések. *Magyar Nemzet*, 1984. április 4. 2.

¹⁶⁷ BFL XXXV.1.a.4. 745. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Budapesti Bizottsága Végrehajtó Bizottságának üléséről. Bp., 1986. nov. 26.

¹⁶⁸ A Minisztertanács 1024/1988. (IV. 15.) MT határozata a Magyar Népköztársaság Állami Díja és a Magyar Népköztársaság Kossuth-díja 1988. évi adományozásáról. *Magyar Közlöny* (1988) 14. sz. 364–367.

¹⁶⁹ *Ferencz Gábor*: A gyors hal eszi meg a lassút. *Népszabadság*, 1996. szeptember 21. 19.

MOMA

ÚJ- ÉS JELENKORI MAGYAR TÖRTÉNETI TANSZÉK

RECENZIÓK

HORVÁTH N. ZSOLT

Élünk, tehát vagyunk

A magyarországi cigányok/romák. I. kötet. A kezdetektől a 19. század közepéig.
Szerk. Kállai Ernő – Majtényi György – Mikó Zsuzsanna – Tóth Péter.
Magyar Nemzeti Levéltár, Bp. 2022. 410 oldal.

2022 őszén a Magyar Nemzeti Levéltár könyvsorozatában jelent meg *A magyarországi cigányok/romák* című forráskiadvány első kötete. Az elmúlt években öröndetesen növekedett a többségi társadalom által láthatatlannak tekintett roma kisebbség iránti érdeklődés szerte a világban,¹ amelyhez kapcsolódóan Magyarországon is megkezdődött a cigányokról/romákról szóló levéltári források feltérképezése.² A Magyar Nemzeti Levéltár irányítja a *Magyarországi kisebbségek: nemzeti, nemzetiségi és vallási közösségek* című projektet, amelynek első részeként 2020-ban látott napvilágot az *Az együttélés történelme: nemzetiségi kérdés Magyarországon* című kötet.³

Ezt követte a hazai cigányokról és romákról szóló első forrásgyűjtemény. A könyv szerkesztői a bevezetőben felvázolják, hogy ez a forráskiadás csak a hosszabb projekt kezdő lépése. A második kötet előkészítése már folyamatban van, a háttérben pedig zajlik az ország összes megyei levéltárában a további források felkutatása és rendszerezése. A könyv szerkesztői – Mikó Zsuzsanna jogász-levéltáros, Kállai Ernő szakjogász, Majtényi

György és Tóth Péter történész-levéltáros – a téma szakavatott ismerői, akik a megyei levéltárakban hosszadalmas munkával feltárt iratanyagot rendszerezték és látták el igényes jegyzetapparátussal. Az átlátható tartalomjegyzék (5–22.), a részletes irodalomjegyzék (85–92.) és a kötethez tartozó rövidítések jegyzéke (407–410.) nagyban segíti az olvasót az eligazodásban.

A cím külön említi a magyarországi cigányokat és a romákat, hangsúlyozva ezzel az egyes cigány csoportok heterogenitását. Ez egy átlagos olvasó számára szórszálhasogató különbségnek tűnhet, azonban az identifikáció szempontjából óriási szerepe van. Ennek a megértetése és a köztudatba való emelése miatt is rendkívül fontosak az újonnan megjelenő forráskiadványok és új szemléleten alapuló szakirodalmak.

A cigány szó újratermelődött pejoratív jelentéstartalma miatt, mára már a progresszívnek tűnő „roma” megjelölés, hamis eufemizmus látszatát keltheti. Azonban fontos hangsúlyozni, hogy a magyarországi romák/cigányok nem egy homogén közösség, több nyelvi-etnikai csoportból (például a romungró, beás, oláh stb.) tevődik

¹ Jakab Attila a Horthy-korszak sajtóban megelevenedő cigányképet bemutató forráskiadványa tavaly látott napvilágot lásd *Jakab Attila: „...förl kell ébreszteni bennük... az emberi méltóságukat...”* Cigányságkép a Horthy-korabeli sajtóban (1919–1945). Bp. 2024.; Ursula Mindler-Steiner az utóbbi időben több tanulmányt is publikált a burgenlandi cigányok történetéről lásd *Ursula Mindler-Steiner: A zsidó és roma közösségek története Burgenlandban a 20. században*. In: *Kerülőutakon. Az osztrák-magyar határ 20. századi története*. Szerk. Murber Ibolya – Nagy Adrienn. Pécs 2024. 147–176.; *Ursula Mindler-Steiner: The Romani and Jewish Populations in Burgenland at the Beginning of the Interwar Period*. In: *The Disputed Austro-Hungarian Border. Agendas, Actors, and Practices in Western Hungary / Burgenland after World War I*. Szerk. Grandits, Hannes – Murber Ibolya – Tyrán, Katharina. New York 2025. 194–212.; A Gypsy Lore Society által minden évben megrendezett interdiszciplináris konferencián, a témával foglalkozó kutatók megoszthatják egymással a tapasztalataikat. Ennek a helyszíne 2025-ben Párizs: <https://www.gypsyloresociety.org/annual-meeting> (letöltés: 2025. jún. 10.).

² Az MNL projekttel összefonódva az IHRA (International Holocaust Remembrance Alliance) projekt keretében is jelentősen előrehaladottak számítanak a kutatások a cigányokkal kapcsolatban. A cigánykutatás során készült eddigi adatbázist lásd <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/magyarorszag-roma-tortenelem-evszazadai/informacio>, lásd (letöltés: 2023. nov. 17.).

³ Bővebben lásd https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/a_magyarorszag_i_ciganyok/romak_i (letöltés: 2023. nov. 17.).

össze. A romák alatt elsősorban a cigány nyelv romani változatát beszélő oláh cigányokat értjük. A roma szó az indoeurópai romani nyelv rom szavából ered, amelynek jelentése: férfi. A Dél-Dunántúlon élő beás cigányok önmagukat határozottan cigányként és nem romaként definiálják. Sokan esnek abba a hibába, hogy a roma és a cigány szavakat szinonimaként használják, kizárólagossá téve a roma szavunkat.⁴ Bár a cím nagyon jól hangsúlyozza ezt a különbséget, azonban bevezető hiányossága, hogy nem magyarázza ezeket és némely esetben itt is összemosódnak az elnevezések közötti különbségek.

A projekt és a kötet koncepciójának bemutatásakor a szerkesztők kitérnek a periodizáció kérdésére, amely nem csak az egyes történelmi korszakhatárok, hanem a források kezelése miatt lényeges. A magyarországi cigányság történetének forrásfeltárásában III. Károly első letelepítést célzó 1724-es rendelete egy olyan politikai korszakhatár, amely a forráskezelésben is cezúrának tekinthető. Ugyan léteznek korábbi töredékes források a hazai cigányokról, azonban ettől az időponttól nő meg igazán a számuk. Az 1724 előtti források hiátusa már önmagában is beszédes abban a tekintetben, hogy a cigányok jelenléte mennyire mellékesnek, irrelevánsnak tűnt a Magyar Királyságban egészen a felvilágosult abszolutizmusig.

A forráskiadvány első kötete az első, középkori forrásoktól a 19. századig kalauzolja el az olvasót a hazai cigányok és romák történetében. A munka két nagy tematikus egységre tagolódik. Az első három fejezet a témához kötődő eddigi ismereteket összegzi a kezdetektől a 20. századig. Az első fejezet (27–55.) hét kisebb alfejezetben foglalkozik a hazai cigányok 19. századig tartó korai történetével. A második fejezet (55–67.) három alfejezete a 19. század közepétől a 20. század első feléig kalauzol minket végig, míg a harmadik fejezet (67–84.) két alfejezete a 20. század második felétől egészen a rendszerváltásig összegzi az eddigi kutatási eredményeket, elemzi a meglévő

forrásokat és az esetleges anomáliákat. Néhány alfejezet további tematikus egységekre, kisebb alfejezetekre épül, segítve ezáltal a vaskos kötetben való könnyebb tájékozódást.

Az első fejezet a késő középkori betelepüléstől kezdődően követi nyomon a források tükrében a hazai cigányság történetét a polgárosodás koráig. Az oszmán megszállás idején a három országrész cigány közösségeinek történetét külön-külön alfejezetben tárgyalja. (33–38.) A felvilágosult abszolutizmus éveiben a viszonylagos stabilitás és a fejlődés korában nagyobb figyelem hárult a központi kormányzat részéről a cigányok letelepítésére. Ebben a részben kiemelt szerepet kap III. Károly, Mária Terézia és II. József sokszor szabályozó cigány-politikája. (41–50.) Az 1790–1849 közötti időszak alfejezeteiben (51–55.) pedig már fény derül arra, hogy miért hagyott alább ez a cigányokat szabályozni kívánó rendeletpolitika.

A második nagy fejezetben megelevenedő 19. század közepétől a 20. század közepéig tartó időszakot a szerkesztők egyfajta átmeneti időszakként értelmezik. Hiszen ebben a modernizáció időszakában már lezárult a „középkori” időszak, elkezdődött a kulturális asszimiláció, a saját hagyományok újra értelmezése, a cigány közösség tradicionális foglalkozási kereteinek a felbomlása és ezáltal a cigány társadalom átrétegződése is. Ez az átrétegződés újra definiálta a többségi társadalom általi cigány minősítést, a negatív „bélyeget” elsősorban a közigazgatás, és a rendvédelmi szervek által problémásnak ítélt vándorcigányok kapták meg. A negatív megkülönböztetés, az anticiganizmus a második világháború alatt a roma holokauszttal érte el tragikus és kegyetlen csúcspontját.

A harmadik fejezet a 20. század közepétől a rendszerváltásig tárgyalta a cigány közösségek sorsát. A szovjet típusú rendszer hol erősza- kos asszimilációval, hol a kifejezetten támogató intézkedésekkel igyekezett a szőnyeg alá seprtetni a kisebbség helyzetét rendezni. Ebben a fejezetben az olvasó általános képet kaphat arról, hogy

⁴ A terminológia bővebb magyarázatára lásd Szabóné Kármán Judit: *A magyarországi cigányság I.* (Cigányok és romák). Bp. 2016. 35–36.

társadalmi csoportnak vagy nemzetiségnek tekintették-e a cigányságot. Fény derül továbbá arra is, hogy miként termelődött újra a cigány szó etimológiája, valamint azt is megtudhatjuk, hogy milyen kontextusban gyökerekezett meg a köztudatban a mai napig a politika játékszerévé vált „cigánybűnözés” fogalma. A szerzők részletes képet nyújtanak arról is, hogy milyen kísérletek történtek a cigányok helyzetének országos rendezésére és a cigányság szociológiai jellegű felmérésére.

A kötet második egysége (95–406.) a hosszas levéltári kutatómunka által feltárt, majd gondosan válogatott forrásokat mutatja be kronologikus sorrendben. A levéltári források szintetizálása során a szerkesztők a hagyományos forrásközlés szabályait alkalmazták. A dokumentumok címet és sorszámokat viselnek. Módszertani szempontból kiemelték, hogy az iratok többsége a magyar állami intézmények szemüvegén keresztül láttatja a cigány közösségek korántsem homogén történelmét. A válogatott dokumentumok a középkortól a felvilágosodás és a romantika koráig terjedő időszakot fedik le. Az egyes korszakokat további kisebb egységekre bontották, amelyekben például statisztikai összeírásokat, rendeleteket és társadalomtörténeti adalékokat közöltek.

A Magyar Országos Levéltár *Magyarországi cigányok/romák* című első kötete számos szakember fáradhatatlan munkájának hiánypótló eredménye. Az olvasó nem szubjektív interpretációktól terhes kötetet tart a kezében, hanem a válogatott primer forrásokon, a többségi társadalom szemüvegén keresztül mutatja be a nem cigány és cigány közösségek évszázados együttélésének történetét. Ez a kötet meghatározó mérföldköve a magyarországi kisebbségkutatásnak, hiszen bizonyítja, hogy az eddig láthatatlannak vélt cigány kisebbség létezik, tehát történelme is van. Igaz, ez a történelem nem független a többségi társadalom és a magyar állam történetétől, hiszen a kisebbség és a többség folyamatos interakcióban, kölcsönhatásban áll(t) egymással. Érdekes és idővel kívánatos kihívás lenne a magyar historiográfia számára, ha ezt az együttélést és egymás formálását kisebbségi, cigány perspektívából is sikerülne bemutatnia.

N. KÓSA JUDIT

Egy városrész életrajza

*Szívós Erika: Hétker, zsidónegyed, gettó, bulinegyed?
A Belső-Erzsébetváros története a kezdetektől a 2000-es évekig.*
Korall, Bp. 2022. 413 oldal.

Négy fogalommal és egy kérdőjellel határozza meg monográfiája témáját Szívós Erika, és noha az alcím – A Belső-Erzsébetváros története a kezdetektől a 2000-es évekig – rendkívül pontosan leírja a könyv témáját, a legbeszédesebb mégis a főcímben megfogalmazott kérdés: Hétker, zsidónegyed, gettó, bulinegyed? Ebben a felsorolásban benne van ugyanis a városrész két és fél évszázados történetének lényege, és mindaz, ami miatt ez a néhány utcányi, egy négyzetkilométernél is kisebb városrész méltó a társadalomtudós figyelmére.

Szívós Erika, az ELTE Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékének volt vezetője, habilitált egyetemi docens gyerekként maga is Belső-Erzsébetvároshoz kötődött. A kutatói érdeklődés mellett bizonytalanságokkal ezek a családi gyökerek is szerepet játszottak abban, hogy ráérezett: a főváros legkisebb kerületének kisebbik fele egyrészt önálló történeti múlttal, másrészt olyasfajta identitásképző erővel bír, amit Budapesten inkább a háromnegyed évszázada még intakt módon létező települések – Újpest, Kispest, Rákospalota – esetében ismerünk.

A négy fogalom címbe emelése ugyanakkor nem pusztán azért fontos, mert összefoglalja a városrésznek a XVIII. század óta bekövetkezett, legmarkánsabb változásait, hanem azért is, mert jelzi, hogy a terület, amelyről a könyv szól, bizonyos értelemben képlékeny, nem minden korszakában fedti le pontosan ugyanazt a földrajzi egységet.

A „Hétker” egy szocializmus kori, a diák szlengből eredő megnevezés, amely érdekes módon mégis pontosan összefoglalja a városrész közigazgatási történetét: öntudatlanul is utal arra a tényre, hogy a mai Erzsébetváros a Terézvárosnak az a fele, amelyet a kiegyezés után lemetszettek a túlnépesedett

VI. kerületről, így hozva létre két választókerületet, de önálló nevet és identitást csak az 1880-as évek elején kapott. A zsidónegyed köznyelvi fogalom ugyanakkor a városrész meghatározó népességre utal; nem fedti le viszont a teljes Belső-Erzsébetvárost, miközben hagyományosan belső-terézvárosi részeket is magába foglal. A második világháború utolsó hónapjaiban létezett gettó megkerülhetetlen viszonyítási pont, rövid létezése óhatatlanul, a korábbi időkre nézve visszamenőleg is kijelöli a történelmi fókuszot, és tragikus emléke a jelenben is eltéphetetlenül kötődik a városrészhez. A bulinegyed pedig a közelmúlt fejleménye, amely a történelmi léptéktől eltávolodva a jelen gazdasági és társadalmi folyamataira irányítja rá a kutató figyelmét.

A négy fogalom közül kettő ráadásul abba a körbe tartozik, amelyek a monográfia műfajával – „városnegyed történet” – egyetemben definiálásra szorulnak. A szerző ennek megfelelően a bevezető fejezetben nem pusztán azt indokolja meg, miért releváns kérdés egy budapesti fél kerület múltjának és jelenének történeti, társadalomtörténeti vizsgálata, hanem körüljárja a górcső alá vett városrész, mint „régispesti zsidónegyed” mibenlétét, és elválasztja a pesti gettó fogalmát az Európában több helyütt létezett, hagyományos, zárt zsidó városi közösségektől.

A továbbiakban a könyv kronologikus rendben dolgozza fel a negyed történetét. Végigveszi a pesti külvárosok XVIII. századi kialakulásától az 1838-as nagy árvíz utáni nagyszabású építkezéseken át az egyesített főváros megszületéséig, majd onnan az első világháborúig vezető folyamat állomásait, világossá téve, milyen előírások, körülmények és hagyományok eredményezték a zsidó lakosság viszonylag egy tömbben való letelepedését a Király

utca városhoz közeli vége és a Teréz-templom között. Adatgazdag módon ismerteti az itt élő népesség demográfiai vonásait, lakásviszonyait, oktatási helyzetét és megélhetésének forrásait. Nyomon követhetjük a városrész nyelvi magyarosodásának folyamatát, ahogy bepillantást nyerünk abba is, hogyan indított el később meghatározónak bizonyuló társadalmi átalakulásokat a zsidóság hitéletének három részre szakadása, az ortodox, neológ és status quo ante irányzat különválása.

A mindennapi szokások és a vallásgyakorlás ilyetén megváltozása a következő korszakban, a két világháború között eredményezett lényeges változásokat: a tehetősebb, neológ rétegnek a Lipótvárosba, Újlipótvárosba, illetve a budai villanegyedekbe költözésével ekkor a Belső-Erzsébetváros végleg inkább a hagyománykövető ortodox közösség, a kereskedő-iparos kisegzisztenciák pesti bázisává vált. Ami magára a városra is alapvető hatással volt, hiszen néhány évtized alatt lényegesen átalakult a bérházak lakóinak társadalmi összetétele, illetve a lakáshasználat is.

A XIX. század végének polgári igényeihez szabott otthonok a XX. század első harmadában már nem a reprezentációt és a családi kényelmet szolgálták, hanem a megélhetést. Viszonylag olcsó bérük miatt megfizethetővé váltak azok számára is, akik korábban hagyományosan az udvari szoba-konyhák lakói voltak, így a középosztálynak épült otthonok funkcionálisan is átalakultak. Falaik között egyrészt nagy tömegben jelentek meg az albérlők és ágybérlők, másrészt a korábbi szalonok a mesteremberek munkaterévé alakultak át. Rendkívül érdekes megfigyelés, hogy az afféle ruhaipari központtá váló Belső-Erzsébetvárosban gyakran szabók lettek a háromszobás polgári otthonok bérlői, mert ezek a lakások próbaterem és műhely berendezésére is lehetőséget adtak, a harmadik szoba és a kiszolgáló helyiségek pedig a család, a segéd, az albérlő és a cseléd életterévé váltak. (138–139.)

Ugyanakkor az eleve elavultnak, korszerűtlennek mondható bérházállomány túlnépesedése magyarázza, miért élt a századelőtől a második világháborúig – hivatalosan pedig jóval azon is túl – a döntéshozók tervasztalán az Erzsébet, majd Madách sugárút terve. Az elképzelés teljes

bontással, a Király és Wesselényi utca közötti városrész megújításával és új, keretes kialakítású, modern bérházak építésével számolt. Ebből azonban nem lett semmi, amiben talán része volt a kiszármazáshoz szükséges összeg roppant nagyságán kívül a terület egyre csökkenő presztízsének is.

Szívós Erika korábbi munkáiban már feltárta a zsidónegyed központjának számító Klauzál tér tizenhat lakóházának tulajdoni viszonyait és lakosaik kilétét, a bérlősokaság vallási, gazdasági, státuszbeli jellemzőit, az évtizedek során bekövetkezett változásokat. Ez az adatbázis, különösen az 1941-es népszámlálásból kinyerhető, személyre lebontott információhalmaz páratlan lehetőséget nyújt annak vizsgálatára, miféle népmozgások zajlottak ezen a területen a csillagos házak kijelölését, majd a gettó felállítását, végül pedig a gettófalak lerombolását követően.

A monográfia a II. világháború időszakát taglaló fejezetének legfontosabb megállapítása, hogy a korábban sajátos módon kevert, szinte épületenként változó összetételű lakosság természetes, megcsontosodott vallási toleranciája – amely a való életben, meglehet, elsősorban a megszokásból fakadt – az állami erőszak hatására sem szűnt meg. A keresztény lakók jellemzően éltek a számukra biztosított lehetőséggel, és bent maradtak a csillagos minősített házakban lévő lakásaikban, sőt sokan közülük az utolsó pillanatig kivártak, és csak a gettónak kijelölt terület elhagyására megszabott legvégső határidőre hurcolkodtak el az ezután falakkal és palánkokkal lezárt területről. (174.)

A könyv ugyanakkor azt is bizonyítja, hogy a hagyományos történelmi eszközök olykor a legnagyobb kutatói alaposág mellett sem elégségesek a történelem pontos feltárásához. A történelmi helyzet nem volt mindig alkalmas a fennálló viszonyok dokumentálására, vagy ha csodák csodájára mégis léteznek források, azok hiányosak. Ez a helyzet például a gettó felszámolása utáni időkben keletkezett úgynevezett házigyűjtőívekkel, amelyek bár lehetővé teszik annak felvázolását, a nélkülözést és kegyetlenkedést túlélő népesség vajon ott maradt-e a rettenetes emlékeket magukba záró épületekben, illetve, hogy kik lakták a terület lakásait 1945-ben és utána; de megkérdőjelezhetetlen

következtetéseket levonni ezen dokumentumok alapján valójában semmiről sem lehet.

Ezen a ponton különösen kitűnik, milyen kardinalis jelentősége van annak a húsznál több oral history interjúnak, amelyet Szívós Erika készített a negyed idős lakóival, illetve azoknak a beszélgetéseknek, amelyeket mások – például a Centropa munkatársai – folytattak a visszaemlékezőkkel. Ezek a személyes emlékek nemcsak arra jók, hogy megerősítsék vagy cáfolják az írott dokumentumból kirajzolódó képet, hanem önálló forrásként is szolgálnak. Jó példa erre az a lényegében minden visszaemlékező által felidézett tény, hogy a Klauzál tér sarkain a nyilasok hatalmas faládákat helyeztek el, és oda kellett bedobniuk a gettóba bekényszerítetteknek minden értéküket. (180–182.) Erről semmiféle parancs, rendelet, nyilvántartás nem maradt fenn, és természetesen fotó sem, hiszen mindmáig nem került elő olyan fénykép, amely a működő gettóban készült volna. Minderről csak az emlékek szolgálnak tanúbizonyságul.

A személyes visszaemlékezések segítenek azt is tisztázni, a gettó felszabadulása után még egyértelműen azonosítható, helyben megmaradó zsidó lakosság miért és hogyan tűnik el a negyedből, és miként lesz a hatvanas évekre az egykori kispolgári zsidónegyedből az emberemlékezet óta felújítatlan, ósdi bérházak kínálta, szegényesebb életkörülményeket elfogadó munkásréteg otthona. Az államosítással bekövetkező második kifosztás, illetve a vallási szokásokra semmilyen tekintettel nem lévő, központilag megszabott munkarend volt az a bizonyos utolsó csepp a pohárban, amely még a negyvenes évek végén, illetve 1956-ban az ország elhagyására ösztönözte a negyed hagyományőrző lakóit.

Szívós Erika négyszáz oldalas könyve ugyanakkor valóban városrész történet, így a területen lezajlott népességcsere nem jelöli ki az időhatárát, hanem a történések rögzítését egészen a jelenig folytatja. Hiánypótló alaposággal foglalja össze az úgynevezett 15-ös tömb, a Klauzál tértől nyugatra lévő házcsoport a szocializmusban példátlan – sikeres, de költséges mivolta miatt megismételhetetlen, ugyanakkor újabb, ezúttal rejtett lakosságcserét is magával hozó – rekonstrukcióját. Majd

ugyanígy azokat a privatizációs folyamatokat, illetve a rájuk adott hivatali és örökségvédelmi választásokat, amelyeknek szinte véletlen következménye volt a helyben mindmáig parázs konfliktusokat generáló bulinegyed megszületése.

A Hétker, zsidónegyed, gettó, bulinegyed? című monográfia rendkívüli következetességgel, minden részletre kiterjedő gondossággal tárgyalja a Belső-Erzsébetváros történetét, és a szerző természetes tanári attitűddel ügyel arra is, hogy az egyes tematikus részek bevezetőjében rendre világossá tegye, mit érez témájához tartozónak, és melyek azok a lehetséges kutatási irányok, amelyek ezt a keretet meglátása szerint már szétfeszítenék. A téma iránt érdeklődők különösen hálásak lehetnek a szerteágazó historiográfiai összefoglalóért és a teljes történeti, szociológiai, statisztikai, építészettörténeti szakirodalmat felölelő, lenyűgözően gazdag irodalomjegyzékért is.

LICZEK ZITA LAURA

Börtönügy egy reformkori diéta asztalán

Mezey Barna: Az első magyar börtönügyi törvényjavaslat.

A büntető kodifikáció és a börtönügyi törvényjavaslat sorsa. (Jogtörténeti értekezések 64.) Gondolat Kiadó, Bp. 2024. 198 oldal.

Mezey Barna, az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék egyetemi tanára, egyetemünk korábbi rektora, évtizedek óta kutatja a magyar börtönügy történetét.¹ Legújabb, 2024-ben a Gondolat Kiadónál megjelent monográfiájában 198 oldalon és kilenc fejezeten át nyújt betekintést a reformkori törvényhozás egy kevésbé ismert, ám annál izgalmasabb területébe: a büntetőjog modernizációjába és kodifikációjába. Fókuszban az 1843/44. évi országgyűlésre benyújtott büntetőjogi törvényjavaslat áll, amelynek előkészítését, tartalmát és az országgyűlési vitáit ismerteti a szerző – külön tárgyalva a választmányi, az alsótábla kerületi és országos, valamint a felsőtáblai üléseket.

A vita az alsótáblán 1843. szeptember 1-jén kezdődött, alapjául az előző két évben kidolgozott törvényjavaslat szolgált, amely nemzetközi összehasonlításban is meglepően progresszív elemeket tartalmazott és célul tűzte ki a korszerű büntetőjog megteremtését. Az elaborátum három részből állt: *A/ első Rész. A büntettekről és büntetésekről; B/ második Rész. A büntető eljárás; C/ Harmadik rész. A börtön-rendszerről.* A kötet, címéhez híven, elsősorban a harmadik résszel foglalkozik, de hangsúlyosan tárgyalja az első részt is, mivel az egyik legkomolyabb változást és legnagyobb vitát kiváltó újítást ez tartalmazta: a halálbüntetés

eltörlését. A monográfia nem csupán a törvényjavaslat tartalmát mutatja be, hanem annak közvetlen és közvetett előzményeit, a viták gyújtópontjait, különböző nemzetközi trendeket és a kor ideit is feltárja.

A kötet kronologikus rendben követi nyomon a jogalkotási folyamatot a 18. századtól az 1843-as diéta kezdetéig. Az előzmények ismertetése során egy nagyívű áttekintés olvasható az 1795-ös és az 1830-as elaborátumokról és a rendszeres bizottsági munkálatokról, amelyek folytatásaként 1843-ra elkészült a címben foglalt tervezet. Az író a fontosabb elemeket rövid, de kontextust adó bekezdésekben ismerteti – egyes kérdéseket később részletesebben is kifejti.

Az olvasó betekintést nyerhet a büntetőjog modernizálásáról szóló hazai és a nemzetközi vitáiba. A fejezet kiemelt figyelmet szentel a korszak egyik legkiválóbb magyar jogtudójának, Deák Ferencnek. Megismerkedhetünk röviden életének és pályafutásának ide vonatkozó részleteivel és az 1840-ben törvényileg felállított kodifikációs bizottságban betöltött szerepével, hiszen a tervezet kialakításában oroszánrészt vállalt. Továbbá a nemzetközi kodifikációs trendek (Franciaország, német államok, Habsburg Birodalom, Toszkána), a börtönök állapota és értékelése, a fogházjavító mozgalom háttere és a Magyar Tudós Társaság

¹ A teljesség igénye nélkül, korábban megjelent munkái: *Mezey Barna: A magyar polgári börtönügy kezdetei.* Bp. 1995.; *Mezey Barna: Reformkori börtöntervek Magyarországon.* In: Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor 65. születésnapja tiszteletére. Szerk. Mezey Barna – Révész T. Mihály. Bp. 2006. 351–368.; *Mezey Barna: Régi idők tömlőcei. Büntetések, börtönök, bakók.* Bp. 2010.; *Mezey Barna: A magyar börtönügyi (büntetés-végrehajtási) szakterminológia kialakulása.* Jogtörténeti Szemle 15. (2017) 3. sz. 61–64.; *Mezey Barna: A börtönügy a 17–19. században. A börtön európai útja.* Bp. 2018.; *Mezey Barna: A modern büntetés-végrehajtás építészetének kezdetei és szimbólumrendszerének kialakulása.* In: A jog megjelenítése, épített környezete és szimbólumai. Szerk. Takács Péter. Bp. 2020. 419–443.

pályázata² is megjelenik. Külön alfejezet foglalkozik azokkal a személyekkel, akik utazásaik során személyesen is megtapasztalták és megírták egyes nyugati, modern büntetés végrehajtó intézetek működését – e beszámolók máig értékes forrásai a korszak és a téma iránt érdeklődőknek.³

A következő fejezetekben sorra veszi a szerző az előterjesztés kidolgozásától kezdődően a felsőtábla ülésein elhangzott vitákig a törvényjavaslat életútját. Elsőként *A választmányi munkálatok* c. fejezetben az 1841. november 28-tól működő országos bizottság munkája során felmerülő főbb problémákat, egy-egy alfejezetben bemutatva a vitás kérdések mindkét oldalát. A teljesség igénye nélkül az alábbiak mind vita tárgyát képezték a munkálatok során: ki gyakorolhatja a büntetőhatalmat: az állam vagy a törvényhatóságok? Az úriszék megszüntetésének kérdése. A szankciórendszer meghatározása: az egyik legnagyobb vitát kiváltó ügy a büntetések humanizálásával kapcsolatban, az egyes szankciók megállapítása idején merült fel: a halálbüntetés kérdése. A törvény előtti egyenlőség, például a börtönben viselt egyenruha vagy a munkáltatás kapcsán. A nyilvánosság szerepe a választmány munkája és a büntetések végrehajtása során. A felállítandó rendszer meghatározása: magányrendszer vagy hallgatórendszer,⁴ új épületek helyszíne és tervei. A fejezet végén egy összevetés olvasható az elkészült javaslatról és különböző nemzetközi irányzatokról, továbbá, hogy milyen bírálatok érték liberális és konzervatív oldalról.

A kötet központi egysége *Az 1843/44-es országgyűlésen* történtek ismertetése, elsőként a diéta nehézkés indulása, valamint, hogy hogyan került az országgyűlés elé az elkészült elaborátum, ahol elsőként az anyagi részt⁵ tárgyalták meg. Így a kötet

is kiemelt figyelmet fordít az alábbi témakörökre: különböző büntetésnemek (halálbüntetés kérdése), egyenlőség fontossága, egységes büntetőrendszer (magányrendszer) bevezetése, valamint a modern börtönügyi terminológia kialakítása (*rabság* vagy *fogság; zárka, cella* vagy *kamra*).

Az alsótábla kerületi üléseiről készült jegyzőkönyvek alapján a szerző elsősorban a nagyobb vitákat kiváltó kérdéseket villantja fel. Elsőként a börtönrendszerről: alapvetően mindenki osztotta azon két véleményt, hogy változtatni kell a jelenlegi állapotokon és a büntetés célja a javítás. Ennek köszönhetően a javaslat néhány főbb pontját szinte kérdés nélkül fogadta el a kerületi ülés (magányrendszer bevezetése, kerületi börtönök kialakítása, fogházjavítás koncepciója). Ugyanakkor élénk vita bontakozott ki a költségek elosztása, a hatalom kérdése és a lelki gondozás formái körül.

Az alsótábla országos ülései a következő állomás, ahol könnyen megegyeztek a kodifikációs munkát illetően, hogy mindenekelőtt a társadalom védelme és az ártatlanság védelme a legfontosabb alapelvek. Ugyanakkor a követutasítások hiánya és a halálbüntetés eltörlésének kérdése ismét komoly vitákat váltott ki. Utóbbi esetében a kérdés akörül forgott, hogy elfogadják-e azt a tényt, hogy nélküli a halálbüntetést a tervezet. Sokan fejtették ki a véleményüket a témával kapcsolatban, számos felszólalás rövid összefoglalását olvashatjuk ebben az alfejezetben. Habár szám szerint több szónoklat hangzott el a halálbüntetés megtartása mellett, a szavazáson mégis az eltörlése kerekedett felül, ezzel egy igen radikális javaslatot támogatott az alsótábla, ami meg is pecsételte további sorsát. Ezt követően a büntetések általánosabb célja is szóba került a követek között

² „Határozottasság meg a' büntetés értelme és célja; adassanak elő annak biztos elvei, 's ezekhez alkalmazható nemei; fejtsék meg, találhat-e köztük helyet a' halálbüntetés, és mely esetekben, miképpen, és mily sikerrel gyakoroltatott ez a' régi és újabb népeknél, különösen hazánkban?”

³ Például: *Szemere Bertalan*: Utazás külföldön. I-II. Pest 1840.; *Böloni Farkas Sándor*: Utazás Észak-Amerikában. Kolosvárt 1834.

⁴ Magányrendszer: az elítéltek a büntetés ideje alatt teljes elkülönítésben, magánzárkában voltak elhelyezve. Hallgatórendszer: az elítéltek a büntetés ideje alatt éjszaka magánzárkában voltak elhelyezve, napközben hallgatás kényszere alatt együtt lehettek, dolgozhattak a többi rabbal. *Mezey Barna*: A magyar polgári börtönügy kezdetei. Bp. 1995. 21–41.

⁵ Büntetőjog anyagi része: „mely cselekmények képeznek bűncselekményt, melyek a büntetőjogi felelősségre vonás feltételei és akadályai, és melyek a bűncselekmények jogkövetkezményeként kiszabható büntetések és intézkedések.” – *Nagy Ferenc*: A magyar büntetőjog általános része. Bp. 2008. 17.

(a javítás a legfontosabb), valamint a többi büntetésnem sem kerülte el a figyelmüket (például testi büntetés vagy jogoktól való megfosztás). A börtönrendszer kérdését is megvitatták, az író továbbra is szemezget a felszólalókból, akik, a kerületi ülésekhez hasonlóan, ugyanazokat a témákat tárgyalták meg: magányrendszer bevezetésének igénye, a rendszerhez kapcsolódó rabjogok (például levelezési tilalom); kerületi börtönök építésének szükségessége, beosztása; lelki gondozás, a lelkészek alkalmazásának kérdése; költségek elosztása és ehhez szorosan kapcsolódva a legnagyobb vitát generáló kérdés, amely a rendi berendezkedés hátrányaira is rávilágított: a nemesek adóztatása.

A rendi törvényalkotás utolsó állomása a felsőtábla, az ezzel foglalkozó fejezetben a végső sorsát mutatja be a szerző a tervezetnek. A felsőtáblán szinte minden résztvevő igen hosszan hozzászólt a már korábban felmerült kérdésekhez, az alsótáblával ellentétben jóval alaposabban tárgyalták meg a börtönrendszerről szóló harmadik részt. A jelenlegi állapotokkal kezdték, majd áttértek az új rendszer alapelveire és a költségekre. A hosszú felszólalásoknak és a tárgyalásnak köszönhetően a felsőtábla egyezsége is jutott, azonban az uralkodótól nem érkezett pozitív válasz. A büntetőtörvénykönyvről készült javaslatot azonban a főrendek nem támogatták, így hiába az alsótábla progresszív hozzáállása, végül nem emelkedett törvényerőre a korát meghaladó törvénytervezet.

Mezey Barna monográfiája tudományos igényességgel, alapos forrásismerettel – választmányi és országgyűlési ülések jegyzőkönyvei/naplói, az 1843-as javaslat, beszédek és anyaggyűjtemények – és elemzéssel járul hozzá a magyar büntetőjog és börtönügy történetének megismeréséhez, miközben a korszak jogtörténeti, társadalmi és politikai összefüggéseit is érinti. Gazdag szakirodalmi munkák hivatkozásában is, amelynek túlnyomó részét a magyar, kisebb számban német és egy angol nyelvű tételek teszik ki. A kötet jelentősége továbbá abban is rejlik, hogy nem csupán a törvényjavaslat tartalmát, hanem annak előzményeit és a lezajlott vitáit is komplex módon vizsgálja, így értékes forrásként szolgál mind a jogtörténészek, mind a büntetőjog iránt érdeklődők számára.

N. GÁVA SZABINA

Apponyi Franciska és Károlyi László társadalmi szerepvállalása

Fehér György: *Család, vagyon, jótékonyság.*
Apponyi Franciska grófnő és Károlyi László gróf közös élete.
Gondolat Kiadó, Bp. 2024. 286 oldal.

Fehér György történész, a Károlyi-kutatócsoport tagja, kutatási területe kiterjed az agrártörténet, társadalomtörténet és az arisztokráciakutatás témáira. Ehhez kapcsolódóan jelent meg 2024-ben a *Család, vagyon, jótékonyság. Apponyi Franciska grófnő és Károlyi László gróf közös élete* című monográfiája, amelynek előzménye a szerző Károlyi Sándor (1831–1906) pályáját feldolgozó kötete.¹ Nemcsak témájában és kronológiailag előzménye: Károlyi Sándor nagybátyja, utóbb nevelőapja volt Károlyi Lászlónak (1859–1836), aki így nemcsak édesapja, de nevelőapja örököse lett. Fehér György ennek az örökségek a történetét, Károlyi László vagyonkezelését is bemutatja könyvében.

A monográfia három, egymást kronologikus sorrendben követő fejezetből áll: az Osztrák-Magyar Monarchia, az első világháború és a forradalmak időszakával kezdődik, a második fejezet a két világháború közötti korszakot, a harmadik pedig az 1945 utáni időket taglalja. Ez a három fejezet a Károlyi-család három generációjának bemutatását is jelenti, ugyanis az egyes részekben nagy jelentőséget kap a családtörténeti áttekintés. A Monarchia idejét tárgyaló első egységben a nagyszülő, Károlyi István (1797–1881) és a szülők, Károlyi Ede (1821–1879), Károlyi Sándor és Korniss Klarissza (1834–1906) életét bemutatva kapunk képet a család főtí ágáról. A genealógia megértését segíti a könyv elején elhelyezett részletes családfa. (11.)

Itt kap helyet Károlyi László és Apponyi Franciska (Fanny) gyermek- és ifjúkorának ismertetése. A szerző főszereplőnek hívja házaspárt, nem véletlenül: részletes betekintést ad a magánéletükbe a szabadidős tevékenységek, sport, hobbi, barátok révén. Ebben segítségére volt a nagyszámú sajtómegjelenés, amely figyelemmel kísérte a házasságot. Sokszor tudósítottak társasági megjelenésekről, a feleség kiemelkedő szépségéről, amelyet még Benczúr Gyula is lefestett, vagy az ifjabb Károlyi részvételéről egy-egy fogatversenyen, vadászaton vagy más, költséges úri tevékenységen. A pár életmódja a jellemző arisztokrata gyakorlatokat követte, kivéve abba, hogy az ifjabb gróf nem vágyott politikai karrierre, rövid életű pályafutását Fehér Károlyi Lászlón élcelődő hírlapi cikkek beemelésével vázolja fel. A házaspár élete a család szeniorjának, Károlyi Sándornak az 1906-ban bekövetkező halála után változott meg. Ezt a változást Fehér György a vagyonleltár nyomon követésével ismereti, mely során arra kereste a választ, hogyan gazdálkodott Károlyi László ehhez hatalmas örökséggel, miután ő lett a családfő.

A vizsgálat kitér a földbirtokra és a földvagyongazdálkodásra, melyről elmondható, a gróf felelősségteljesen gazdálkodott, összességében megtartotta, nem terhelte hitellel a kötött- és szabadforgalmú uradalmait. A saját kezelésben lévő majorságok esetében a könyv számos beruházást említ meg (pálházi gőzmalom, kemencepataki

¹ Fehér György: A származás kötelez. Gróf Károlyi Sándor 1831–1906. Bp. 2020

vasút), de szintén információt nyújt a növénytermesztésről és a birtokokon történő állattenyésztésről, amely kiemelkedően sikeres és elismert volt, legyen szó a derekegyházi merinói juhok-, a mangalica-, ló- vagy szarvasmarhatenyésztésről. Ugyanilyen sikerrel működtek a mezőgazdaságon kívüli tevékenységek (hollóházi üveg-előállítás, káposztásmegyeri téglagyár). Az elemzés összességében egy színvonalas, nyereséggel működő birtokgyűttes és üzletpolitika képét mutatja. Egy másik nagy területe a vagyonleltárnak a házingatlanok szemléltetése, melyből csak Budapesten négy volt, továbbá kastélyok, vadászkastélyok és egy párizsi palota.

Károlyi Sándor végrendeletében nemcsak a már említett tételek szerepeltek, hanem a jótékonykodást is örökül hagyta: „azon jótékonyági intézményeket, melyeket alkottam [...] támogatása tanácsával és anyagi segítyeket nyújtva virágoztassa fel [...] meghozva a nélkülözőknek az anyagi segítyt és szellemi tápot.” (60.) Ez a családban nagy hagyományokkal rendelkezett: Károlyi István, a nagyszülő jelentékeny összeggel támogatta a Magyar Tudós Társaságot és az 1848–49-es forradalom és szabadságharcot, felesége, báró Orczy Mária, és menyje, Korniss Klarissza pedig a Pesti Első Bölcsőde Egylet és a Budapesti Első Gyermekekmenhely Egylet pártfogója volt. A jótékonyági munka Apponyi Franciska önálló közszereplésében is nagy szerepet játszott. A grófnő számos közéleti tisztséget töltött be különböző egyletekben, melynek egy része jótékonyossággal foglalkozott. A könyvben visszatérő részlet a grófnő szociális érzékenységének elemzése, melyet a szerző a korabeli gazdasági-társadalmi viszonyok ismertetésével egészít ki, kitérve a nők helyzetére, szavazati jogukért folyó küzdelmekre, ugyanis Apponyi grófnő a Magyarországi Nőegyesületek Szövetségének országos kongresszusán is felszólalt a nők szerepvállalásaival kapcsolatban. Ezek a rövid történeti áttekintések segítik a szűkebb téma kontextusba helyezését és az összefüggések megértését.

A grófnő férjével együtt folytatta a Károly-Korniss szülőktől kapott örökséget, melyhez a gróf az anyagiakat biztosította, a grófnő pedig a személyes jelenlétet. A kötet kitér erre az ideálisan

működő feladatmegosztásra és próbál árnyaltabb képet nyújtani a házaspár életéről, amelyet nehezít, hogy a teljes levelezés nem maradt fent, így családi barátok naplóit, másokkal történt levélváltást használt fel. Így kap szerepet Károlyi Mihály, aki jóbarátságban volt unokaöccsével és annak feleségével is.

Az első fejezet hangsúlyos része a család életének és a közösségért végzett szolgálatának bemutatása az első világháború alatt: a Fóti Segítő és Népjóléti Bizottság – Tanácsadó Iroda működését vázolja fel a szerző, amelyhez a grófnő sajátkezűleg írt egy 193 oldalas, rajzokkal, grafikonokkal és képekkel illusztrált összefoglaló naplót *A háborús évek Fóton 1914–18* címmel, melynek mottója: „Akinék érdemén felül van, adósa annak, akinék hibáján kívül nincs.” (102.) Ez az értékes forrás a már említett iroda könyveléséről, nyilvántartásáról, a kedvezményezettek listájáról, a teljes munkáról, „Fót egész mai társadalmának kialakulási képéről” (111.) ad részletes áttekintést. Az iroda munkája magában foglalta az anya- és csecsemővédelmet, napközi otthont, prevenciót, katonák segítségét, hadifogolyügyeket, munkahelyteremtést, kölcsönfolyósítást, jogi tanácsadást, étel- és gyógyszerosztást. Ezek mind olyan kezdeményezések, amelyek Franciska személyes jelenlétét igényelték, és nem maradtak észrevétlenek. Számos, a grófnőnek szóló elismerés és kitüntetés olvasható a könyvben, amelyekből egy olyan agilis arisztokrata hölgy képe mutatkozik meg, aki társadalmi osztálya számára követendő munkát végzett. Fehér György megvizsgálta azt a kérdést is, hogy e munka anyagi költségei, a folyamatos segítyezés mennyire terhelte meg a családi költségvetést, hogyan viszonyult a család egyéb kiadásaihoz, a gróf és a grófnő saját költségvetéséhez.

A második fejezet a két világháború közötti időszakról szól, felvázolja, hogyan illeszkedett be a család a megváltozott rendszerbe és hogyan folytatta, majd gondolta át a jótékonyági munkát és annak jövőjét. A 1921-ben hozták létre Suum Cuique-alapot („Mindenkinek, ami megilleti”), melynek keretében lakóházépítési projekt szerveződött hadirokkantak és hadiözvegyek megsegítésére. Ahogy az eddigi vállalásokat, úgy ezt a kezdeményezést

is személyes felelősségének tekintette Franciska, ez lehetett az oka egy 1923-as, férjének címzett levélnek. A levél képet ad egy munkatársakként működő házaspárról és előrevetíti a jótékonyági intézmények jövőjét: ilyen kiterjedt intézményrendszer nem tud egy ember kézben tartani, noha elismertek és népszerűek voltak ezek az intézmények, fokozatosan megszűntek. A vagyonleltár elemzésekor a szerző ismerteti a korabeli adókiivetést, amely segít megérteni Károlyi földbirtokainak, gazdálkodásának mélyebb rétegeit. Kiemelt jelentőségű, hogy a gróf nemcsak a Nagyatádi-féle földtörvényben foglaltakat teljesítette, hanem ezen túl is felparcellázott földterületeket.

A második fejezetben a család következő generációjának, László és Franciska három gyermekének, István (1898–1967), Fruzsina (1899–1993) és Klára (1902–1997) magánéletét is bemutatja a szerző. A szülőket illetően Lászlót a magánéleten kívül a gazdasági, ipari tevékenységeivel, Franciskát új projektje kapcsán ismerteti a szerző. Ez párhuzamos azzal, ahogy a jótékonyági munkát intézték: a gróf az anyagi támogatást biztosította, Franciska pedig az emberi, személyes oldalt. Az új projekt a „Napraforgó” virágbirodalom Zebegényben, ahová a grófnő 1923 után visszavonult. Ebben a birodalomban minden tagnak növényről vagy állatról kapott neve volt, így lett a grófnő a Napraforgó, rokona, Apponyi Geraldine, a későbbi albán királyné pedig Fehér rózsza. A kezdeményezés célja a szegényebb sorsú vidéki fiatalok élethelyzetének oktatás útján történő javítása volt demokratikus szellemben, és hamarosan ez kivívta a hazai közvélemény elismerését. A virágegylet működése Károlyi László haláláig tartott, fia István, a vagyongazdálkodásra hivatkozva, nem támogatta tovább anyagilag édesanyja karitatív tevékenységeit. Károlyi István döntései közül a füzérradványi kastély szállodává alakítási tervei hoztak a legnagyobb változást.

A harmadik fejezet a II. világháború utáni időszakkal foglalkozik, melyből kiderül, mi történt a Károlyi-vagyonnal és a családtagokkal, akik külföldre menekültek. Apponyi Franciska a fótiaknak köszönhetően – akik visszaadták neki a segítséget, amit az első világháború alatt nyújtott nekik

– kapott szállást és némi ellátást a falutól. 1957-ben sikerült elhagynia az országot, Franciaországba költözött Fruzsina lányához, itt hunyt el egy évvel később.

Fehér György egy igen gazdag forrásanyagot használt fel: a Károlyi család „fóti levéltári” gyűjteményének a Magyar Nemzeti levéltárban őrzött anyaga volt a kutatás alapja. A könyv egyik erénye ezen korábban feldolgozatlan iratoknak a bemutatása. Károlyi Lászlótól nem maradt fent elsődleges forrás, Apponyi Franciska azonban többször publikált saját maga tevékenységéről, amely kiemelt helyet kapott a könyvben. Ugyan hiányzik a Károlyi-Apponyi házaspár teljes levelezése, de a fennmaradt levelek, és a barátok elsődleges forrásai megpróbálják (például Gróf Lónyai Márta naplója) pótolni ezt a hiányt.

A könyv egy bepillantást enged az arisztokrácia zárt világába, megmutatva hogyan alakult egy család, egy házaspár élete, összehasonlítva a különböző történelmi korokat. A leírtak választ adnak arra, hogy hogyan változtak a család szokásai, hogyan reagáltak a családtagok a történelem változásaira. Kiemelve a karitatív munkát: hogyan változtak az irányai, formái az évtizedek során. A precízen elemzett altémák (a család helyzete, vagyonleltár, jótékony tevékenységek) logikusan következnek egymás után és szervesen összefüggnek egymással: a Károlyi-család gazdasági, vagyoni helyzete, a vagyon lelkiismeretes kezelése tette lehetővé, Károlyi László halála után pedig nem lehetővé a jótékonyági munkát.

A kötet a társadalomtörténet és az arisztokráciakutatás megkerülhetetlen műve, és az eddigi legteljesebb képet nyújtja és méltó emléket állít Apponyi Franciska grófnő és Károlyi László gróf szellemi örökségének.

DALOS ÁRON

Metamorfózisok karikatúrákon

Tamás Ágnes: Vizuális metamorfózisok.

A magas- és a populáris kultúra találkozási pontjai Magyarországon 1890–1939.

Kronosz Kiadó, Pécs. 2025. 405 oldal.

Tamás Ágnes 2014-ben jelentette meg első kötetét *Nemzetiségek görbe tükörben. 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon* címmel, majd folytatva a vizuális források elemzését, 2017-ben *Propagandakarikatúrák ellenségképei Szarajevótól Párizsig*, 2020-ban „*Talpra magyar, hí az urna!*” *Választások és választási kampányeszközök élclapokban (1867–1875)* címmel adta ki újabb monográfiáit. A 2025-ben megjelenő kötete nem távolodik el az élclapoktól, azonban az eddigi kutatási diskurzusokhoz képest új vizsgálati szempontból közelíti meg az élclapok hasábjait: a magas- és populáris kultúra találkozási pontjai felől.

A kötet borítóján a címhez alkalmazkodva rögtön egy illusztráció átalakításával találkozhat az olvasó, ami Gustave Doré: *Özönvíz* című illusztrációjának parafrázisa az Üstökös lap által. A karikatúrán kevesebb a szereplő, de a fő kompozíciós elv megmaradt. A főalaként funkcionáló anyatigris helyébe Széll Kálmán lépett, a kistigrisek pedig saját nevet kaptak: katonai javaslatok, jog, törvény és igazság. Az ex lexen álló miniszterelnök körül pedig az obstrukció özönvize jelent fenyegető veszélyt.

A kötet első tematikus egysége egy általános fogalmi bevezetővel kezdődik, majd a szerző, kitér az élclapok kialakulásának okaira, a karikatúra és a politikai karikatúra fogalmának tisztázására, valamint a karikaturisták munkájára is. Tamás Ágnes megemlíti, hogy mivel 19. században és a 20. század első harmadában elsősorban élclapokban bukkantak fel karikatúrák, így az elemzés forrásai ezen sajtóorgánumok voltak. Ez a sajtóműfaj Magyarországon a polgári állam és a szabad sajtó (1848. évi 18. tc. tért ki a sajtó szabályozására, amely 1914-ben szigorodott először, majd a Horthy-korszakban

történtek további szigorítások) megszületésével, 1848-ban kezdődött el, virágzása pedig a modernizációval párhuzamosan a 19. század utolsó harmadára tehető. Tamás leszögezi, hogy a társadalmi bázis kialakulása mellett természetesen a technikai vívmányok is szerepet játszottak abban, hogy egy-egy újság hasábjain képek (szövegekkel) jelenjenek meg – a nyomtatás már lehetővé tette a képek sokszorosítását, nyomtatását, a fametszéssel viszont szövegeket és képeket egyszerre lehetett nyomtatni, olcsóbban.

A kötetben vizsgált élclapok hosszabb ideig, országosan megjelenő lapok voltak (*Borsszem Jankó*, *Üstökös*, *Bolond Istók*, *Mátyás Diák*, *Herkó Páter*, *Kakas Márton*, *Az Ojság*), amelyek megszűnésükig szélesebb körben terjedhettek. Bár Tamás megemlíti, hogy az előfizetők pontos számára nehéz következtetni – ezzel a kérdéssel korábbi munkáiban is foglalkozik – ugyanis biztos adatok kizárólag a postán feladott példányszámokból nyerhetők (ezres nagyságrendű lapokról van szó), az utcai árusítás számait sem ismerjük, a lapok népszerűsége és olvasottsága pedig nem egyenesen arányos a postai feladásokkal, hiszen sok esetben az előfizetők kávéházak, klubok voltak, tehát egy példányt jóval többen forgathattak.

Tamás Ágnes kitér a karikatúra fogalmának tisztázására is, amely az olasz caricare 'túlozni' igéből ered. Szűkebb értelmezése kizárólag a portrékra (torzképekre) terjed ki, azonban a kötet azt a modern definíciót veszi alapul, amely szerint a karikatúra a portrén túl, aktuális eseményeket, döntéseket is magába foglal. Egy-egy gúnykép nem feltétlenül akar nevetetni, funkciója sokkal inkább politikai fegyver, így célja a nevelés, a meggyőzés (befolyásolás) és a tanítás. Éppen a reprezentáció miatt érdekes a karikatúrákat, mint képi forrásokat elemezni,

hiszen azok politikai, gazdasági, társadalmi kérdésekről alkotnak vizuális véleményt.

Külön fejezet tér ki a módszertani háttérre. A karikatúrák elemzése a vizuális diskurzuselemzés (hogyan és mit közvetít a karikatúra?) és az ikonológia-ikonográfia (milyen motívumok szimbólumok kerülnek előtérbe) módszertanát követte. A karikatúrák előszeretettel használnak fel bibliai, ókori, mitológiai elemeket – rájátszva a közös tudásra –, ezek alól a festmények, illusztrációk, plakátok átalakításai sem kivételek.

A következő fejezetekben a kötet három elkülöníthető tematikus diskurzust tárgyal. Leghangsúlyosabban festmények metamorfózisai kerülnek bemutatásra hét, egymástól nem teljesen elválasztható témakörben. (Kormányok, pártok, választások; Törvények és azok megsértése; A gazdasági válságok és azok kezelése, hatása; Eszmék intézmények a főszerepben; Oktatás, kultúra, művészetek és tudomány a fókuszban; A Monarchia és az uralkodó; Nemzetiségi ügyek és külföldi témák – egy-egy festmény több témakörben is felbukkan). A következő fejezet az illusztrációk és metszetek átalakítását veszi górcső alá (Politikai erők bukása, választási veresége; Eszmék, intézmények a középpontban; Külföldi főszereplők; Osztrák-magyar ügyek és az uralkodó alfejezetekben), majd a plakátok, hirdetések újragondolásai kerülnek bemutatásra (Kereskedelmi hirdetések plakátok politikai kontextusban; Filmek plakátjai új köntösben alfejezetekben). Érdekesség, hogy az uralkodó megjelenítésére, ha negatív színben tüntették fel, a kétféjű sast használták a karikaturisták, elkerülve ezzel a királlysértést.

A monográfia fő tézise tehát az, hogy az egyes élclapokban számos olyan karikatúra található, amelyek egyes – akár kortárs, akár korábbi – festmények, illusztrációk (könyvillusztrációk, metszetek), plakátok metamorfózisai, átalakításai. A kötet fő kutatási kérdése: hogyan és miért, milyen célból és tematikában kerültek napvilágra az élclapokban ezek a karikatúrák.

Az 1890 és 1939 között megjelent közel 200 elemzett és bemutatott politikai karikatúra – ami valamilyen politikai eseményt vagy ahhoz köthető személyt jelenít meg – nagyrésze magyar (főleg

az első években) és nemzetközi festők műveinek átalakításán alapszik. A külpolitikai ügyeket érintő kérdések esetében gyakoribb a külföldi festmények metamorfózisa.

A kötet a bevezető fejezetben megjegyzi, hogy a festmények ismerete nélkül is értelmezhető volt a karikatúra a kortársak számára, de valódi dekódolást az eredeti vászon ismerete jelentett. A képekkel a(z) (olvasó)közönség nemcsak sajtófotókon (a Vasárnapi Újság számos képet közölt tárlatokról, festményekről) keresztül ismerkedhetett meg, hanem reprodukciós képeken, a 20. század második felétől képes levelezőlapokon, katalógusokban, de akár élőben is, különböző kiállításokon is találkozhattak a kortársak híres vásznnal, amik segíthették a karikatúrák dekódolását. Például a Képzőművészeti Társulat 1887. évi őszi kiállításán.

Tamás a bevezető fejezetben megállapítja azt is, hogy a karikatúrákon megjelenő és átalakított, valamint a politikai események szerint aktualizált festmények akkor éltek virágkorukat, amikor a millenniumi időszak megrendelése amúgy is fellendítették a festmények piacát. A parafrázisok (sok esetben egyébként a karikatúra utal az eredeti műre/művészre, például „Munkácsy után”) számának csökkenése az első világháborúhoz köthető, ami egyrészt megállította a művészet fellendülését, másrészt pedig a háború következményeként karikaturisták sora hagyta el az országot. A szerző ezen okok mellett azonban megemlíti, hogy a festmények parafrázisai helyett egyre nagyobb számban kaptak helyet a korszak új vívmányai, és a karikaturisták már inkább reklám- és moziplakátokat vagy hirdetésekét gondoltak újra. Az új műfajok még a gúnyképek stílusához is jobban idomultak, ugyanis az 1920-as évektől kezdve egyszerűbb vonalakkal megrajzolt, „tisztább” karikatúrák készültek, amit egy bonyolult formavilággal rendelkező Munkácsy-kép parafrázisa során nehezen lehetett volna alkalmazni. A plakátok átalakítása estében a vásznak és az illusztrációk felismeréséhez szükséges volt egy bizonyos fokú kulturális tájékozottság: az utcákon, újságokban megjelenő plakátok és hirdetések az ismeretség miatt könnyebben azonosíthatók voltak. E műfajban a képi

sík mellett a szöveg is funkciót tölt be, hasonlóan a karikatúrákhoz.

Kimutatható, hogy a magaskultúrának és a tömegkultúrának az élclapok karikatúráin létezik egy találkozási pontja: az irány legtöbbször a magaskultúra felől csapódik a populáris kultúrába, bár megfigyelhető fordított sorrend is, az Auróra című irodalmi folyóirat illusztrációi több festőt is megihlettek: például *Árpád pajzsra emelése*.

Tamás Ágnes kiemeli, hogy a különböző átalakítások és metamorfózisok nem a vizsgált korszak vívmányai. A *patische* például az a 16. századi műfaj megjelölő neve, amelyben reneszánsz kori festők a képek stílusjegyeit, részleteit variálták (gúny vagy kritika nélkül), így olcsóbban hozzá lehetett jutni például egy Mona Lisa részlethez. Később pedig az úgynevezett képi idézetek jelenhettek meg egy-egy közismert műalkotás esetében, amikor más műfaj(ok)ba ültették át az eredeti képzőművészeti alkotást.

Az átalakítás során a legtöbb esetben a kompozíció, a szereplők, a főbb motívumok és elemek megmaradtak, de ezek kiegészülhettek új alakokkal, vagy kontextustól függően koncentrálhattak egy-egy részletre. A másolás ellenére a karikatúrák esetében is törekedtek az alkotók az eredetiségre és aktuális politikai üzeneteket közvetítettek. Tamás Ágnes arra a kapcsolatra is felhívja a figyelmet, hogy a magas- és populáris kultúra találkozási pontjai nemcsak a képek átültetése során fedezhetőek fel, hanem a művészek névsorában is. A korszak két ismertebb karikaturistája, Faragó József és Jankó János (mind a ketten több élclapba is készítették karikatúrákat) grafikusként, festőként is dolgozott. A szerző megemlíti, hogy a másolás, mint tanulási technika a festők számára bevett eljárás volt, így a festmények karikatúrákba való „másolása” nem volt ismeretlen feladat. A tanulmány/fejezet hosszan foglalkozik azzal, hogy a karikaturisták hogyan definiálták magukat a művészetben belül, felmerül az a kérdés, hogy művészet-e a karikatúra. Megállapítása szerint a kortársak számára a gúnykép nem tartozott a magaskultúra részéhez (szemben a festményekkel, plakátokkal), az 1920-as évektől figyelhető meg egyfajta eltolódás a művészet fogalma felé (1931-ben kiállítás is nyílik).

Ha a metamorfózisok okait és céljait keressük, akkor elsősorban a hatáskeltés (például egy-egy politikus, allegorikus alak Jézus Krisztus helyébe kerül Munkácsy Mihály Ecce Homo című festménye alapján) áll ezen eljárás mögött. Az átalakítások során egy bizonyos közös kulturális kód ismerete kerül előtérbe - legalábbis feltételezték ezt az ideális olvasót a készítő - a közös tudásra való rájátszást az is bizonyítja, hogy főleg magyar és európai alkotók művei kerültek átdolgozásra, tengerentúli művek és művészek aligha. Természetesen szerepet játszhatott a népszerűsítés is, vagy az eredeti vászon művészi értékére való felhívás, a magyar festmények esetében pedig a nemzeti kultúra felelevenítése is fontos tényező lehetett. A plakátok metamorfózisai esetében a népszerűsítés, a reklám reklámja is lehetett a parafrázisok oka és célja. Például több Unicum-plakát került átdolgozásra: az egyik Unicum-plakátot egy Leempoels-festmény (*A kezek*) ihlette, tehát a vizuális elemek több médiumon keresztül is átültethetők voltak. A Lysoform eredeti hirdetése Murányi Iván vegyész-mérnök alakjával a „Tudja Ön már, hogy mi a Lysoform?” kérdéssel reklámozza a cég fertőtlenítőszerét. A mondat könnyű aktualizálhatósága és átalakíthatósága miatt vált talán a legnépszerűbb plakáttá az élclapok hasábjain. Például a *Borsszem Jankó* egyik karikatúráján Wekerle Sándor lép Murányi helyébe, azzal a kérdéssel, hogy „Tudja ön már, hogy mi az én programom?”, de ugyanezt a kérdést teszi fel Friedrich István is. A modernizáció és a tömegkultúra vívmányai során a filmek és a plakátjaik is egyre ismertebbek lettek, így a karikatúrák alapjaivá válhattak. Bethlen István miniszterelnök Ben Hurként látható *Az Ojság* egyik karikatúráján, utalva képességeire. A Szent Péter esernyője című Mikszáth-regényből készült film plakátját szintén *Az Ojságban* alakították át: Szent Péter alakjában Gömbös Gyula miniszterelnök látható, aki esernyőjével megvédi a kisgyermeket, Veronkát. Azonban a karikatúrán a lány a Diktatúra nevet kapta.

Többször is visszatérő és átalakított Munkácsy Mihály: *Siralomház 1869–70-es* című festménye, amit a *Borsszem Jankó* és az *Üstökös* is átdolgozott. Gyakori jelenség tehát, hogy egy vászon átalakítása

(popularitástól függően) akár más kontextusban, tematikában vissza-visszatér az élclapok karikatúráiba. Például Jef Leempoels belga festő, A kezek című műve többször is megihlette a karikaturistákat. Az eredeti vászon átalakítása alkalmas volt a kormányválságok és egyes eszmék bemutatására is. Visszatérve a *Siralomház* című Munkácsy-képre, a „témaválasztás” nem véletlen – egyrészt Munkácsy Mihály képeit az 1893-ban kiállított *Honfoglalás* után újra felfedezik a kortársak – másrészt pedig a vászon egy rendkívül feszült, baljós hangulatot sugároz, ami a közelgő vég pillanatát viszi színre. A festményt tehát sokszor kormányválságok vizualizására alkalmazták. A *Borsszem Jankó* hasábjain a vég pillanatát élik meg az éppen még regnáló miniszterelnökök, például Bánffy Dezső vagy Wekerle Sándor. De a távozást jósolva a *Borsszem Jankó* felhasználta Leonardo da Vinci *Az utolsó vacsora* című festményét. A parafrázis a Szapáry-kormány bukása előtt készült, Jézus helyébe viszont Tisza Kálmán került (az ő neve felmerült utódként), aki miniszteri tárcákat kínál az asztaltársaságnak (*vegyétek, és – süssétek meg úgy is üres – felkiáltással*). Az ellenzéki élclap üzenete szerint Tisza személye elfogadhatatlan következő miniszterelnökként.

Ez a metamorfózis is jól példázza azt, hogy az átalakítások során az eredeti kép üzenete megváltozhat, eltávolodhat a kanonizált értelmezéstől. Ilyen például Gabriel von Max *Az anatómus* képéből készült Kakas Márton-gúnykép. Az eredeti vászonon egy orvos vizsgál egy halott női alakot, az anatómusból a nyugalom, a tudás és a bölcsesség sugárzik. A *Kakas Márton* karikatúráján az anatómus szerepébe Tisza István került, a halott nő pedig allegorikus alakként testesíti meg a szabad sajtót, reflektálva az 1914. évi sajtótörvényre. Tisza így aligha a bölcsesség megtestesítőjeként kerül az olvasó szeme elé, sokkal inkább negatív figuraként, gyilkosként. Egy illusztrációt említve Zichy Mihály *Arany János A tetemre hívás* című képe esetében a halott Bárczi Benő helyett általában egy-egy eszme, elvont fogalom vagy intézmény fekdött az átdolgozott karikatúrákon. *A Kakas Mártonban* megjelenő karikatúrán a házszabály fekszik holtan, a gyilkos Kund Abigél szerepében pedig

az akkori házelnök, Perczel Dezső tetszeleg, utalva a zsebkendőszavazásra. Ha a ballada szövegéhez hű értelmezési keretekben gondolkodunk, akkor Kund Abigél valójában csak a tört adta Benőnek, így valójában véletlenül, incselkedésből lett vétkes, ezt az értelmezési, tartalmi keretet aligha követik a karikatúrák, amikor valakit a „bűnös”, Kund Abigél szerepébe öltöztetnek.

A karikatúrák esetében megfigyelhető egyfajta tematikus egyezés is. Tehát, ha az egyházi kérdéseket, vitákat, törvényeket jelenítette meg a gúnykép, akkor az átalakítás során többségben vannak az olyan festmények, amelyek főként egyházi témát boncolgatnak, például Feszty Árpád *Krisztus temetése* című triptichonja vagy Munkácsy Mihály *Krisztus Pilátus előtt* című vászna. A közéleti szereplők fegyelmi ügyei során is a tematikához és a kontextushoz jól illeszkedő festményeket gondoltak újra a karikaturisták. Ugyanakkor megfigyelhető az is, hogy a már említett kormányválságokat érintő karikatúrák esetében a várt történelmi szereplőket felvonultató vásznak helyett – erre példa Ernst Meissonier 1814 című festménye, melynek főalakja Napóleon – az életképek dominálnak, a már említett *Siralomház* vagy Margitay Tihamér *A jó partie* című munkája, amely a *Kakas Márton* karikaturistáját ihlette meg, vagy Bihari Sándor *Bíró előtt* című festménye, ami szintén a *Kakas Mártonban* került átalakításra.

A kötet összegzése szerint a Monarchia utolsó évtizedeiben látható képzőművészeti fellángolás visszaköszön az élclapok karikatúráin a metamorfózisokon keresztül. A magyar művek közül a Munkácsy-festmények váltak a legnépszerűbbé a vicclapok hasábjain, de a nemzetközi (főleg német, orosz, francia) festmények is jórészt a 19. században keletkeztek, tehát kortárs szerzőkről és művekről készült a legtöbb karikatúra. Megfigyelhető, hogy a hatáskeltés érdekében ezek a karikatúrák gyakran címlapon, vagy pedig belső dupla oldalakon szerepeltek. A festmények rengeteg tematikában, rendkívül változatosan kerültek az olvasók elé, addig az illusztrációk vagy reklámplakátok már kevésbé, sőt nem is mindig politikai üzenetet hordoztak, csupán a szójáték kedvéért kerültek az élclapok hasábjaira.

Kimutatható az is, hogy a vidéki olvasóközönségre támaszkodó vicclapok (*Herkó Páter, Mátyás Diák*) kevesebb festményátalakítást közöltek.

Forrás hiányában nem megválaszolható problémafelvetés, de érdekes lehet annak a szempontnak a megvizsgálása, kiderítése, hogy például Munkácsy Mihály mit gondolt a műveit átalakító karikatúrákról, és magáról a karikaturisták tevékenységéről

A könyv megvalósítja a szerző célkitűzését: a bemutatott karikatúrák dekódolásával és széleskörű elemzésével bemutatja a magyar kultúra sokszínűségét, a magas- és populáris kultúra közötti átjárhatóságot, ami gazdagítja a karikatúrákról eddig kialakított képet és művészi értéket. A kötet érthetőségét emeli, hogy a bemutatott karikatúrák és ihletforrásuk (festmény, plakát, illusztráció) egymás mellett láthatók, így az olvasó követheti a dekódolás menetét. A tárgymutatóban pedig a kötetben elemzett karikatúrák jól visszakereshetők.

KOVÁCS ESZTER KATALIN

Uradalmi puszták vizsgálata másképp

Mikle György: Uradalmi puszták a Dunántúl északi részén (1910–2020).
Vidékföldrajzi vizsgálat.

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp. 2024. 207 oldal.

2024-ben a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének gondozásában jelent meg Mikle György 2021-ben megvédett doktori disszertációjának kiegészített, bővített változata. A mű megjelenését több mint egy évtizedes kutatómunka előzte meg, egy egyetemi és egy tudományos diákköri dolgozat formájában. A szerző a munkában olyan területet (az uradalmi pusztákat) vizsgálja, amelyek a második világháború után a nagybirtokokkal együtt eltűntek, pontosabban átalakultak. Hiszen a mai napig is találhatunk olyan volt uradalmi majort, amelyet gazdaságilag hasznosítanak.

A könyv kilenc fő fejezetből épül fel. Jól átgondoltan azonban a szerző nem törekszik a „lehetetlenre”, az országosan átfogó elemzésre, hanem Komárom-Esztergom vármegye pusztáit és majorjait vizsgálja két kérdés alapján. Egyrészt milyen kapcsolat figyelhető meg a 20. század második felének, a 21. század elejének makroszintű politikai és gazdasági változásai és a majorokban kialakuló (társadalmi és gazdasági) jelenségek között; másrészt miként változott a majorok, illetve a majorban élők pozíciója a tágabb társadalmi és gazdasági rendszereken belül. A vármegyén belül is négy helyszínen végzett – ahogy a szerző hívja – „mélyfúrászerű (terepi interjú) vizsgálatot.”

Már a mű alcímében – Vidékföldrajzi vizsgálat – megfogalmazott módszer is mutatja, hogy nem szokványos megközelítéssel állunk szemben. A bevezető részben leírja a szerző, hogy az elemzéshez főként az angolszász szakirodalmat használja, amely nem egyedi módszer a kelet-közép-európai geográfusoknál. Mikle György célja, hogy az itt található elméletek alkalmazása mellett reflektáljon ezeknek a nyugati világon kívüli érvényességére és

korlátozottságára. Ezt követően egy részletes historiográfiai áttekintést kapunk főleg az angolszász szakirodalomból.

Ezután a felhasznált források típusáról találunk átfogó ismertetést. A kutatási módszert meghatározó elvek alapján három csoportba sorolta őket a szerző. Egyrészt a hazai szakirodalom, amely a speciális téma miatt sarkalatos kérdés, hiszen kimondottan majorokról és az azokban élő társadalomról eddig nem jelent meg önálló kötet, leszámítva a népi írók (mint például Illyés Gyula) munkáját. A majorok nem önálló gazdasági entitások voltak, hanem a nagybirtok, a nagyüzem részei, ezért az eddig publikált gazdaság- és társadalomtörténeti munkák egy-egy fejezetben érintették csak a témát. E tekintetben tehát nem kétséges, mekkora jelentősége van ennek a kötetnek. Egy-egy tanulmányban már megjelent a kérdés, ezek a szociográfiai, néprajzi, statisztikai, földrajzi, helytörténeti, tágabban gazdaság- és uradalomtörténeti kutatások is igazolják, hogy Mikle mennyire interdiszciplináris témához nyúlt.

Egy újabb forrástípus a levéltári és a sajtó anyaga. A témához két archívumban, a Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Vármegyei Levéltárában és a Nyitrai Állami Levéltárban kutatott, elsősorban megyei közigazgatási anyagot, hiszen az üzemek iratai erősen hiányosak. A megyei sajtó anyagát pedig online böngészte át. A harmadiként az oral history módszereát alkalmazva a négy kijelölt majorban készített interjúkat az ott élőkkel. Ezek alkalmasak arra, hogy kiegészítsék a statisztikai és levéltári adatokat, másrészt a „helyiek ismerik a helyi körülményeket” elv alapján a vizsgálatban is segíthettek. A négy major különböző fejlődési utat járt be, emiatt is alkalmasak az elemzések,

összevetések megtételére. A szerző tisztában van ennek a módszernek az előnyeivel és hátrányaival, ennek tudatában használja az interjúkat.

A következő négy fejezetben az uradalmi majorok 19. század végi megjelenésétől négy korszakban vizsgálja a puszták helyzetét négy, egyre szűkülő szinten. Előbb globálisan, elhelyezve a korszak nemzetközi környezetében, majd országosan, a hazai viszonylatokat elemezve. A harmadik és negyedik szint a mezolépték és a helyi lépték, amelyek a szűkebb környezet adottságait írják le. Minden rész előtt egy rövid tartalmi összefoglalót találunk.

Az első korszak a 19. század végétől a nagybirtok megszűnéséig (1945) tart, de különösen a két világháború közötti korszakot vizsgálja. A második időszak (1945–1970-es évek eleje) az uradalomból a nagyüzemi keretekbe való átmenettel, az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek megjelenésével foglalkozik. A harmadik (1970-es évek eleje – 1990) a majorokban a még mindig meglévő politikai befolyás mellett lezajló társadalmi és gazdasági átalakulás kezdeteit ismerteti. Itt már az interjúkból kiragadott idézetek színesítik, magyarázzák a leírtakat. Míg az utolsó rész a privatizációtól napjainkig írja le a folyamatokat, amelyek során a major rendszer felbomlott, a társadalmi különbségek egyre nagyobbban lettek az itt élők között.

A következő, 8. fejezet külön értéke a könyvnek. Ebben az előzőekben leírt négy korszakban ismertett folyamatok válnak életszerűvé, közelivé az ismertett egyéni életutakkal. Előzetesen az interjú készítés nehézségeire és az interjúk felhasználási lehetőségeire is választ kapunk. Majd öt kategóriába sorolja az interjúalanyokat: a volt nagyüzemi dolgozók, a külön utakon járók, a rendszerváltás előtti pályakezdők, a pusztákon kívülről érkezők és a tudatosan választók. Minden csoportban három-három életút kerül röviden ismertetésre az adott egyén életének megfelelő kronológiai sorrendben, mégha az eredetileg, az interjú közben nem is úgy hangzott el. Az interjúalanyok által elmondottak közé a szerző rövid magyarázó, elemző szövegeket illesztett, amelyek segítik megérteni az egyéni életutakat. A személyek, helyszínek nem beazonosíthatóak a feldolgozásban, így a hatályos

nemzetközi és hazai adatvédelmi szabályozásnak is teljes mértékben megfelel.

A könyv utolsó fejezete az *Összegzés, tanulságok* címet kapta. Ebben a munka fontosabb adatait, eredményeit foglalja össze, majd az utolsó etapban leírja az elemzésből következő négy tanulságot. A munka összesen 370 hivatkozást tartalmaz, amely rögtön jelzi értékes, tudományos voltát. Szerte a kötetben saját szerkesztésű térképek, táblázatok és saját készítésű fényképek magyarázzák a leírt szöveget. Ezekről a könyv végén egy jegyzék készült (*Illusztrációk jegyzéke*). Emellett itt került felsorolásra a nem kevés szakirodalmi, levéltári, internetes és sajtó forrás, valamint a felhasznált statisztikai adatok. Továbbá három, egész oldalas táblázatot is találunk. A kötet végül egy személy- és egy helynévmutatóval zárul, amely segíti az eligazodást a műben.

Mikle György geográfusként a földrajztudományok területén működik, de nem kérdéses, hogy ez a munkája a történészek, szűkebben a gazdaság- és társadalomtörténészek számára is hasznosan forgatható.

BACSA MÁTÉ

Impériumok árnyékában

A. Sajti Enikő: „Kis Bácskából süvít a szél...”
 Összeomlás, hatalomátvétel, kisebbségpolitika a Délvidéken 1918–1947.
 Kronosz Kiadó, Pécs, 2023. 399. oldal.

A Sajti Enikő pályáját a magyar kormányok délvidéki szerbekkel kapcsolatos politikájának kutatásával kezdte. Érdek-lődésének középpontjában annak vizsgálata áll, hogy a Délvidék Magyarországhoz való visszacsatolása után milyen politikát folytatott a magyar állam a szerbséggel, akik addig az államalkotó nemzetekhez tartoztak.¹ A Sajti Enikő kutatásai a 20. századi nemzetiségi és kisebbségi kérdéseket vizsgálják Szerbiában és Jugoszláviában, különös tekintettel a magyar–jugoszláv kapcsolatokra, valamint a délvidéki magyar kisebbség történetére.² Tudományos eredményeit nemcsak magyar, hanem angol és szerb nyelven is közzétette, értekezések és ön-álló könyvek formájában egyaránt.³

A kötet címe – „Kis Bácskából süvít a szél...” – Balázs Attila *Kinek Észak, kinek Dél*⁴ regényéből származik és a magyar honvédség 1941. áprilisi délvidéki bevonulására utal. Maga az idézet a tanulmánykötetben is megjelenik (150.), erősítve a cím és a történelmi események közti kapcsolatot. A választás nem véletlenszerű, mivel a történelmi ihletésű szépirodalom szerepét hangsúlyosan értékeli. Cseres Tibor két művéhez kapcsolódóan a következő megállapításokat teszi Sajti: „[...] így együtt, a 20. századi magyar nemzeti emlékezet nagy hatású műve, hiszen a traumák kibeszélése nem csak tudományos kérdés, de legalább ennyire etikai

kérdés. Olyan művek, amelyek akarva, akaratlanul nyomot hagynak a múlt elbeszélésének történelmi narratíváján [...]”. (201.) A könyvének alcíme pedig *Összeomlás, hatalomátvétel, kisebbségpolitika a Délvidéken 1918–1947*. Az alcím megválasztása tükrözi a tanulmányok központi tematikáját. E három fogalom az első tematikus egység vezérmotívuma, és végigvonul az egész kötetben, legyen szó egyéni életutakról, közösségekben bekövetkező sorsfordító eseményekről, vagy a magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok történetéről.

A kiadvány négy nagyobb fejezetre tagolódik, amelyek összesen tizennyolc tanulmányt foglalnak magukba. Ezek többségét a megelőző évtizedben közzétette, amelyeket kiegészítve közöl a tanulmánykötetben. Részben a tudományos közösség számára íródott, részben pedig tudománynpszerűsítő folyóiratokban megjelentek meg írásai. Utóbbi azért fontos, mivel a törekedett arra, hogy a szélesebb közönség is tájékozódhasson a Délvidék történelmének aktuális kutatási irányairól. Egy részük felkérésre készült, míg másik részük konferencia-előadások kibővített változata.

(1.) A kötet első tematikus egysége az *Összeomlás, hatalomátvétel, kisebbségpolitika* címet viseli. Az első alfejezet *A remény napjai*, a Magyar Nemzeti Tanács tevékenységét és a szerb megszállás történetét dolgozza fel. Három fő forráscsoportra

1 A. Sajti Enikő: Délvidék 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája. Bp. 1987.

2 A. Sajti Enikő: Székelyek telepítése és nemzetiségpolitika a Bácskában – 1941. Bp. 1984.; Uő: Impérium váltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947. Bp. 2004.; Uő: Büntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok. Szeged 2010.; Uő: Kisebbségpolitika és társadalomszervezés. Várady Imre (1867–1959) bánáti magyar politikus iratai. Újvidék 2016.

3 A. Sajti Enikő: Hungarians in the Voivodina 1918–1947. (Ford. Brian McLean) Columbia University Press, New York – London 2003.; Uő: Mađari u Vojvodini 1918–1947. Novi Sad 2010.

4 Balázs Attila: Kinek Észak, kinek Dél. Bp. 2008. 383–384.

támaszkodik: a Magyar Nemzeti Tanács jegyzőkönyveire, a *Torontál* folyóirat cikkeire, valamint Várady Imre hagyatékának 1918 november–decemberi irataira. A második az 1918 és 1920 közötti szerb hatalomátvétel eseményeit elemzi *Összeomlás* címmel. A szerző érzékelteti a megszállók céljait: „[...] a meghódítottak alávetettségének, megalázottságának elmélyítése, etnikai emlékeztének megtörése, sőt eltörlése és a hódítók, új birtoklók uralmának látványos demonstrálása [...]”. (66.) *Az elcsatolt nemzedék*, már címében is utal arra, hogy a délvidéki magyarság korlátait és lehetőségeit tárgyalja az új hatalmi keretek között.

(2.) A második tematikus egység címe: *Egy bánáti magyar kisebbségpolitikus – Dr. Várady Imre (1867–1959)*. Az első tanulmány a Várady család irathagyatékának feldolgozását az iratokhoz történő hozzáférést mutatja be. Az előkerült több ezer iratról a szerző így vélekedett: „A délvidéki magyarok története a »nagypolitika« nézőpontjából ma már jórészt feldolgozott. A Várady iratok azonban egy egészen más aspektusból, mondhatni alulnézetből, a cselekvő, részt vevő ember(ek) szemszögéből láttatja a kisebbségi helyzetbe került több mint félmillió magyar közösség sorsát [...]” (80.) Majd a gazdag iratgyűjtemény feldolgozásának módszertani kérdéseit járja körül, különösen azt vizsgálva, miként tárható fel a délvidéki magyar kisebbségi elit társadalomszervező tevékenysége Várady élettörténetén keresztül. A harmadik alfejezetben – „*A mai napon megszűnt a szabadság szeplőtlen fogantatása.*” *Várady Imre hétköznapijai a Bánátban 1941–1945* – különböző források kerültek elemzés alá: a fennmaradt hagyatékban található leveleket, jegyzeteket és Várady 1943–1957 közötti időszakból fennmaradt naplói. A lezáró alfejezete egy bevezetővel ellátott forrásközlés, melynek címe *A nagybecskereki cukorgyár vezetői elleni bírósági per, 1946. július*. A tárgyalást már Josip Broz Tito által vezetett Jugoszláviában tartották meg. A perben dr. Várady Imrét a megszállókkal való együttműködéssel vádolták.

(3.) *Magyarok és szerbek: a „hideg napok” és a „még hidegebb napok”* a harmadik tematikus egység címe. A benne szereplő tanulmányok a magyar honvédség 1941-es bevonulásával, az 1942-es bácskai razziával, majd az 1944–1945-ben a szerb partizánok által elkövetett, magyarok elleni megtorlással foglalkoznak. A következő alfejezetben arra keresi a választ, hogy milyen körülmények között született Cseres Tibor *Hideg napok*⁵ és *Vérbosszú Bácskában*⁶ című művei, illetve mi motiválta az írókat ezek megírására. A „*Hideg emlékezet*”, vagy *befogadó emlékezetkultúra?* című részben fejti ki a két emlékkultúrához kapcsolódó véleményét, majd az azt követően a délvidéki magyarság ellen, partizánok által elkövetett megtorlás történetírási eredményeit, kérdőjeleit és a kutatás további irányait tárja az olvasó elé. A megtorlásokhoz kapcsolódóan – „*Én ezeket magamtól meg sem írtam volna...*” – új forráscsoport került az elemzés középpontjába, amelyek a katolikus egyházi iratok, amely nem csak plébánosok, káptalanok, hittantanárok és hitoktatók történetei, hanem az egyes gyülekezetek történetei is kirajzolódnak.

A mű szerkesztett borítója jól reprezentálja feldolgozott eseményeket. A mű borítójának bal felső részén a 12. gyalogos dandár fogadtatásáról készült felvétel részlete látható 1941 áprilisából. A jobb felső részén közvetlenül a magyar hadsereg bevonulása mellett az 1944 októberében Újvidékre bevonuló szerbekről látható egy képrészlet. A borító alsó szegmensén Jovan Soldatović *Család* című szoborcsoportja látható, amelyet 1971-ben avattak fel Újvidéken és az újvidéki razzia áldozatainak állít emléket. A borító így érzékelteti, hogy a magyar bevonulás egyik következménye volt a későbbi razzia. A másik szobor csoport az alsó részen látható, a bevonuló partizánokról készült kép alatt. Ezen szobor csoportot Szarapka Tibor készítette és a *Megtépázott Krisztus*, amelyet 2013-ban Csúrogon avattak fel és amely emléket állít a partizán megtorlások magyar áldozatainak.

⁵ Cseres Tibor: *Hideg napok*. Bp. 1966.

⁶ Cseres Tibor: *Vérbosszú bácskában*. Bp. 1991.

(4.) A lezáró tematikus egység – *Magyarország és Jugoszlávia* – két olyan tanulmány is tartalmaz, amelyben egy-egy politikus karrier kerül bemutatásra. Először Nikola Pašić szerb, majd jugoszláv miniszterelnök életét mutatja be és a Balkán-félsziget geopolitikai helyzetét elemzi, „Ahol egy szerb található, ott van Szerbia” alfejezetben. Pašić személye a mai napig megosztó: nemzeti hős volt vagy a szerb nemzet árulója? A másik politikai karriert bemutató fejezet – *Egy jugoszláv kommunista karrierje a háború utáni Magyarországon. Rob Antal (1909–1965)* – egy horvát származású, Magyarországon politikai karriert befutó személyről írt. 1927-ben került kapcsolatba a munkásmozgalommal, 1936-ban belépett a Jugoszláv Kommunista Pártba, majd 1938–1940 között a kommunista párt zágrábi titkára lett. 1941-től részt vett az antifasiszta népfelkelők harcába, majd a magyar hatóságok 1943-ban letartóztatták és így kapcsolatba került a magyar kommunistákkal. A felemelkedésében közrejátszott jugoszláviai tevékenysége, politikai kapcsolatai, nyelvtudása és hogy sokáig együtt élt Rákosi Mátyás unokahúgával. Az 1947. augusztus 31-i országgyűlési választásokon az MKP országos listájáról bejutott a törvényhozásba. Karrierje akkor ért véget, amikor 1948 nyarán, a Jugoszláviával szemben végrehajtott politikai fordulat beállt. A letartóztatás elől Jugoszláviába menekült, ahol nem vált a politikai elit részévé.

A tematikus egységben szereplő alfejezet címe *Magyarország és Jugoszlávia a területi visszaszolgáltatások időszakában, 1938–1941*. A szerző a jugoszláv–magyar diplomáciai kapcsolatok alakulásán keresztül elemzi az harmincas évek végét és negyvenes évek elejét. Különös tekintettel arra, miként befolyásolta a két ország viszonyát Németország megerősödése és a nyugati hatalmak politikája. Emellett arra is kitér, milyen dilemmák elé állította a korszak a két ország vezetőit és erre milyen „válaszaik” voltak. A következő fejezetrész – *A déli szomszéd világa – Jugoszlávia magyar tükrében, 1945–1948* – arra keresi a választ, hogy a második világháború után, az 1942-es és az 1944–1945 közötti, egymás sérelmére

elkövetett eseményeket követően, hogyan alakult Magyarország és Jugoszlávia kapcsolata, milyen eredmények születtek, és mi lett ezek sorsa. Elemzi a két ország háború utáni helyzetét, a jóvátétel kérdését, a Magyarországgal szembeni területi követeléseket, valamint a „magyar kérdés” jugoszláv megoldási terveit, amelyek között szerepelt a teljes kitelepítés, a lakosságcsere, illetve a területi engedményekkel összekötött lakosságcsere is. (280–283.) Az 1948-as események hatására a két ország közötti viszony megromlott majd a Rajk-pertől kezdődően a fegyveres konfliktusok, propagandaháború, határmenti délszláv lakosság kitelepítése befolyásolták a két ország viszonyát és „[...] erről a mélyponttól kellett Sztálin halála után újjáépíteni a magyar–jugoszláv kapcsolatokat [...]” (306.) és restaurálni a szocializmus mintaországának tartott Jugoszlávia-képét. A lezáró részfejezet – *A magyar vagyónok kisajátítása, államosítása Jugoszláviában 1945 után* – fejtegeti, mikor és milyen jogi vagy éppen nem jogi eszközökkel kezdődött meg elsősorban a magyarok által birtokolt javak állami kisajátítása, többnyire kárpótlás nélkül. A Sajti törekszik arra, hogy az eseményeket egyaránt bemutassa felülnézetből, a döntéshozók perspektívájából, illetve alulnézetből, az érintett közösségek szemszögéből.

Összességében elmondható, hogy a könyv jól szerkesztett, egymással összefüggő, mégis eltérő fókuszú értekezéseket tartalmaz, amelyek a Délvidék történetének kevésbé ismert és ismertebb fejezeteit egyaránt feltárják az olvasó számára. A Sajti Enikő „*Kis Bácskából süvít a szél...*” című kötetét jó szívvel ajánlom mindazoknak, akik az elcsatolt területeken kisebbségben élő közösségek, illetve a Magyarországon élő kisebbségek történetével foglalkoznak. Úgy vélem azonban, hogy amú elsősorban azokhoz szól, akiket a Délvidék mikro- és makrotörténeti összefüggéseinek feltárása érdekel. Különösen a Bácska és a Bánág térségében élők számára lehet releváns, nemcsak a magyar kisebbség, hanem az ott élő teljes közösség szempontjából is, amit a kötet borítóján szereplő két archív felvétel és két szobor együttesének kompozíciója is érzékeltet.

BAUMAN FRUZZSINA KATALIN

A csendes szemtanú

Miniszter a frontvonalban.

Zsindely Ferenc naplója 1941. február 25. – 1946. március 9. Szerk. Szekér Nóra.
ÁBTL–Kronosz Kiadó, Bp.–Pécs 2021. 779 oldal.

Az olvasó különösen izgalmas könyvet tarthat a kezében, hiszen a Szekér Nóra által szerkesztett mű több szempontból is érdekes: egyrészt újabb ismeretekkel szolgál az 1941 és 1946 közötti időszak eseményeihez, másrészt új megvilágításba helyezi a Horthy-korszakot, Budapest ostromát és az újjáépítés éveit.

Annak ellenére, hogy Zsindely Ferenc fontos tisztségeket töltött be Horthy Miklós kormányzósága alatt a magyar politikai életben, személye mégis kevésbé ismert a közvélemény előtt, továbbá eddig a történész szakma sem foglalkozott vele kellőképpen. Zsindely a két világháború közti időszak három meghatározó miniszterelnöke, Teleki Pál (1939. február 16. – 1941. április 3.), Bárdossy László (1941. április 3. – 1942. március 7.) és Kállay Miklós (1942. március 7. – 1944. március 19.) mellett volt miniszterelnökségi államtitkár, majd közlekedés- és kereskedelemügyi miniszter (1943. március 29. – 1944. március 22.). Ennek köszönhetően naplójából az olvasó részletesen tájékozódhat a korszak fontosabb és kevésbé jelentős ügyeinek menetéről és végkifejletéről. A Szekér Nóra által szerkesztett napló igazi kuriózumnak számít az 1940-es évek magyar történelme iránt érdeklődők számára. A kötet a politikai szférában zajló események mellett az arisztokrácia és az elitcsoportok életének hétköznapijaiba is betekintést enged, például a különféle vadászatokon és utazásokon bemutatásán keresztül, ezáltal nem csak a politikusokat, a korszak gondolkodásmódját és a politikai színtereket

ismerheti meg az olvasó, hanem a Horthy-éra szokásaiba is bepillantást nyerhet.

Szekér Nóra¹ az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának tudományos kutatója, szakterülete a 20. századi magyar társadalom- és eszmetörténet, a nácizmussal szembeni ellenállás története Magyarországon, és a háború utáni koncepciós eljárások vizsgálata, melyhez részben illeszkedik az államtitkár naplójának feldolgozása. Ahogyan a szerkesztő is írja, a napló az évtizedek múlásával feledésbe merült, azonban egy felkérésnek² eleget téve mégis sikerült azt az utókornak megmenteni. (25)

A naplóírás más történelmi időszakokban is fontos részét képezte a mindennapoknak, ahogy a szerkesztő fogalmazott: „a mindennapok sűrű forgatagában a naplóírásra kiszakított idő nemcsak az aznapi események számbavételét jelentette számára, hanem a korszak léthelyzetének folyamatos értelmezését, szembenézést a félelmekkel, haragokkal reményekkel, napról napra mérlegre téve politikai és világnézeti meggyőződését és személyes felelősségét”.(5) A két világháború között nemcsak a politikai színtéren mozgóknak foglalkoztak naplóírással, hanem más területekről is bőségesen találunk fennmaradt egodokumentumokat. Az elmúlt évtizedekben, már az 1970-es évektől kezdve, de főként a rendszerváltást követően egyre több visszaemlékezés jelenhetett meg a vizsgált időszakról, melyek segítségével az utókor a háttérben zajló folyamatokat megismerhette és ezáltal

¹ Bíró Zoltán. Szerk. Szekér Nóra. Bp. 2023.; *Szekér Nóra: Egy erdélyi-magyar diplomata életútja a diktatúrák árnyékában: Szent-Iványi Domokos életpályája*. In: *A 20. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka*. Szerk. Petrás Éva. Bp. 2021. 192–212.; *Szekér Nóra: Vasdényey István, a kistarcsai táborparancsnok embermentő tevékenysége*. Betekintő 13. (2019) 1. sz. 58–79.

² Hajdú Anikó felkérésének eleget téve.

jobban megérthette a döntések hátterét – természetesen szubjektív nézőpontból. Az államtitkár naplója elsősorban befolyásos személye, beosztása és baráti, valamint ismeretségi körének köszönhetően olyan eseményekbe enged bepillantást, melyek a közemberek számára gyakran rejtve maradtak, ezáltal jobban megérthető a korszak gondolkodásmódja, értékrendje. (7) A „főszereplő”, munkájából kifolyólag egyszerre volt aktív résztvevője az eseményeknek, mindemellett külső szemtanúként is megjelenik, aki ennél fogva szemlélője is a cselekményeknek. A szöveg műfaji sajátosságából fakadóan Zsindely naplójegyzetei mentesek maradhattak mindenféle korrekciótól és utólagos magyarázkodástól, így az olvasó az politikus első benyomásokon, érzéseken keresztül nyerhet betekintést a korszak változó politikai -kulturális életébe.

Ahogy maga Zsindely Ferenc is jelzi, nem csupán magánjellegű céllal írta naplóját, hanem az utókor részére is segítséget kívánt nyújtani az adott történelmi korszak megértéséhez, továbbá átértékelte a korszak súlyosságát és fontosnak érezte megörökíteni a cselekményeket, valamint azoknak előzményeit és menetét. (5) A szerkesztő az előszóban nem csupán Zsindely Ferenc naplójára kívánja felhívni a figyelmet, hanem beemeli egy másik szereplőt is, Zsindelyné Tüdős Klárát,³ aki jelentősen befolyásolta az események bemutatását. (12) Szekér Nóra többször hasznosította a feleség feljegyzéseit⁴ mint kontrollforrást, melyek segítségével az olvasó még inkább megértheti és megismerheti a politikus emberi oldalát is. A kiadvány bevezető tanulmányában a szerkesztő ismerteti Zsindely Ferenc életútját és a korszak főbb politikai eseményeit.

A kötet forrásbázisa és a felhasznált szakirodalom igazán gazdag: maga a napló a Sárospataki Református Kollégium Könyvtárának iratai között található meg, a szerkesztő pedig a jegyzetapparátus

kapcsán más tudományos intézetek anyagait is felhasználta: mint például az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltárának, a (Dunamelléki Református Egyházkerület) Ráday Levéltárának és a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárának iratait és kiadványait. Az államtitkár eredeti feljegyzéseit négy határidőnapló tartalmazza, amelyek a rejtegetések következtében megsérültek és egyes oldalak olvashatatlaná váltak. Szekér Nóra a kiadvány összeállítása során a kevésbé releváns részeket, mint például a magánjellegű feljegyzéseket részben elhagyta. A forráskiadványok és monográfiák, visszaemlékezések, gyűjteményes kötetek, lexikonok, tanulmányok és folyóiratcikkek lajstroma szintén impozáns, melyek segítséget nyújtottak a látványzatok elkészítésénél.

A napló négy nagyobb egységre bontható: első, leghosszabb és egyben leghangsúlyosabb részében Zsindely Ferenc miniszterelnökségi államtitkári és későbbi kereskedelem- és közlekedésügyi miniszteri munkája idejét veszi számba, a második blokkban a német megszállás és az azt követő időszak jelenik meg, a harmadik az ostrom hónapjait, a negyedik szakasz az 1945 utáni eseményeket ismerteti.

Az első fejezet az 1941. február 25. és 1944. március 22. közötti időszakot öleli fel, amikor Zsindely aktív politikusként tevékenykedett. Ebben a részben, többek között a második világháborúba történő belépés folyamatát, a kormányzóhelyettes-választás körüli bonyodalmakat, a doni katasztrófát és a német megszállást mutatja be. Hangsúlyos Teleki Pál öngyilkosságáról és a temetése körüli eseményekről szóló rész, melyben a naplóíró felfedi legbensőbb érzelmeit is: Teleki Pál nézeteivel tudott leginkább azonosulni. (14) A fejezet időnként hiányos, melyre Szekér Nóra már az előszóban is felhívja a figyelmet: az 1941. augusztus 7 – 14. és 1942. február 1-től május 4-ig tartó hetek

³ Debrecen, 1895. július 20. – Budapest, 1980. április 16. Jelmeztervező, népművészeti kutató. 1925-től az Operaház jelmezműhely vezetője és jelmeztervezője volt. Az 1930-as években a Belvárosban divatszalonot nyitott. 1944-ben az Országos Református Nőszövetség elnöke lett. II. világháború idején a svéd misszióval együtt számos üldözöttnek adott menedéket. – Magyar életrajzi lexikon, lásd <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/t-ty-780F8/tudos-klara-zsindelyne-783EC/> (letöltés: 2025. nov. 23.).

⁴ *Zsindelyné Tüdős Klára*: Rongyok – Tüdős Klára életregénye. I-II. Kézirat. 1974.

eseményeit tartalmazó oldalakat feltehetőleg Zsindely Ferenc távolította el az esetleges későbbi felelősségre vonások miatt. (26)

A második nagyobb egység a német megszállást követő időszakot öleli fel, amikor Zsindely már nem vállalt semmiféle politikai tisztséget, mint magánember jelenik meg. Ebben a fejezetben főként arról tájékozódhat az olvasó, hogy Zsindely hogyan élte mindennapjait, hogyan vette ki részét feleségének embermentő tevékenységéből és miként alakították át a Sváb-hegyen lévő villájukat (Istenhegyi út 92.) menedékházzá.

A harmadik szakaszban Zsindely Budapest ostromának periódusát vetette papírra. Itt a mindennapi élet, a túlélés, a folyamatos harcok, ágyúzások jelennek meg, melyről a szerző alaposan és őszintén adott számot. A fejezetben leírtakból kitűnik, milyen nehézségek közepette kellett a házban megbújóknak napi rendszerességgel megküzdniük, valamint milyen sokrétű társadalmi összetételű társaság igyekezett átvészelni a nehéz napokat. Ez a fejezet nagyban hozzájárul az eddig feltárt ostrom naplókhoz és Zsindely Ferenc egodokumentumából képet kaphat az olvasó a Sváb-hegyen zajló folyamatos harcokról, valamint a mindennapi élettel kapcsolatos alapvető problémákról és azok megoldásáról, mint a vízszerezés nehézségei vagy a nők kiszolgáltatott helyzete.

Az utolsó periódusban az 1945 után kibontakozó „új világ” képe rajzolódik ki, ahol egy új politikai elit születik, melynek a Zsindely házaspár már nem lehetett részese. Zsindely meglepő őszinteséggel mutatja be az emberek túlélési stratégiáit, az új rendszerhez való igazodásukat – mint például a nyilas múlt vagy a zsidógyűlölet megtagadását – ugyanakkor feltárulnak a felelősségre vonások képei is, mint például Bárdossy László korábbi miniszterelnök kivégzése. (18)

A kiadvány által egy olyan személyt ismerhet meg az olvasó, aki a Horthy-korszakban „fényes politikai karriert” (hivatkozás) futott be, amit a 1944-es német megszállás tört ketté, és ezt követően a „főhős” többet nem vállalt politikai jellegű megbízatást. A napló hosszú időbeli terjedelmének köszönhetően több történelmi periódust is megjelenít lapjain. Az olvasó figyelemmel kísérheti egy

fennálló politikai rendszer tüdőklését és bukását, a főváros ostromát és az új rezsim kiépülését.

A kötet egyaránt érdekes lehet egy laikus olvasó számára, aki előtt egy letűnt kor és annak szelleme elevenedik meg. A könyv továbbá szakavatott történészek számára is hasznosítható – mint a Horthy-korszakot kutatóknak, az ostrom időszakával és az 1945 utáni rendszerrel foglalkozók is alkalmazhatják eddigi ismereteik bővítésére. A szerkesztő munkáját dicséri a bőséges jegyzetapparátus, amely segíti az olvasót a korszakban való könnyebb tájékozódásban. A kötet hivatkozási rendszere jól követhető, igényes. Képanyaga magyarázó erővel bír, jól válogatott: a könyv elején néhány illusztráció/kép található a napló „főhőséről”, feleségéről és villájukról.

A kötet összességében izgalmas, új, de természetesen szubjektív nézőpontból világítja meg az eseményeket. Zsindely Ferenc bejegyzései az eddigi naplók, visszaemlékezések gyűjteményét tovább gazdagítják, a változó politikai körülmények részletes bemutatása és a felsőbb társadalmi rétegek életébe való kalauzolás által.

TÓTH LAJOS

Települések a hatalom hálójában

Ellenszélben. A településpolitika és a falvak a kommunista diktatúra évtizedeiben.

Szerk. Horváth Gergely Krisztián. (Magyar vidék a 20. században 9.)

Bölcseztudományi Kutatóközpont–Nemzeti Emlékezet Bizottsága. Bp. 2022. 524 oldal.

A 2022-ben megjelent 524 oldalas kötet magját egy, az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció (a továbbiakban: OTK), elfogadásának ötvenedik évfordulóján, 2021-ben a Bölcseztudományi Kutatóközpont és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága (a továbbiakban: NEB) Vidéktörténeti Témacsoportja által rendezett konferencia adja meg. Az 1971-ben elfogadott OTK determinálta a települések további életének alakulását. A koncepció hierarchikus kialakításával több különböző csoportba sorolták be a községeket. Budapest mellett öt város kiemelt felsőfokú központ, 18 város felsőfokú központ, 103 város középfokú központ, míg körülbelül 1000 település alsófokú minősítést kapott. Az ország további települései szerepkör nélküli minősítés alá kerültek besorolásra. A felállított rendszer kódolta a fejlesztési források elosztásának mikéntjét, és ráerősített az egyenlőtlenség további növekedésére. A kötet négy tematikus fejezetben, összesen tizenöt tanulmányban tárja az olvasó elé a településpolitika kérdéseinek vizsgálati eredményeit.

Az első fejezet címe *Alapozás*, melyben egy eddig kéziratban létező írás kerül közlésre, melynek címe *Építésügy – tervezés – tervgazdaság (1945–1956)*, szerzői pedig Petróczy Gábor és Saád József. A munkapéldány 1987–88-ban készült el egy alaputatási program keretében, mely nem a végleges változat, azonban ezen példány az egyetlen, ami az utókor számára elérhető. A szerkesztés előkészítését a NEB munkatársai, a sajtó alá rendezést pedig jelen kötet szerkesztője végezte el. A tanulmány fontos elemét képezik azok az interjúk, amelyeket az események formálásában résztvevőkkel készített a szerzőpáros. A tanulmány vizsgálat alá veszi

a II. világháborút követő időszakban az újjáépítés vagy helyreállítás kérdéskörét, a fennálló dilemmákat, problémákat. Képet kapunk az építésztársadalom és intézményrendszerének szétválásáról, az egyes lépésekről, a kommunista hatalom térnyerését követő új berendezkedésről. Írásukban részletesen foglalkoznak az építőművészet kérdésével, a szocialista várostervezés a hatalom településfejlesztésre vonatkozó módszereivel és az ötvenes évek első felében beállt hatalmi váltakozásokkal is.

A kötet második fejezete *A vidéki térségek kiüresítése* címet viseli, mely rész tanulmányai a vidék terének fejlesztésével kapcsolatos kérdéskört járják körül. Olyan területeket, ahol a hatalom erőszakos beavatkozása jelentős mértékben átalakította az ott élők élethelyzetét.

Horváth Gergely Krisztián *„Szerepkör nélkül.” Falvak a Kádár-kor településpolitikájában* című tanulmányában történeti áttekintésének segítségével megismerhetjük a tervezők falvakkal kapcsolatos nézeteinek, elképzeléseinek alakulását, az OTK-t és annak gyakorlati megvalósítását is. A szerző kiemeli, hogy a szakemberek ugyan érzékelték a falvak problémáit, azonban ezekre nem a megfelelő módon próbáltak választ találni. A megjelenő elvándorlásban nem a kollektivizálás hatását, hanem a városok vonzerejét vélték felfedezni. A falvak az OTK vesztesei lettek.

A fejezet második *Határszemlék. A szocialista projekt környezeti hatásai a kényszerkollektivizálás után* című tanulmányában Ö. Kovács József a talajkezelés kérdéskörét járja körül. Először megvizsgálja a területek méretbeli és felhasználás módbeli változásait egy hatvanas évek végén készült több megyét átfogó vizsgálat alapján.

Ezt követően a kemizálás és melioráció, vagyis a vegyszerhasználat és talajjavítás hatását tárgya az olvasó elé, melyhez kortársi értékeléseket is idéz. Összegzésében megállapítja, hogy az üzemek a termelés folyamatos növelése közben nem vették figyelembe a környezetre és a társadalomra mért káros hatásokat.

A vasfüggöny árnyékában. Élet a határsávban című tanulmányt Jobst Ágnes jegyzi, melyben egy különleges terület elemzését mutatja be. A határövezetek kialakítása, a bevezetett korlátozások, valamint a megjelenő határvédelmet ellátó katonák radikálisan formálták a települések lakóinak életét. A szerző a nyugati határsáv községeinek vizsgálatával mutatja be a mindennapok eseményeit. Kiderül, hogy a tanácsüléseken rendszeresen megjelenő napirendi pont volt a község lakosainak és a jelen lévő katonák kapcsolatáról szóló beszámoló. Mindemellett képet kap az olvasó a munkavégzés megnehezített körülményeiről, az ellátás egyes kérdéseiről, a hatalom lépéseiről az együttélés tekintetében, valamint a demográfiai folyamatok alakulásáról is.

A fejezet negyedik tanulmánya a *Puszták az OTK előtt és után Komárom Megyében* címet viseli Mikle György tollából. A vizsgált megye esetében az állami kezelésű földek a huszadik század során országos viszonylatban is magas arányban voltak jelen. Az 1950-es évek elején meghatározó volt a pártállami vezetés ellenséges fellépése a külterületekkel és kistelepülésekkel szemben, a területek nagyrészt állami gazdaságok kezelésébe kerültek, és a nagyüzem célja az 1960-as évek során még a népesség helyben maradását szorgalmazta. A szerző rámutat a helyi tanácsok szerepére, melyek szinte kizárólag az oktatás és az egészségügyi ellátás működtetésének feladatkörét látták el. A megyei tanácsok hatáskörébe tartozott az engedély vagy éppen tiltó döntés meghozatala, legyen szó az építési kérdésekről vagy az oktatási intézmények működéséről. Az OTK ezeket a településtípusokat negatív kategóriába helyezte. A folyamatos forrásvesztés, a munkaerőgazdálkodás átalakulása, valamint az oktatási intézmények megszüntetésére tett folyamatok nem segítették a fejlődést. Ezek a területek továbbra is más működési mechanizmust mutattak

a településhálózat rendszerén belül, a mezőgazdasági üzemek érdekei mentén meghatározva sorsuk alakulását.

Esztergom, a büntetett város a címe a kötet harmadik fejezetének, mely négy tanulmányt tartalmaz, négy különböző szempontból ismerhetjük meg, hogy a politikai vezetés miként viszonyult ehhez az erős egyházi múlttal rendelkező városhoz. A fejezet alapját a NEB és a Magyar Nemzeti Levéltár 2016 és 2018 során közösen folytatott Esztergom, a büntetett város megnevezésű kutatása adja meg.

A fejezet első tanulmánya felütéseként – *Esztergom a primások városa? A katolikus egyház és a pártállam kapcsolatai Esztergomban* – a szerző, Szabó Csaba vizsgálatát a város közigazgatási pozíciójának ismertetésével kezdi. Esztergom az 1940–1950-es évek változásaiban Tatabánya város megszületésével elvesztette megyei vezető szerepét, az 1950-es járásrendezések során pedig mint járási székhely is megszűnt létezni. A Rákosi-korszak kiemelt szénbányászati törekvése Tatabánya mellett Dorogot favorizálta. A városrendezési tervek vizsgálatából világossá válik, hogy Esztergom nagy mértékű elképzelésekkel vágott neki a II. világháborút követő időszaknak. Jelentős infrastrukturális beruházások mellett a tervek a turisztikát és az ipart is fejlesztés alá vonták volna, és egy létrehozandó Katolikus Egyetem egyes karjainak is ott-hona lett volna a primások városa. Az ötvenes évek fejlesztési terveiben már a munkásvárossá fejlődés is szerepelt, de a lakáshiány megoldásának kérdése is napirendi ponttá vált. Mindezekből szinte csak az ipartelepítési elképzelések valósultak meg. A szerző végül ismerteti az Esztergomi Főegyház-megyének és tagjainak sorsát: milyen megpróbáltatásokon kellett keresztül menniük a vizsgált időszakban, 16 személy esetében részletes adatokkal szolgál.

A fejezet második írása *Az állampártok káderpolitikájának jellemző vonásai Esztergomban 1948–1989 között* címet viseli, szerzője Wencz Balázs, először az 1948–1956 közötti időszakot vizsgálja meg az MDP kontextusában. Ismerteti az erősen centralizált párt káderekre vonatkozó működési

mechanizmusát, melyet a városi szint bemutatása követ. Adatolt táblázatot közöl az alapszervezetek titkárainak vonatkozásában, melyből megállapítja, hogy kevesebb mint fele ezen személyeknek volt helyi születésű, legtöbbjük munkás származású. A tanulmány részét képezi két, titkárokról készült jellemzés is. Wencz ezt követően a Kádár-korszak áttekintését végzi el a forrásokra alapozva, melynek megértését az egyes adathalmazok táblázatokban történő közlése segít. A szerző konklúziója szerint az 1956 előtti időszak helyi szervezeteinek káderei alacsonyabb iskolai végzettséggel, munkásmozgalmi múlttal rendelkeztek, szemben az Új gazdasági mechanizmust követő időszakokkal. A tanulmány végén egy részletes életút ismertetőt közöl az 1948 és 1989 között városi párttitkár tisztséget betöltő személyekről.

A *Vb-elnökök káderéletútjai. Káderpolitika az Esztergomi Városi Tanács szakapparátusánál az államszocializmus időszakában* című írást Horváth Attila jegyzi. A szerző tanulmányában bemutatja a pártállam másik arcát, megvizsgálja elsőként az Esztergom Városi Tanács tisztségviselőinek, kádereinek társadalmi összetételét és szociológiai jellemzőit az 1950-es, 1960-as évtizedben. A kutatásból kiderül, hogy a munkás és paraszt származás meghatározó volt egyes tisztségek betöltéséhez, és a korábbi szakemberi gárda nélkülözhetetlen munkaerőt képviselt, szükséges volt további foglalkoztatásuk. A Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának elnökeinek káderéletútjaiból kiderül, hogy a vezetők a centralizált hatalom döntéseinek csupán helyi végrehajtói voltak, az pártállam kettős arca miatt azonban a pártszervek is befolyásolták őket. A mellékletben részletes adatokat tartalmazó táblázatok láthatók a hivatali apparátusra vonatkozóan.

A fejezet utolsó írása az *Esztergom új városközpontja 1945–1990* címet viseli, szerzője Tamáska Máté. A szocialista város fogalmának tisztázásán, az esztergomi fejlesztéspolitika és a város központját jelentő Rákóczi tér átalakításának történetén van a hangsúly. A szerző részletesen ismerteti azokat a terveket, amelyek e központi hely átalakításával kapcsolatban születtek meg, részletesen kitér a közösségi terek kérdésére is, bemutatja azt

a két évtizedes folyamatot, mely során a Rákóczi tér végső arculatát elnyerte. Kiderül, hogy a tervezés kérdésében bekövetkezett váltópont nem az 1940–1950-es évek, hanem az 1960-as évekre tehető, melynek egyik magyarázata a szakmai folytatólagosság. A beruházások hiánya, a nem fejlődő infrastruktúra majd csak ettől az időszaktól változik meg, Tamáska továbbá megemlíti a helyi tervezőiroda és a helyi vállalatok szerepvállalását a térformálásban.

A *Nyertesek?* zárófejezetben olyan térségek és konkrét városok vizsgálatát végezték el a kutatók, melyek a különböző korszakokban a hatalom általi fejlesztés szempontjából előtérbe kerültek. A bemutatott mechanizmusok megismerésével az olvasó maga válaszolhatja meg a címben feltett kérdést.

Czetz Balázs *A bodajki településfejlesztési koncepció és eredményei* című írásában a Rákosi-korszak erőltetett iparosítást szorgalmazó, és a településeket osztályozás alapján kezelni kívánó politikájáról ír. Bodajk község Fejér megyében található, amely az 1950-es évek elején kiemelt szerepet kapott az ipari beruházások tekintetében. A cél a település bányászvárossá tétele volt, ennek kapcsán Czetz részletesen ír az új lakásokba költöző bányászok életkörülményeiről. A kitűzött célt az 1953-as gazdaságpolitikai váltás megakadályozta, a régiót vezető település pedig a szomszédos Mór lett, Bodajk városi ambíciója csak 2008-ban teljesült be.

A *Veszprém megye iparszerkezete az 1960-as és 1970-es évek fordulóján* című tanulmányában Szűts István Gergely egy gazdaságpolitikai változás, az Új gazdasági mechanizmus idejét vizsgálja. A megye iparszerkezeti bemutatásából kiderül, hogy a nehézipar erős jelenléte, valamint a szénágazat csökkenő súlya mellett az időszakban a vegyipar és a kutatás-fejlesztési irány értékelődött fel. A beruházások tekintetében a megye a IV. ötéves terv iparpolitikájának országos szinten is nyertese volt. A munkaerő tekintetében a korszakra jellemző problémák itt is jelen voltak, a vándorló munkaerő pótlása megpróbáltatások elé állította a vállalatokat. A szerző kiemeli azt a kapcsolatrendszer, amely a vállalatok, a pártvezetés,

a pártdelegáltak és a szakszervezeti megbízottak között volt, hisz ezek nagymértékben befolyásolták az egyes hatalmi-politikai döntéseket. Ugyanígy felhívja a figyelmet a döntési centralizáció kérdésére, továbbá az ellenőrzési folyamatokban történt változásokra is egy-egy vállalat példáján keresztül. A tanács és pártiratok elemzését követően komplex kép tárul az olvasó elé, melyből kiderül, hogy az Új gazdasági mechanizmus hatásai más és más eredményekkel szolgáltak.

Keresztes Csaba *A gazdag falu? Sós-kút infrastruktúrális fejlődése 1970 és 1990 között* című írásában egy olyan Pest megyei községet vizsgál, mely a jelzett korszakban hivatalosan nem tartozott a budapesti agglomerációba, annak ellenére, hogy az ott élők jelentős része ingázóként munkáját a fővárosban látta el. A községben lakók száma az 1940-es és az 1990-es év során változott nagyobb mértékben. A történeti visszatekintésből kiderül, hogy az 1950 és 1970 közötti időszakban Sós-kúton nem valósultak meg jelentős fejlesztések. A település és a lakosság szempontjából meghatározó volt a kőbánya, a homokbánya, és az 1970-es évtized végén telepített gyümölcsös. A bányák a helyieket is kiszolgálták, így meghatározóvá váltak az innen származó alapanyagok. Igazi fejlődés az 1970-es, és részben az 1980-as évtizedben történt, ekkor megépült a kultúrház, az új óvoda és iskola. A sós-kúti lakosság legsúlyosabb problémája, a közlekedés volt. A rossz állapotú utak, a nem megfelelő tömegközlekedés, és a bányák növekvő közúti forgalma mind-mind terhelést jelentett, amely az 1989-es évben egy demonstrációra, útlezárásra készítette a lakókat. Az évtized végén tapasztalható jelentős népességcsökkenés pontos okaira nem talált magyarázatot a szerző.

Bagdi Róbert a *Szolnok város térszerkezetének megváltozása az 1970-es években* című tanulmányában a levéltári források mellett a város történetével foglalkozó munkákra is támaszkodott. Az OTK-ban megyei vezető titulust szerző város Kisgyep elnevezésű területének beépítésére 1969 és 1974 között több terv is született. A lakótelep építése során a rendszer jellegzeteségei is visszaköszöntek, a vállalatok munkafolyamatai, a munkaerő problémák, a tervek módosításai mind

hozzájárultak a beruházás elhúzóódásához. A lakótelep megszületésének társadalmi hatásai voltak: a területen korábban élt roma családok helyzetének megváltozása és a városrész különböző fejlettségi állapota miatti problémák. A Széchenyi-lakótelep megbontotta a város szerkezetét, az eredetileg tervezett lakások háromnegyede készült el. A továbbiak építésének a nyolcvanas évek közepén az árak emelkedése, a rossz elhelyezkedés, a lakosság igényeiben beállt változás és a fejlesztési keret hiányossága vetett véget.

Káli Csaba *Zalaegerszeg mint megyeszékhely expanziója az 1970-es években* című írásában szintén egy kiemelt várost vesz górcső alá. Zalaegerszeg népességének növekedése az ötvenes, hatvanas években a hozzácsatolt községek által jelentős mértékben nőtt, de a megvalósult beruházások miatt ez a későbbi évtizedekben is folyamatos növekedést mutatott. A szerző részletes vizsgálat alá veszi a megyei és városi tanács költségvetését, kitér a fejlesztési alap kérdésére is. Zalaegerszeg a hetvenes évek során megyei szinten jelentős forrásokban részesült, a városi tanács óvatos tervezéssel készítette el a költségvetéseket, fejlesztési alapot, mely dinamikusabban növekedett. A város expanziója összetett folyamat eredményeként jött létre. A Zalaegerszegen végrehajtott ipari beruházások, a budapesti ipar kihelyezése, a falvakból beáramló munkaerő mind hozzájárult ehhez. Káli szerint az OTK már a megindult településpolarizálódási folyamat idejében született meg, Zalaegerszeg ugyan sok tekintetben előrelépett, de jelen volt minden olyan rendszerből eredő probléma is mint a többi település esetén.

A fejezet utolsó, *Rendszer és városkép. Az államszocialista rendszer működési mechanizmusának lenyomatai Pécs településszerkezetén* című tanulmányban Bánkúti Gábor betekintést nyújt a Baranya megyei város huszadik század második felében történt átalakulásáról. A szerző egyrészt a tér, mint történelemformáló faktor szempontjából, és a személyes kapcsolat és tapasztalat oldaláról közelíti meg témáját. Megvizsgálja a földrajzi helyzetet, ennek történeti alakulását, a város egyházi-világi jelentőségét, a gazdasági lehetőségeket. Hangsúlyosan jelenik meg a szénbányászat és az ehhez

kapcsolódó lakásépítések, valamint a település országos jelentősége. A térségből érkező agrárnépesség, az uránbányászat mind hozzájárult a népesség növekedéséhez. Az OTK szerinti felsőfokú város jelentős átrendeződésen ment keresztül, több lakótelep is épült az időszakban, melyhez a helyi ipar is hozzájárulhatott.

A kötet végén felsorolásra kerülnek a szerzők, illetve található egy helynévmutató, amely jelentős segítség az egyes térségek, települések történetét kutatók számára.

Összességében elmondható, hogy a kötet kellő mértékben és mélységben járja körbe központi témáját. A bevezető fejezet visszatekintő képet ad a II. világháborút követő építésügyi világ alakulásáról, a kommunista hatalom kezdeti időszakának módszereiről, melyet a vidéken lezajlott átalakulások egy-egy példája követ. A harmadik fejezet segítségével egy város életén keresztül ismerhetjük meg, hogy a hatalom miként viszonyult egy számára „ellességes” településhez, az utolsó fejezetben pedig a szerzők a kiemelten kezelt területek helyzetét vizsgálják. A kötet alapvetően tudományos munka, de tudományos-ismeretterjesztő célt is szolgál, így nyugodt szívvel ajánlható a huszadik századi magyar történelem iránt érdeklődők számára.

MOÓR VIVIEN

Párbeszédben Kelet-Közép-Európa globalizációtörténetéről

Tomka Béla: Globalizáció Kelet-Közép-Európában a második világháború után:
narratívák és ellennarratívák.

Kronosz Kiadó, Bp. 2023. 190 oldal.

Tomka Béla a Szegedi Tudományegyetem Jelenkortörténeti Tanszékének vezetője, az ott működő Jelenkortörténeti és Összehasonlító Történettudományi Doktori Program alapítója és vezetője. E mellett ő irányítja a 2020 óta működő MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoportot. Saját honlapjukon olvasható, miért éppen a globalizáció történetének kutatása hívta életre ezt a közösséget: „A globalizáció napjaink egyik leggyakrabban használt társadalomtudományi fogalma, ami a szélesebb közbeszédben is intenzíven jelen van. A történeti perspektíva azonban gyakran hiányzik ezekben a vitákban. A kutatócsoport ezért a globalizáció eddig csak részben ismert magyarországi következményeinek minden eddiginél rendszeresebb és átfogóbb vizsgálatára törekszik a 19. század utolsó harmadától a 20. század végéig terjedően.”¹ A kutatási téma kijelölésén túl a honlap információt szolgáltat a vizsgálat alá vont altémákról (globalizációs hullámok társadalmi hatásai, a globalizáció politikai aspektusai, gazdasági kapcsolatok és a globalizáció összefüggései, globalizációs hullámok és a nemzetközi konfliktusok kapcsolata, a globalizációhoz kapcsolódó diskurzusok elemzése). A kutatók például a következő kérdésekre

keresik a választ: Mit jelent a globalizáció a közbeszédben, tudományban? Létezett-e szocialista globalizáció Kelet-Közép-Európában? Hogyan alakult a nemzetközi migráció és Magyarország viszonya? A projekt keretén belül nemzetközi szakirodalomra és levéltári forrásokra épülő empirikus történeti vizsgálatok zajlanak, amelyek nagy hangsúlyt helyeznek az összehasonlítás eszközére.

Számos publikáció, könyv,² előadássorozat, a *HistGlob Working Paper* nevű sorozat,³ saját podcast⁴ igazolja a munkacsoport közös, tudományos munkájának eredményességét. Akárcsak Tomka Béla jelen könyve, amelynek megjelenése igazán időszerű. A kötet a 20. századi magyar és európai történelemmel, társadalom- és gazdaságtörténettel, összehasonlító történetírással foglalkozik.

Kötetének célja egyrészt a globalizációtörténet új nemzetközi eredményeire való reflexió, másrészt a magyarországi szakmai diskurzus felelevenítése. Ahogy írja: „a vállalkozás remélhetőleg segít azonosítani a második világháború utáni évtizedek magyarországi – és általában kelet-európai – globalizációs folyamatával foglalkozó kutatások további lehetőségeit és feladatait.” (7.) A kötet szerkezeti felépítése jól szolgálja a „párbeszédés”

1 Lásd: <https://globtort.bibl.u-szeged.hu/bemutatkozás/> (letöltés: 2025. jan. 16.).

2 Baráth Katalin: Szórákodik a tömeg. Fejezetek a magyar populáris kultúra magyarországi kezdeteiből. Pécs 2024.; Krizmanics Réka: Historical Knowledge Production Cultures in Late Socialist Hungary and Croatia. Lanham 2024.; Bencsik Péter: Reform vagy forradalom? A szocializmus útkeresése az ötvenes évek közepén Közép-Kelet-Európában. Pécs 2023.

3 A sorozat számai elérhetőek: <https://globtort.bibl.u-szeged.hu/en/histglob-working-papers/> (letöltés: 2025. máj. 8.).

4 A podcast elérhető: <https://open.spotify.com/show/ZEPqEoh2sCoA6YfKktHLzG?si=ee8dd32f06334581> (letöltés: 2025. máj. 8.).

konceptiót. A mintegy 190 oldalas kiadvány ugyanis két nagyobb szerkezeti egységre osztható. Az Előszó és az azt követő tanulmány az első, míg az utóbbihoz fűzött kilenc hozzászólás a második részt alkotják. A hozzászólók névsorát áttekintve előre feltételezhető, hogy egy – a globalizáció témáját – átfogó műről van szó.

Az alapos historiográfiai Bevezetőben fejti ki a szerző, többek között Besnik Pula, James Mark, Tobias Rupprecht, Artemy M. Kalinovsky munkájának köszönhetően, hogy megélenkült az elmúlt évtizedben a kelet-európai államszocialista országok globalizációjáról szóló nemzetközi szakmai diskurzus. Megkérdőjeleződött a korábbi mainstream, miszerint a régió gazdasági, kulturális, politikai értelemben is elszigetelt volt a második világháborút követő időszakban. Három téma mentén születtek markánsan új interpretációk: egyrészt a globalizáció dinamikáját, másrészt a régió (Kelet-Közép-Európa) globalizációjának államszocialista időszakán belüli szerkezeti sajátosságait, harmadrészt a rendszerváltozások szerepét és jelentőségét illetően. Míg korábban úgy tűnt, hogy a térség nem vett részt a globalizációban, addig mostanra úgy látszik, hogy a régió csupán a nyugattól eltérő, úgynevezett „alternatív globális” viszonyokat alakított ki. Ehhez kapcsolódik az az elképzelés, miszerint a régió globalizációjának egy sajátos szerkezeti tulajdonsága volt, hogy nyugati orientáció helyett a harmadik világ országaival való kapcsolatépítés dominálta. A korábbi kutatások a rendszerváltozásokat, 1989-et kulcsmomentumként azonosították. Jelentősen eltér az újabb kutatások következtetése ettől a megállapítástól. James Mark például arra az eredményre jut, hogy 1989–1991-es időszak nem magában a globalizáció meglétében hozott változást, sokkal inkább a régióra addig jellemző globalizációs folyamatok jellegét változtatta meg.

Tomka Béla kötetének nagy erénye, hogy nem csak ismerteti ezeket az új eredményeket, hanem reflektál is rájuk, tulajdonképpen párbeszédre lép a fentebb felsorolt kutatókkal. Az ő téziseiket teszi próbára, amikor a térség három országának, Magyarországnak, Csehszlovákiának és Lengyelországnak a második világháború

utáni globalizációs helyzetét vizsgálja. Kutatásának alapja négy mutató: az áruk és a szolgáltatás; a tőke; az információ; és az emberek. Az áruk és szolgáltatás kérdéskörét, azaz a külkereskedelmet, a hagyományos módon, a szolgáltatások és áruk exportjának és importjának összege alapján elemzi. Forrásadottságra hivatkozva a tőke mozgást az úgynevezett FDI (Foreign Direct Investment, külföldi tőkebefektetés) és a Chinn-Ito index (de jure pénzügyi nyitottság) alapján analizálja. Míg az információáramlásról a telekommunikációs eszközök, a nyomtatott és az elektronikus sajtó, illetve a televíziózás vizsgálata alapján von le következtetéseket. Végül pedig az emberek mozgását illetően a határátlépések négy fő típusával (turizmus, migráció, munkaerő, diákok) foglalkozik. Tomka kifejti, hogy a tanulmányban azért erre a négy fő területre koncentrál, mert a téma szakirodalmának középpontjában is ezek foglalnak helyet. Továbbá a kereskedelmi kapcsolatok vizsgálata politikai, társadalmi és kulturális jelenségekre világít rá. Célja tehát, hogy mélyelemzés alá vonja a szűkebben értelmezett kelet-közép-európai, államszocialista országok 20. századi globalizációs viszonyait.

Tanulmányának legfőbb megállapítása, hogy a kijelölt régió, Magyarország, Csehszlovákia és Lengyelország globalizációjának vizsgálata nem támasztja alá az új narratívák érvényességét. Eredményei szerint a térség globalizációját mérsékelt dinamizmus jellemezte az államszocializmus idején, ami azonban a rendszerváltozást megelőző két évtizedben fokozatosan nőtt, nem csökkent. Tomka vizsgálatai alapján 1989 „egyenesen áttörést jelentett a legtöbb társadalmi-gazdasági terület globalizációjában.” (80.) Az alternatív globalizáció jelenségét illetően pedig a szerző úgy látja, hogy „a vizsgált országok harmadik világgal kialakított gazdasági és kulturális összeköttetéseinek jelentősége mindvégig mérsékelt maradt” (79.), azaz nem pótolta a nyugati kapcsolatokat.

A könyv második részében, Tomka tanulmányát kilenc hozzászólás követi, más-más szerzőktől, más-más kérdésre reflektálva. Apor Péter például *Az alternatív globalizáció* címet viselő hozzászólásában az alternatív globalizáció és

az alternatív kolonizáció jelenségeit járja körbe. Szerinte az „alternatív globalizáció fogalma nem feltétlenül a mára meghatározóvá vált globalizációs folyamatok alternatíváját jelenti, inkább a Nyugat-központú globalizáció történetének olyan kritikai átgondolását javasolja, amelyben fontos szerep jut a világ más részein zajló eseményeknek és az ott cselekvő szereplőknek.” (111.) Baráth Katalin *Oroszlánvadászok a körúton* című írásában arra hívja fel a figyelmet, hogy egy olyan sokrétű téma, mint a globalizáció mérhető és kevésbé mérhető adatokkal is jellemezhető, meglátása szerint sokszor épp az ezekből következik a kutatók közötti vita. Baráth aztán egy mozi- és egy divattörténeti példán keresztül szemlélteti, milyen fontos a társadalomtörténeti megközelítés a témában. Bencsik Péter a globalizáció és a transznacionalizálódás magyarozatát követően a periféria és a félperiféria meghatározásainak tisztázására tesz kísérletet.

Bódy Zsombor, a James Mark nevéhez köthető, „vörös globalizáció” paradigmájával szembeni két erős megállapítása: a Nyugat-és kapitalizmusellenesség, illetve a globalizációs folyamat kultúr-történeti módszerrel való feltárásával szembeni szkepticizmus. Germuska Pál Kelet-Közép-Európa „rejtett globalizációjáról” értekezik. Arra a megállapításra jut, Tomkával szemben, hogy Kelet-Közép-Európa intézményileg és pénzügyileg jóval integráltabb volt a korszakban. Úgy ítéli meg, hogy Magyarország gazdasági elzárkózása 1956 után fokozatosan oldódott, ezt bizonyítandó hivatkozik a GATT-megfigyelőségre, az IMF-hez és a Világbankhoz való csatlakozásra. Hidvégi Mária hozzászólása igazi mélyfúrás a vizsgált korszak történetét illetően. Ő ugyanis egy vállalat, az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt. (később: Tungsgam), példáján keresztül bizonyítja Tomka téziseinek helytállóságát. Hidvégihez hasonlóan Keller Márkus is egy konkrét példán, az idősök lakhatásának problémáján, keresztül vizsgálja meg a glocalizáció jelenségét, illetve teszi próbára Tomka következtetéseit. Végül arra az eredményre jut, hogy a korszakban felépülő nyugdíjasházak, általában az idősök lakhatásának szervezése, mint globalizációs probléma kapcsán nem mutathatók

ki kidolgozott alternatív válaszok, sokkal inkább a piaci szempontok kezdtek a rendszerváltás felé közeledve teret nyerni.

Nagyon örvendetes, hogy a kötet hozzászólói között található Max Trecker, akinek kutatási területei: a 19–20. századi Közép-Kelet-Európa, továbbá gazdaságtörténet és összehasonlító történetírás. Az ő bevonása plusz hangsúlyt helyez arra, hogy a térség globalizációtörténete, sőt általában a globalizáció története, csak úgy tárható fel, ha nemzetközi és magyar elemzések és azok egymásra gyakorolt hatása együttesen kerül értelmezésre. Trecker szerint nagy szükség van elmélyült tanulmányokra, tudományos vitára. Ugyanakkor a rendelkezésre álló adatok óvatosságot igényelnek az értelmezésre is felhívja a figyelmet, úgy gondolja ugyanis, hogy a „nyugati intézmények által távolról gyűjtött, Kelet- és Kelet-Közép-Európára vonatkozó adatokat ugyanolyan kritikusan kell kezelni, mint a közvetlenül a régióból származó, de 1989 előtti adatokat”. (165.) Vámos Péter írása pedig annak megértéséhez járul hozzá, hogy Kína milyen szerepet töltött be Magyarország globalizálódásában s ez a szerep miként változott a rendszerváltást követő évtizedekben.

A kötet diskurzust indító szándéka több helyütt visszaköszön. A tanulmány utolsó bekezdésében Tomka Béla további kutatási irányokat jelöl ki. Szerinte „Kelet-Közép-Európa jelenkortörténeti kutatásának egyik legfontosabb vállalkozása a gazdasági-társadalmi transzformáció és a globalizáció viszonyának pontos feltárása lehet.” (123.) De Max Trecker is felhívja a figyelmet arra, milyen fontos volna a téma kapcsán több levéltári alapú, kvalitatív gazdaságtörténeti tanulmányt elvégezni, tudományos ütköztetés céljából. Bencsik Péter szerint fontos volna a szakmai vita széleskörűvé tétele szempontjából Tomka Béla tanulmányát angolul is közölni, hogy arra a vitatott tézisek megfogalmazói reagálhassanak.

Max Trecker és Germuska Pál hozzászólásai szintén hangsúlyozzák, hogy a kutatás, kvantitatív jellegéből adódóan, standard mérőszámok elemzésén alapul. A tanulmány szerzője egyébként az aszimmetrikus összehasonlítás kutatási stratégiáját alkalmazta, a nemzetközi folyamatok

feltárásához főként a szakirodalmat vette igénybe, ezt alátámasztja a rendkívül bő, főleg angol, német és magyar nyelvű tételeket felsoroló Bibliográfia. Emellett több adatbázis adataival dolgozott,⁵ a szükséges számításokat pedig maga végezte el. A jobb megértést és az információhalmazban való eligazodást segíti az adatok diagramokon való ábrázolása.

A globalizációtörténet terminológiája rendkívül bő, így a kötettel szembeni elvárás lehet, hogy tegye meg a szükséges fogalmi tisztázásokat. Ez részben megtörténik a tanulmány második, *Revízió a mérlegen* című, fejezetében többek között a de facto és de jure kereskedelmi nyitottság (trade openness) közti különbségeket, a pénzügyi nyitottság mutatója (Financial Openness Index), a kommunikáció mértékének jellemzésére szolgáló indikátorok (összekapcsolódás-csatlakozottság, centralitás, integráció) kifejezéseket is elmagyarazza a szerző. Ugyanakkor, ahogy Bencsik Péter jelzi hozzászólásában, meglepő és indokolatlan, hogy Tomka éppen magát a globalizáció szót (amit egyúttal címnek is választott) nem értelmezi ezen írásában. Pedig fontos lenne, „hogyan legalább olyan munkákban, amelyeknek központi eleme a globalizáció, a szerző(k) világossá tenné(k), hogy ő(k) mit ért(enek) e kétségtelenül sokrétű jelenség alatt.” (123.) Annál is inkább, mivel ebben a kötetben is felmerül annak kérdése, hogy ugyanazt a fogalmat ugyanazzal a jelentéssel használják-e szerzők (pl.: alternatív globalizáció). Terminológiai szempontból nagyon értékes Kellner Márkus írása, hiszen értető magyarázatot kínál a globalizáció jelenségét illetően. Tudniillik ő a globalizációból (regionális és globális kölcsönhatás) kiindulva vizsgálja meg, hogy „kirajzolódik-e [...] egyfajta sajátosan szocialista minta, egy »alternatív globalizáció«.” (158.)

Nagyon találóak a címek és alcímek, pontosan utalnak a tartalomra, sőt annak elrendezésére is (*Narratívák és ellennarratívák; Újabb kutatási*

eredmények: a revízió irányai; Revízió a mérlegen). Kiemelendő, hogy a szám szerint 148 lábjegyzet közül több fontos magyarázatokkal szolgál az olvasó számára.⁶

A kiadvány elsősorban – ezt támasztja alá a korábban részletezett szerzői cél – a tudományos közösség számára ajánlható. Mindenképp hangsúlyozva, hogy nem csak történészeknek, hiszen a globalizáció megértése interdiszciplináris megközelítéssel lehetséges igazán. Ugyanakkor a téma iránt érdeklődő laikus olvasók is haszonnal forgathatják a kiadványt, mivel gazdag fogalommagyarázatban, logikusan szerkesztett, továbbá feltárja a megértéshez szükséges ok-okozati összefüggéseket. A pontos tartalomjegyzék, személynév- és tárgymutató pedig segíti a könyvben való „fizikai” eligazodást.

A történész szakma számára nagy kihívás bizonyítani munkája jelenidejűségét, azt, hogy a múlttal való foglalatalkodás, a korábban történt események, folyamatok és azok hatókörének feltérképezése és megértése elengedhetetlen a jelen, és így, a jövő problémáinak megoldása szempontjából. Ezért fontosak azok a történeti műhelyek és munkák, amik aktuális témákról tudnak szólni. Tomka Béla *Globalizáció Kelet-Közép-Európában a második világháború után: narratívák és ellennarratívák című kötete* (tanulmánya és a hozzászólások) egy ilyen írás, jelentősége, újszerűsége elvitathatatlan.

⁵ UNCTAD: <https://unctad.org/statistics> (letöltés: 2025. szept. 11.); KSH: <https://www.ksh.hu/> (letöltés: 2025. szept. 11.); UN DESA Databases: <https://www.un.org/en/desa/products/un-desa-databases> (letöltés: 2025. szept. 11.).

⁶ Ilyen magyarázat például a 92. számú, ami a NEGOPY, lásd <https://www.sfu.ca/personal/archives/richards/Pages/negopy.htm> (letöltés: 2025. szept. 11.) – hálózatelemző program működéséről számol be.

MOMA

ÚJ- ÉS JELENKORI MAGYAR TÖRTÉNETI TANSZÉK

INTERJÚK

„Lehet, hogy ott munkált a mélyén: az effajta történetírásba beleférnek az én őseim és az ő életviláguk is”

Interjú Dr. Fónagy Zoltánnal

Modern Magyarország (M. M.): Mi keltette fel először a történelem iránti érdeklődését?

Fónagy Zoltán (F. Z.): Természetesen, amit ezzel kapcsolatban mondani fogok, az utólagos konstrukció, mint amikor a történész sokszor a végeredmény ismeretében igyekszik a történéseknek utólagos értelmet adni. Azt gondolom, hogy a pályaválasztásomban és a történelem iránti érdeklődésemben valószínűleg szerepet játszott az, hogy a gyerekkoromban olyan környezetben töltöttem, ami már akkor, a 20. század második felében is „múltnak” számított.

Nagyvisnyó, ahonnan származom, közepes méretű falu a Bükk alján, Szilvásvárad szomszédságában. Gyerek- és fiatalkoromban még anynyi archaikus vonást őrzött, hogy amikor a majdani feleségem olyan 20 éves kora körül először járt nálunk 1983-ban, akkor városi lányként több mozzanatra úgy csodálkozott rá, mintha a 19. századba kirándulna vissza.

Hozzátartozik még a háttérhez, hogy paraszti családba születtem, amely a faluban a középparasztságba tartozott. Persze akkor is tudtam, hogy rengeteg Fónagy él a faluban, az a legnagyobb „had”, de csak később olvastam ennek utána. Ez palóc vidék, és élt még gyerekkoromban a szóhasználat, hogy hadakról beszélnek.

A Fónagy-had volt a legnépesebb, olyanira, hogy generációk óta megkülönböztető nevekkkel látták el az egyes ágakat, amire szükség is volt egy olyan korban, amikor sokkal kevesebb fajta keresztnévet használtak. Mi például Fónagy Sütők voltunk.

Szóval ott volt ez a paraszti múlt és a családi múltnak egyfajta időtlenül mély kútja. Amikor később elkészítettem a családfám – a 18. század közepéig, az ottani anyakönyvezés kezdetéig sikerült visszamennem – kiderült, hogy szinte minden őszám Visnyón élt. Időnként hoztak egy-egy feleséget valamelyik szomszéd falu református közösségéből. Nem létezett azonban különösebb mobilitás; nemcsak a családomból, hanem a belátható rokonságból sem hagyta el senki a falut. Én voltam az első, aki értelmiségivé tudott válni.

Még egy adalék az archaikusság személyes tapasztalatához. 1962-ben születtem, két évvel az utolsó kollektívizálási hullám után, ahogy a szüleim emlegették, „amikor elvették a fődet”. Gyerekkoromban még nagyon friss volt ennek az emléke. Ezzel megszűnt a hagyományos paraszti világ, a mentalitásban, a mindennapokban azonban még nagyon is jelen volt. A férfiak többsége nem állt be a téészbe, mert tudták, hogy a mostoha természeti körülmények között ez vegetálásra

INTERJÚ FÓNAGY ZOLTÁN

történész, az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történelmi Tanszékének habilitált egyetemi docense, az ELTE HTK Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa.

Készítette:
Erdélyi Kamilla
és Gyuris István Viktor
Budapest,
2025. május 7.
Fotó: Reviczky Zsolt

lenne csak elegendő; elmentek inkább munkásnak a környékbeli bányákba, az ózdi kohászati művekbe vagy a bélapátfalvi cementgyárba.

Apám viszont nem az iparba ment el, hanem az erdőgazdasághoz kocsisnak. Ez is kézenfekvő választás volt még itt a Bükkalján. Hagyományosan, az önálló paraszti gazdálkodás mellett is jellemző volt, hogy a téli időszakban a férfiak favágóként meg fuvarozóként kerestek pénzt. Ezt ugyan soha nem fogalmazta meg így apám, de a döntésében nyilván benne volt, hogy minél többet tudjon megőrizni abból a paraszti életformából, amibe belenőtt, ami otthonos volt számára.

Ennek következtében a családom a '60-as, '70-es években is az önálló paraszti gazdálkodás sok elemét meg tudta őrizni. Az erdőszet adott illetményföldet, kaszálót, tartottunk állatokat, még tehenet is. Apám bérelt további kisebb földeket, ahol volt vetés, aratás meg kapásnövények. Tehát én belenőttem abba az életvilágba, személyes tapasztalataim vannak arról, amivel foglalkozom történészként. Tehát a falu maga is sok tekintetben archaikusnak számított, de a családom még ezen belül is az átlagnál többet megőrzött a hagyományos paraszti életformából.

M. M.: Hogyan hagyta el Ön mégis a falut és vált a családban elsőként értelmiségivé?

F. Z.: Igazi „Móra Ferenc-i” történet volt. Azzal kezdődött, hogy ötödikben érkezett Visnyóra egy fiatal matematika-fizika szakos tanár, Bóta Margit. A szó szoros értelmében a tanítás volt az élete. Ő fedezte fel bennem a matematika iránti tehetséget, és ettől kezdve rengeteget foglalkozott velem külön. Hetedik-nyolcadikban megyei

versenyekre vitt, el is jutottam a megyei harmadikig. Ő olvasta az Oktatási Közlönyben az ELTE Apáczai Csere János Gyakorló Gimnáziumának a felhívását. Pár évvel korábban hoztak ott létre egy kollégiumot, a hivatalos meghatározás szerint „fizikai dolgozók tehetséges gyermekei számára”. Tehát egy kicsit a népi kollégiumok újraélesztése volt ez. A tanárnóm pedig tudta, hogy az Apáczainak van egy nagyon magas színvonalú matematika tagozata, és eljött rábeszélni a szüleimet, hogy engedjenek el Pestre.

Apám rögtön igent mondott. Tulajdonképpen számára az én kiemelkedésem egy, még a saját maga számára sem megfogalmazott álomnak a beteljesülése volt. Anyámnak, klasszikus anyaként, a szíve szakadt meg, hogy olyan messzire kerülök. De azt mondta, hogyha én menni akarok, nekem az örömet szerez, akkor menjek.

Egyértelműen döntő mozzanat volt az életemben, hogy bekerültem – öt-hatszoros túljelentkezés mellett – egy elit gimnáziumba és annak kollégiumába. Ott aztán minden támogatást megkaptunk ahhoz, hogy – nevezzük így – a kulturális hátrányokat a lehető legrövidebb idő alatt behozzuk. Volt egy remek könyvtár, ahova az akkori teljes magyar sajtó járt, szükség szerint külön foglalkozásokat, egyetemi előkészítést kaptunk, és a kollégium annyi színházjegyet fizetett, amennyit csak akartunk. Ezt a lehetőséget én különösen kihasználtam!

Akkor én még matematikus akartam lenni, de már a gimnázium első osztályában elértem ezen a területen a személyes csúcra: országos első helyezett lettem az Arany Dániel Matematika Versenyen, amivel diákolimpiai kerettag lettem, és el is jártam

a felkészítésre. Ám az órákon valahogy kezdtek eltűnni a korábbi sikerélmények...

Ma már tudom, hogy a sikerélmény függővé tudja tenni az embert. Mivel már általános iskolában is a történelem volt a másik kedvenc tantárgyam, a gimnázium második, harmadik évében fokozatosan ez vált a „szenvédelyes érdeklődés” tárgyává.

Szóval az Apáczainak tényleg sokat köszönhetek, de különösen az általános iskolai matematika tanárként személye kapcsán tudatosult – persze megint csak utólag –, hogy egy tanárnak mekkora szerepe lehet! Döntő módon képes befolyásolni egy ember életét.

M. M.: Kikkel indult együtt történelem szakon?

F. Z.: Dezső Tamás, különösen, amikor dékán volt,¹ sokat poénkodott azzal, hogy úgy kezdődött a csoportnévsorunk: „Dezső Tamás, Dobszay Tamás, Fónagy Zoltán, Hermann Róbert”. A tizenhét fős magyar-történelem szakos csoportból mi voltunk azok, akik egyértelműen történészek lettünk, de volt olyan is közöttünk, aki pedig a Szépművészeti Múzeum ókortörténeti gyűjteményének kurátora lett. Többen gimnáziumi tanárként vannak máig szakmájuk élvonalában. Valóban színvonalas csoport volt. Ne felejtsük el: akkoriban átlagosan ötszörös túljelentkezésből választódtak ki a BTK hallgatói!

Dobszay Tamással és Hermann Róberttel azonos menetrend szerint végeztük az egyetemet, másodév után például együtt adtuk le a második szakunkat. Kevesen tudtak akkor erről a lehetőségről, így kevesen is éltek vele, amit úgy neveztek: „történelem speciális tanulmányok”. Azoknak szólt,

akik tudatosan történészi, kutatói pályára készültek. Külön dékáni engedély és tanári ajánlás kellett hozzá, és ha jól emlékszem, szemeszterenként tíz órányi, a specializációnak megfelelő kurzust kellett fölvenni a másik szak helyett.

M. M.: Hogyan talált rá a szakterületére?

F. Z.: Nekem az, hogy a 19. századdal fogok foglalkozni, harmadévben dőlt el, és volt benne némi véletlen is. Amikor történelem szakra jelentkeztem, az volt a jövőképem, hogy történész akarok lenni, de nem volt egy bizonyos korszak vagy téma, amivel foglalkozni szerettem volna. „Maga” a történelem érdekelt.

Ahogy haladtam előre az egyetemen, megfogott az ókortörténet is. Szerencsénk volt, hogy nekünk – utolsó évfolyamként – még Hahn István tanította az antik történelmet, de Gaál Ernő ókori kelet szemináriumi is emlékezetesek maradtak. Aztán jött a középkor, ahol Klaniczay Gábor egyetemes történeti szemináriumán jött be először a látókörömbe az Annales, és vele a hétköznapi élet története. A magyar történeti irodalomban a '80-as években nemigen volt ennek előzménye vagy gyakorlata, így számomra ez volt az első rácsodálkozás arra, hogy ez is lehet a történettudomány tárgya. A kora újkoros tanáraink közül R. Várkonyi Ágnes és Unger Mátyás gyakorolt nagy hatást rám. Akkor például úgy éreztem, hogy a 17. század története olyasmiről, amivel szívesen foglalkoznék történészként.

Aztán jött a harmadév és a reformkor. Volt Szabad Györgynek egy nagy hagyományú szemináriuma, amit a Pest Megyei Levéltárban tartott.

1 Dezső Tamás (1962–) az ELTE Bölcsészettudományi Karának dékánja 2006 és 2015 között.

A díszteremben, ahol a legértékesebb anyagokat, köztük a vármegyei gyűlési jegyzőkönyveket is őrizték, körbeültünk egy nagy asztalt. A félév elején mindenki kapott egy kötetet a reformkori vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvekből, amit végig kellett olvasni, kijegyzetelni, majd az órákon tanári irányítás mellett ismertetni és értelmezni a közgyűlésen előforduló ügyeket.

Úgy látszik, nekem elég jól ment a források értelmezése, mert az utolsó óra után behívott Szabad a szobájába. Megkérdezte, mik a terveim, és hogy lenne-e kedvem a 19. század mellett elköteleződni. Úgy látta, van érzésem a történelmi pályához, így szívesen ajánlana engem tanszéki demonstrátori pozícióra. Ettől kezdve tulajdonképpen eldőlt a specializációm. Utólag nagyon szerencsésnek találtam ezt a választást, mert – nyilván elfogult vagyok azzal, amivel foglalkozom –, de a 19. században lehet a legsűrítettebben megtalálni a mai világunk születéstörténetét.

M. M.: Volt más személy, aki hasonlóképpen a „mester” szerepét töltötte be az Ön pályáján?

F. Z.: Szabad mindenképpen kiemelkedik, illetve a 19. századi magyar történelem területéről Gergely András volt rám még nagy hatással. De Diószegi Istvánt is megemlíteném, aki 19–20. századi egyetemes történelmet tanított, és a Monarchia diplomáciatörténete volt a fő kutatási területe. Az előadásaiban rendre megjelent az a gondolat, hogy az emberi döntések képesek alakítani a történelmet. Mi az általános és középiskolában természetesen a marxista történet szemléletnek megfelelően tanultunk. Voltak ennek olyan elemei,

mint hogy például minden esemény, folyamat végső magyarázata az osztályharc, és természetesen a 20. század történetének elbeszélését nagyon direkt módon határozta meg a hivatalos ideológia. Ezeket, ahogy nőtt föl az ember, és egyre tájékozottabb lett, viszonylag könnyen ki lehetett kerezteni az elbeszélésből; nem gyakoroltak maradandó hatást. A valóban maradandó hatás inkább a szerkezet mélyén volt: a marxista történet szemléletnek fontos eleme a *történelmi szükségszerűség* gondolata. Úgy konstruálják meg a történelmi narratívát, hogy közben az emberben föl sem merülhet, hogy másképp is történhetett volna; ami történt az a természeti törvények törvényszerűségével hat. Ez sokkal észrevétlenebbül ivódott be a diák szemléletébe. Emlékszem, hogy ebből a szempontból Diószegi előadásai többször is „aha” élménnyel jártak. Megjelent a kétség a determinizmussal szemben, az a gondolat, hogy az emberi döntések alapvetően képesek alakítani a történelmen.

Valamikor harmadévben pedig, mikor Szabaddal szorosabbá vált már a kapcsolatunk, rajta keresztül jött az információ, hogy az Akadémia Történettudományi Intézetében Katus László keres egy diákot tudományos segédmunkára, demográfiai adatgyűjtésre. Ettől kezdve egy-két évig a Katus által kiválasztott települések 18–19. századi anyakönyveit dolgoztam fel, születéssel, halálalozással és házasságkötéssel kapcsolatos adatokat gyűjtöttem. Havonta vittem föl neki az eredményeimet. Ilyenkor mindig szánt rá időt, hogy beavasson az adatok értelmezésébe, így velem is kialakult egyfajta tanár-tanítvány viszony.

M. M.: Miként folytatódott az Intézettel a közös kutatómunka?

F. Z.: Katus aztán másba is bevont. Akkoriban kezdődött például egy magyar történelmi atlasz tervezése, amihez szintén egy csomó alapkutatót, adatgyűjtést kellett elvégezni. A reformkori birtokviszonyokról tervezett térképhez Fényes Elek *Magyarország leírásának*² hat kötetét kellett kijegyzetelnem. Ez egy helységnévtár, és mindegyik falu végén ott van, hogy ki vagy kik voltak a földesurai.

Ahogy elkezdtem, látszott, hogy ez akkora munka, amivel Isten tudja, mikor végeznék egyedül. Megkérdeztem ezért, hogy nem vonhatok-e be még valakit. Így hoztam akkor be Dobszay Tamást is az Intézetbe és közösen jegyzeteltük ki a köteteket. Mikor elvittük ezt a hatalmas jegyzetanyagot – kb. 12 ezer falu birtokosai megyénként rendezve –, Katus meg Vörös Károly megkérdezte, nincs-e kedvünk térképen ábrázolni a nagybirtokokat, hisz mi ismerjük legjobban az anyagot. Utána heteken, hónapokon keresztül színezgettük egy nagyméretű vaktérképen az uradalmakat Tamással.

Amikor elkészültünk vele és megmutattuk a Történettudományi Intézetben, akkor ott összefutottak az érdeklődők, hogy ez mekkora teljesítmény és mennyire eredeti. Katusnak támadt az az ötlete, hogy – bár ez egy teljesen szokatlan műfaj –, ha már ekkora munkát végeztünk vele, adjuk be TDK dolgozatnak. Ez '87 tavaszán volt, éppen Pécsen rendezték akkor a konferenciát. Írtunk egy néhány oldalas magyarázatot hozzá, de alapvetően a térkép és a kb. 20 oldalnyi jelmagyarázata tette ki a dolgozatot. Hát ott is szenzációt keltett! Nem szoktak ilyen díjat adni, de hogy valamiképp

kivegyenek minket a versenyből, „kiemelt első díjat” kaptunk. Ettől kezdve aztán hosszú ideig a történelmi térképek fontos szerepet játszottak a pályafutásomban, mert az intézetben folytatódott az atlasz-projekt, és egyre szervezettebben lettem a része: a szerkesztőbizottságnak is tagja voltam, meg egy sor térképet terveztem, és magyarázó szövegeket írtam hozzá.

M. M.: Hogyan zajlott ezt követően a fokozatszerzés?

F. Z.: A szakdolgozatomat az úrbéri operátum megyei vitáiról írtam Szabad Györgyhöz, és ő maradt a későbbiekben is a tudományos vezetőm. Az egyetemi kisdoktorihoz választott téma mélyén megint csak a marxista történelemszemlélet hatása húzódott meg. A marxizmus alaptétele, hogy a lét határozza meg a tudatot, tehát hogy az anyagi viszonyok határoznak meg minden egyebet. A reformkor történetében pedig történeti közhelynek számított már akkor is, hogy azért lett a középbirtokos nemesség a liberális reformmozgalom motorja, mert ők egzisztenciálisan veszélyeztetve voltak a feudalizmus válsága miatt, és a polgári reform tulajdonképpen az előremenekülés stratégiája volt. Én azt akartam megvizsgálni, hogy igaz-e a tézis kiindulópontja, azaz a birtokviszonyok változásában kimutathatóak-e romló életviszonyok?

Az alapötletem az volt, hogy a tendenciát úgy lehet megvizsgálni, ha veszek két időbeli állapotot, és összehasonlítom a birtokmegoszlást. A forrásadottságoknak megfelelően az első csakis a Mária Terézia-féle úrbérrendezés lehetett 1770 körül, a másik pedig a földesurak úrbéri kárpótlásával kapcsolatosan 1848 után keletkezett forrásanyag.

² Fényes Elek: Magyarország leírása I–II. Pest 1847.

Aztán ahogy elkezdtem az anyaggyűjtést, lassanként világossá vált, milyen mennyiségű munkáról van szó. Nem is tudom, miként lehetett volna ebből történeti statisztikai feldolgozás, ha időközben nem következik be egy szerencsés fordulat a számítástechnika megjelenésével. Legjobb gimnáziumi barátom, aki a műszakin végzett és programozó lett, készített nekem kifejezetten erre a feladatra egy, az én igényeimre szabott adatbázis-kezelő programot. Ezután következett egy újabb hosszú mechanikus munkafázis, amikor a cédulákról gépre kellett vinni az anyagot. Ezt nagy szünetekkel tudtam csinálni, miközben '90 nyarán lejárt az ösztöndíjam.

A pályakezdekről szólva muszáj a korról is beszélni. A rendszerváltás körül vagyunk. A '80-as évek végén súlyos válságban volt már az ország, ami természetesen a kultúrát, így a felsőoktatást is érintette. Szétesőben volt az intézményrendszer, az a fiatal, aki ott tervezte a jövőjét, nemigen láthatott maga előtt perspektívát. '89-ben – a biztató előzmények ellenére – én is nagyjából nulla esélyét láttam annak, hogy bekerülhetek az egyetemre vagy a Történettudományi Intézetbe. A gyorsuló infláció mellett elértékeltenedett az ösztöndíj, ezért Balatonfüreden nyaranta újságot árultunk a feleségemmel, egy postai kioszkban a móló előtt. Ott ismerkedtem meg '89 nyarán valakivel, aki munkát ajánlott: dolgozzak ősztől egy Hungaropress nevű német-magyar vegyesvállalatnál, ami sajtóimporttal és -terjesztéssel foglalkozik. Ősztől ott lettem alapító alkalmazott, és mint szép fiatalkori álmat, elengedtem azt, hogy tudós legyek. Már volt egy gyerekünk, egyszerűen meg kellett valahogy élni.

Közben zajlott a rendszerváltás, amiben az én környezetemből, a tanárain közül többen is aktív szerepet vállaltak. '90 tavaszán zajlottak le az első szabad választások, az MDF győzött, és többen elmentek az egyetemi szférából a politikába. Így például Szabad György az Országgyűlés elnöke lett; Gergely András félállásban maradt ugyan a tanszéken, de egyébként a külügyminisztérium főtitkára lett; Erdődy Gábor pedig diplomáciai szolgálatba állt. A generációnkból néhányunkat óriási szerencse ért ezzel: váratlanul szükség lett fiatalokra.

Emlékszem, valamiért a Bölcsészkar felé tartottam, ami akkor még a mai Piarista közben volt, és a Kígyó utcában összefutottam Szabaddal. Mondja, „de jó, hogy találkozunk, már akartalak hívni telefonon; menj be gyorsan a Pölöskeihez” – Pölöskei Ferenc volt akkor a tanszékvezetőnk meg a dékán is –, mert „még a vizsgaidőszak vége előtt el akarjuk intézni a kinevezésedet.” Még csak nem is kérdés formájában hangzott ez el.

Akkor a Hungaropressnél már egy tisztes karrier volt kilátásban előttem a versenyszférában. De az az igazság, hogy egy pillanatig sem gondolkodtam. 28 éves voltam, tele idealizmussal, és úgy gondoltam, hogy ez a lehetőség nem fog megismétlődni, ha most nemet mondom. Biztosan sokkal több pénzem lenne, de 20 vagy 30 év múlva talán keserűséggel gondolnék a fiatalkori álmok feladására.

Így kerültem az egyetemre, ahol '90 szeptemberétől tanársegédként tanítottam. Nyaranta pedig, amikor a nagyüzeme volt ennek a Hungaropressnek a Balatonnál, visszamentem dolgozni, és mint „kiscsomagszállító egyéni vállalkozó” a saját kocsimmal szállítottam hajnalonta a német

és osztrák újságok kötegeit az újság-árusokhoz. Ezt – egyértelműen egzisztenciális kényszerből – hat nyáron át csináltam, ami vastagon benne volt abban, hogy a disszertáció lassan készült el.

Igaz, akkoriban különösebb nyomás sem volt rajtam, hogy mikor lesz már fokozatom. Az nagyon hamar kiderült, hogy amit kitaláltam, az három év alatt nem csinálható meg, és az is, hogy már az első fázis – a Mária Terézia-féle úrbérrendezés anyagának feldolgozása történeti statisztikai módszerekkel – messze meghaladja az egyetemi doktori munkák szokásos volumenét. Végül '97-re készült el, és '98-ban védtem meg mint kandidátusi disszertációt.³ Akkorra már egyébként, '96 őszétől az Akadémia Történettudományi Intézetében dolgoztam.

M. M.: Mennyire volt tipikus így átugrani a kisdoktori lépcsőfokot a fokozatszerzésben?

F. Z.: Biztos, hogy nem én voltam az egyetlen, de azért kuriózumnak számított.

M. M.: Kezdeti pályafutásának milyen további állomásai voltak?

F. Z.: Nagyon fontos volt, hogy '93–94-ben egy DAAD ösztöndíjjal Göttingenben, a *Max Planck Institut für Geschichte*-ben tölthettem egy évet.

Nem tudom már felidézni, hogyan, kinek a révén került a látókörömbé az *Alltagsgeschichte*. Akkor még nagyon újnak számított, a magyar történettudományban kevesek tudtak róla. A '80-as évek közepén bontott zászlót ez az iskola, amelynek alapítói Hans Medick és Alf Lüdtke voltak.⁴

Ők Göttingenben, a *Max Planck Institut*-ban dolgoztak, és Medick lett

a tudományos vezetőm. Fantasztikus tíz hónap volt, teljesen szabad önképzés. Az *Alltagsgeschichte* elméleti és már megjelent empirikus műveit olvastam az intézet könyvtárában. Időnként, két-három hetente konzultáltam Medickkel, ő orientált, miket olvassak, aztán beszélgettünk róla.

Félévente tartott egy-egy *Oberseminar*-t is az egyetemen, kifejezetten a tanulmányaik végén járó történészeknek készülőknek a 30 éves háború tapasztalattörténetéről. Óriási hatással volt rám. Az ott kapott alapok nyomán tudtam tudományosan legitimnek tekinteni ennek a megközelítésnek az alkalmazását. Ami máig hangsúlyos megkülönböztető jegyemnek tekinthető a szakmában, az ott, 30 évesen, a pályám elején alakult ki, és a göttingeni évhez kötődik.

M. M.: Mi fogta meg ezen az irányazon belül, mi volt különösen érdekes benne?

F. Z.: Egyszerűen érdekelt, intellektuális örömet szerzett az ezzel való foglalkozás. Lehetséges, hogy mesterséges konstrukció, de utólag összekapcsolom ezt azzal, ahonnan jöttem. A történelemnek ez a felfogása, amit az *Alltagsgeschichte* és *Erfahrungsgeschichte* képvisel, hangsúlyozottan nem az elit története: a társadalom széles körének hétköznapi gyakorlati iránt érdeklődik, ahogyan ők élték meg a világot. Nem volt ebben akkor tudatosság, de lehet, hogy ott munkált a mélyén: az effajta történetírásba beleférnek az én őseim és az ő életviláguk is. Engem egyszerűen jobban érdekel a sokak életvilága, mint a hagyományos történetírás szokásos tárgyai, legyen szó akár politikatörténetről, akár hadtörténetről. Annak

3 A kutatómunka eredményei végül nyomtatott formában is napvilágot láttak – *Fónagy Zoltán*: A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. Adattár I-II. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) Bp. 2013.

4 Hans Medick (1939–) főbb kutatási területe a harmincéves háború tapasztalattörténeti perspektívából; Alf Lüdtke (1943–2019) főbb kutatási területe a munka társadalmi szervező szerepe német nyelvterületeken a 19–20. században.

az elit az aktora, mindenki más legfeljebb statisztaszerepben tűnik föl.

Nagyon izgalmas kalandnak tartom azt a kísérletet is, amikor 21. századi emberként megpróbáljuk dekódolni a régi korok emberének akár csak a szavait! Számukra az a szó például, hogy „szülői szeretet”, egészen mást jelentett. A szavak ugyanazok, de a tartalom lehet, hogy teljesen eltérő. Bár nem vagyok a detektívregények vagy a rejtvényfejtés megszállottja, de a szakmámban imádom az ehhez hasonló szituációkat. Intellektuális gyönyörűséget okoznak.

M. M.: Hogyan fogadták ezt a kutatási irányzatot a hazai közegben?

F. Z.: Vegyesen. Szerencsére voltak már olyanok, például Vörös Károly, akik, ha nem is programszerűen, de a gyakorlatban mégis, korukat megelőző módon rátaláltak ilyen jellegű témákra. Vöröst ezen írásai miatt egy kicsit csodabogárnak is tekintették.⁵ Azok pedig, akik a hagyományos szemléletmód alapján úgy vélték, komoly történész figyelmére csakis a politikatörténet érdemes, elnéző vagy megbocsájtó mosollyal tekintettek erre a „hóbortra”. De mindig voltak a környezetemben olyanok, akik pozitív visszajelzést adtak, és nekem az ő véleményük számított. Nyilván védekezésésként, de én meg megmosolyogtatóan szégyenesnek tartottam, ha az emberi történelmet kizárólag a politika történetével azonosítja egy történész.

A hétköznapi élet története hazai elfogadásában szerepet játszottak külső körülmények is. Az intézményrendszer '90-es évekbeli összeomlása alaposan megviselte a könyvkiadás rendszerét is: régi kiadók és folyóiratok egész sora szűnt meg. Virágzott

viszont, részben már magánvállalkozások keretében, a történeti ismeretterjesztő könyvkiadás. Létezett egy olyan olvasói közhangulat a rendszerváltás után, hogy „most végre meg lehet írni az igazat a történelemről,” ami úgy 10–15 éven keresztül nagy keresletet biztosított. Nagyon jól el lehetett adni a „művelt nagyközönség” nyelvén írt történeti összefoglalásokat, és ezeket zömmel professzionális történészekről rendelték meg a kiadók.

A korábbi, 20. század előtti korok esetében az „újrairás” valójában inkább azt jelentette, hogy megszűnt a politikatörténet kizárólagossága. A kiadók fölfedezték, hogy a szélesebb olvasóközönséget kifejezetten érdekli a hétköznapi élet története. Ezért ezek az összefoglalók már azzal a koncepcióval születtek, hogy kapjon nagy teret az életmód, a hétköznapi élet története is a politikatörténet mellett. Számos összefoglaló kötetbe a 19. századra vonatkozó ilyen típusú fejezeteket én írtam meg, így ez egyfajta „védjegyemmé” vált.

Szívesen vettem részt ezekben a vállalkozásokban. Ezt megint a paraszti gyökereimmel hozom összefüggésbe: ott a munka fogalmától elválaszthatatlan a hasznosság fogalma. A történész a munkája során pedig mikor élheti meg a hasznosság élményét? Ilyen helyzet lehet a tanítás, írásban pedig, ha maga elé képzelhet olvasókat is. Nem úgy, mint egy tudományos folyóiratnál, azt a tíz kollégát, aki ugyanazzal foglalkozik. A nagyközönségnek közvetíteni a tudományágam eredményeit, az ő számukra érthető és érdekes módon – ezen keresztül meg lehetett élni a társadalmi hasznosság érzetét.

5 Nem állt távol tőle a meghökkentő témaválasztás és címadás, például: *Vörös Károly: A diák, aki elégette magát. Magyar Nemzet*, 1990. március 6. 6.; *Uő: Mit ittunk, hova pisiltünk? História* 12. (1990) 4. sz. 34–45.

M. M.: 2002 és 2009 között a bécsi Collegium Hungaricum vezetésében vett részt. Hogyan érkezett ez a lehetőség, és mi volt a munkája?

F. Z.: A Monarchia felbomlása óta a bécsi közgyűjtemények továbbra is rengeteg, magyar szempontból nélkülözhetetlen forrást őriznek. Fontos, hogy a magyar kutatók fogadásának legyen egy háttérintézménye. A Collegium Hungaricum egyrészt a kutatások infrastruktúráját biztosítja, másrészt az osztrák-magyar tudományos kapcsolatok motorjaként szolgál, de egyben a magyar „kulturális-művészeti export” helyi ügynökségének is tekinthetjük.

Mivel a kapcsolatok hagyományosan a történeti jellegű tudományok területén intenzívek, ezért a tudományos igazgatóhelyettes – egyben a Bécsi Magyar Történeti Intézet vezetője – történész szokott lenni. 2002 elején Ujváry Gábor már haza készült, szerette volna az utódját megtalálni. Több kolléga is ajánlott neki, hogy alkalmas lennék a feladatra. Az ő ajánlására 2003. január 1-től neveztek ki tudományos igazgatóhelyettesnek. Az akkori igazgató, Csúri Károly szegeci germanista professzor pedig valamiért kezdettől úgy tekintett rám, mint leendő utódjára: bevont a kulturális intézeti munkába, igyekezett átadni a kapcsolati hálóját stb. Akkorra már láttam, hogy az igazán kreatív munkát a teljes CH vezetése jelenti. Tudtam, hogy ehhez a következő négy évre szögre kell akasztani a történeti tollat, mert ez teljes embert kívánó munka. De az új kihívás vonzott – és a döntésemet nem is bántam meg.

Az intézet fő feladata a kultúráközvetítés: a magyar művészet és kultúra Ausztriában is „eladható” produktumait kellett helyzetbe hozni. A kortárs

irodalomból főleg azt promotáltuk, ami éppen megjelent németül, de előfordult, hogy mi is fordítottunk; a zene és a képzőművészet pedig szerencsére nem nyelvhez kötött. Fantasztikus munka volt, korábban ismeretlen mértékben kitágult számomra a világ! A magyar kulturális elit széles körével kerülhettem személyes kapcsolatba, még hozzá nagyon kedvező körülmények között. Az irodalom, a képzőművészet, a zene különböző ágainak – a *world music*-tól a *jazz*-en keresztül – a legkiválóbb hazai alkotóival és előadóival ismerkedhettem meg. A kortárs magyar írók közül többekkel – például Závada Pállal, Darvasi Lászlóval, Grecsó Krisztiánnal, Tóth Krisztinával, Szabó T. Annával és Dragomán Györggyel – máig élő baráti viszony született Bécsben.

A végleges szakmaváltás ötlete azonban soha nem merült föl bennem. Nincs bennem vágy a kultúr diplomáciai kitérőm megismétlésére, de nagy ajándéknak tekintem az élettől, hogy ezt kipróbálhattam.

M. M.: Minek hatására indult el a Mindennapok története blog 2013-ban?⁶

F. Z.: A bécsi kulturális diplomáciai kiküldetést mindig is határozott időre szóló, érdekes kalandnak tekintettem, és a végén már kifejezetten vártam, hogy visszatérjek a szabad értelmiségi, kutatói életformába. Mégis, mikor 2010 elején visszaérkeztem, ezt jó darabig nem szabadságként éltem meg, hanem úgy, mintha légüres térbe kerültem volna. Céltalannak éreztem magam, kevésbé voltak kihasználva a kapacitásaim.

Ezzel párhuzamosan kezdtek robbanásszerűen növekedni az online tartalmak. A blog megindításában

⁶ www.mindennapoktortete.blog.hu

a fiannak, Balázsnak volt nagyon fontos szerepe, aki akkoriban végzett a Corvinuson marketing és kommunikáció szakon. A szakdolgozatát a hagyományos és az online sajtó bizonyos műfajainak összehasonlításából írta, többek között a véleményújságírást a blogok műfajával vetette össze. Akkoriban Magyarországon a blog még egy alacsony presztízsű személyes műfajt jelentett. Én a fiam szakdolgozatában találkoztam először azzal, hogy külföldön ez már nem feltétlenül csak egy „nyilvánossá tett napló”, hanem komoly, magas presztízsű szakmai blogok is léteznek a legkülönbözőbb területeken. Balázs pedig, látva a helykeresésemet, segíteni akart, ezért elültette a bogarat a fülembe. Máig emlékszem egy mondatára: „Apa, ha nem alkalmazkodtok a digitalizáció világához, ki fogtok halni, mint a dinoszauruszok.” Végül ő és az akkori barátnője alkották meg együtt a tartalmi elképzeléseimhez a formátumot és a technikai hátteret.

Hozzá tartozott még az indulás motivációihoz, hogy akkorra jelentős mennyiségű kész – nyomtatásban megjelent – anyagom volt raktáron. Az ezredforduló körül például rendszeresen, havonta 1–3 cikket írtam a *Népszabadság Budapest* mellékletébe. Ezek jó részének Budapest 19. századi hétköznapi életének története volt a témája, a vízellátástól kezdve a szociális gondoskodáson át a köztisztaságig. Annak idején rengeteg pozitív visszajelzést is kaptam ezekre, de ami egy napilapban jelent meg, az 10–15 év múlva teljesen elveszettek volt tekinthető, hiszen akkor még az ADT előtt voltunk. Voltak továbbá olyan írásaim is, amiket tudományos közlemények formájában írtam meg, de úgy gondoltam, hogy elmesélhetők

lennének a nagyközönség számára is. Tehát rengeteg anyagom volt raktáron a blog indításához.

2013 utolsó napjaiban elindult a blog. Összerakosgattuk a formátumot, és gyorsan egymás után ki is került az első két poszt: abszolút az aktualitáshoz igazodva, az egyik a karácsony ünneplésének, a másik pedig az újévi köszöntésnek 19. századi városi szokásairól szólt. Az is Balázsék tanácsa volt, hogy az *Index* blogplatformján indítsuk az oldalt, mert az viszonylag ismert volt. Valóban sokan megosztották az első posztokat, amitől azonnal minden várakozásomat felülmúlóan sok olvasóm lett. Az *Index* szerkesztői fel is vették velem a kapcsolatot, hogy szóljak, ha van új poszt, és akkor az azonnal kikerült a főoldalra. Több tízezres olvasószámokat tudott elérni a blog. A csúcstartó poszt ötvenezer olvasó fölött van. Ez a szám „veri” a néhai *Históriát* vagy a *Rubicont*, ráadásul közvetlen (pozitív) visszajelzések érkeztek a kommentekben, ami igen motiváló volt.

Volt, van a blognak Facebook-oldala is, aminek a követőszáma elég gyorsan tízezer fölé emelkedett. Időnként meg is néztem, kik követnek, és azt láttam, hogy alapvetően diplomás közönségem volt, minden elképzelhető szakmából: pedagógusok, orvosok, mérnökök, közgazdászok, és kellems meglepetésemre sok egyetemista is. Varázslatos volt közvetlenül látni, ahogy a Google Analytics mutatja, hogy éppen mennyien olvassák az új posztomat, és nem csak Magyarországon, hanem Európa-szerte, sőt, egészen egzotikus helyeken is, ahol csak magyarok előfordulnak.

M. M.: A szakmai közeg hogyan reagált erre?

F. Z.: Egy egészen rövid ideig a megbocsájtó vagy elnéző mosoly volt a jellemző, mert a legtöbbszörnek a „blog” szó valami komolytalan magamutogatást jelentett, már ha egyáltalán ismerték ezt a kifejezést. Főleg az érett középkorú és idősebb generáció csodálkozott rá erre valamifajta különc hobbiként. A fiatalabbak jellemzően azonnal elismeréssel tekintettek rá.

Látva a fogadtatást, hogy mennyien és kik olvassák, nagyon hamar eltűnt az idegenkedés. Ezekben az években a blog fogalma lassan itthon is átalakult, terjedtek a komoly tartalmúak. Ahogy a szakmában is elismerést szerzett a blogom, elkezdtem kitágítani a kereteit azzal, hogy felkértem kollégákat vendégszerzőnek; olyanokat, akik hozzám hasonlóan fogékonyak a hétköznapi élet felőli megközelítésre. Az is motivált ebben, hogy kronológiailag is és tematikailag is bővíthessem a blog témáit.

Közben persze kezdett kimerülni a raktáram, amire támaszkodva nekivágtam a vállalkozásnak. Írtam ugyan közben vadonatúj, kifejezetten a blog számára készített cikkeket is. Ilyen volt például egy háromrészes sorozat a családon belüli erőszak történeti aspektusairól. Soha senki nem foglalkozott ezzel korábban, nem volt magyar történeti irodalom róla. A blogot azonban nem győztem volna így megtölteni új tartalommal, és őszintén szólva kicsit bele is fáradtam.

Aztán az Intézetben Erdélyi Gabriella vezetésével indult egy Lendület kutatási projekt, *Magyar család történet a modernitás előtt: Gyermekkor és mozaikcsaládok a 16-19. században* címmel. Ebben részt vettem én is, de az lett a fő hozzájárulásom,

hogy az akkorra már jól bejáratott, nagy ismertséggel és olvasottsággal rendelkező blog lett a kutatócsoport kommunikációs felülete a szélesebb közönség felé. Ettől kezdve én tulajdonképpen szerkesztőbe mentem át: havonta egyszer publikáltunk egy új posztot. A szerzők között történészek mellett voltak művészettörténészek, néprajzosok, irodalomtörténészek, történeti demográfusok. Évekig ment a sorozat, amíg futott a projekt.

M. M.: Hogyan sikerül összehangolnia a kutatói tevékenységét az oktatói munkával?

F. Z.: Ez számomra a pályám kezdetétől folyamatosan élő gyakorlat volt, csak a súlypont váltakozott időről-időre. Azt gondolom, a kettő harmonikusan összeilleszthető, pusztán időbeosztás kérdése, kezdve olyan gyakorlatias apróságokkal, mint hogy az oktatók igyekeznek koncentrálni az óráikat. Én is hagyományosan két napot töltök az egyetemen, így maradnak szabad napok, amikor zavartalanul könyvtárban vagy levéltárban lehetek egész nap.

M. M.: Oktatóként milyen módszereket alkalmaz, milyen történelemszemléletet szeretne továbbadni a hallgatóknak?

F. Z.: Amikor 2017-ben ajánlatot kaptam Erdődy Gábortól, hogy jöjjenek vissza a tanszékre a következő évtől nyugdíjba vonuló Pajkossy Gábor státuszára, úgy gondoltam, elértem abba az életszakaszba, amikor a kutatóként fölhalmozott tudást, tapasztalatot akkor érzem a leghasznosabbnak, ha továbbadom a tanítás által.

Az alapállásomat bizonyos piaci józanság jellemzi: felkínálom azt, amit tudok, és aki erre igényt tart, azzal

szívesen megosztom. Nem kedvetlenül el, hogyha egy szeminárium hallgatóinak egyik hányada láthatóan úgy ül ott, hogy a lehető legkisebb befektetéssel szeretne túlesni a tanegység teljesítésén. Én azokra koncentrálok, akik tanulni akarnak, akik azért vannak ott, mert közös a hobbink, a történelem.

Hogy mit akarok átadni? Főleg gondolkodásmódot. Döntően a hosszú 19. század során született meg a modern világ, ez a jelenünk genezise; ezért jellemző törekvésem, módszerem, hogy ahol csak lehet, ott kifuttatom a tárgyat egészen napjainkig. Az a célom, hogy a történelemre ne úgy tekintsenek, mint valamifajta egzotikus entitásra, az idő hermetikusan elkülönült részére; a múltbeli folyamatok teljesen szerves összefüggésben vannak a jelenünkkel.

M. M.: Mit szeret legjobban az oktatásban?

F. Z.: Az utóbbi két-három év nagy felfedezése számomra, hogy a doktori témavezetés kicsit olyan, mint egy lehetőség önmagam megsokszorozására. Közvetve részese lehetek olyan kutatásoknak, disszertációk megszületésének, amelyek ötletei talán valaha bennem is fölbukkantak, eszembe jutott, hogy „milyen érdekes lenne ennek utánajárni”! De hát az emberi élet meg az energia véges, így még ha szívesen foglalkoznék is valamivel, nem biztos, hogy sor kerülne rá. Így pedig egy doktori disszertáció formájában mégis meg tud valósulni, amit ugyan más fog megírni, de valamennyire részese lehetek én is. Az irigységnek vagy a szomorúságnak a leghalványabb árnyéka sincs ilyenkor bennem. Csak az utóbbi években tapasztaltam meg, hogy ez milyen jó oldala a tanításnak.

M. M.: Milyen szakmai kapcsolatot tart fenn határon túli vagy külföldi történészekkel?

F. Z.: Erdélyben viszonylag intenzív kapcsolataim vannak. Fontos ismeretség például Pál Judit, aki most a Kolozsvári Egyetemen a magyar történelem oktatásának központi alakja. A jóval idősebb generációból pedig Egyed Ákost említeném, aki egy genetikai csoda: kilencvenen felül is teljesen friss. Tavaly például még együtt adtunk elő egy kolozsvári konferencián az Erdélyi Múzeum Egyesületnél.⁷

Osztrákokkal jórészt a Bécsben töltött éveknél köszönhetően vannak kapcsolataim. Akivel talán a legközelebbi viszonyban voltam, Horst Haselsteiner, sajnos már elment. Évtizedeken keresztül ő volt a legfontosabb láncszem a magyar és az osztrák történettudomány között.⁸

Két-három kapcsolatom németekkel is van, közülük Medicket említeném; vele nagyon lazán, de tartjuk még a kapcsolatot.

M. M.: Mit gondol a történésznek a saját korához való viszonyáról?

F. Z.: Azon szoktam rajtakapni magamat, hogy a történelmi tudás bizonyos rezignált megnyugvással képes eltölteni az embert a jelenével kapcsolatban. Akik nem rendelkeznek a múlt alaposabb ismeretével, gyakran hajlamosak végletes optimizmussal vagy ellenkezőleg, végletes pesszimizmussal viszonyulni ahhoz, ami a jelenben van. Mindkét végletnek az az alapja, hogy úgy gondolják, olyat élnek meg, amivel még nem találkozott az emberiség. Konkrét példa erre a 2020-as koronavírus járvány, amire sokan végítéletként reagáltak. Ezzel szemben én történészként úgy tekintettem rá, hogy

7 Pál Judit (1962-) főbb kutatási területei a városfejlesztés, Erdély 18-19. századi társadalom- és politikatörténete, az erdélyi örmények története; Egyed Ákos (1929-) az újjáalakult Erdélyi Múzeum Egyesület elnöke volt 2002 és 2010 között.

8 Horst Haselsteiner (1942-2019) a Habsburg Birodalom 18-20. századi történelmének kutatója.

ilyen eszközök birtokában még soha nem nézett szembe az emberiség egy világvárossal, és utólag elmondhatjuk, hogy ekkora veszélyért még soha nem fizetett ilyen alacsony árat emberéletekben.

Persze – ahogy például Harari is írja – állnak az emberiség előtt olyan kihívások is, például a klímaváltozás, amivel kapcsolatban nem olvasható ki a történelmi tapasztalatokból kiút. Mindössze az adhat alapot bizonyos optimizmusra, hogy korábban is nézett szembe az emberi faj nagyon súlyos változásokkal, és valahogy képesnek bizonyult az alkalmazkodásra, a megoldásra. Természetesen ebben benne van az is, hogy mint faj, képes lehet rá, de hogy vajon én vagy a gyerekeim, unokáim konkrétan azok közé fognak-e tartozni, akik megúsznak egy ilyen kataklizmát...?

M. M.: Mit gondol, a 19. századról alkotott történelmi tudás hogyan segít eligazodni a jelenben?

F. Z.: Nem is tudom, hogy az eligazodás-e a jó szó. A megértést mindenestre segíti. Ez egyébként akár visszafelé is működik: bizonyos 19. századi tapasztalatok megértésében segítséget adhat az, amit a saját korunkban is megélünk. Ilyen például az információs robbanás élménye, ami elsősorban az internethez, a digitalizációhoz és a mobilkommunikációhoz kötődik. Ez csak az utóbbi két-három évtizedben, tehát bőven az én felnőtt életemben zajlott le, és ennek a megélése sokkal átélhetőbbé teszi a 19. század emberének a rácsodálkozását, amikor a vasúthálózat vagy a távíróhálózat kiépülésével, ezen keresztül a tér és az idő összezsugorodásával szembesült. Amikor egy 19. századi egodokumentumban a vasúti utazás élményére

való rácsodálkozásról olvasok, a saját élményeim sokat hozzá tudnak tenni az életszerű értelmezéshez.

A történelmi tudás nem mindent nyitó kulcs a jelen megértéséhez, de segít jobban egységben látni a múltat és a jelent. A 19. század történetének központi fogalma a modernizáció. Az antropológiai irányultságú társadalomtörténelmi iskolák, miközben nem akarják eltagadni a modernizációs folyamat pozitív hozadékait, nagy hangsúlyt helyeznek annak tudatosítására is, hogy milyen árat fizetett ezért az ember: legyen szó az ökológiai vagy éppen a pszichés árról. A 19. század történetével foglalkozva tehát például azzal gazdagíthatjuk a saját világunk értelmezését, hogy el kell fogadnunk: mindennek ára van.

M. M.: Mit gondol a hazai történetírás jelenlegi viszonyairól, milyen szerepet tud benne betölteni a mindennapok története irányszat?

F. Z.: A pályakezdésemhez képest többszörösére nőtt a szakma mérete, azaz azoknak a száma, akik nyugodt lelkiismerettel nevezhetik magukat történészeknek. Ebben nagyon fontos szerepe van az intézményhálózat növekedésének: többször annyi egyetem van, mint amikor én egyetemista voltam, és különböző – sokszor párhuzamos – kutatóintézetek is létrejöttek. Kinyíltak a határok is, tehát ma már nem törvényszerű, hogy valaki a nemzeti keretekben belül maradván váljon történésszé.

Azt gondolom, hogy az antropológiai irányultságú társadalomtörténelmi iskolák létjogosultsága és egyenrangúsága az egyéb történelmi diszciplínákkal szemben már egyáltalán nem képezi vita tárgyát. A Hajnal István Kör története például remekül illusztrálja

ezt: ha megnézzük a konferenciáikat, amelyeken jó ideje jellemzően ezeknek az iskoláknak az érdeklődési körébe tartozó témákat tárgyalnak, ma már leginkább az a gondjuk a szervezőknek, hogy hány előadónak tudnak időt biztosítani.

Tehát ezek a témák mára a történettudomány egyenrangú kutatási területeivé váltak. Választóvonalak inkább a minőség terén vannak; a történettudomány bármelyik aldiszciplínáját lehet nemzetközi színvonalon vagy a helyi érdekű faktológia szintjén művelni. Egy falu történetéből keletkezhet egy történettudományosan értelmezhető mikrohistóriai mű, vagy az a fajta szokványos helytörténet, ami csak az adott falu lakóit fogja érdekelni.

M. M.: Miken dolgozik jelenleg és milyen tervei vannak a jövőre nézve?

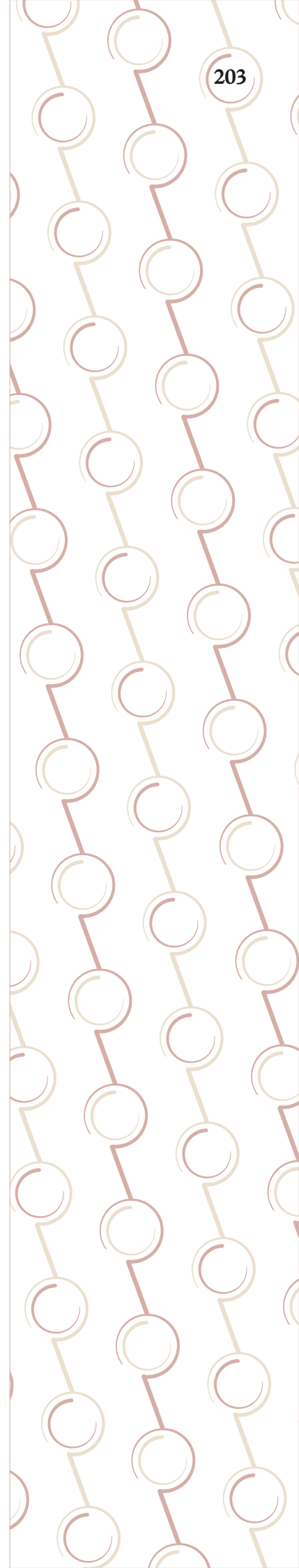
F. Z.: Van egy projekt a Történettudományi Intézetben, Széchenyi István leveleinek kritikai kiadása, ami immár nyolcadik éve fut, bár a gyakorlati főszerepet már nem én játszom benne, hanem Czinege Szilvia, én főleg a tartalmi jegyzetek készítésében veszek részt. A legfontosabb szerepem az volt, hogy létrehoztam a kiadáshoz szükséges kereteket, kitaláltam és megvalósítottam az online publikálási felületet stb.⁹ Ez egy még legalább öt évig tartó munka lesz.

Az első számú kutatási jellegű feladatam aktuálisan az akadémiai doktori disszertációm megírása, amin pár éve kezdtem dolgozni. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc tapasztalattörténeti szempontú összefoglalóját szeretném megírni: hogyan, milyen személyes tapasztalatokon keresztül éltek meg a kortárs „kiszemberek” azt, amit a történetírás a

modern magyar nemzet születésé-ként, az újkori magyar történelem legnagyobb fordulópontjaként láttat. A tapasztalattörténet fogalmából következően az eredmény törvényszerűen mozaikos lesz: nyilván rengeteg különféle tapasztalatról beszélhetünk, társadalmi státusztól, lakóhelytől, nemtől, életkortól stb. függően más-más volt a megélés. Az a célkitűzésem, hogy a sokakra jellemzőnek tekinthető tapasztalatokat mutassam be minél mélyebben.

A disszertáció természetesen monografikus igénnyel készül, de a témából következően inkább tanulmányok füzére lesz. Ezért is fogalmaztam úgy, hogy már évek óta dolgozom rajta: az utóbbi években ugyanis rendre úgy választottam témákat a különböző írásaimnál, előadásaimnál, hogy ezt a célt tartottam közben szem előtt. Foglalkoztam például a nők elleni háborús erőszakkal vagy az anyai tapasztalattal, a jobbagyfelszabadítás végrehajtása során tömegesen megjelenő kollektív erőszakkal. Hatalmas mennyiségű egodokumentumot gyűjtöttem már össze, de még csak részben dolgoztam föl őket. Egy kizárólag a kutatásnak és írásnak szentelhető szabad szemeszter – *sabbatical* – után jövő ősszel szeretném kitenni a pontot a könyv végére.

M. M.: Akkor mindehhez a legjobbakat kívánjuk!

„A sérelmeket valahogy meghaladjuk és merjünk hídépítők lenni”

Interjú Marchut Rékával

Modern Magyarország (M. M.): Honnan hozza magával a történelem iránti érdeklődését? A családból, vagy voltak olyan tanárai, akik ezt fölkellették Önben?

Marchut Réka (M. R.): A szocializációval hoztam magammal ezt az érdeklődést, de nem feltétlenül a családból. Határon túli magyar származású vagyok, Nagykárolyban születtem 1977-ben, és a mi magyar identitásunknak a része volt és most is az a magyar történelem egyre mélyebb megismerése. Az iskola első hat évét a Ceaușescu-rendszerben végeztem, ahol nyilván nagyon kevés lehetőség volt arra, hogy a magyar történelmet megismerjük. Sőt negyedik koromtól kezdve a történelmet románul tanultuk. Ahhoz, hogy mi a saját nemzetünk történelmét megtanuljunk, külön kellett olvasni, érdeklődni. Ami egy anyaországinak természetesen adott, azért egy határon túli magyarnak külön meg kell dolgozni, külön erőfeszítéseket kell tenni. Márpedig a történelem és a történelmi múlt is alapvető a közösség és az egyén identitásának a megőrzése szempontjából. Innen eredeztethető a történelem iránti fokozott érdeklődésem.

1989-ben, amikor átjöttünk a családommal Magyarországra, a hetedik osztályt kezdtem a budapesti Irányi Dániel Általános Iskolában, ahol a történelemtanárom Miklósi László volt, aki abban az évben kezdeményezte a Történelemtanárok Egyletének

megalapítását, amelynek 1995 óta az elnöke. A rendszerváltás körüli pezsgő életben a tanár úrban egy olyan tanárszemélyiséget kaptam meg, aki maga is aktív részese volt ennek a változásnak, és a tanév elején rögtön a nagy francia forradalommal kezdtünk. Az órákon soha nem aktuálpolitizált, de minden rezdülésében érezhető volt a jelen szelleme, ami nagyon nagy hatással volt rám. Döntően 19–20. századi történelmet tanultam tőle, épp azokban az években nagyon nagy élmény volt egy ilyen tanártól új- és legújabb kori magyar és egyetemes történelmet tanulni. Bár élveztem a történelem órákat, de nem gondoltam, hogy én a történelemmel bármit is fogok kezdeni. Orvosnak készültem, ezért a budapesti Németh László Gimnázium biológia-kémia tagozatos osztályába kerültem. Aztán nagyon gyorsan kiderült számomra és még igen sok osztálytársam számára is, hogy nem a tervezett utat fogjuk járni. Tizenegyedik koromban úgy gondoltam, hogy jogász leszek, ugye, amihez kell a magyar és a történelem. A serdülőkre jellemző módon igazságot szerettem volna szolgáltatni a világban mindenben és mindenkinek, azonban mire be kellett adni tizenkettedikes korunkban a felvételi jelentkezést, egy kicsit megenyhültem. Idővel ráláttam arra, hogy az igazság és a jog nem ugyanaz, s ezután már nem volt nekem annyira vonzó a jog. Így maradt a régi szerelem: a történelem.

MARCHUT RÉKA

történész,
kisebbségkutató.
Doktori disszertációját 2013-ban védte meg az ELTE Történettudományi Doktori Iskola Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Program keretén belül a Budapest-környéki németek kitelepítéséről és annak előzményeiről. A Modern Magyarország folyóirat szerkesztője annak indulása óta. Jelenleg az ELTE Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet tudományos munkatársa, valamint az intézet tudományos titkára. Kutatási területe magyarországi és a szomszédos államok nemzetiségpolitikák a 20. század első felében, a magyarországi németek története a 20. században és a magyar-román diplomáciai kapcsolatok a két világháború között

Készítette:
Balla Barbara
és Gillich Zsolt
Budapest, 2025.

M. M.: Az egyetemről azt kapta, amit gimnáziumban elképzelt magának? Itt rögtön egyértelművé vált, hogy doktori tanulmányokat is folytat majd?

M. R.: Nem, nem így történt. 1995-ben az érettségi évében kerültem az egyetemre, ahol nagy tanáregyéniségek voltak, akiknek az óráit hallgathattam. Az egyetem első évében ki kell emelnem Reisz T. Csaba szerepét, akitől olyan tárgyakat tanultam, amiket most már sajnálatos módon külön kurzusként nem oktatnak: a bevezetést a történelemtudomány módszereibe és a történeti földrajzot. Ezekkel az alapozó órákkal olyan tudást kaptam, amiből máig is élek és módszertanilag a leghasznosabb órákként tekintek rájuk. A történelem mellett kerestem valami pluszt is, valami mást is. Elvégeztem fél évet a kulturális antropológia szakon, mivel azonban nem láttam át, hogy hol a kulturális antropológia és a néprajz közötti választóvonal, otthagytam a szakot. Ezután fél évig ógörögöt tanultam, Németh György tanár úr szenzációs ógörög órái annyira magukkal ragadtak, hogy ógörög történész szerettem volna lenni, és ezért belevetettem magam a nyelv tanulásába is. (Ilyen próbálkozásom volt már gimnáziumi éveim alatt is, Gloviczki Zoltán tanár úr ógörög szakkörére örömmel jelentkeztem, de mivel csak ketten voltunk nagygimnazisták, és a többiek kisgimnazisták voltak a szakkörön,¹ ezért mi nagyok elmaradtunk.) Az egyetemmel az első szerelem is megérkezett az életembe, egy velem ellentétben két lábbal a földön járó fiú személyében, aki megkérdezte tőlem, hogy szerintem hány ógörög történészre van szüksége ennek az országnak, és szerintem én lennék-e az. Bár fájdalommal és szomorúan, de be kellett látnom, hogy kevésre

és nem én lennék az. És aztán ő volt az, aki a német nyelvtanári szak felé orientált. A német nyelvtudásomat gimnáziumi tanáromnak, Salamon Tamásnak köszönhetem, így sikeresen felvételt nyertem arra a szakra is, amit szintén elvégeztem, de soha nem fejeztem be, abszolváltam, a szakdolgozatom azonban torzóban maradt, és nem szereztem diplomát belőle. Nagyon nagy műnációt jelentett a történelem szak a német mellett, mert előbbinél tényleg azt éreztem, az a lényeg, hogy az ember megértse és átlássa a folyamatokat, olvasson, egyre tájékozottabb legyen, ne csak mechanikusan megtanuljon egy nyelvet, amit majd aztán tovább tanít a diákoknak. Nem leltem örömet a német nyelvtanári szakban... A történelem szakban annál inkább. A koraújkort tanulva, elősorban Ring Éva tanárnő és Várkonyi Gábor tanár úr hatására koraújkorász szerettem volna lenni, de aztán a legújabbkor magával ragadott. Azért ebben is megvoltak a vargabetűim, mert a legújabbkori szigorlaton kétszer megbuktam és csak harmadik alkalommal csusszantam át. A kihúzott egyetemes történeti tételek kifogtak rajtam: Fekete-Afrika története 1945 után, aztán pedig Dél-Amerika története 1945 után.

A történelem szakos diploma megszerzése után sem készültem kutatónak. Egyetem legvégén elkezdtem tanítani némettanárként egy kéttannyelvű épületgépészeti szakközépiskolában 15 éves fiúkat. Helyettesítő tanárként kerültem oda márciusban, és júniusban úgy jöttem el, hogy ha munkanélküli leszek, akkor sem maradok ott. Ezután szerettem volna úgy tanítani, hogy nagyobb legyen a korkülönbség, általános iskolában kerestem munkát, így az év szeptemberétől a Szent Lőrinc Katolikus Általános Iskolában oktattam.

1 A budapesti Németh László Gimnázium a rendszerváltáskor meginduló első nyolcévfolyamos gimnáziumi képzést adó gimnázium volt.

Ott kisebb gyerekeket tanítottam, azt szerettem. Két évig tanítottam ott, jól éreztem magam, de azt nem gondoltam, hogy átütő tanáregyéniség volnék.

Aztán szülési szabadságra mentem, s öt év csak a gyerekekről szólt, otthon voltam velük. Két gyermekem született, 2002-ben Csenge és 2005-ben Csilla. Közben megszűnt a munkaviszonyom az általános iskolában, és elgondolkodtam azon, hogyan tovább. Akkor már nem gondoltam azt, hogy tanár szeretnék lenni. Egyre inkább izgatott az a téma, amivel a szakdolgozatomban foglalkoztam: a magyarországi németek kitelepítése. Föglein Gizella tanárnőhöz írtam a szakdolgozatot, és ekkor úgy gondoltam, inkább ezt szeretném csinálni és tovább vinni, így 2007-ben elmentem a tanárnőhöz. Beszélgettünk, és azt mondta, hogy szerinte lenne ennek a témának kibővítve helye itt, a doktori iskolában. Így jelentkeztem az Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Programba, és fel is vettem ösztöndíjasként: 12-en voltunk az évfolyamon, és csak hármunknak volt ösztöndíja, ami különlegesnek számított, mert általában 1–2 ösztöndíjas volt évfolyamonként.

M. M.: Az alap- és mesterszakos évek vagy a doktori képzés volt „izgalmasabb”?

M. R.: A doktori képzés ideje alatt voltak a legjobb egyetemi éveim. A tanáraink olyanok voltak, akikre fel tudunk, fel tudunk nézni mind a mai napig. Mindenben támogatóak és segítőkészek voltak, például jártak előttünk, és nagyon tiszteltük őket. Azt éreztük, hogy egy csapat vagyunk. Mind szakmailag, mind emberileg nagyon együtt tudtunk haladni. Itt szeretném megemlíteni a közös kirándulásainkat. Tanárok és doktoranduszok együtt

jártuk a Börzsöny, a Pilis, a Vértes, a Budai-hegység hegyeit és völgyeit. Pajkossy Gábor és Pritz Pál tanár urak a túracapatunk törzstagjai voltak, de többször rótták velünk a kilométereket Dobszay Tamás és Zeidler Miklós tanár urak is. Minden évben két kirándulásunk volt, egy őszi és egy tavaszi, s majd' egy évtizeden keresztül csináltuk ezt. A Covid-járvány vetett véget ennek a szép hagyománynak. Bátorítani szeretnék minden jelenlegi és jövőbeni doktorandát és doktoranduszt, hogy menjenek a tanáraikkal együtt kirándulni. Felejthetetlen élmény, és egyben mélyülő és erősödő emberi kapcsolat a gyümölcse.

A doktori képzés során a nehézség csupán az volt, hogy a két kisgyermek mellett korlátozottak voltak a lehetőségeim a levéltári kutatásra, kész „logisztikai feladat” volt a családban annak a megoldása, hogy eljussak a doktori órákra és a levéltárba. Nagyon segítő, támogató család volt körülöttem, így ezt meg tudtuk oldani, köszönet nekik.

M. M.: A MOMA létrejöttének és elmúlt 15 évének egyik vezéregyénisége. Hogyan jött létre a folyóirat?

M. R.: Az eddigi MOMA-ba a legtöbb munkát Manhercz Orsolya tanárnő tette, akivel a doktori programban évfolyamtársak voltunk. A MOMA akkor indult, amikor még doktorjelöltek voltunk. Mi még a 3+2 éves doktori rendszerben végeztünk, tehát pont a harmadik év végén voltam, amikor – többek között Manhercz Orsolya, Tóth-Barbalics Veronika, Szilágyi Adrienn és még sokan mások – úgy éreztük, hogy problémát okoz a publikációs követelmények teljesítése, ezért jó lenne, ha a doktoranduszoknak lenne egy nívós publikációs felületük.

És az előbb említett „csapat” működni kezdett, összefogtunk és nekiindultunk. Anyagi forrásaink nem voltak, de az időnk, tudásunkat és lelkesedésünket beletettük a közös ügybe, a tanáraink pedig segítettek minket. Erdődy Gábor tanár úr, a doktori iskolánk akkori vezetője ennek az élére állt, és így indult el ez a lap.

A folyóirat előzményének az éves konferenciakötetek tekinthetők, amelyek azonban változó színvonalúak voltak. Ezért is szerettünk volna egy minőségi publikációs felületet, elsősorban a doktori programunk hallgatói számára. Talán egy vagy két évig párhuzamosan működött a *MOMA* és a konferenciakötet, és az volt a kikötésünk, hogy a *MOMA*-ba csak a legrangosabb tanulmányok kerülhetnek, kizárólag tanári ajánlással.

M. M.: Másfél évtized szerkesztés a folyóirat életében – mit tanított ez a hosszú idő Önnek?

M. R.: A szerkesztői munka megtanított toleránsnak és elfogadónak lenni. Megtanultam azt is, hogyan lehet kulturáltan nemet is mondani. Megtanított a csapatmunkára, arra, hogy valódi összefogás kell egy-egy szám megjelenéséhez. A lap működéséhez egy egész csapatnak kell együtt mozognia. Mindannyian önkéntesen végeztük ezt a feladatot, vagyis mindenki a szabadidejét áldozta fel erre, s ehhez kellett belső motiváció. Úgy látom, mindenképpen megéri csinálni – és jól csinálni. Máshogy nem érdemes. Örülök, hogy ezt Varga Zsuzsanna tanárnő is fontosnak tartja, és most már van egy olyan új generáció a doktori programunkban, Önök, akik ezt a hagyományt tovább tudják vinni.

M. M.: Doktori disszertációját a Pest megyei németek kitelepítéséről írta. Honnan jött ez a kutatási téma? Említette, hogy ez a szakdolgozatából következett...

M. R.: A téma iránti érdeklődésemet a bonyhádi Völgységi Múzeumban tett látogatás ihlette harmadéves egyetemistaként. Megmondom őszintén, nem sokat hallottam azelőtt a magyarországi németek történetéről, a Volksbundról vagy a kitelepítésről sem. Az a kiállítás Bonyhádon nagy hatással volt rám. Megérintett az, hogy tulajdonképpen több százezer embert itt, az országban a második világháború után milyen tragédia ért, amiről én addig nem is hallottam. Megdöbentő volt még így is, pusztán a tárgyakon keresztül szembesülni ezzel.

Ugyanakkor megérintett ugyan ezen a kiránduláson a kakasdi székely és sváb ház Makovecz-konceptiója, aminek már a megbékélés az üzenete. Ekkor döntöttem a szakdolgozati téma mellett Föglein tanárnő témavezetésével: a korabeli ellenzéki sajtót vizsgáltam a kitelepítés éveiben. És valóban, ahogy említettem, ezt a témát vittem tovább a doktori disszertáciomban, ahol a kitelepítést és annak előzményeit regionálisan, Pest vármegyei német falvakon keresztül mutattam be. A régió kiválasztásának szakmai és praktikus okai is voltak: Pest vármegyében élt számszerűen a legtöbb német és Budaörs, mint a kitelepítés szimbóluma is itt található. A praktikus oka pedig az volt, hogy a két kisgyermekem mellett vidékre nem tudtam volna eljárni levéltárba, így adott volt, hogy a Pest Megyei Levéltár lesz számomra az elérhető.

M. M.: Az utóbbi évtizedek történettudományi kutatásaiban egyre inkább hangsúlyt kapott a mikro-történeti szempontból való megközelítés. Ez a szemléletváltás vajon segített abba, hogy a kisebbségkutatás árnyaltabb képet kaphasson a közvéleményben?

M. R.: Ha a magyarországi kisebbségkutatás helyzetét nézzük, akkor a magyarországi németekkel sokan foglalkoznak, ezért ez egészen kiváló helyzetben van. Persze a „sokat” azért úgy kell érteni, hogy a többi nemzetiséggel viszonylag kevesen foglalkoznak vagy senki. A 2000-es évek elejéig döntően politikatörténeti megközelítést viszont a mikro-történeti perspektíva megtöri, ami egyre hangsúlyosabbá vált az utóbbi 20–25 évben. Ezáltal társadalomtörténetileg tudunk ebben a kérdésben újat mondani, amely valóban árnyalja azokat a sarkos és sokszor végletes megállapításokat is, akár a Volksbunddal kapcsolatban is. Most már árnyaltabban tudunk nyilatkozni, de a kitelepítés ügyében ma is a fő kérdés a felelősség kérdése.

M. M.: Erős igény van valamiféle igazságtételre egyfelől, másfelől erős bűnbakképzési metódusok működnek, miszerint a nagyhatalmak, a kommunisták vagy a népi írók csinálták a kitelepítést. Magyarán sokan igyekeznek valakikre rátolni a felelősséget. Miközben ez egy rendkívül bonyolult folyamat volt, és rendkívül sok szereplő közreműködésével történt.

M. R.: Örülök, hogy Ön már tudja, hogy ez egy sokszereplős történet volt. Akkor valamit már sikerült elérnünk. Egyrészt a bűnbakképzés megindult már abban a korban, amikor a kitelepítés történt, mert a bűnbakképzés kellett ahhoz, hogy a teljes németiséget

ki akarják telepíteni Magyarországról. Háborús bűnösöknek nyilvánították kollektíven a hazai németiséget, ahogy a térségben élő többi német kisebbségi közösséget is. Aztán történeti nézőpontból is folyamatosan beleütökünk ebbe a kérdésbe, amit említett is, hogy akkor most a nagyhatalmak a felelősek, a magyar kormány a felelős, az oroszok a felelősök, a kommunisták a felelősök? Akkor „mi kiknek is vagyunk az áldozatai”? Itt is nagyon nehéz elérni azt az áttörést, hogy ne feketén-fehéren gondolkodjon a széles közvélemény ezekről a dolgokról. Sokáig élt tévhit a Potsdam-legenda, amelynek az volt a lényege, hogy a potsdami határozat meghozói, tehát a nagyhatalmak a felelősek, és mi csak azt csináltuk, amire mások kötelezték minket. Ezáltal pedig felmenthető a korabeli magyar politikai elit a felelősség alól. Viszont ebben a narratívában nincs benne az, hogy még mielőtt a potsdami döntés megtörtént volna, a magyar kormány már kérte a Szövetséges Ellenőrző Bizottság engedélyét a németeket kitelepítéséhez. Még Potsdam előtt németeket érintő jogfosztó intézkedéseket hoztak: a földreformrendeletet, az internálási rendeletet, és ne felejtjük el a hazai németek körében hírhedt, a bukovinai székelyek körében pedig hősként ünnepeelt Bodor György tevékenységét sem, aki mindenféle rendelet nélkül a Tolnában és Baranyában élő németek nagy részét önkényesen internálta, házuktól megfosztotta, hogy így telepítse le a szintén menekülő bukovinai székelyeket. A korabeli magyar politikai elit alatt azonban korántsem csak a kommunistákat kell érteni, hiszen 1945 tavaszán minden párt egyetértett a németek kitelepítésében, különbség csak az egyéni vagy a kollektív felelősségrevonás kérdésében volt.

De ha a felelősöket keressük, meg kell említenünk a náci Németország szerepét is, amely radikalizálni igyekezett a térség németjeit a saját hatalmi expanziós céljai érdekében, és bár csak részben, de sikerült eredményeket elérnie.

M. M.: A kisebbségkutatás erősödését a Kisebbségkutató Intézet megszületése is jelzi. Milyen kutatási témákba foghatott bele az intézet szárnyai alatt?

M. R.: Nagy lendületet adott a kisebbségkutatásnak az 1993-ban megszületett kisebbségi törvény, amit követően a kisebbségkutatásnak volt egy reneszánsza a 1990-es évek második felében és a kétezres évek elején. A Kisebbségkutató Intézet 2001-ben indult, először MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet néven, tehát határozottan megfogalmazták, hogy etnikai kisebbségekkel szeretnének foglalkozni. Az utóbbi bő egy évtizedben a folyamatos átszervezések korát éljük, legutóbb ez év augusztus 1-jétől az ELTE keretein belül működünk.

A Kisebbségkutató Intézetben több diszciplínát művelők dolgozunk együtt. Két nagyobb részre oszlik ez az intézet. Egyrészt vannak a történeti, jogi, politológiai diszciplínát művelő kollegáim, másrészt pedig az alapvetően szociológiai, antropológiai szakma képviselői. Mivel magyarországi németekkel foglalkoztam, így kerültem ide az Intézetbe 2011-ben. Akkor az igazgató Tóth Ágnes volt, aki a magyarországi németek kitelepítésével országos szinten foglalkozott, tehát ismerte már a munkásságomat, kutatásomat. A disszertációm is itt fejeztem be.

Miután megvédtem a disszertációt, úgy éreztem, jobban szeretnék egy olyan témát, ami már nem mikrotörténeti, és időben is inkább korábbi.

Amikor a kitelepítést kutattam, akkor kellett rájönnöm, hogy ahhoz, hogy meg tudjuk fogalmazni a felelősség kérdését, óhatatlanul az előzményekkel is foglalkoznunk kell. Tehát visszanyúltam 1920-ig, és onnan próbáltam meg rávezetni a gondolkodásmódot 1945-re, ennek következtében pedig „beleszerettem” a Horthy-korszakba. A partiumi származásom és a román nyelvismeretem miatt kezdtem el a két világháború közötti magyar–román diplomáciai kapcsolatokkal foglalkozni. A diplomáciatörténeti érdeklődésemet a mesteremnek tekintett Pritz Pál tanár úrtól kaptam, a diplomáciatörténeti vonulat egyértelműen tőle eredeztethető. Az én szakmai fejlődésemmel a tanár úr meghatározó (bár ő mindig óv ennek a szónak a használatától, de úgy vélem, hogy ez esetben a valóságot ezzel tudom a leginkább kifejezni) személye, akinek sokat köszönhetek.

M. M.: Mindkét kutatási témája kapcsolódik a nemzeti kérdéshez is. Az etnikai homogenizációval kapcsolatban vannak saját tapasztalatai?

M. R.: Amíg mi otthon éltünk – nekem az most is az otthon, mint ahogy az itt is az –, nagyon éreztük a magyarságunkat. Talán sokkal erősebben, mint az anyaországi magyarok, mert a kisebbségeknél van egy többségi nemzet, amivel szemben/mellett pozícionálják magukat. Ahonnan én származom, a Partium, ott nem tömbmagyarság van: Nagykároly most is egy olyan város, ahol kb. 50-50 százalék a magyarok-románok aránya. Többnyire békés együttélés jellemző, a tágabb családjunkban is van beházasodás révén román ág. Otthon a szüleim és a nagyszüleim azt tanították, hogy azért nagyon vigyázni kell arra, ha kimegyünk az utcára, akkor

miként beszélünk. Olyan iskolába jártam, amely vegyes intézmény volt, évfolyamonként négy osztály: két román, két magyar tannyelvű.

Van két-három olyan élményem, amely még most is nagyon mélyen bennem van. Például amikor a román osztályból átjöttek fiúk, és azt kiabálták nekünk, hogy „bozgorok”, ami a hontalanokat jelenti, és a magyarokra pejoratívan használják, akkor ez nagyon fájt és igazságtalannak éreztem. Egy másik történet: egyenruhában jártunk iskolába, nyakkendővel, az egyenruhára föl volt varrva, hogy melyik iskolába járunk. Amikor bementünk az iskolába, mindig ellenőrizték a bejáratnál, hogy ezek rendben vannak-e. Igyekeztem rendben lenni és megfelelni. És aztán egyik reggel, amikor még alsós voltam, talán negyedikes, bementem az iskola kapuján, és az ügyeletes tanár félreállított, nem engedett fel az osztályterembe. Mindenem megvolt, így nem értettem, hogy miért. Majd még néhány gyereket ugyanígy kiszedett sorból, és ott voltunk öten-hatan, egyikünk sem értette az okát. Már becsöngettek és nagyon izgultam – addig még soha életemben nem késtem el az iskolából –, hogy a tanító néni mit fog szólni. Az ügyeletes tanár, aki félreállított, kihívta az igazgatónőt oda hozzánk (mindez az udvaron történt), aki elkezdett velünk kiabálni: ha még egyszer meglátja, hogy mi magyar szatyorban viszünk valamit – egy Skálás szatyorban vittem a tornafelszerelésemet, a többieknek is magyar reklámzacskója volt, így végre kiderült, hogy mi volt a közös bennünk –, akkor mindenki előtt, az iskola udvarán fogja elégetni a szatyrokat a tartalmukkal együtt.

Aztán fájó volt az is, hogy nem, vagy csak nagyon nehezen jutottunk

hozzá magyar nyelvű könyvekhez. Ha nagyon ritkán igen, akkor ez úgy nézett ki, hogy egy egész könyvcsomagot kaptunk a könyvesboltban, ami-ben volt öt darab román könyv. Azok Ceaușescuról és a Román Kommunista Pártról szóltak, mellettük pedig a csomagban benne volt az egy darab magyar könyv, amit kértünk. De így is csak nagyon ritkán kaptunk magyar nyelvű könyvet. Tehát vannak olyan személyes gyermekkori élményeim, amik az etnikai homogenizációs törekvések megtapasztalását jelentették. Természetesen akkor ezeket a terminusokat még nem ismertem.

A mai helyzet sem problémamentes, de az 1989/90-ben lezajlott romániai forradalom e téren is meghozta a rendszerváltást. Szélsőséges hangok most is vannak, magyar és román részről is, és ezek néha nagyon hangosak, de a küzdelem most már demokratikus keretek között zajlik, az alapvető szabadságjogok tiszteletben tartásával.

Ahhoz, hogy történészként is foglalkozzak ezekkel a témákkal, nekem is szükségem volt távolságra, hogy ne a sérelmek és a sebzettségek határozzák meg a tudományos munkámat, mert abból semmi jó nem jön ki. Úgy gondolom, hogy a földrajzi távolság is kellett és az időbeli is. 2007-ben, amikor a doktori képzést elkezdtem, még nagyon figyeltem arra, hogy semmi „otthoni” témával ne foglalkozzak. Akkor még az is elképzelhetetlen volt számomra, hogy valaha románul előadást tartsak. Pedig Föglein tanárnő mindig mondta, hogy fogok én még románul előadni, de én ezt mindig hátrítottam. 25 év magyarországi tartózkodás kellett ahhoz, hogy azt mondhasam, most már merek, akarok és szeretnék otthoni témával foglalkozni.

Arra van szükségünk, hogy a sérelmet valahogy meghaladjuk, és merjünk hídépítők lenni. Ehhez először a falakat kell lebontani, és a magunkban lévő falakkal kell kezdeni. Most már a román kollégákban is látok nyitottságot az együttműködésre.

M. M.: Hosszú volt az út addig, amíg a román konferencián megszólalt román nyelven. Az említett kollégákkal vagy akár nemzetközi viszonylatban – vannak-e olyan közös metszetek a kutatási területeiken, amelyeket kiemelne?

M. R.: Három éve dolgozom az egyik kollégámmal, L. Balogh Béni-vel egy témán: az erdélyi román politikusok magyarságképét kutatjuk a 20. században. A román történeszek közül pedig kiemelném az Ottmar Trașcăval való kapcsolatot, aki tulajdonképpen egy háromnyelvű történész, magyar, román és német nyelven is tud. De ez a témám hozott össze a történeti munkákat is publikáló, Iuliu Maniu örökségét ápoló román görögkatolikus pappal, Cristian Borzzal és a szilágyági román történésszel, Marin Poppal is. A kolozsvári Kisebbségkutató Intézet munkatársaival szintén jó az együttműködés.

M. M.: A tanítástól nem távolodott el, hiszen az alma materbe visszatérve is tanított. Milyen érzés volt ott tanítani, ahol egykor Ön is diákként hallgatta az órákat? Volt, amit az egyetemista évek tapasztalatai miatt tanított másként vagy akár ugyanúgy?

M. R.: Nagyon nagy megtisztetés volt nekem, hogy a tanszékünkön (Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék) taníthattam. 2015-től

kezdve minden tavaszi félévben tanítottam óraadóként, 2018–2021 között pedig félállásban dolgozhattam itt Varga Zsuzsanna tanárnőnek és Erdődy Gábor tanár úrnak köszönhetően. Nagyon nagy élmény ott tanítani, ahol az embert tanították, bár nem volt számomra könnyű az egykori tanárookra kollégaként tekinteni. Bizalom, szeretet és befogadás vett körül. Az emberi viselkedésben mindig van egy tudatos (ez a kisebb) rész és egy tudattalan (ez a nagyobb) rész. Tudatosan döntöttem úgy, hogy Pritz tanár úr módszereit szeretném az órákon alkalmazni. Az pedig számomra is egy megdöbbentő felismerés volt, hogy nemcsak a külső formai dolgokban, hanem gesztusokban, reakciókban, a mondataimban is mennyire jelen vannak a meghatározó tanáregyéniségek az életemben. (Amikor németet tanítottam az általános iskolában, akkor is azt vettem észre, hogy én ugyanúgy tanítok, mint ahogy engem tanított a német-tanárom.)

Nagyon szerettem az egyetemen tanítani, és nagyon hiányzik, hogy ezt most nem tehetem. Volt egy olyan helyzet az életemben, amikor fel kellett tennem magamnak a kérdést, hogy elsősorban kutató vagyok-e vagy tanár. És erre a kérdésre akkor is és most is az a válaszom, hogy bár szeretek tanítani, de elsősorban kutató vagyok. Ezen válaszom következtében szakadt meg az oktatói munkám az egyetemen, de nagyon bízom benne, hogy ez csak egy ideiglenes állapot, és talán lesz majd alkalom arra, hogy újra taníthassak.

M. M.: Kicsit távolodva: hogyan látja ma a magyar történetírás helyzetét?

M. R.: A magyar történetírás most átalakulófélben van. Azt a fajta történetírást, amit mi a tanárainktól tanultunk a doktori iskolában, egyre inkább kiszorítja egy nemzetközi trend. Ez nem feltétlenül jó, főleg nemzetközi konferenciákon érzékelem, hogy egyre inkább az elméletek kerülnek előtérbe a gyakorlat nélkül. Már úgy is meg lehet tartani egy konferenciaelőadást, hogy az előadó nem volt levéltárban, nincsen saját kutatása, de nagyon szép elméletekkel el tudja mondani a témát, és az elméletekbe próbálja az eddigi szakirodalmi megállapításokat belegyömszölni.

A magyar történetíráson belül is zajlik egy paradigmaváltás, bár szerintem mi még messze vagyunk ettől. Nem tudom még, hogy hova fog ez kifutni. Nyilván a posztmodern is nagyon rányomja a bélyegét a mostani történetírásra. Tisztelem a posztmodernt, de nem vagyok a híve, és úgy gondolom, hogy a posztmodern elég sokat árt annak a hagyományos kutatói és történetírói éthosznak, ami által valódi kérdésekre valódi válaszokat próbálunk adni, azaz kutatáson alapuló eredményeket tudunk felmutatni. Ehhez kapcsolódóan mondanám el, hogy a munkám megtanított alázatosnak is lenni, és elfogadni azt, hogy soha nem lehetünk a teljes igazság és valóság birtokában, de soha nem szabad feladni az erre való törekvést, azzal együtt, hogy tudjuk, soha nem érjük el. És azzal is tisztában kell lennünk, hogy a történész munkája soha nem késztermék, egyrészt mindig hiányos, másrészt folyamatos korrekcióra szorul, de ez is alázatosságra nevel. Keresztény, hívő történészként nekem mindig az Isten-kapcsolatomat is erősíti:

a munkámnak mindig van egy olyan része, ami nem az én kezemben van, hanem csak az Övében.

M. M.: Mit üzenne a fiatal doktoranduszoknak, hogy hogyan lehet megtalálni az arany középutat a megújuló szemlélet és a régi jó dolgok ötvözetében?

M. R.: Legyünk bátrak, és merjünk egy olyan utat járni, ami nem feltétlenül a mainstreamnek az útja. Nem azt mondom ezzel, hogy konzerváljuk a régit. Változtassunk azon, amin kell és érdemes, ami előre visz és közelebb kerülhetünk általa az igazsághoz. Kialakult tudományos arcéllel meg lehet találni azt az utat, ami a kettő között vezet. Ehhez mindenképpen bátorság kell. Nehéz ez, hiszen az emberek intézményekben dolgoznak, amelyeknek vannak ilyen-olyan elvárásaik, pontrendszerük stb., amihez igazodni kell, hogy egzsisztenciálisan az ember fenn tudjon maradni. Nem könnyű most a szakmát művelni. Magamat is és a fiatalokat is csak azzal tudom biztatni, hogy nagyon szép szakmánk van. És az is biztos, hogy amit mi csinálunk, azt a mesterséges intelligencia soha nem fogja tudni megcsinálni. Kérdéseket csak mi tehetünk fel, és mi igazolhatjuk vagy cáfolhatjuk, nem fog beülni a levéltárba a mesterséges intelligencia, és a korabeli dokumentumokat sem fogja elolvasni. De ha már minden digitalizálva lenne, és már nem kellene beülni a levéltárba, az MI akkor sem tudna történeti munkát írni, mert a történész munkája sokkal több, mint az adathalmazok vizsgálata, folyamatok rekonstrukciója, összefüggések felállítása. A történész munkája kapocs embertől emberig, és erre mindig szükség lesz.

„Minden, ami tegnap történt, már a múlt része, és nincs elvi akadálya annak, hogy történészként foglalkozzunk vele”

Interjú Prof. Dr. Tomka Bélával

Modern Magyarország (M. M.): A beszélgetésre való felkészülésünk során szemet szűrt, hogy számos munkáját adta ki angol nyelven, ezen felül pedig nemzetközi környezetben is széleskörű tapasztalattal rendelkezik. Felvetődik a kérdés, miként tudott ilyen kaliberű angol nyelvismeretet megszerezni a rendszerváltás előtti időkben. Hová járt középiskolába, hogyan tanult nyelveket?

Tomka Béla (T. B.): A rendszerváltás előtti évtizedekben valóban a mainál jóval nehezebben lehetett nyugati nyelvekből használható tudáshoz jutni Magyarországon. Somoskőújfaluban végeztem az általános iskolát, és ez viszonylag gyenge iskola volt, nem szoktatott rá a rendszeres tanulásra és eleve csak oroszul tanultunk, azt sem magas színvonalon. Amikor 1976-ban gimnáziumba kerültem Salgótarjánban, kezdetben kimondottan gyenge diák voltam, és ez a nyelvek terén is érvényesült. Németül kezdtem tanulni, de ez csak két évig tartott, az orosz pedig csökkentett óraszámban folytattam, mert egy sajátos képzésben vettem részt: úgynevezett népművelés tagozaton végeztem a középiskolát. Az orosz nyelvvel szemben ráadásul akkor sokakban eleve ösztönös ellenállás működött, mert az a megszállók nyelve volt. Vagyis alig

szereztem idegen nyelvi tudást a középiskolában, ezért ezen a téren kimondottan hátrányban éreztem magam egyetemista koromban, annál is inkább, mert szerettem volna a nyugati szakirodalmat olvasni és nyugati rádiókból informálódni. Ezért magánúton intenzív nyelvtanfolyamra iratkoztam be, először németből, utána pedig angolból, így az egyetem végére sikerült mind a két nyelvből középfokú nyelvvizsgát tennem. Amikor külföldre kerültem, először ösztöndíjjal Németországba, aztán pedig Amerikába, ott tudtam a nyelvtudásomat tökéletesíteni.

Összességében tehát későn kezdtem el tanulni ezeket a nyugati nyelveket, és nem is ment könnyen, hiszen abban az időben a fiatalokat jóval kevesebb idegen nyelvi hatás érte, mint ma. A gyerekeimnél ezért is nagyon figyeltem arra, hogy meglegyenek ezek a hatások. Ők már angol nyelvű filmekben nőttek fel: amikor külföldön jártam, DVD-ket hoztam nekik, először meséket, később pedig filmeket, filmsorozatokat. Ma már persze a Netflix és társai világában ez a probléma idegenül hangzik, de az ezredforduló táján még valós volt.

M. M.: Említette a gimnáziumi tanulmányait. Milyen további hatások érték a középiskolában?

TOMKA BÉLA

történész, a Szegedi Tudományegyetem Jelenkortörténeti Tanszékének egyetemi tanára. Fő kutatási területe a 20. századi társadalom- és gazdaságtörténet, különös tekintettel a nemzetközi összehasonlításokra. Európa és Amerika számos kutatóintézetében és egyetemén megfordult kutatóként és meghívott előadóként (Münster, Minneapolis, Amsterdam, Mannheim, Berlin, Oxford, Edinburgh, Portland, Jéna, Regensburg, Hradec Králové, Potsdam). 18 könyv szerzője és további kötetek szerkesztője, emellett nagyszámú tanulmányt közölt. A Bolyai Plakett, az Outstanding Academic Title Award (American Library Association) és az Év Publikációja Díj (SZTE) birtokosa.

Készítette: Csonka Ádám és Schunk Máttyás András Budapest, 2025.

T. B.: Mint arra utaltam, gyenge tanuló voltam a gimnázium első két évében. Ehhez hozzájárult az is, hogy nem volt olyan tanárom a középiskolában, aki nagy hatással lett volna rám. Ez különösen érvényes volt a történelemre és a földrajzra, pedig éppen ez a két tárgy érdekelt leginkább. Gimnáziumi éveim alatt azért találtam magamnak inspirációt, de ezek iskolán kívüli források voltak. Talán mondanom sem kell, hogy a hetvenes évek második felében Salgótarjánt lefojtott közélet és kevésbé élénk kulturális élet jellemezte. Ráadásul ingáztam, Somoskőújfaluból jártam be naponta, ami tovább nehezítette, hogy részt vegyek kulturális vagy közösségi programokban. Igazi változást hozott életemben, amikor folyóiratokat kezdtem olvasni: különösen a *Valóság* és a *Mozgó Világ* volt rám hatással. Ezekben komoly viták zajlottak társadalmi kérdésekről, és nemegyszer a rendszer alapjait is megkérdőjelező írások jelentek meg. Voltak persze tabuk, mindenekelőtt a Szovjetunióhoz való viszony, vagy Kádár János politikai szerepe, de például a gazdaságról már viszonylag szabadon írtak ezek a lapok ebben az időben. Igaz, a *Mozgó Világ*ot folyamatosan fegyelmezték és aztán be is tiltották 1981 körül.

A negyedik évben egyedül én voltam az évfolyamon, akit osztályfőnöke írásbeli véleményében nem javasolt továbbtanulásra, ami abban az időben egészen különleges esetnek számított. Azóta sem ismerem ennek a pontos okát. Végül az igazgató, aki egyik népművelés órán tanított és jó véleménynyel volt rólam, közbeavatkozott, így az iskola mégis javaslattal küldte tovább a jelentkezésemet. Akkorra viszont már eldöntöttem, hogy nem a szombathelyi tanárképző főiskolára felvételizek történelem–népművelés

szakra, hanem kihagyok egy évet, közben dolgozom, önállóan készülök, és egyetemre jelentkezem történelem–földrajz szakra. Ez a tervem sikerült is, és a sorkatonaság egy éve után Szegeden, a József Attila Tudományegyetemen kezdtem meg tanulmányaimat.

M. M.: **Ha már szóba került az egyetem, esetleg tud említeni meghatározó tanáregyéniséget, akit „mesterének” tekint és akinek az indulását köszönheti? Meg tud nevezni valakit, aki meghatározó volt és inspirálta, hogy erre a pályára lépjen?**

T. B.: Az egyetemen a földrajz szakcsalódást okozott számomra, mert elavult szemléletű, leíró jellegű oktatásban részesültünk, különösen a gazdaságföldrajzi tárgyakon. Ezért másodév után leadtam a földrajz szakot, és helyette a Kelet-Európa története speciális képzést végeztem. Ez azért is vonzó volt számomra, mert a történelem–földrajz szak sok órát és rendkívül kötött órarendet jelentett. A Kelet-Európa története speciális képzés viszont jelentős szabadságot adott: jóval kevesebb kurzust kellett felvenni, így valóban azt tanulhattam-olvashattam, ami érdekelt. Sajnos az utóbbi időben Szegeden, de valószínűleg máshol is az országban, az egyetemi képzések ilyen szempontból visszatértek az 1980-as évek gyakorlatához. Például a tanár szakos hallgatók órarendje annyira kötötté vált, hogy alig van lehetőségük szabadon kurzusokat választani, vagy elmélyülni valamilyen témában.

A szegedi történelem szak a nyolcvanas évek első felében nem volt különösebben erős az újabb korok tekintetében. Debrecenben például jóval magasabb színvonalú történészképzés

folyt: ekkoriban ott tanított többek között Ránki György, L. Nagy Zsuzsa, Niederhauser Emil és Kövér György. Szegeden a tanáraink közül Anderléné Sajti Enikő és Karsai László hatottak rám. Különösen Sajti tanárnő munkaetikáját becsültem, míg Karsai tanár úr szakmai és politikai nyitottságával tűnt ki.

Negyedéves egyetemistaként, a szakdolgozat-választás előtt arra jutottam, hogy gazdaságtörténettel, azon belül a banktörténettel szeretnék foglalkozni. Akkoriban Magyarországon alig kutatták a bankok történetét – persze ma sem sokan teszik ezt –, szinte csak Kövér György ért el eredményeket ezen a téren. Ő a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem – a mai Corvinus – Gazdaságtörténeti Tanszékén tanított főállásban, és Debrecenben mellékállásban. Abban az időben még nem volt e-mail és mobiltelefon, de egy debreceni egyetemista ismerősömön keresztül sikerült megszervezni velem a találkozót. Elutaztam Debrecenbe, ahol Kövér György konzultáción fogadott, és elmondtam neki a terveimet. Ő nagyon pozitívan reagált és fontos tanácsokat adott. Megtehettem, mivel jól ismerte a releváns forrásokat, de képes volt elméleti szempontokat is érvényesíteni munkájában, emellett pedig nemzetközi tájékozottsággal is rendelkezett. Nyugodtan mondhatom, hogy ettől kezdve mesteremmé vált, akihez később is mindig fordulhattam. Sokat tanultam tőle, de nemcsak szakismereteket adott, hanem biztatást és inspirációt is a munkához, különösen egy doktori hallgatónak nagy szüksége van, hiszen szinte törvényszerű, hogy az ember időnként elbizonytalanodik a kutatásai során. Ez a szakmai és emberi kapcsolat máig megmaradt.

M. M.: A tanáregyéniségek és későbbi kollégák mellett fel tudná idézni, kikkel indult együtt Szegeden? Volt-e olyan egyetemi társ, aki később a tudományos pályán maradt, illetve diákként milyen közösségek formálták kapcsolatait?

T. B.: Nem sok ilyen van. Szegeden Bárdi Nándor volt az, akivel együtt tanultunk a Kelet-Európa története speciális képzésen, amelynek néhány fős évfolyamai voltak. Ő az MTA Társadalomtudományi Központ Kisebbségkutató Intézetében dolgozik – ennek az intézménynek a fenntartója és neve az utóbbi években többször változott. Szintén Szegeden volt diáktársam, majd kollégám Koszta László középkortörténész, aki fiatalon elhunyt, és Galamb György középkorász, aki jelenleg is munkatársam a szegedi Történeti Intézetben. Ők azok, akik a szakmában maradtak, de voltak olyan további diáktársaim, akik nem történészek lettek, viszont sok közös élményünk volt a szegedi diákmozgalmak révén.

Közülük többel egy bölcsészkar diáklapot szerkesztettünk Gondolat-jel címmel, amellyel sok problémája volt az egyetemi vezetésnek – főleg a pártvezetésnek –, mivel rendszerkritikus írásokat is közöltünk. Egy ideig főszerkesztője voltam ennek a stencilezett, megjelenésében a szamizdatkiadványokra emlékeztető, évente talán négyöt alkalommal megjelenő lapnak, így a konfliktusok közepébe kerültem. Például behívtak minket az egyetemi párttitkárságra – ez valamikor 1985 körül lehetett – és számonkérték rajtunk a legutóbbi lapszámokban megjelent írásokat. Közölték, hogy mi fel akarjuk rúgni az országban kialakult politikai konszenzust és társadalmi békét. Jellemző a nyolcvanas évek közepének

magyarországi egyetemi viszonyaira, hogy végül nem ért retorzió minket, ha nehézségekkel is, de a lap tovább megjelenhetett.

Ez olyan időszak volt, amikor tárgítani lehetett a határokat, kis autonómiákat lehetett kialakítani. Mi is ezt tettük, egyébként nemcsak a lappal, hanem más módon is: további példaként a bölcsészkar KISZ-szel szemben független diákképviselőt alakítottunk HKR (Hallgatói Képviselői Rendszer) néven. Talán ez volt az első ilyen diákszerveződés az országban az 1980-as években. Még azt is sikerült elérni, hogy képviselőink bekerüljenek a Kari Tanácsba, én is annak tagja lettem egy-két évig.

A Gondolat-jel köré csoportosuló, elsősorban irodalommal foglalkozó társak közül Takáts József és Szilasi László nevét említem: előbbi kiváló irodalomtörténész és a pécsi egyetemen dolgozik, utóbbi íróként is jól ismert. Szintén ebben a körben mozgott Pikó András, aki jelenleg Budapest VIII. kerületének polgármestere, korábban újságíró volt. Voltak persze diák kapcsolataim ezen a körön túl is. Földrajz szakosként jó barátságba kerültem Velkey Gáborral, aki földrajz-matematika szakra járt, ő később szociológus lett és parlamenti képviselő is volt. Még a katonaság alatt ismertem meg Latzkovits Miklós irodalomtörténészt és Bollók Csaba filmrendezőt, akikkel azóta is szintén jó barátságban vagyok.

M. M.: Említette, hogy ösztöndíjasként tanult Németországban, Münsterben; illetve az Egyesült Államokban, Minneapolisban. Megosztaná velünk e tapasztalatait? Hogyan alakult ki az a nemzetközi kapcsolatrendszer, amely később is végigkísérte pályáját?

T. B.: Mindkét, a kérdésben említett esetben a doktori disszertációmát készítettem elő, de közben sok más témával is megismerkedtem, és számos tapasztalatot szereztem: mindegyik előtt megismerkedtem olyan kérdésfeltevésével, és történeti megközelítésekkel, amelyeket később hasznosítottam. 1991-ben egyéves DAAD-ösztöndíjjal Münsterbe mentem Richard H. Tilly-hez, aki a bank-történet nemzetközi szaktekintélye volt. Ott a német egyetemi rendszernek megfelelően igen szabad életet folytathattam. Időnként konzultáltam a vendéglátó professzorral, hetente egyszer látogattam az intézet műhelyszemináriumát, de egyébként magam osztottam be időmet. Ez volt az első hosszabb nyugati utam: nagyon élveztem, rengeteget tanultam, és alaposan megismertem nemcsak a 19–20. századi német történelem szakirodalmát, hanem Németország társadalmát és politikai életét is.

Ezután egy évig itthon tanítottam a szegedi egyetemen, majd 1993-ban IRSEP-ösztöndíjjal az Egyesült Államokba mentem, Minneapolisba, a University of Minnesota-ra, ahol már egy formálisabb doktori képzésben vettem részt. Itt keményebb időszak következett számomra, mivel az amerikai doktori képzések nagyon strukturáltak: órákat kell látogatni, folyamatos a számonkérés, hétről hétre esszéket, vagy könyvekről recenziókat kell írni, azokat a tanár kijavítja és osztályozza, visszakapjuk, és máris jön a következő feladat. Ez tehát eléggé szigorú rendszer, de természetesen sokat lehet így tanulni, talán többet is, mint a német doktori rendszerben, amely inkább a doktorandusz és az őt vezető professzor szakmai kapcsolataira épül. David F. Good, a University

of Minnesota neves történész profeszszora, egyben a ma is működő és a Monarchia történetével is foglalkozó Center for Austrian Studies igazgatója volt, aki fontos könyvet és tanulmányokat írt az Osztrák-Magyar Monarchia gazdaságtörténetéről. De nem csak vele kerültem kapcsolatba, hanem jártam Richard F. Rudolph óráira is, aki egy másik jelentős munkát publikált ugyanebben a témában, pontosabban a bank-ipar kapcsolatokról, ami az én tervezett disszertációmnak a témája is volt.

A minnesotai egyetem kiváló könyvtárában olyan munkákkal ismerkedtem meg, amelyek nagyban formálták történelemszemléletemet és későbbi témaválasztásaimat. Akkoriban Magyarországon nagyon nehezen lehetett hozzájutni a korszerű szakirodalomhoz, hiszen az internet még csak kezdetleges formában létezett. Amikor karácsonyra hazarepültem, vagy húsz könyvet hoztam magammal, hogy itthon fénymásoljam őket...

Külföldi kapcsolataim aztán későbbi kutatóútjaim során tovább bővültek. Így ismertem meg 2000-ben Marcel van der Lindent, a neves holland társadalomtörténészt, akinek fő kutatási területe a *labour history*, és aki jó ideig a világ talán legnagyobb társadalomtörténeti kutatóintézetének és levéltárának, az amszterdami International Institute of Social History-nak a tudományos igazgatója volt. Vele az International Social History Association vezetőségében is évekig együtt dolgoztam. 2001-ben Humboldt-ösztöndíjasként egy évet Berlinben töltöttem a három nagy német egyetem által működtetett Zentrum für Vergleichende Geschichte Europas-ban, amely akkoriban

az összehasonlító történetírás nemzetközileg vezető intézménye volt. A centrumot Jürgen Kocka mellett Hartmut Kaelble vezette, és ő volt a szakmai vendéglátóm. Később is számos alkalommal szakmai utat tettem nála a Humboldt Egyetemen, ahol a társadalomtörténet professzora volt, és máig szoros kapcsolatban vagyok vele.

Philipp Ther nevét is megemlítem, aki jelenleg a bécsi egyetemen a Kelet-Európa Története Intézetet irányítja, illetve Wittgenstein-díja után szintén ott megalapította a Transformációtörténeti Kutatóközpontot (Research Center for the History of Transformations, RECET). Ezekben többször előadtam és közös konferenciákat is rendeztünk. Szorosabb kapcsolatunk alakult ki még a regensburgi Kelet- és Délkelet-Európa Kutatóintézettel (Institut für Ost- und Südosteuropaforschung) – a német terminológiában Magyarország gyakran Délkelet-Európához tartozik –, amelynek vezetője Ulf Brunnbauer. Ez is egy neves intézmény, a német Leibniz-hálózatba tartozik, itt szerkesztik például a többkötetes, nagy presztízsű *Handbuch zur Geschichte Südosteuropas* sorozatot. A lipcei GWZO-val (Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa) szintén közös konferenciákat szerveztünk és a könyvsorozatunk szerkesztőbizottságába is meghívtak. Amerikában még John C. Swanson nevét említhetem, aki a University of Tennessee-n dolgozik. Rajtuk kívül nemzetközi projektek révén ismertem meg olyan kiváló történészeket, mint Bo Strath (Firenze–Helsinki), Joachim von Puttkamer (Jéna), Włodzimierz Borodziej (Varsó), és persze a sort még lehetne folytatni.

M. M.: Ön a legtöbb munkájában gazdaságtörténettel, illetve a szociálpolitika történetével, népeség- és családtörténettel, az utóbbi időben pedig a globalizáció történetével foglalkozik, meglehetősen sokrétű a munkássága. Tudna olyan fontosabb állomásokat kiemelni a pályájából, amelyek meghatározóak voltak és jobban segítettek abban, hogy megtalálja azokat a témákat, illetve pontokat, amelyek a legjobban érdeklik? Voltak-e esetleg kitérők? Hogyan talált rá a szakterületére, mik voltak ennek meghatározható állomásai?

T. B.: Igen, valóban eléggé széles az a kutatási spektrum, amelyet az idők során lefedtem. Kutatási területeim köre fokozatosan tágult, ami azt hiszem, hogy természetes folyamat egy történész esetében. Az persze rendjén van, ha egy történész doktori hallgató viszonylag szűk témával foglalkozik, egyfajta mélyfúrást végez. Ez az én esetemben is így volt: jól körülhatárolható kutatással kezdtem – a bank-ipar kapcsolatokat vizsgáltam Magyarországon a dualizmus időszakában.

Eközben különösen két elméleti megközelítéshez kapcsolódtam. Alexander Gerschenkron volt az a gazdaságtörténész, aki markáns téziseket fogalmazott meg a modern kori közép-európai bankfejlődésre vonatkozóan. Röviden összefoglalva azt állította, hogy ebben a régióban a bankoknak különlegesen nagy iparfejlesztő szerepük volt a 19. század során, míg Nyugat-Európában az iparvállalatok önfinanszírozása volt jellemző, Kelet-Európában pedig az állam gazdaságfejlesztő tevékenysége vált meghatározóvá. Megfogalmazódott a bank-ipar viszonyra vonatkozóan

egy ennél ideologikusabb tézis is: Rudolf Hilferding még a 20. század elején „A finánczóke” (*Das Finanzkapital*) című munkájában úgy érvelt, hogy a bankok nem csupán döntő szerepet játszottak az iparvállalatok finanszírozásában a közép-európai iparosodás során, hanem dominálták is ezt a viszonyt, vagyis az ipar feletti bankuralomról beszélt. A doktori disszertációm ezeket a problémákat járta körül, és az elméleti megfontolások érvényesítése mellett döntően levéltári források vizsgálatára alapoztam eredményeimet, amelyek ellentmondtak mind Gerschenkron, mind pedig Hilferding téziseinek a magyarországi bank- és iparfejlődésre vonatkozóan.

Később kutatásaimat bővítettem a 20. századi gazdaságtörténet, majd a társadalomtörténet, ezen belül különösen a nemzetközi összehasonlítások irányába. Ez tudatos törekvés volt részemről: a német akadémiai kultúrában elvárás, hogy aki történelemből doktorál, utána a habilitációjához már egy másik témában és eltérő időszakra vonatkozóan végezzen kutatást. A kutató ezzel is demonstrálja azt, hogy széles szakmai tájékozottsággal rendelkezik, ezáltal pedig képes átfogóan interpretálni és tanítani különböző korszakok történelmét. Ma is úgy gondolom, hogy ez követésre méltó gyakorlat, és magam is nagy hasznát vettem az egyetemi tanításban, hogy különböző korszakokkal és változatos témákkal foglalkoztam.

Így távolodtam el tehát a gazdaságtörténettől és különösen a banktörténettől. A váltást egy nagy projekt is ösztönözte, amelynek a gondolata akkor született meg bennem, amikor az Egyesült Államokban az említett doktori tanulmányokat folytattam. Ott találtam rá Hartmut Kaelble egyik

könyvére, amely a nyolcvanas évek végén jelent meg, és jelentős nemzetközi szakmai visszhangot váltott ki.

A könyv fő tézise röviden az, hogy Nyugat-Európa a 20. században olyan társadalomtörténeti sajátosságokkal rendelkezett, amelyek megkülönböztették nem csupán például a harmadik világ országaitól, hanem Amerikától, Japántól, Ausztráliától és Kanadától is, tehát a világ más fejlett, akár nyugatosodottnak tekinthető társadalmaitól. Ezek az eltérések a családfejlődésben, a foglalkozási szerkezetben, a társadalmi mobilitás terén, a városi élet sajátos minőségében és több más területen jelentkeztek, és jórészt még jelentkeznek ma is. Továbbá Kaelble szerint nemcsak léteztek ezek a nyugat-európai sajátosságok, hanem ezek a társadalmak sok tekintetben konvergáltak, közeledtek egymáshoz a 20. század során, és ez elősegítette a gazdasági, valamint a politikai integrációt.

Ez a Nyugat-Európára vonatkozó kutatás adta azt a gondolatot, hogy tanulmányos volna hasonló vizsgálatot elvégezni Magyarország esetében is. Mikor közeledett a magyar társadalom az Európában másutt megfigyelhető társadalmi mintákhoz és mikor távolodott azoktól a 20. század folyamán? Miként viszonyult Magyarország fejlődése az Európában másutt megfigyelhető trendekhez? Ez persze rendkívül összetett kutatási problémákat jelentett, kezdve ott, hogy egyáltalán meghatározhatóak-e egységes fejlődési utak Európa különböző régióiban, továbbá miként lehet mindezt koncepcionálisan és empirikusan megragadni. Nem beszélve a hatalmas szakirodalom beszerzése és feldolgozása jelentette gyakorlati nehézségekről.

Ez tehát egy átfogó, ambiciózus projekt volt. Amikor évek múlva

megjelent a könyvem Európa 20. századi társadalomtörténetéről,¹ amely döntően ezekre a kutatásaimra épült, egy külföldi egyetemen egy kolléga megjegyezte, hogy ez a munka akár egy egész kutatóintézet projektje lehetett volna. Összehasonlító módon és hosszú távon, a 20. század nagy részében kellett ugyanis vizsgálni egy sor társadalom népességét, családfejlődését, szociálpolitikai mintáit, foglalkozásszerkezetét és egy sor további területet, és Magyarországot az így kirajzolódott európai kontextusban kellett elhelyezni. Továbbá törekedtem arra is, hogy a trendeket minél egzaktabb módon ragadjam meg, sőt, lehetőség szerint mérjem is azokat. Kaelble is igyekezett empirikusan alátámasztani átfogó téziseit, de én annál is szigorúbb bizonyítást tűztem ki célul.

A kutatásom időnként „túlsordult” az előzetesen elképzelt kereteken, vagyis egy téma feldolgozásából nem csupán egy könyvfejezet született. Olyan érdekes problémákkal találkoztam, amelyekről azt gondoltam, hogy átfogóbban kellene írni róluk. Így ezekből önálló kötetek születtek, például a magyarországi népesség- és családfejlődés, a szociálpolitika, a gazdasági növekedés és az életminőség 20. századi összehasonlító története esetében.

Mint arra utaltam, nemcsak a kutatási témák bővültek, hanem ezzel együtt a földrajzi perspektíva is kitágult. Mindig is Magyarország története volt kutatásaim fő tárgya, de egyre inkább Magyarország fejlődésének európai összefüggései kezdtek érdekelni. Ahogyan szélesedett a perspektíva, úgy módszertanilag is változtak a vizsgálódásaim. Ekkor kezdtem alaposabban megismerni az összehasonlító történetírás módszereit, annak különböző típusait. Elsősorban úgynevezett

1 Tomka Béla: Európa társadalomtörténete a 20. században. Bp. 2009.

aszimmetrikus összehasonlításokat végeztem, ami azt jelentette, hogy az összehasonlítási egyetlen egysége, az én esetemben Magyarország állt a kutatás középpontjában, és az összehasonlításban szereplő többi egységet – vagyis a többi tanulmányozott társadalmat – nem vizsgáltam olyan mélységben, mint a magyar esetet. Így haladtam témáról témára, és végül megszületett egy nagyobb összefoglaló munka, amely az akadémiai doktori értekezés alapja lett.

Mindez azért is előnyös volt számomra, mert új témáim a korábbiaknál szélesebb közönség figyelmét keltették fel, szemben a banktörténettel, ami rajtam kívül mondjuk hat kollégát érdekelt igazán az országban. A nemzetközi érdeklődés is fokozatosan erősödött, miután vezető nemzetközi folyóiratokban is sikerült megjelentetni tanulmányaimat, később könyveimet.

M. M.: Megfordult valaha a fejében, hogy inkább a szociológia vagy gazdaságtudomány mellett horgonyoz le, nem pedig a történelemlnél marad?

T. B.: Pályám elején éreztem bizonytalanságot afelől, hogy milyen perspektívát kínál az egyetemi oktatói és a történelmi pályára. Ez éppen a rendszerváltás időszaka volt, amely egyfelől biztató távlatokat nyitott, hiszen a korábbiaknál szabadabban lehet kutatni, még akkor is, ha a nyolcvanas években már bizonyos fókig puhult a rendszer. Másrészt azonban gazdaságilag nehéz időszak volt, alacsony egyetemi fizetésekkel. Ezért foglalkoztatott az, hogy miként tudom majd összeegyeztetni az egyetemi állást a családalapítással. Ezzel láthatóan nem voltam egyedül: több kolléga is elhagyta akkoriban a pályát, és elment dolgozni egy biztosítóhoz vagy más céghez.

Mivel banktörténettel foglalkoztam abban az időben, és szert tettem némi pénzügyi ismeretre, én is könnyen el tudtam volna helyezkedni egy pénztézetnél. De mivel ez közel sem biztosított volna olyan fokú autonómiát, mint az egyetem, inkább adtam magamnak néhány évet, hogy lássam, mire jutok történésként.

Ez a kérdés aztán megoldódott, mert amikor többször külföldre kerültem ösztöndíjasként, anyagilag is viszonylag jól jártam. Ráadásul később Széchenyi professzori ösztöndíjas lettem, az egyik legfiatalabb történésként az országban, ami jelentős jövedelmet biztosított, úgyhogy többé már ezért sem merült fel bennem a pályaváltás, vagy szakmai váltás gondolata. Ugyanakkor az idők során számos alkalommal együttműködtem szociológusokkal, néha közgazdászokkal is. Tanítottam szociológus hallgatókat Debrecenben, Szegeden is rendszeresen felveszik a kurzusaimat szociológia szakosok, ritkábban közgazdászok is. Tehát ilyen módon is kapcsolatban vagyok ezekkel a szakmákkal.

M. M.: Említette, hogy tágult a perspektívája az idők során. **2013-ban megjelent az *A Social History of Twentieth Century Europe* című könyve, amellyel elnyerte az *American Library Association Outstanding Academic Title* díját. E munkájára hivatkoztak mind közül a legtöbben. Óriási vállalkozás megírni egy ország vagy egy régió 20. századi társadalomtörténetét, nemhogy egész Európáét. Tudna erről részletesebben mesélni, mi inspirálta erre, miként tudta feldolgozni az óriási szakirodalmi, illetve forrásanyagot? Felmerültek-e nehézségek, és ha igen, mik voltak azok?**

T. B.: Munkám során mind erősebben éreztem a késztetést, hogy túllépjek a nemzeti kereteken. A magyar történetírás egyik tartós gondja, hogy gyakran nem képes eredményeit úgy bemutatni, hogy azok a külföld számára is befogadhatók legyenek. A magam részéről ezen igyekeztem változtatni ezzel az Európa egészének 20. századi társadalomtörténetét bemutató munkával, amelyben Kelet-Közép-Európa, és benne Magyarország is megjelenik. Utóbbi természetesen annak megfelelően, hogy a kontinens történetén belül Magyarország jelentősége korlátozott, mégis jóval hangsúlyosabban szerepel, mint a korábbi összefoglalásokban.

Az átfogó európai társadalomtörténetek Nyugat-Európára koncentrálnak, hiszen nyugat-európai szerzők művei, akik mindenekelőtt erről a régióról rendelkeznek ismeretekkel, tehát érthető, hogy főként a saját tudásukra alapoznak és a saját nézőpontjaikat érvényesítik. Úgy éreztem, ha egész Európa társadalomtörténetét írom meg, és a korábbiaknál szervezesebben szövöm bele a mi régiókat, az valódi hozzáadott értéket teremthet. Emellett a kutatás intellektuális kihívás is volt, hiszen a kezdetektől fogva nyilvánvaló volt, hogy annak megvalósítása összetett feladat.

Közrejátszott egy további ok is. Azt gondolom, hogy a kontinens és a története nem csak szellemileg, hanem érzelmileg is megragadhatja a kutatót – velem mindenképpen így történt, és ez is energiákat mozgósított bennem a kutatás során. Szerencsésnek érzem magam, hogy ezen a sokszínű földrészen élhetek. Ugyanakkor az is világos, hogy ez a sokféleség, mindenekelőtt a nacionalizmusok révén, a múltban tragédiák kiindulópontja volt, két világháborúhoz is vezetett. Történészként tudom, mekkora vívmány, hogy ma már

szoros kooperáció alakult ki az európai nemzetek között, így ma a kontinens jelentős részén akadálytalanul utazhatunk, és az integráció esélyt kínál a múltbeli katasztrófák megismétlődésének elkerülésére.

Összességében tehát többféle motiváció és körülmény vezetett ahhoz, hogy ezt a munkát elkezdjem megírni, és örülök, hogy be is tudtam fejezni. Utóbbi sem magától értetődő, különösen nagyobb projektek esetében, mert előfordulhat, hogy a kutató nem jut közölhető eredményre, belefárad a bonyolult problémák kibogozásába, vagy külső okok miatt félbe kell hagynia a vállalkozást.

M. M.: Ma már egyre többen foglalkoznak – az ELTE doktoranduszai közül is – a rendszerváltás körüli, vagy az 1990 utáni időszakot érintő témákkal, de gyakran óvatosságra intik az embert e tekintetben. Ön szerint mi az a határvonal vagy távlat, amely esetében már lehet vagy érdemes foglalkozni folyamatokkal, jelenségekkel, eseményekkel? Mi az, amit már ténylegesen történelemnek tekinthetünk? Meghatározható-e egy ilyen határpont a történelemben, akár magyar, akár egyetemes történelmi szempontból?

T. B.: Ez nagyon fontos kérdés, amelyre sokféle válasz született. Azt gondolom, hogy minden, ami tegnap történt, már a múlt része, és nincs elvi akadálya annak, hogy történészként foglalkozzunk vele. Gyakorlati korlátai lehetnek, de elvi megfontolás alapján nem mondhatjuk, hogy ami az utóbbi tíz vagy harminc évben történt, az nem képezheti történettudományi vizsgálat tárgyát. A sokat idézett anekdota szerint egyszer megkérdezték Mao Ce-tung-ot, hogy miként értékeli a francia

forradalmat, amire ő azt felelte: „még túl korai erről véleményt mondani”. Nem biztos, hogy ez valóban így hangzott el, de az, hogy a történetet gyakran idézik, önmagában is jelzi, hogy minden időbeli határvonal, amelyet kijelölünk a történeti kutatás számára, szükségképpen mesterséges, vagyis a „kellő időbeli távolság” elve nem természetes, hanem konstruált. Az anekdota tehát ironikusan arra világít rá, hogy a „túl korai” minősítés történetileg változó és társadalmilag meghatározott ítélet.

A történésznek persze tudatában kell lennie a saját időbeli közelségének, de ettől még vizsgálhatja a közelmúltat, akár azt is, ami öt, tíz vagy húsz éve zajlott, csupán megfelelő reflexivitással és forráskritikával kell eljárnia. Gyakorlati akadályok persze adódhatnak a közelmúltra vonatkozó kutatások esetében: van olyan kérdés, amivel nagy mélységben tudunk foglalkozni, mert rendelkezésre állnak a megfelelő források, más témákkal viszont nem, mert hiányoznak a szükséges információk. De ez más korszakoknál is így van. Gondoljunk csak a középkorra: ott már megvan a nagy időbeli távlat, de számos jelenséget mégsem tudunk alaposan kutatni, mert egyszerűen nincsenek róluk forrásaink.

Azt gondolom, hogy a közelmúlt, ha úgy tetszik a jelenkortörténet kutathatósága elsősorban a témától, és nem az időtávlattól függ. Például a rendszerváltozás gazdasági hatásait alaposan elemezhetjük, mert bőséges dokumentáció áll rendelkezésre. Ugyanakkor például az állambiztonság története a rendszerváltozás időszakában még nem kutatható ilyen mélységben, mivel az ehhez szükséges források egy része nem hozzáférhető. Pedig mindkét esetben azonos az időtávlat.

A történeti megismerést tehát elsősorban nem az eltelt évek száma, hanem

más feltételek befolyásolják: a források hozzáférhetősége, a módszertani eszköztár kifinomultsága és a kutatói reflexivitás. Ha ezek adottak, akkor a közelmúlt – sőt akár a tegnap – is érvényesen vizsgálható; ha pedig hiányoznak, akkor a nagy időtáv sem garantál biztos tudást.

M. M.: Az utóbbi időben érdeklődése kiterjedt a propaganda és az ellenségképek történetére is. Hogyan látja, miként kezelhetik a történészek és az oktatás a mai politikai propagandát és annak társadalmi hatásait? Egyáltalán miként lehet a jelen folyamatait történeti kontextusban értelmezni?

T. B.: Különösen az oktatásban tartom fontosnak, hogy a mai eseményeket, ma zajló folyamatokat elhelyezzük történeti kontextusban. Egyik kurzusomon évek óta hangsúlyosan alkalmazom ezt a megközelítési módot. Ez véleményem szerint azért is indokolt, mert az egyetemen középiskolai történelemtanárokat is képzünk, akik később gyakran állampolgári ismereteket is tanítanak, ezeken az órákon pedig éppen a mai társadalmi-politikai viszonyokról van szó. A feleségem középiskolai tanár, így jól tudom, hogy a diákokat gyakran jobban izgatják a jelen problémái, mint a régmúlt eseményei, amit teljesen természetesnek tartok.

Úgy gondolom, hogy az oktatás során nem kell elzárkóznunk a mai politikai kérdések megvitatásától, bár tudom, hogy ez divatos vélemény és létező gyakorlat az iskolákban. Ellenkezőleg: foglalkozni kell a politikával. A lényeg az, hogy eközben az általános humanisztikus elveket, értékeket érvényesítsünk, a tolerancia és a politikai pluralizmus tisztelete vezessen

bennünket, és ne pártpolitikai szempontok. Fontos az is, hogy közben persze ne teremtünk olyan helyzetet, amelyben a diákoknak politikai nézeteikről kell beszélniük, ha ezt nem kívánják megtenni.

Történezként is tanulságos megfigyelni számos mai politikai jelenséget. Gyakran mondjuk, hogy a történeti folyamatok ismerete segít megérteni a jelen világát. Ez helyes megállapítás, de fordítva is igaz: a ma zajló folyamatok megismerése szempontokat ad a múlt értelmezéséhez. Ez érvényes a kérdésben szereplő politikai propaganda esetében is. A napjainkban több országban – így Magyarországon is – látható, hogy az állami propaganda miként tudja befolyásolni, sőt egyenesen átformálni a társadalmat, jóllehet egészen megváltozott körülmények között.

Ezt mutatja a ma zajló orosz-ukrán háború is. Oroszország 2014-ben megtámadta Ukrajnát, majd 2022-ben még átfogóbb támadást indított ellene az ország megszállásának céljával. Ennél egyértelműbb helyzet aligha van a történelemben: két, a nemzetközi közösség által elismert, egymást is elismerő, nemzetközi szerződésekkel megerősített határokkal rendelkező, szuverén államról van szó, ráadásul Oroszország külön is szerződésben garantálta Ukrajna határait, mert az cserében lemondott az atomfegyveriről. A helyzet tehát világos, nem kétséges, hogy ki az agresszor.

Ennek ellenére mit látunk? Azt, hogy a szisztematikus állami propaganda több országban képes volt elhittetni a lakosság jelentős részével, vagy akár többségével, hogy Oroszország nem agresszor, hanem csupán reagál az őt ért fenyegetésre – szinte már áldozat, aki joggal védekezik. Ez jól

mutatja, hogy a modern állami propaganda elképesztő eredményekre képes, és történezként is érdemes lehet a korábinál nagyobb figyelmet fordítanunk a jelenségre.

M. M.: Miben különböznek a politikai propaganda mai módszerei a 20. századiaktól?

T. B.: Kicsit messzebből kezdve a választ, propaganda a 20. század előtt is létezett, de ezen a téren alapvető fordulatot hozott a két világháború időszaka, amikor megjelent az átfogó állami propaganda. Ekkorra már megjelent a nyomtatott tömegsajtó, később a film és a rádió, még később a televízió, amelyek mind új csatornákat nyitottak a propaganda számára, és jelentősen elmélyítették annak hatását.

A 21. századra azonban újabb nagy változás következett be, mivel széles körben elterjedtek a digitális platformok, ezzel együtt pedig kialakult a decentralizált propaganda. Az internet népszerűségével kaotikus információs tér alakult ki, amelyben a tekintélyelvű és populista politikai szereplők hatékonyan tudják átvinni üzeneteiket, kihasználva a sok szempontból zavaros helyzetet.

Peter Pomerantsev, a putyini Oroszországot elhagyni kényszerült brit újságíró a *Nothing is true and everything is possible* (Semmi sem igaz és minden lehetséges) című könyvében behatóan elemezte a mai orosz állami propagandát és információs hadviselést. Ahogyan Pomerantsev könyvének címe is sugallja, ebben az információs közegben semmi sem igaz, minden megkérdőjelezhető, minden relativizálható. A propaganda célja, hogy nagy információs zajt keltsen, amelyben az átlagpolgár elveszti

tájékozódó képességét, elbizonytalanodik, mert figyelmét lekötik a legkülönbözőbb forrásból származó, gyakran egymásnak is ellentmondó hírek és narratívák.

Ha pedig ez az óriási zaj létrejött – vagyis kialakult egyfajta információs káosz –, akkor viszonylag kis erőforrások koncentrált felhasználásával is komoly hatás érhető el: a nagy zajban az állami propaganda következetesen képviselt kommunikációs iránya látványos eredményeket hoz. A digitalizációra, internetre épülő új információs világ különösen kedvez az ilyen típusú propagandának. Az algoritmusok révén lehetővé válik a mikrocélzás, ami tovább növeli a propaganda hatékonyságát.

Mára a nem állami szereplők is felzárkóztak ezen a téren, amelyek persze gyakran állami támogatást élveznek. Míg a 20. századi propaganda felülről irányított volt, addig a mai propaganda sokkal inkább hálózatosan működik, elsősorban a digitális térben, ahol az információk fogyasztói gyakran maguk is részt vesznek az üzenetek terjesztésében. Mellettük azért megmaradt az állam kitüntetett szerepe a propagandában, hiszen továbbra is az rendelkezik a legnagyobb erőforrásokkal – különösen az autokratikus rendszerekben.

M. M.: Az oktatásra visszatérve, a külföldi tanulmányai idején találtak esetleg olyan oktatási módszerekkel, vagy egyfajta filozófiával, amit itthon is érdemesnek tartana alkalmazni?

T. B.: Próbáltam néhány olyan módszert és megoldást alkalmazni egyetemi oktatóként, amelyeket külföldi tanulmányaim, kutatóútjaim és oktatói munkám során ismertem meg. Például

a szokásos esszé mellett, vagy helyett kevésbé formalizált írásbeli feladat elvégzését kértem a hallgatóktól, amely Amerikában a *reaction paper* nevet viseli. Ebben a hallgató szabadabban, akár nem egybefüggő módon is kifejteti gondolatait az órai témáról vagy az olvasott szövegről. Emellett az amerikai egyetemeken látott folyamatos számonkérést is igyekeztem bevezetni: azt kértem előadásaimon, hogy a hallgatók hétről hétre adjanak be rövid, egyoldalas anyagot az adott órára kijelölt szakirodalomra vonatkozóan. Nem arattam nagy sikert – a hallgatók többsége felesleges tehernek érezte ezt... Volt, amikor el is hagytam ezeket a feladatokat, mert egyrészt beláttam, hogy a diákjaink túlterheltek a magas kötelező óraszám miatt, másrészt eleve nehezen illeszthetők be ilyen típusú követelmények, mivel más kurzusokon nincs hasonló elvárás.

Ez is azt mutatja, hogy nehéz átvenni sikeres elemeket például az amerikai rendszerből, ha az alapok eltérnek, vagyis a diákoknak nálunk jóval több kurzust kell felvenniük, mint Amerikában. Ott általában két kurzust végeznek egyszerre, igaz, egy kurzus adott esetben kétszer két órát jelent, sőt olyan is van, amelyik kétszer három órát foglal magában. Ettől függetlenül az amerikai hallgatók jóval kevesebb időt töltenek óralátogatással, mint a magyarok, s náluk nagyobb hangsúly esik az önálló írásbeli munkára. Kíváncsian várom, hogy a mesterséges intelligencián alapuló platformok elterjedése miként változtatja meg az amerikai egyetemi oktatást, mivel a jelek szerint az amerikai oktatók egyre inkább kénytelenek feladni az otthoni esszéíratás gyakorlatát, hiszen azokat könnyedén le lehet gyártatni a mesterséges intelligencián alapuló alkalmazásokkal.

M. M.: Említette, hogy jelenleg tanszékvezető is az egyetemen. Alapvetően felmerülhet a kérdés, hogy egy egyetemi tanár hogyan tudja a kutatói és az oktatói munkát összeegyeztetni, ráadásul úgy, hogy még tanszékvezetőként is helyt kell állnia. Miként lehet ezek között egyensúlyt teremteni?

T. B.: Ha végigtekintek a pályámon, azt látom, hogy annak elején könnyebb volt megteremteni az egyensúlyt az oktatás és a kutatás között. Ennek fő oka az volt, hogy az 1990-es években egy fiatal oktató óraterhelése a mainál lényegesen kisebb volt. Emlékeim szerint akkoriban tanársegédként általában három kurzust kellett tartanom, így elegendő időm és energiám maradt a kutatásra. Ma már egészen más a helyzet. A mi tanszékünkön jelenleg – a központi, egyetemi és kari előírásoknak megfelelően – a tanársegédeknek és adjunktusoknak tíz tantermi órát kell tartaniuk, és további két órát egyéb oktatási tevékenységgel, mondjuk konzultációval kell tölteniük. Öt kurzust megtartani azonban megterhelő feladat, az adminisztrációs teher is növekedett, így a fiatal kollégák ma nem feltétlenül tudják elérni az említett egyensúlyt, amit nem tartok ideálisnak.

Az én óraszámom időközben csökkent, mivel egyetemi tanárként már nem kell annyi kurzust tartanom, de ezzel párhuzamosan számos más feladatom lett. A tanszékvezetés folyamatos odafigyelést és szervezést igényel. Emellett 2019 óta vezetem a Globalizációtörténeti Kutatócsoportot, ezen kívül irányítok egy egyetemi kutatócsoportot, valamint a Jelenkortörténeti és Összehasonlító Történettudományi Doktori Programot. Ehhez járulnak még további feladatok: kutatási

projektek, szerkesztőbizottsági tagságok, opponensi és pályázati bírálatok, ajánlások készítése, védési bizottságokban való részvétel és hasonlók. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesületnek előbb alelnöke, majd hat éven keresztül elnöke voltam. Ezek a párhuzamos megbízások sok adminisztratív teendővel járnak.

M. M.: No de a nehézségek és kihívások közepette azért nyilvánvalóan voltak olyan pillanatok is, melyek örömmel töltötték el oktatóként...

T. B.: Hogyne! Szeretek tanítani. Soha nem is törekedtem arra, hogy kutatóintézetbe menjek át. Hasonlókat tudok mondani, mint sok más oktató: számomra az oktatás inspiráló közeget ad, mivel minden évben új hallgatókkal, új kérdésekkel, új igényekkel találkozom, ami engem is folyamatosan alkalmazkodásra készítet. Ezért is kezdtem az utóbbi években vizuális történelemmel foglalkozó kurzusokat is hirdetni, annak ellenére, hogy ez nem kutatási témám. Reagálni akartam a hallgatók érdeklődésének változására és a vizuális hatások fokozódó jelenlétére. Ezek a kurzusok számomra is kísérletezési terepet jelentenek: a 20. század sok-sok ikonikus képének segítségével igyekszem közvetíteni az ismereteket, s ezt a hallgatók is jól fogadták. Külön öröm számomra, ha visszajelzést kapok a hallgatóktól, például, ha kérdeznek az órán, akár előadás közben, mert az azt jelenti, hogy sikerült őket önálló gondolkodásra ösztönözni.

Emellett nagyra értékelem az egyetemi munkában az önállóságot is: egészen a legutóbbi időig az egyetemi állások komoly szakmai autonómiát biztosítottak Magyarországon, még ha az utóbbi években vannak is aggasztó jelek

ezzel kapcsolatban. Pályám során szabadon választhattam meg a kutatási témáimat, többnyire az oktatott tárgyakat is, bár ott nyilván alkalmazkodni kellett a hálótervekhez, de összességében nagy mozgásterem volt. Persze az önállóság jár bizonyos nehézségekkel is: az ember időnként nem jól használja fel az idejét, és aztán elégedetlen magával.

M. M.: Ön hogyan határozná meg történettudományt és annak helyét összességében a tudomány világán belül? Marc Bloch szavaival élve: „Mi a történész mestersége?” Hogyan látja annak fejlődését és lehetséges útjait?

T. B.: A történettudomány egyik fontos sajátossága, hogy nem paradigmatisz diszciplína. Nincs olyan meghatározó gondolkodási keretet vagy minta, amelyet úgyszólván minden szakmabeli elfogad. Például a közgazdaságtanra ez sokkal inkább jellemző: a növekedési paradigmát a legtöbb közgazdász osztja, és létezik számukra egy közös módszertani kánon. A történettudomány ezzel szemben vegyesebb módszertannal és sokféle megközelítéssel rendelkezik. Gondoljunk mondjuk a kvantitatív történetírásra, amely egy virágzó irányzat volt az 1970-es és 1980-as években. Mára azonban már sokan megkérdőjelezték ezt a megközelítést, mondván, hogy az figyelmen kívül hagyja a történeti kontextust, túlzottan leegyszerűsített kategóriákat alkalmaz, és nem képes megragadni a társadalmi folyamatok összetettségét. Vagyis egy korábban népszerű irányzat háttérbe szorult más történetírói megközelítésekkel szemben, ami jól jelzi a történeti paradigmák változását. Nehéz konszenzusra jutni konkrét történettudományi kérdésekben, ha alapvető módszertani elvekben nincs egyetértés.

Ugyanakkor ez a jellemző egyfajta rugalmasságot is biztosít. Éppen azért, mert nyitott sokféle megközelítés iránt, a történetírás képes lehet azokat integrálni: sok mindent magába tud fogadni, különböző módszereket és témákat képes ilyen módon értelmezni, bemutatni, illetve eljuttatni a közönséghez. Azt gondolom, hogy ez lehet a történetírás sajátos missziója: a különböző tudományterületek integrálása, vagyis az interdiszciplinaritás széles körű alkalmazására.

M. M.: Mit gondol a hazai történetírásról? Akár a külföldi tapasztalatokkal összevetve vannak-e a magyar történetírásnak sajátos jellemzői? Vagy ezt inkább a tárgy határozza meg?

T. B.: A magyar történetírás sajátossága, hogy több területen erős szakmai teljesítménnyel rendelkezik, ugyanakkor módszertanilag meglehetősen zárt és kevésbé reflexív, ami hozzájárul ahhoz, hogy nemzetközileg viszonylag gyengén beágyazott.

Mit jelent ez bővebben? Egyrészt azt, hogy a magyar történészek számos területen magas színvonalú kutatásokat végeznek, de ezek ritkán válnak a nemzetközi tudományos diskurzus részévé. Teljesítményéhez képest azért is mérsékelt a magyar történetírás nemzetközi jelenléte, mert a kutatások gyakran nem illeszkednek a nemzetközi történetírás fontos kérdésfeltevéseihez és módszertani irányzataihoz.

Ennek okai közé tartozik a nyelvi elszigeteltség és a magyar történettudomány viszonylag kis mérete, de elsősorban az intézményi környezet, amely nem ösztönzi kellőképpen a nemzetközi láthatóságot. Fontos lenne, hogy Magyarországon a tudományos előmenetel alapvető feltétele legyen a nemzetközileg is elismert kutatói teljesítmény.

Bár ez a szempont elvileg megjelenik a doktori és habilitációs követelményekben, a gyakorlatban sokszor nem kéri számon. A létező nemzetközi publikációk gyakran periférius fórumokon – kevéssé rangos kiadóknál vagy folyóiratokban – jelennek meg, a vezető orgánumban és a vezető tudományos központokban ritka a magyar jelenlét. A rendszerváltozás utáni időszakban még erős volt a nemzetközi kapcsolatok kialakításának ambíciója, de ez gyengülni látszik.

Ez utóbbi összefügg az intézményi bizonytalansággal és kiszolgáltatottsággal, vagyis azzal, hogy a kutatóhelyek létrejötte és megszűnése az elmúlt másfél évtizedben gyakran politikai döntések eredménye, és nem szakmai szempontok határozzák meg azokat. Politikai kezdeményezésre alacsony színvonalú kutatóintézetek jöttek létre, amelyek viszont hatalmas állami támogatásban részesülnek, és így elszívják a forrásokat a szakmailag színvonalasabb kutatóhelyektől. Ez sokáig nem fenntartható, mert az országnak nincs arra erőforrása, hogy párhuzamosan finanszírozzon egy valódi tudományos intézményhálózatot, mellette pedig egy másikat is, amely leginkább a politikát szolgálja. A bezártság egyik oka az is, hogy a nemzeti narratíva továbbra is meghatározó a magyar történetírásban, és a politikai törekvések említett érvényesülése a szakmai szempontok rovására mindinkább az identitáspolitika eszközévé teszi a történetírást. Ennek megfelelően a szélesebb történeti diskurzusok olyan kérdéseket érintenek, amelyek politikai kontextusban értelmezhetők – különösen Trianon, a holokauszt és a kommunizmus értékelése tartozik ide. Az ezekkel kapcsolatos

viták többnyire nem szakmai, hanem valamilyen erkölcsi vagy értékalapú kérdésről szólnak, és így nehéz nyugvópontra juttatni őket.

M. M.: Milyen tervei vannak a jövőre nézve?

T. B.: A közvetlen tervem egy olyan munka megírása, amely átfogóan mutatja be a globalizáció történetét és különböző aspektusait. A könyv foglalkozik majd a globalizáció fogalmával, elkülöníti és jellemzi a globalizáció fő történeti korszakait, leírja a globalizáció területeit és hatásait, és ezen aspektusok tárgyalása során Magyarország is megjelenik benne. Olyan szintézis a célom, amely erős empirikus alapokon nyugszik, és amely a globalizációt nem pusztán gazdasági, hanem társadalmi, kulturális és politikai folyamatként vizsgálja.

Fontosnak tartom, hogy a globalizációról szóló tudományos és közéleti diskurzusban hangsúlyt kapjon a történeti dimenzió. Szeretném megmutatni, hogy folyamat gyökerei a 19. és 20. századnál jóval korábbra nyúlnak vissza. Azért is szükségesnek tartom a globalizációról született tudományos eredmények, és közben a folyamat magyarországi hatásainak bemutatását, mert az utóbbi néhány évben a politikai diskurzus Magyarországon mindinkább foglyul ejtette a globalizáció témáját, leegyszerűsítő és ideologikus értelmezéseket kínálva. A tudomány hűvös és elemző megközelítése talán segíthet az összefüggések tisztább megértésében.

M. M.: Köszönjük, hogy a rendelkezésünkre állt, professzor úr! További eredményes munkát kívánunk Önnek.

T. B.: Köszönöm az érdeklődésüket.